

UNIVERZITET U BEOGRADU

FILOZOFSKI FAKULTET

Sonja B. Žakula

ZOOLOŠKI VRTOVI U SRBIJI
U ANTROPOLOŠKOJ PERSPEKTIVI

Doktorska disertacija

Beograd,

2017.

UNIVERSITY OF BELGRADE
FACULTY OF PHILOSOPHY

Sonja B. Žakula

ZOOS IN SERBIA:
AN ANTHROPOLOGICAL PERSPECTIVE

Ph.D. Dissertation

Belgrade,

2017

Mentorka:

Dr Ildiko Erdei, vanredni profesor

Univerzitet u Beogradu, Filozofski fakultet

Komisija:

Dr Ljiljana Gavrilović, redovni profesor

Univerzitet u Beogradu, Filozofski fakultet

Dr Dragana Antonijević, redovni profesor

Univerzitet u Beogradu, Filozofski fakultet

Dr Zorica Ivanović, docent

Univerzitet u Beogradu, Filozofski fakultet

Dr Aleksandar Palavestra, redovni profesor

Univerzitet u Beogradu, Filozofski fakultet

Datum odbrane doktorske disertacije:

Datum promocije doktorske disertacije:

*Ovaj tekst je posvećen uspomeni na ljude i životinje koji su zaslužni za to što sam se
opredelila za ovu nesvakidašnju temu:*

*Mojoj patrilinearnoj baki Radi, od koje sam nasledila sposobnost da budem potpuno srećna
bez drugih ljudi, okružena životinjama.*

*Mom matrilinearnom deki Milanu, od kojeg sam naučila da životinje treba voleti i o njima
brinuti.*

*Debeljku i Cvrci, od kojih sam naučila da su i najmanje životinje osobe vredne posebne
pažnje, ljubavi i sreće.*

Zahvalnica

Hvala mom matrilinearnom deki, Milanu, zahvaljujući kome sam još kao devojčica zavolela životinje. Hvala mojim matorcima Slađani i Branku i mojoj matrilinearnoj baki Branki, bez njih pisanje ove teze ne bi bilo moguće.¹ Hvala mom očuhu Mišku, u čijem stanu živim već godinama i u kojem su nastali bezmalo svi tekstovi koje sam ikada objavila, kao i ova disertacija.

Hvala mom dugogodišnjem partneru u divljem braku Milošu, čija ljubav i podrška mi je pomogla da pregrmim krizne periode, i bez čijeg fenomenalnog kovanja bih verovatno umrla od gladi negde oko sredine drugog poglavlja. Hvala mom kumašinu Milici, koja je uvek bila tu za kuma, i koja je autorka fenomenalne ilustracije na početku ovog teksta. Hvala mojoj divnoj Diti, koja je moja stalna podrška i večita inspiracija i bez koje ne bih razumela ljudsko-životinjske odnose, ma koliko o njima čitala.

Hvala mojoj dragoj prijateljici dr Ani Banić koja je čitala poglavlja ove disertacije dok su nastajala, kuražila me kad posustanem, a onda se jedne večeri pojavila na mojim vratima, uselila mi se u stan, i odbijala da ode dok ne završim tezu. Da nije bilo nje, verovatno bih još uvek pisala.

Hvala mojoj velikoj prijateljici i saborkinji dr Moniki Milosavljević koja je čitala poglavlja ove disertacije, davala kritike i sugestije, preporučivala i dobavljala literaturu, i provela nebrojene sate sa mnom u revolucionarnim razgovorima o ljudsko-životinjskim odnosima. Hvala i mojoj novoj velikoj prijateljici dr Ivani Živaljević, još jednoj sjajnoj sagovornici i saborkinji, koja je u odsudnom trenutku ušetala u moj život i razmišljanja o životinjama.

Hvala radnom kolektivu Etnografskog instituta SANU, najveselijem radnom kolektivu, i posebno mojoj šefici projekta Ljilji Gavrilović čije strpljenje, poverenje, razumevanje i podrška tokom pisanja ove disertacije su bili od neprocenjive vrednosti. Dragoceno je imati takve ljude iza sebe.

Hvala Istraživačkoj stanici Petnica što postoji, i hvala mom duhovnom ocu dr Peđi Šarčeviću što me primio na seminar Etnologije davne 2003. godine. Hvala svim mojim petničkim

¹ Bukvalno ne bi bilo moguće - oni su mi plaćali školarinu za doktorske studije. Posebno hvala mojoj baki koja je finansijsku pomoć koju dobija od države na račun toga što je slabovida davala za moju školarinu.

drugarima i kolegama, a posebno Krikiju, bez kojeg se ne bih nikada odvažila na terenski rad u zoološkom vrtu.

Hvala svim mojim drugaricama i drugovima pankerima (posebno mom velikom prijatelju, Borisu Popoviću, veterinaru) u čijem veselom društvu kapitalizam ne izgleda neuništivo.

Na koncu, hvala mojoj sjajnoj mentorki dr Ildiko Erdei na strpljenju, mudrim savetima i nesebičnoj pomoći pri izradi ovog teksta.

I, da, hvala Bogovima pa je najzad gotovo.

Zoološki vrtovi u Srbiji u antropološkoj perspektivi

Apstrakt

Predmet istraživanja u ovom radu su tri srpska zoološka vrta: u Beogradu, na Paliću i u Jagodini. Prakse izlaganja egzotičnih životinja u ovim institucijama se sagledavaju kroz prizmu antropologije i istoriografije ljudsko-životinjskih odnosa, i tretiraju kao materijalni izrazi specifičnog odnosa prema modernosti na ovom prostoru.

U radu je dat pregled antropoloških ideja o životinjama, od začetaka discipline do današnjih teorijsko-metodoloških dometa specijalističkog polja antropologije ljudsko-životinjskih odnosa, uz osvrt na pitanje životinja u domaćoj etnologiji. Ponuđena je skica istorijata izlaganja egzotičnih životinja u Evropi i predstavljeni su društveno-istorijski procesi koji su doveli do nastanka prvih modernih zooloških vrtova nakon Francuske buržoaske revolucije. Eksplicirana su tumačenja, prisutna u literaturi, koja ulogu i funkciju zooloških vrtova u zemljama EvroZapada objašnjavaju potrebom da se kolonijalna moć demonstrira publici kod kuće, ali i da se novonastala urbana radnička klasa 19. veka saobrazi buržoaskim načinima ponašanja. Budući da su se ovakva tumačenja pokazala kao nedostatna za razumevanje uloge i funkcije zooloških vrtova u Srbiji, jedan od osnovnih ciljeva ovog istraživanja bio je da se osmisli tumačenje analogno onom koje je dato u literaturi, koje bi bilo primenljivo na specifični društveno-istorijski i politički kontekst Srbije. U tu svrhu, izvršena je analiza diskursa i praksi tri srpska vrta, i ustanovljene su osnovne ideje koje su ulazile u njihovo osnivanje, ali i funkcionisanje danas. Na osnovu ovoga, ekstrapolirane su uloge i funkcije ovih institucija u različitim periodima srpske istorije - ugrubo, predratnom periodu, socijalističkom periodu, i periodu nakon političkih promena 2000. godine. Analiza je pokazala da su uloge i funkcije zooloških vrtova promenljive i usko povezane sa političkim kontekstom u kom ove institucije operišu, te da nije moguće dati objedinjenu teoriju. Ovo je ukazalo na manjkavosti raspoloživog teorijskog modela i potrebu za daljim istraživanjem zooloških vrtova u svetu, kao i u Srbiji.

Drugi zadatak ovog istraživanja je bio da otkrije kako zoološki vrtovi funkcionišu *iznutra*, te kako izgledaju ljudsko-životinjski odnosi koji se u njima uspostavljaju. Ovo pitanje ranije nije problematizovano u dostupnoj literaturi, što doktorsku disertaciju *Zoološki vrtovi u Srbiji u antropološkoj perspektivi* čini pionirskim poduhvatom na tom polju. U novembru 2015. godine, sprovedeno je etnografsko terensko istraživanje u Zoo Paliću. Ono je pokazalo da su za razumevanje svakodnevnog rada zooloških vrtova ključni koncepti dejstvenosti (*agency*)

životinja i razmene (znanja, iskustava, usluga, životinja i/li njihovog reproduktivnog potencijala) među ovim institucijama. Otkriveno je da priroda ljudsko-životinjskih odnosa, ali i priroda *samih životinja* - njihovi bioritmovi i godišnji ciklusi, njihova smrtnost - uopšte uzev, činjenica da *životinje nisu stvari* - kreira situaciju u kojoj zoološki vrtovi iako nominalno operišu unutar kapitalističkih ekonomija, da bi neometano funkcionisali, pribegavaju strategijama i sistemima razmene koji više nalikuju uzajamnim prestacijama opisanim u antropološkoj literaturi, nego ekonomskim transakcijama kakve su uobičajene u neoliberalnom kapitalizmu.

Istraživanje je nedvosmisleno pokazalo da su ljudsko-životinjski odnosi, čak i oni koji se odvijaju između ljudi i životinja koje su - poput onih zatočenih u zoološkim vrtovima - *apsolutno marginalizovane*, uvek nužno socijalni odnosi. Bilo da se radi o tome da, na makronivou, zavise od istorijskog i političkog konteksta ili o tome da na nivou jednog vrta poprimaju oblike dvosmerne komunikacije među akterima koja menja moduse funkcionisanja starih buržoaskih institucija, odnosi među ljudima i egzotičnim životinjama u zoološkim vrtovima su kompleksni društveni odnosi u kojima i jedni i drugi igraju aktivne uloge.

Ključne reči: zoološki vrtovi u Srbiji, antropologija, ljudsko-životinjski odnosi, prakse izlaganja, modernost, egzotične životinje.

NAUČNA OBLAST: Etnologija i antropologija

UŽA NAUČNA OBLAST: Etnologija i antropologija

Zoos in Serbia: an anthropological perspective

The research focuses on three Serbian zoos: in Belgrade, at Palić and in Jagodina. The practice of displaying exotic animals in these institutions is viewed through the prism of the anthropology and historiography of human-animal relations, and treated as a material display of the specific relationship to modernity in this locale.

The paper gives an overview of anthropological ideas about animals, from the early years of the discipline up to the contemporary theoretical and methodological stances of the specific subfield of anthropology of human-animal relations, with a review of the animal issue in Serbian ethnology. I offer a draft of the history of displaying exotic animals in Europe and present the socio-historical processes which led to the establishment of the first modern zoos after the French revolution. I also give an overview of interpretations, present in the literature, which define the role of zoos in the EuroWest as institutions which served to demonstrate colonial power to audiences at home, and teach the newly-formed 19th century urban working classes bourgeois rules of conduct. Seeing as these interpretations were found lacking for the understanding of the role and function of zoos in Serbia, one of the main goals of this research was to construct an interpretation, analogous to the one given in the literature, which would be applicable to the specific socio-historical and political context of Serbia. In order for this to be done, an analysis of the discourses and practices of three Serbian zoos was conducted, and the basic ideas that went into their founding as well as contemporary operation were established. Based on this, the roles and functions of these institutions in different historical periods were extrapolated. Roughly, the historical periods are the pre-war period, the socialist period and the period after the political changes in Serbia that took place in 2000. The analysis showed that the roles and functions of zoos are mutable and closely connected to the political context in which these institutions operate, meaning that a unifying theory cannot be established. This indicated the flaws of the extant theoretical model and a need for further research into zoos both in Serbia, and abroad.

The second task of this research was to uncover the ways in which zoos function *internally*, and what human-animal relations established within these institutions look like. This issue was not dealt with in prior available research, which makes the doctoral dissertation *Zoos in Serbia: an anthropological perspective* a pioneering effort in the field. In November 2015, I conducted ethnographic field research in Zoo Palić. The research showed that there are two key concepts for understanding the day-to-day operation of zoos: animal agency and

exchange (of knowledge, experience, favours, animals and/or their reproductive potential) between zoos. It was uncovered that the nature of human-animal relations, as well as the nature of the *animals themselves* - their biological rhythms and yearly cycles, their mortality - in short the fact that *animals are not things* - creates a situation in which zoos, even though they nominally operate within capitalist economies, in order to function have to resort to strategies and systems of exchange which more closely resemble mutual prestations described in anthropological literature, than the usual economic transactions present in neoliberal capitalism.

The research unequivocally showed that human-animal relations, even those taking place between people and animals that are - like those imprisoned in zoos - *absolutely marginalized*, are always social relations. Whether they are dependent on the historical and political context on the macro level, or take the shape of two-way communication between actors, communication that changes the modes of operation of old bourgeois institutions, relations between humans and exotic animals in zoos are complex social relations in which both people and animals play active roles.

Key words: zoos in Serbia, anthropology, human-animal relations, display practices, modernity, exotic animals.

ACADEMIC FIELD: Ethnology and anthropology

ACADEMIC SUBFIELD: Ethnology and anthropology

SADRŽAJ

UVOD

Predmet i ciljevi istraživanja	1
Pojmovnik	3
Struktura rada	5
Građa i metodi istraživanja	6
Teorijska polazišta	10
Moguća teorijska ishodišta	16

1. POGLAVLJE

Sociokulturna antropologija i ostale životinje	19
1.1 Počeci antropologije - ljudi, životinje i nauke o razlici	20
1.2 Životinje u kulturi - prvobitni pristupi	31
1.3 Prozori i ogledala i dekolonizacija antropologije	45
1.4 Studije ljudsko-životinjskih odnosa	57
1.5 Životinje kao <i>važne po sebi</i> , ljudsko-životinjski odnosi kao <i>socijalni odnosi</i>	70
1.6 Životinjski zaokret	85
1.7 Izučavanje životinja u srpskoj etnologiji	98

2. POGLAVLJE

Prakse izlaganja egzotičnih životinja: od menažerije do zoološkog vrta	106
2.1 Širi okvir promišljanja	106
2.2 O historiografiji ljudsko-životinjskih odnosa	108
2.3 O prirodi sa velikim 'p'	112
2.4 Kratka istorija praksi izlaganja egzotičnih životinja	119
2.5 Rađanje zoološkog vrta	123
2.6 Hagenbekova revolucija	130
2.7 Jesu li zoološki vrtovi kao muzeji?	133
2.8 Zoološki vrt kao <i>anti-muzej</i>	140

2.9 O društvenim i drugim funkcijama zooloških vrtova	146
3. POGLAVLJE	
Zašto gledamo životinje?	161
3.1 O iskustvu gledanja životinja u zoološkim vrtovima	165
3.2 <i>Animi sedem esse in oculus</i>	182
3.3 O telesnom učenju (drugosti) u zoološkim vrtovima	191
4. POGLAVLJE	
Zoološki vrtovi u Srbiji u antropološkoj perspektivi	200
4.1 O menažerijama i zoološkim vrtovima - jedna reiteracija	203
4.2 O nekim drugim čežnjama	211
4.3 Zoološki vrtovi u Srbiji: istorijsko-antropološki osvrt	218
4.3.1 Zoološki vrt u Beogradu	220
4.3.2 Zoološki vrt na Paliću	238
4.3.3 Zoološki vrt u Jagodini	253
4.4 Čemu zapravo služe zoološki vrtovi u Srbiji?	265
4.5 Mapiranje transformacija	274
4.6 Završna razmatranja	283
5. POGLAVLJE	
Antropološkinja u (postsocijalističkom) zoološkom vrtu	289
5.1 Kako radi Zoo Palić?	290
5.2 O životinjama, razmeni i vrednosti	301
5.3 Sfere vrednosti i sfere razmene	324
5.4 O razmeni darova među zoološkim vrtovima	337
ZAKLJUČAK	343
Literatura	353
Izvori	365
Biografija autorke	367

The popular mind has always been in advance of the metaphysicians with reference to the mental endowments of animals. For some reason, there has been a perpetual hesitation among many the latter to recognize, in the manifestations of the animal mind, the same characteristics which are displayed by the human intellect: lest the high position of man should be shaken or impaired.

- Lewis Henry Morgan (1868), *The American Beaver and His Works*

Uvod

Predmet i ciljevi istraživanja

Predmet istraživanja doktorske disertacije *Zoološki vrtovi u Srbiji u antropološkoj perspektivi* će biti tri zoološka vrta koja postoje na teritoriji Republike Srbije - u Beogradu (otvoren 1936. godine), na Paliću (otvoren 1949. godine) i u Jagodini (otvoren 2006. godine). Glavno uporište rada činiće kritičko promišljanje institucije zoološkog vrta (odnosno *zooloških vrtova*) kao ključnog društvenog okvira za izlaganje egzotičnih životinja u Srbiji.²

Zajednička nit koja će spojiti razmatranje tri različita zoološka vrta i specifične istorijske i društveno-političke kontekste u kojima su nastajali, kao i niz raznih instrumentalizacija, kontekstualizacija i rekontekstualizacija činova uprizorenja egzotičnih životinja koji u izvesnom smislu „orbitiraju“ oko istorija zooloških vrtova, kako na lokalnom tako i na globalnom nivou, biće utemeljena na nekoliko osnovnih koncepcija.

Prva je određenje *modernosti* kao promene odnosa zapadnih, industrijalizovanih, urbanizovanih društava prema prirodi, koje pruža istoričar Kit Tomas (Thomas 1983) kao i specifične posledice ovih promena koje se ogledaju u zasnivanju i/li transformaciji različitih institucija (muzeja, galerija, opservatorija... i zooloških vrtova), proliferaciji kulturnih praksi sakupljanja, klasifikacije, izlaganja i gledanja i na koncu, ustanovljavanju novog poretka znanja zasnovanog na nauci i raciu, nasuprot ranijeg poretka koji se oslanjao na autoritet crkve. Druga je ideja o tome da postoji veza između egzotičnih životinja i političke sfere (v. Belozerska 2007; Visković 2009), i ona će biti posebno razmotrena u kontekstu zooloških vrtova u Srbiji i specifičnog iskustva modernosti na ovom prostoru. Dok je treća ideja koja dolazi iz studija ljudsko-životinjskih odnosa – ideja o tome da su životinje važne po sebi, a ne samo kao simbolički ili materijalni resursi za ljudske sisteme značenja. Dinamični međuodnosi spajanja i razdvajanja, preplitanja i pretapanja ovih koncepcija u praksama izlaganja egzotičnih životinja (u Srbiji) čine osnovni predmet istraživanja u disertaciji, i iz njih proizilaze istraživački problemi i pitanja kojima se u njoj bavim.

U skladu sa tim, moguće je navesti četiri osnovna cilja ovog istraživanja:

² Pod egzotičnim životinjama ću u ovom radu podrazumevati sve one nedomestikovane vrste koje se izlažu u zoološkim vrtovima, ali i načelno, životinje koje se u njima izlažu, budući da su danas i domestikovane vrste poput goveda ili peradi često egzotične za stanovnike urbanih centara u kojima se zoološki vrtovi nalaze.

- Da problematizuje pitanje zooloških vrtova i njihove društvene funkcije u Srbiji, te da, u okviru šireg konteksta praksi izlaganja egzotičnih životinja u Evropi ponudi teorijsko objašnjenje postojanja zooloških vrtova u (evropskim) zemljama koje nisu bile kolonijalne sile. Osnovno istraživačko pitanje na koje ću u tezi pokušati da dam odgovor je, tako, *čemu služe zoološki vrtovi u Srbiji?* Ovo pitanje je formulisano u skladu sa dominantnim teorijskim saznanjima koja mahom dolaze iz istoriografije ljudsko-životinjskih odnosa, i tiču se uloge i funkcije zooloških vrtova u zemljama EvroZapada koje su u toku svoje istorije bile kolonijalne sile, i u kojima su prvi zoološki vrtovi nastajali. U literaturi (Rothfels 2002; Ritvo 1987, 1997) dominira stanovište da su zoološki vrtovi u zapadnim društvima imali dve osnovne funkcije - jedna je bila da demonstriraju kolonijalnu moć *kod kuće*, dok se druga odnosila na pokušaj saobražavanja novonastale urbane radničke klase 19. veka srednjeklasnim pravilima ponašanja. Ovo stanovište, iako dobro objašnjava nastanak i razvoj zooloških vrtova u zemljama koje su bile kolonijalne sile, nije primenljivo na specifičan političko-istorijski i kulturni kontekst Srbije. S tim u vezi, ključni doprinos ovog istraživanja je upravo odgovor na ovo pitanje, odnosno pronalaženje objašnjenja za postojanje zooloških vrtova u Srbiji koje bi bilo koliko-toliko analogno objašnjenjima uloge i funkcije zapadnjačkih vrtova koji su dati u literaturi.
- Da ukaže na vezu između praksi izlaganja egzotičnih životinja i moći – bilo da se radi o moći/znanju kao konstitutivnom elementu klasifikacija i demarkacija stvarnosti i proizvodnje i utelovljenja modernosti što je veza koju zoološki vrtovi dele sa muzejima, bilo da se radi o moći kao političkoj moći u kolokvijalnom smislu.
- Da razotkrije *skrivenu istoriju* životinja i, stavljajući zoološke vrtove u Srbiji u fokus ukaže na načine na koje su ove institucije oblikovale kako koncepcije životinja i prirode, tako i ljudskosti, građanstva i modernosti.
- Da istraži i ponudi etnografski uvid u način na koji zoološki vrtovi funkcionišu *iznutra*, a koji se pokazao kao važan za, opet, razumevanje implikacija saznanja do kojih je istraživanje uloge i funkcije zooloških vrtova u srpskom društvu dovelo.

- Da ukaže na teorijsko-metodološki potencijal i značaj proširivanja antropoloških istraživanja i preokupacija na ne-ljudske životinje, i uvede interdisciplinarno polje istraživanja ljudsko-životinjskih odnosa u domaću naučnu zajednicu.

Značaj ovog istraživanja je višestruk. Na opštem nivou, njegov značaj se ogleda u činjenici da u antropologiji do sada, uz par izuzetaka (Mullan & Marvin 1999; Bishop 2004) nije bilo istraživanja zooloških vrtova. Ona koja postoje su, pak, bila usredsređena na *publiku* vrtova i moduse gledanja, a ne na rad zooloških vrtova *iznutra*. Dalje, ono što je do sada pisano o zoološkim vrtovima u društveno-humanističkim naukama se odnosilo isključivo na zoološke vrtove u zemljama EvroZapada, zemljama koje su u toku svoje istorije bile kolonijalne sile. U tom smislu, ovo istraživanje predstavlja pionirski poduhvat na dva nivoa: bavi se zoološkim vrtovima u zemlji koja nije bila kolonijalna sila, i bavi se kako pogledom spolja na zoološke vrtove u tom specifičnom kontekstu, tako i etnografskim pogledom *iznutra* na operisanje jednog zoološkog vrta i ljudsko-životinjske odnose koji se u njemu uspostavljaju. U kontekstu domaće nauke, istraživanje je pre svega značajno zato što se na metodološki inovativan način bavi istraživanjem životinja u okviru antropologije, potom zato što do sada u domaćoj nauci nije bilo antropološkog istraživanja zooloških vrtova (s izuzetkom Žakula 2013a), te dovodi u pitanje antropocentrizam antropologije i otvara mogućnosti za nova i drugačija istraživanja.

Pojmovnik

Pre nego što se dalje pozabavim predmetom i ciljevima istraživanja, objasniću neke od pojmova koji će biti korišćeni u tezi.

Životinjski sportovi – životinjski sportovi obuhvataju niz različitih ljudskih praksi koje uključuju životinje, a kroz istoriju su shvatane kao sportovi. To mogu biti prakse poput lova (naročito lova koji se odvija na konjima i uključuje pse i/li sokolove), ali i trke ili borbe životinja (uključujući tu i praksu *animal baiting*, ili draženja životinja koja je podrazumevala da neka životinja, najčešće medved ili vo, stoji vezana dok se na nju puštaju, najčešće, psi, a ljudi posmatraju). Za životinjske sportove je značajno da su često, kako u prošlosti, tako i danas bili izrazito klasno obojeni, kao i to da su, od svih ljudskih odnosa sa životinjama bili najčešće kritikovani (o tome piše Thomas 1983, 143-191).

Životinjske atrakcije – pod životinjskim atrakcijama podrazumevam različite oblike izlaganja *egzotičnih* životinja koji se od životinjskih sportova pre svega razlikuju po tome što za cilj nemaju smrt životinje i nisu takmičarskog tipa. Životinjske atrakcije su se mogle sastojati i od **samo jedne životinje** – u slučaju da je ta životinja bila iz nekog razloga retka ili neobična – to su mogli biti, na primer, slonovi ili nosorozi, ali i daleko češće 'obične' životinje naučene ili dresirane da se ponašaju nesvakidašnje i izvode trikove,³ s tim da bi ove potonje mogle pre biti označene kao **kurioziteti**. Kada se radi o kolekcijama, atrakcije bih podelila na **menažerije plemića** i drugih bogataša, koje su obično bile stacionarne i zatvorene za javnost, a za svrhu imale, s jedne strane, označavanje društvenog statusa i demonstriranje moći, a s druge strane odmor i relaksaciju i ispunjavanje kolekcionarskih i prirodnjačkih aspiracija svojih vlasnika. Dalje, **putujuće menažerije** čiji su vlasnici putovali od mesta do mesta i naplaćivali ulaz posetiocima, i koje su imale pre svega ekonomsku funkciju, ali i prikazivale egzotiku svima koji su imali novca i želje da je vide. Često su uključivale i tačke u okviru kojih su dreseri interreagovali sa životinjama. Njima slične su bile i **stacionarne javne menažerije**, predmoderne zbirke egzotičnih životinja koje su bile otvorene za najširu javnost i za koje se naplaćivao ulaz. Nisu se mnogo razlikovale od putujućih menažerija - glavna razlika je u tome što su uvek bile stacionirane na jednom mestu. **Cirkusi** su bili nalik putujućim menažerijama, odnosno cirkusi su pored ostalih tačaka često sa sobom imali i menažerije. I na kraju, **zoološki vrtovi**. O zoološkim vrtovima, i naročito razlikama između zooloških vrtova i menažerija će detaljnije biti reči kasnije, ovde je dovoljno reći da su zoološki vrtovi predstavljali stacionarne kolekcije egzotičnih životinja, često u samim centrima gradova, koje su bile otvorene za javnost, a u njihovo osnivanje su često bila uključena različita prirodnjačka ili zoološka društva, te njihovo postojanje nije imalo samo ekonomsku ili zabavnu, već i pretpostavljenu edukativnu dimenziju. Zoološki vrtovi su, takođe, poput muzeja, najčešće bili *projekat* srednje i viših klasa.

Egzotične životinje - oslanjajući se na tezu razvijenu u okviru antropološke muzeologije, o tome kako *čin izlaganja* ujedno i opisuje i *generiše* realnost, mislim da je legitimno ustvrditi kako je *egzotika* ili *egzotičnost* direktan proizvod izlaganja i konteksta u kome se ono odvija. Naime, ne postoje *inherentno egzotične životinje*. Za stanovnika amazonske prašume je vrabac jednako egzotičan koliko za evropskog posmatrača jaguar. Stvar je u kontekstu. Kada je reč o modernim evropskim društvima, procesi urbanizacije i industrijalizacije su, za

³ Konji koji „računaju“ ili svinje koje „čitaju misli“ su bili naročito popularni.

stanovnike velikih gradova, učinili ne samo životinje koje u Evropi postoje u divljini, poput vukova i lisica, već i domaće životinje poput svinja i krava nesvakidašnjim, i rekla bih egzotičnim. Ovi procesi su se, tako, odrazili i na kolekcije životinja koje su izlagane u zoološkim vrtovima – danas gotovo da nema zoološkog vrta koji ne sadrži „dečji vrt“ gde posetioци imaju prilike da maze i na druge načine interreaguju sa domaćim životinjama (o tome, doduše u kontekstu zooloških vrtova u SAD, piše Elizabet Henson (Elisabeth Hanson 2004, 41-71). Ovo, naravno, ne znači da publika zooloških vrtova i drugih atrakcija nije oduvek, pa i dan danas, rangirala izložene životinje po sopstvenim kriterijumima, od kojih je svakako jedan bio i *egzotičnost* – u tom smislu bi, opet, iz evropske perspektive, svakako slon bio egzotičniji od lisice, ili antilopa od ovce. Međutim, mislim da je terminološka distinkcija na mestu, s jedne strane, zato što, kao što u muzejima „... ne postoji nikakva razlika u tretiranju svakodnevnih i prazničnih predmeta: svi su oni na isti način tretirani kao atemporalni, fizički izdvojeni i nedodirljivi. Dakle muzejske izložbe u okviru rekonstrukcija 'tradicionalne' kulture ukidaju razliku između svakidašnjice i praznika, dovodeći ova vremena, u živoj kulturi, suprotstavljena, u istu ravan“ (Gavrilović 2009, 86-87) – tako i zoološki vrtovi dovode svoje svakidašnje (ili *svakidašnjije*) i nesvakidašnje stanovnike u istu ravan. Oni su *aspacijalni*, izdvojeni i (uz izuzetke) nedodirljivi. Pored toga, terminološka distinkcija je nužna kako bi se napravila razlika između praksi izlaganja na tragu zooloških vrtova i menažerija, i izložbi pasa, mačaka, goveda ili drugih domaćih životinja koje organizuju društva ljubitelja ili uzgajivača. Na kraju, opredeljujem se za sintagmu *egzotične životinje* naspram *divlje životinje*, pre svega jer je „egzotičnost“ ljudska kategorija neraskidivo istorijski povezana sa ovakvim praksama i mislim da bolje objašnjava privlačnost životinjskih atrakcija, a potom i zato što nisu sve životinje u zoološkim vrtovima divlje. Zapravo, zahvaljujući različitim međunarodnim ugovorima i protokolima od sedamdesetih godina naovamo, velika većina životinja u zoološkim vrtovima su rođene u zatočeništvu i odgajane među ljudima, i iako se ne radi o odomaćenim vrstama, jedinke su obično habituirane na prisustvo ljudi i neretko dresirane, zarad lakše saradnje sa timariteljima, veterinarima i drugim osobljem vrtova.

Struktura rada

U radu će zarad detaljnijeg razumevanja problematike koja se razmatra biti ponuđen detaljan osvrt na istorijat odnosa sociokulturne antropologije prema životinjama i biće mapirane paradigmatičke promene koje su se u disciplini dešavale kada je reč o

antropološkom "tretmanu" ostalih životinja, kako u stranoj tako i u domaćoj etnološko-antropološkoj produkciji. Poseban akcent će biti stavljen na najnovija dostignuća antropologije ljudsko-životinjskih odnosa i pitanja dejstvenosti (eng. *agency*) životinja koja sve više zaokupljaju pažnju antropologa, ali i naučnika iz drugih, kako društvenih i humanističkih, tako i prirodnih disciplina.

Dalje, u svrhu potpunijeg razumevanja specifične problematike zooloških vrtova, u tekstu će biti mapiran njihov istorijat i razvoj, uslovno rečeno, od menažerije do zoološkog vrta u zemljama EvroZapada, što će poslužiti tome da olakša potonje razumevanje specifičnosti srpskog kulturnoistorijskog konteksta i uloge i funkcije koju su zoološki vrtovi poprimili i koju u njemu i danas imaju.

Ogromna i dugotrajna popularnost zbirke egzotičnih životinja na globalnom nivou iziskuje, međutim, i postavljanje koliko antropološkog toliko i filozofskog pitanja o tome *zašto gledamo životinje*, tako da će u radu biti dat i jedan pokušaj filozofskog tumačenja poriva za gledanjem drugih životinja (i shodno tome i poriva za odlaskom u zoološke vrtove) koji ljudska bića kontinuirano pokazuju kroz istoriju.

Nakon ovoga, u tekstu ću ponuditi istorijski osvrt na nastanak i razvoj tri srpska zoološka vrta, u Beogradu (otvoren 1936. godine), na Paliću (otvoren 1949. godine) i u Jagodini (otvoren 2006. godine), a potom će biti ponuđena analiza i tumačenje njihovih funkcija u srpskom društvu uz poseban osvrt na istorijske i kulturne kontekste u kojima su nastajali i razvijali se. Potom će biti ponuđeno njihovo tumačenje "spolja", po ugledu na tumačenja EvroZapadnih vrtova dostupna u historiografskoj i antropološkoj literaturi, a koja će biti zasnovana na analizi istorijskih izvora, novinskih članaka, veb prezentacija i različitih drugih medijskih sadržaja o ovim institucijama.

Na kraju ću ponuditi etnografski uvid u funkcionisanje zoološkog vrta na Paliću, zasnovan na terenskom istraživanju koje sam obavila u vrtu u novembru 2015. godine. U poglavlju o Zoo Paliću će akcenat biti na *zakulisnim radnjama*⁴ koje ulaze u svakodnevno funkcionisanje zooloških vrtova "iznutra", na odnosima između životinja i ljudi zaposlenih u vrtu kao i na mrežama saradnje i razmene između različitih zooloških vrtova koje su prvenstveno

⁴ Izbor sintagme "zakulisne radnje" u ovom tekstu nije slučajna, s tim da ga ne koristim u njegovom negativnom prenesenom značenju "muljanja", već referiram upravo na stvari koje se u pozorištu dešavaju iza kulisa i omogućavaju da *predstava neometano teče*.

artikulisane u okvirima Evropske asocijacije zooloških vrtova i akvarijuma (EAZA), međunarodne strukovne organizacije zooloških vrtova i akvarijuma kojoj Zoo Palić pokušava da pristupi, ali te okvire i nadilaze.

Građa i metodi istraživanja

Građa za ovo istraživanje prikupljena je iz različitih izvora⁵, shodno potrebama teksta i dostupnosti. Podaci o zoološkim vrtovima u Zapadnoj Evropi i SAD preuzimani su iz istoriografske literature (Ritvo 1987, 1997; Hoage & Deiss, eds. 1996; Hancocks 2001; Rothfels 2002; Hanson 2004; Visković 2009). Podaci o srpskim zoološkim vrtovima su prikupljeni iz pisanih izvora - iz novinskih tekstova, sa vebsajtova, iz različitih publikacija (Beograd, Palić, Jagodina), i u slučaju zoološkog vrta u Beogradu, iz monografije *Beogradski zoološki vrt od 1936. do 2010.* (Bojović 2010)⁶, kao i usmenim putem, kroz kazivanja ispitanika na terenu (Zoo Palić)⁷.

S tim u vezi, za potrebe doktorske disertacije *Zoološki vrtovi u antropološkoj perspektivi*, sproveda sam terensko etnografsko istraživanje u Zoološkom vrtu na Paliću. U radu ću ponuditi etnografiju zasnovanu na ovom terenskom istraživanju koje sam sproveda ljubaznošću uprave, a posebno gospodina Petra Savića, direktora Zoo Palića, i gospodina Kristijana Ovarija, biologa vrta. Ovde bih takođe istakla da se ljubaznost uprave i radnog kolektiva Zoo Palića ne svodi samo na njihovu voljnost da me prime, sa mnom razgovaraju i dopuste mi da vršljam po vrtu i zapitkujem timaritelje, već i na činjenicu da sam tokom 5 dana svog terenskog istraživanja u novembru 2015. godine bila smeštena u gostinskom bungalovu pri vrtu (zaspivala sam i budila se uz riku lavova što je, čini mi se, nešto čime retko koji domaći antropolog ili antropološkinja mogu da se pohvale) bez ikakve nadoknade.

⁵ Čini mi se da ovde vredi napomenuti da sam tokom ovog istraživanja često igrala dvostruku ulogu istoričarke i antropološkinje, budući da se istorijom zooloških vrtova u Srbiji, sa izuzetkom Vuka Bojovića koji je napisao monografiju o beogradskom vrtu (Bojović 2010), niko nije do sada bavio. U tom smislu, preuzimam punu odgovornost za eventualne propuste u istraživanju.

⁶ Ovom prilikom bih se zahvalila upravi Beogradskog zoološkog vrta, i posebno pokojnom direktoru Vuku Bojoviću koji je nesebično ustupio jedan primerak svoje knjige biblioteci Etnografskog instituta SANU, kao i bibliotekarki EI SANU, Biljani Milenković Vuković koja je čitavu stvar izdejstvovala.

⁷ Zoo Palić nažalost nema publikaciju koja bi bila analogna Bojovićevoj monografiji vrta u Beogradu, a veliki deo dokumentacije vrta je izgubljen prilikom renoviranja upravne zgrade, tako da sam se prilikom rekonstrukcije istorije ovog vrta oslonila na usmena kazivanja zaposlenih i jednu kratku publikaciju objavljenu ovodom 25 godin postojanja vrta.

Ovo je, posebno imajući u vidu peripetije sa dodatnim materijalnim troškovima za istraživače pri srpskim naučnim institutima, gest koji osim što me je raznežio i uverio u posvećenost Zoo Palića unapređenju ideje zoološkog vrta kao naučnoistraživačke institucije - tim pre što su otvorili vrata za nekoga ko *istražuje zoološke vrtove*⁸ - učinio ovaj rad i moje uvide složenijim i bogatijim, a njegov terenski aspekt učinio, pre svega, *moгуćim*.⁹

U trenutku kada sam, u novembru 2015. godine (tačnije od 24. do 28. novembra) radila svoje terensko istraživanje u Zoo Paliću, vrt je ukupno imao tridesetdvoje zaposlenih. Od toga su upravu vrta činili: direktor, biolog (koji je ujedno i osoba zadužena za dobrobit životinja), pravnica (koja je ujedno i poslovni sekretar vrta), pejzažni arhitekta koja je zadužena za botaničku zbirku u okviru vrta, osoba zadužena za obrazovanje (koja je ujedno i PR vrta), i veterinar. Pored toga, vrt zapošljava i jednog magacionera i jednog poslovođu, četiri baštovana, dve blagajnice, dva noćna čuvara, tri majstora u radionici, jednu osobu zaduženu za bezbednost na radu (koja je tu sa samo 10% radnog vremena) i jednu spremačicu. Ostatak zaposlenih u vrtu čini 11 timaritelja. Vrt bi, na šta mi je posebno skrenuta pažnja, trebalo da ima 45 zaposlenih, ali trenutna situacija to ne dozvoljava što se, nažalost, odražava na kvalitet rada sa životinjama u zbirci.

Za vreme svog terenskog istraživanja, sprovela sam 12 polustrukturiranih intervjuja i više neformalnih razgovora sa ukupno 9 zaposlenih u vrtu.¹⁰ Intervjue sam obavila sa svim zaposlenima u upravi vrta, sa izuzetkom direktora koji je bio zauzet poslom, ali sa kojim sam obavila neformalni razgovor u kolima na putu od Subotice za Beograd. Pored toga, obavila sam 5 intervjuja i jedan neformalni razgovor sa četvoro timaritelja. Prema dogovoru sa mojim ispitanicima, oni su u tekstu anonimizovani koliko god je to bilo moguće, budući da se radi o jako malom radnom kolektivu. Od intervjuja sprovedenih sa timariteljima, svi osim jednog su se dešavali "u hoduu", odnosno na njihovim radnim mestima/zadacima koji su uključivali hranjenje životinja, čišćenje volijera i boravak u "zakulisnim" prostorijama u vrtu kojima

⁸ Pritom, moj kontakt i ključni ispitanik u Zoo Paliću je bio njihov biolog, gospodin Kristijan Ovari, moj dugogodišnji kolega iz Istraživačke stanice Petnica, koji je dobro upoznat sa mojim stavovima o držanju životinja u zatočeništvu.

⁹ A u vezi sa istom problematikom - posebno bih se zahvalila gospodinu Petru Saviću koji me je dovezao kolima nazad u Beograd pošto je išao poslom, u suprotnom bih se verovatno vraćala autostopom, pošto nam toliko dobro ide u naučnoistraživačkom sektoru da mi je prosto neprijatno.

¹⁰ Ova brojka bi bila veća da nije bilo jezičke barijere, budući da neki od timaritelja koji su radili za vreme mog boravka u vrtu nisu dobro znali srpski jezik jer im je maternji jezik mađarski.

posetioci nemaju pristup, a u kojima životinje spavaju ili - u slučaju onih koje nisu izložene publici - žive. Pored ovoga, na terenu sam sprovodila i antropološke opservacije.

Svrha mog terenskog istraživanja u Zoo Paliću je bila da otkrijem i etnografski opišem kako ovaj zoološki vrt (a po ekstenziji i drugi zoološki vrtovi) funkcioniše *iznutra*. Antropološki tekstovi o zoološkim vrtovima koji su mi bili dostupni u toku istraživanja (Mullan & Marvin 1999; Bishop 2004) jednostavno nisu govorili o ovoj problematici, budući da su se ticali publike i posmatranja životinja, a ne zooloških vrtova kao institucija. U tom smislu, na terenu sam se pomalo našla u nebranom grožđu - osim nekakvih najopštijih pretpostavki, nisam imala nikakvu ideju o tome kako zoološki vrtovi funkcionišu. Srećom, naišla sam na strpljive i predusretljive kazivače od kojih sam mnogo naučila, i zahvaljujući kojima mislim da sam uspela da, bar donekle, razumem kako zoološki vrtovi *rade*, ali i iz prve ruke vidim ljubav, pregalaštvo i posvećenost sa kojima ovi ljudi pristupaju svom poslu. Moja pitanja njima i moje opservacije na terenu ticali su se najosnovnijih stvari, poput nabavke hrane i rutina kojima životinje podležu, ali i njihovih individualnih životnih priča i razgovora o doživljajima na radnom mestu koji bi, sigurna sam, mogli da popune čitavu knjigu, i kojima bih volela da se vratim u budućnosti.

Zoološki vrt na Paliću se pokazao kao zanimljiv i inspirativan teren za mene, a oni njegovi aspekti koji će u ovom radu biti izloženi su samo poslovični vrh ledenog brega - istraživanje je otvorilo niz novih pitanja i problema koji bi se u budućnosti mogli istražiti. Pre svega, Palić nije jedini zoološki vrt u Srbiji, a pored beogradskog i jagodinskog koji su uzeti u obzir u ovom istraživanju, postoje i zoološki vrt u Kolutu (u blizini Sombora), koji je osnovan 1988. godine i jedini je privatni zoološki vrt u Srbiji, kao i zoološki vrt u Boru, otvoren 2012. godine¹¹. Ovo su, pritom, samo zoološki vrtovi, odnosno zbirke egzotičnih životinja koje su *registrovane*. Iako bi, laički, čovek pomislio da je držanje egzotičnih životinja, posebno onih opasnih, regulisano zakonom, silno bi se iznenadio. Ne radi se o tome da zakoni ne postoje, koliko o tome da su nejasni i da se ne sprovode. Ovo pritom nije samo problem u Srbiji, već je problem na globalnom nivou. Legislativa u vezi sa egzotičnim životinjama u privatnom posedu je nejasna i labava, a u velikom delu sveta ni ne postoji. Otuda, na primer, procene

¹¹ Ovi zoološki vrtovi nisu uzeti u obzir u tezi iz više razloga. Zoo vrt u Kolutu nije uzet u obzir zato što je privatn, dok je vrt u Boru izostavljen zato što je otvoren krajem 2011. godine, nakon što je ovo istraživanje koncipirano. Pored toga, verujem da bi uključivanje ovih vrtova u istraživanje nepotrebno uvećalo obim građe, i skrenulo pažnju sa osnovnih istraživačkih pitanja koja su ovde na tapetu.

koje govore da bengalskih tigrova, na primer, na globalnom nivou ima više u privatnom posedu nego u zoološkim vrtovima i u divljini *zajedno*. Pored toga, u Srbiji postoji nemila praksa držanja pripitomljenih jedinki divljih vrsta kao atrakcija u kavezima pri kafanama - mrki medved koji živi u Zoo Paliću je spasen iz jedne takve kafane, a mediji su u novembu 2016. godine¹² preneli vest o tome da su u selu Srbobran zaplenjena tri medveda - dva mrka i jedan hibrid mrkog i polarnog medveda (!!) - koja su godinama držana u nehumanim uslovima, a policija nije uspela da uđe u trag jednom jaguaru (!!!) i jednom makaki majmunu koji su držani na istoj lokaciji¹³. Prakse držanja i izlaganja egzotičnih životinja, dakle, nadilaze zoološke vrtove (čak i u domaćem kontekstu), i očito predstavljaju društveni fenomen vredan detaljnijeg antropološkog istraživanja.

Teorijska polazišta

Teorijska osnova doktorske disertacije *Zoološki vrtovi u Srbiji u antropološkoj perspektivi* je u najširem smislu zasnovana na idejama preuzetim iz polja antropologije i istoriografije ljudsko-životinjskih odnosa. To znači da okosnicu teorijskog okvira čini postavka da je uključivanje životinjskih istorija i narativa o njima značajno za razumevanje ljudskih društava. Informisan ovom osnovnom idejom, teorijski okvir će nužno biti eklektičan, i sačinjen od više različitih pristupa koji će biti korišćeni za tumačenje različitih aspekata istraživačkog problema. Kao svojevrsni "najmanji zajednički sadržalac" ovih različitih pristupa biće uzet koncept modernosti, odnosno oni njegovi aspekti koji se vezuju za konceptualizacije odnosa prema prirodi i uspostavljanje "reda stvari" kroz, između ostalog, prakse prikupljanja, klasifikacije i izlaganja predmeta i bića koje svoj izraz dobijaju s razvojem muzeja i drugih sličnih institucija od kraja 18. veka naovamo (Gavrilović 2011).

Modernost će u ovom radu biti shvatana kao nadređeni termin koji obuhvata procese industrijalizacije, urbanizacije, scijentifikacije i klasnog raslojavanja evropskih društava, koji su sa sobom doneli i fundamentalnu promenu odnosa prema prirodi, divljini i životinjama. U tom smislu, značajna je ranije pomenuta knjiga istoričara Kita Tomasa - *Man and the natural world - changing attitudes in England 1500 - 1800* (eng. "Čovek i prirodni svet - promenljivi

¹² Izvor: <http://www.rts.rs/page/stories/ci/story/124/drustvo/2513582/oduzeta-tri-medveda-srbobranu-traga-se-za-jaguarom-i-majmunom.html> (16.6.2017.)

¹³ A zlotvor koji je životinje držao će obiti prekršajnu prijavu i kaznu od 50-150 hiljada dinara. Toliko o zakonskoj regulativi.

stavovi u Engleskoj od 1500. do 1800.; Thomas 1983). Autor se u ovoj knjizi bavi promenom odnosa prema prirodi (u Engleskoj, ali njegovi uvidi se mogu uopštiti na Evropu) koji je pratio različite društvene promene koje je sa sobom donela modernost - industrijalizaciju, urbanizaciju, migracije stanovništva iz sela u gradove, promene i napredak u nauci i filozofiji, kao i klasno raslojavanje društva i pomaljanje urbane radničke klase.

Prema Tomasu, modernost je sa sobom donela i suštinske promene u odnosu prema prirodi: procesi industrijalizacije i urbanizacije označili su, s jedne strane, svojevrsno fizičko udaljavanje ljudi od prirodnog sveta, a s druge strane i promenu u simboličkom odnosu prema prirodi - priroda više nije bila nešto divlje i opasno što je trebalo pokoriti - sada je postala *vrednost po sebi* koju je trebalo čuvati. Ranije koncepcije prirode koje su podrazumevale da ona mora biti "prečišćena" i "domestikovana", pretvorena u obradivu, *korisnu* zemlju za ljude, koje su svoje ishodište imale u *Bibliji* , odmenile su ideje o lepoti divljih i netaknutih predela. A u sklopu sa sve većim zagađenjenjem i prljavštinom urbanih centara, javio se diskurs o *okrepljujućoj* prirodi, u koju je valjalo odlaziti s vremena na vreme ne bi li se pobeglo od gradske vreve. Ovaj diskurs bio je zaslužan za pokret za osnivanje parkova u evropskim i američkim gradovima 19. veka, a posredno i za osnivanje prvih zooloških vrtova koji je trebalo da budu mesta bekstva od grada u srcu gradova. Nadalje, sa fizičkim udaljavanjem od životinjskog sveta, izgubljena je i *mogućnost susreta* (Berger 2009) sa životinjama, što je rezultiralo proliferacijom prakse držanja kućnih ljubimaca, ali i popularnošću životinjskih atrakcija u urbanim centrima.

Promene koje su sa sobom doneli napredak zapadne nauke i ideologija prosvetiteljstva su takođe imale dalekosežne posledice. Otvaranje i etabliranje pomorskih puteva označili su upliv sve većeg broja egzotičnih vrsta u evropske gradove, a stare koncepcije sveta, zasnovane na *scala naturae* , odnosno lestvicama postanja su se pokazale kao nedostatne, tako da su rani prirodnjaci u zapadnim društvima postali opsednuti opisima i klasifikacijama. Još pre naučne revolucije koju je inicirala Darwinova teorija evolucije putem prirodne selekcije, pitanja klasifikacije i posebno *kriterijuma* na osnovu kojih bi ona mogla biti vršena zaokupljale su pažnju naučnika. Ovo se odrazilo i na prvobitne zoološke vrtove i prakse izlaganja koje su upražnjavali - životinje su u prostoru rapoređivane prema najnovijim saznanjima taksonomije, a u skladu sa naučnim diktumom vremena volijere su bile male i sasvim ogoljene - ideja je bila posmatrati izloženu životinju kao apstrakciju, kao anatomski primerak u pokretu. S tim u vezi, prvi zoološki vrtovi su nastali u okviru talasa osnivanja

muzeja, opservatorija i drugih sličnih institucija - isprva su bili zamišljeni kao muzeji na otvorenom, čiji su eksponati igrom slučaja živi. U takvoj konstelaciji odnosa, a u svetlu dostignuća nauke i kartezijanske filozofije koja je životinje posmatrala kao *automata* - odnosno žive mehanizme, životinje izlagane u zoološkim vrtovima su svodene na svoje proste biološke funkcije, i tretirane su kao objekti koje se imalo posmatrati u tihoj kontemplaciji,¹⁴ a zarad usvajanja naučnih saznanja o taksonomiji i klasifikaciji živog sveta koja je trebalo da posluže da uvedu red u haotično mnoštvo bića koja su nadirala u svest Evropljana. Iako su netaknuti prirodni krajolici postali mesta uživanja i lepote, životinje nisu bile te sreće - postavši predmetima naučnog interesovanja prirodnih nauka-u-nastanku, ali i nosioci značenja u imperijalističkom diskursu evropskih kolonijalnih sila, svedene su na objekte posmatranja, kako naučnika, tako i laika, a njihovi životi i individualne istorije utopljeni su prvo u narative o savršenstvu i raznolikosti božjeg stvaranja, a kasnije u *prirodne istorije* odnosno narative o evoluciji vrsta. U tom smislu, zoološki vrtovi će u radu biti tretirani kao institucije koje, s jedne strane, predstavljaju opredmećenje modernističkih koncepcija prirode i divljine, ali s druge strane, i mesta koja svojim postojanjem i delovanjem i *proizvode* i etabliraju te koncepcije. Problematizacija i interpretacija promena u praksama izlaganja egzotičnih životinja u zoološkim vrtovima u Evropi od kraja 18. veka nadalje će, tako, biti jedna važnih preokupacija doktorske disertacije *Zoološki vrtovi u Srbiji u antropološkoj perspektivi*.

Sledeća važna instanca u teorijskom utemeljenju rada odnosiće se na detaljnije razmatranje koncepta *životinje* u antropologiji. Shodno tome, biće ponuđen hronološki osvrt na status životinja u okviru discipline, uz poseban naglasak na promene i teorijsko-metodološke pomake koji su se u okviru discipline dogodili u poslednjih dvadesetak godina, kao i osvrt na dosadašnji razvoj interdisciplinarnih studija ljudsko-životinjskih odnosa i domete različitih relevantnih istraživanja u okviru polja. Posebna pažnja biće posvećena procesima "dekolonizacije" antropologije (Mullin 1999, 2002; Noske 1993) i srodnih disciplina (naročito istorije) koji su omogućili da bavljenje životinjama kao važnima po sebi u društvenim naukama uopšte postane zamislivo.

Kao što je ranije napomenuto, prakse uprizorenja i izlaganja predmeta i bića predstavljaju ujedno i utelovljenje i ishodište koncepcija reda i granica od 18. veka naovamo. Zoološki

¹⁴ U narednim poglavljima će biti reči o tome zašto ovakva koncepcija nije opstala.

vrtovi, zajedno sa muzejima, botaničkim baštama i drugim sličnim institucijama pripadaju istom *propisujućem* skupu društvenih fenomena. Međutim, ono što je doprinos studija ljudsko-životinjskih odnosa društvenim naukama jeste i mogućnost da se sposobnost delanja (*agency*) životinja u određenoj meri uključi u tumačenja ovih fenomena. U tom smislu, u radu ću pokušati da ukažem na to kako istorije egzotičnih životinja i narativi o njima i njihovim odnosima sa ljudima, naročito političkim i drugim moćnicima, utiču na oblikovanje širih koncepcija o prirodi, divljini i ulozi ljudskih bića u savremenom ustrojstvu sveta. Shodno tome, vredi ponovo potcrtati sledeće: dosadašnje, mahom historiografske, studije o izlaganju egzotičnih životinja (naročito Ritvo 1987), po mom mišljenju s pravom, tumače prakse izlaganja egzotičnih životinja i, posebno, ulogu zooloških vrtova u evropskim zemljama koje su bile kolonijalne sile kao političke prakse koje su za cilj imale da demonstriraju moć imperije i skriciraju granice carstva *kod kuće*. Pitanje koje se, međutim, nameće, jeste u čemu se onda ogleda društvena uloga i funkcija izlaganja egzotičnih životinja u zemljama koje, poput Srbije, *nisu* bile kolonijalne sile? Na tragu teoretičara poput Rothfelsa (Rothfels 2002), ustvrdiću da je ulogu zooloških vrtova u zemljama koje nisu bile kolonijalne sile moguće razumeti kroz ideje o konstrukciji građanske klase i koncepcije o prosvetenoj dokolici koje vuku korene iz prosvetiteljstva i oslanjaju se na racionalističke ideje. S obzirom na to da nastanak modernih, za javnost otvorenih zooloških vrtova u Evropi počinje nakon Francuske buržoaske revolucije (Rothfels 2002; Visković 2009), pretpostaviću da je osnivanje zooloških vrtova moguće okarakterisati kao *buržoaski* projekat, koji je u lokalnom kontekstu imao svoje specifičnosti – ne ponajmanje činjenicu da je prosvetiteljstvo kao „intelektualna paradigma“ u srpskom društvu bilo relativno kratkog daha, te da je nastanak obrazovnih i naučno-istraživačkih institucija na prostoru današnje Srbije bio neraskidivo povezan sa intelektualnom tradicijom romantizma a ne prosvetiteljstva, što je svakako uticalo na kontekst nastanka zooloških vrtova u Srbiji. Na kraju krajeva, ustvrdiću da je nastanak zooloških vrtova u domaćem kontekstu bio povezan sa novim zamišljanjem *građana* i konceptualizacijama korisno utrošenog *slobodnog vremena* u gradskim sredinama, ali i sa konceptualizacijom *neophodnog znanja o svetu* koje se u zemljama koje su bile kolonijalne sile ogledalo u poznavanju granica imperije. U Srbiji je to znanje bilo izraz potrage za i projekta stvaranja novog identiteta *države* (bilo da je reč o Jugoslaviji ili Srbiji) u različitim istorijskim i političkim kontekstima. U tom smislu, moguće je ustvrditi da (osnivanja) tri najveća srpska zoološka vrta – u Beogradu (1936), na Paliću (1949) i u Jagodini (2006), nose sa sobom svojevrsan *pečat vremena* ili pečat političkih konteksta u kojima nastaju, koji se

odražava na načine njihovog prostornog i administrativnog uređenja, njihovu delatnost, kao i na deklarisanu ciljevu i "oblike prisustva" ovih institucija u srpskoj javnoj sferi.

Teorijsko-metodološki okvir rada biće zasnovan na razmatranju odnosa između savremenih koncepcija i značenja modernosti i njihovog odnosa prema ne-ljudskim drugima, u ovom slučaju egzotičnim životinjama, te kritičkom promišljanu uloga tih bića u proizvodnji i konstituisanju tih promenljivih modernosti u različitim političkim i istorijskim kontekstima u Srbiji.

Pored ovoga, iskoristiću antropološki koncept *disonantnog nasleđa* kako su ga definisale Lou i saradnice (Low et al. 2005) - koji, ukratko, podrazumeva da činovi uprizorenja različitih elemenata kulturnog nasleđa uvek nose pečat grupe koja uprizorenje vrši, te da recepcija eksponata nužno zavisi od socijalne pozicije posmatrača. Pokazaću kako specifična pozicija zooloških vrtova nadilazi ideju disonantnog nasleđa upravo uz pomoć prirode svojih eksponata - živih životinja - čije prisustvo u prostoru kod publike evocira predstave o granicama između ljudi i životinja, nasuprot razgraničenjima među ljudskim grupama što je slučaj sa uprizorenjima nasleđa. Poslužiću se i konceptom koji je donekle blizak disonantnom nasleđu, a koji se javlja u okviru historiografije ljudsko-životinjskih odnosa, i različito se naziva *socijalne istorije životinja* ili *neprirodne istorije* (Rothfels 2002) i podrazumeva da ne-ljudske životinje, kao jedinke koje su izložene, imaju društvene istorije koje su odvojene od „prirodnih istorija“ odnosno narativa o evoluciji vrste koji su jedina prošlost koja im se priznaje u prirodnim naukama, ali i muzejskoj praksi. Ova dva koncepta i njihovo preplitanje u specifičnom kontekstu zooloških vrtova poslužiće kao ključna teorijsko-metodološka alatka za tumačenje građe i postizanje jednog od osnovnih ciljeva disertacije – ukazivanja na značaj *skrivenih istorija* ili *skrivenih istorija ljudsko-životinjskih odnosa* - individualnih istorija jedinki i njihovih interakcija sa ljudima (Rothfels 2002) za razumevanje različitih društveno-političkih fenomena i procesa u Srbiji tokom 20. veka i danas.

Kroz čitav proces istraživanja provlačilo se još jedno (znatno opštije) pitanje na koje u dostupnoj literaturi nije bilo zadovoljavajućeg odgovora. Reč je o pitanju *zašto uopšte gledamo životinje u zoološkim vrtovima?* U radu sam pokušala da dam odgovor, ili niz mogućih odgovora na ovo - suštinski filozofsko - pitanje. U tu svrhu, kombinovala sam nekoliko različitih filozofskih i antropoloških pristupa. Pre svega, pristup Džona Bergera (John Berger) koji je prvi pokušao da da odgovor na ovo pitanje u knjižici *Why look at*

animals? (Berger 2009).¹⁵ Bergerov pristup zasnovan je na "anatomiji pogleda", a ovaj autor, inače umetnički kritičar, kritički pristupa instituciji zoološkog vrta, a potrebu za gledanjem životinja smešta u domen potrošnje, postulirajući da je jedan od glavnih razloga posete zoološkim vrtovima danas mogućnost prikazivanja "originala njihovih plišanih igračka" deci. Ovaj autor takođe govori o marginalnosti izloženih životinja, a zoološke vrtove tumači kao spomenike mogućnosti susreta sa životinjama koje rapidno izumiru. Pored ovoga, koristim se konceptom *abjekcije* ili *abjektnosti* koji je uvela Julija Kristeva (Julia Kristeva 1982), a koji se zasniva na ideji o fascinaciji prekoračivanjem granica, i vizuelnoj privlačnosti užasa. Ove pristupe kombinujem sa idejama o žudnji za Drugim i raščinjavanjem sopstva koje je razvila Džudit Batler (Butler 2004), tezom o arbitrarnosti distinkcije između ljudi i životinja koju iznosi Žak Derida (Derrida 2008) i konceptom *interkorprealnih* ili *međutelesnih ikonografija* koji podrazumeva dijalektiku pogleda između subjekta i objekta i oblikuje predstave koje posmatrač stiže o posmatranom, a koji uvodi Rebeka Bišop (Rebecca Bishop 2004).

Pri bavljenju istorijatom i društvenim funkcijama zooloških vrtova u Srbiji, služila sam se nekim uvidima antropološke muzeologije koji su u vezi sa ovim prostorima, a poglavito ulogom koju je ideologija romantizma imala pri zasnivanju različitih muzeja u Srbiji (Gavrilović 2009, 2011; Simić 2006). Kako Marina Simić (2006) piše u tekstu "Nacionalnost kao tradicionalna kultura u Etnografskom Muzeju u Beogradu: istraživanje modernističke muzejske prakse", muzeji su kao paradigmatičke institucije modernosti bili u bliskoj vezi sa stvaranjem nacionalnih država 19. veka, i imali značajnu ulogu kodifikaciji njihovih vrednosti jer predstavljaju deo šireg spektra institucija koje služe kao oruđa za proizvodnju društvenog znanja koje utemeljuje moć države (vidi: Simić 2006, 305-306). Ovo donekle važi i za zoološke vrtove, s tim da je istraživanje pokazalo da su oni na sebi svojstven način odstupili od prvobitne modernističke zamisli i ponovo aktualizovali izvesne predmoderne preokupacije glede posmatranja životinja.

Mene u ovom radu prvenstveno zanimaju sile koje utiču na stvaranje zooloških vrtova *iznutra* odnosno *iza kulisa*, a moja građa se tiče ideja o kosmopolitizmu, prirodi ali i građanstvu, odnosno koncepcija *znanja* o (životinjskom) svetu koje građani jedne moderne države treba da poseduju, ali i koncepcija *gradova*, i toga šta oni treba da nude svojim građanima i onima koji

¹⁵ Koja je prvobitno nastala kao esej sedamdesetih godina 20. veka.

ih posećuju. Zbog toga se kao ključan za ovo istraživanje pokazao pojam *kosmopolitskog diktuma* koji sam sama predložila, a koji je zasnovan na pojmu *kosmopolitske čežnje* koji je za domaći postsocijalistički kontekst prilagodila Marina Simić (2014).¹⁶ Za razliku od koncepta kosmopolitske čežnje koji Marina Simić identifikuje među svojim ispitanicima i tretira kao pojam koji funkcioniše, uslovno rečeno, odozdo nagore,¹⁷ *kosmopolitski diktum* predstavlja prakse koje su različite političke elite u Srbiji upražnjavale (i upražnjavaju) kako bi, uslovno rečeno, "učinile Srbiju delom Evrope i/li Sveta". Istraživanje je pokazalo da je osnivanje zooloških vrtova u Srbiji kroz istoriju dobrim delom počivalo upravo na kosmopolitskom diktumu.

Na koncu, etnografske podatke prikupljene prilikom terenskog istraživanja u Zoo Paliću interpretirala sam koristeći se idejama o dejstvenosti (*agency*) životinja (oslanjajući se posebno na Nadasdy 2007) kao aktivnih učesnica u ljudsko-životinjskim odnosima koji se uspostavljaju unutar zoološkog vrta na Paliću, kao i antropološkim teorijama razmene (uz poseban osvrt na Appadurai 1986; Kopytoff 1986; Graeber 2001), koje sam iskoristila kako bih objasnila način funkcionisanja ovog zoološkog vrta koji je neodvojiv od procesa razmene ideja, znanja, živih životinja i usluga i reproduktivnog potencijala životinja sa drugim zoološkim vrtovima u zemlji, regionu i Evropi.

Moguća teorijska ishodišta

Istraživanja ljudsko-životinjskih odnosa u društvenim naukama i humanističkim disciplinama su pojava novijeg datuma, i, iako se može ustvrditi da, konkretno u antropologiji, "nezvanično" započinju sa zbornikom *What is an animal?* (ur. Tim Ingold 1988), bilo je potrebno gotovo dvadeset godina da se ovo suštinski interdisciplinarno polje etablira kao legitimno polje istraživanja. U proteklih desetak godina se, međutim, u paru sa svojevrsnim paradigmatiskim potresima u disciplini, i, zapravo, nužnim antropološkim obraćanjem pažnje na probleme ekološke devastacije planete i njihove implikacije za (ne samo ljudski) život na Zemlji, pojavljuje sve više istraživanja, i u okviru discipline sve više pažnje biva usmereno na istraživanje nativnih znanja (npr. Nadasdy 2007) kao ishodišta za nove, održive politike

¹⁶ Pojam *kosmopolitska čežnja* (eng. *cosmopolitan yearning* ili *cosmopolitan longing*) se javlja u različitim kontekstima u društveno-humanističkim naukama. Na primer Silvija Montiljo (Silvia Montiglio 2005) koncet koristi u kontekstu ideja o lutanju u antičkoj Grčkoj.

¹⁷ U smislu da postoji u ponašanju ispitanika, a potom svoj izraz dobija kroz institucionalizaciju pojava kao što je Exit festival, na primer.

upravljanja prirodnim resursima i stvaranje drugačijeg odnosa prema prirodnoj sredini. U ovakvoj situaciji, antropolozi i antropološkinje koji vrše istraživanja na terenu gotovo nužno bivaju suočeni sa različitim vrstama odnosa prema prirodi i životinjama u zajednicama u kojima rade, što ova pitanja gura u prvi plan. U tom smislu, kao što je uspon potrošačkog društva na globalnom nivou posle Drugog svetskog rata uslovio postavljanje novih pitanja i - posebno od osamdesetih godina 20. veka - uspostavljanje novih istraživačkih polja kao što su interdisciplinarno polje materijalne kulture ili antropologija potrošnje (Douglas & Isherwood 1979; Appadurai (ed.) 1986; Miller 1987; Erdei 2008, 2012 itd.), čini se da današnje stanje kasne modernosti ili *postmodernosti* poziva na akciju - ili *reakciju* - i na ponovno postavljanje nekih antropoloških pitanja koja se tiču fundamentalnih aspekata ljudskog života na Zemlji, kao što su pitanje odnosa Čoveka sa velikim "č" prema Prirodi sa velikim "p" - ali i postojanja - ili uopšte *opravdanosti pretpostavke o postojanju* ovakvih kategorija, kao i odnosa ljudskih bića sa i prema ostalim životinjama sa kojima dele planetu.

I, zaista, u izvesnom smislu, prijemčivost studija ljudsko-životinjskih odnosa leži upravo u kompleksnosti polja, budući da ono nužno vodi ka preispitivanju fundamentalnih kategorija Zapadne misli kao što su, upravo, *čovek* i *životinja*, a antropologija je kao disciplina jedinstveno teorijsko-metodološki opremljena za taj zadatak. Ali i više od toga, kako u uvodu za izdanje knjige *Beyond Nature and Culture* (Descola 2013) na engleskom jeziku, nervozno primećuje Maršal Salins (Sahlins 2013, xi-xii), antropologiji je ponestalo Velikih Mislilaca (*Big-Time Thinkers*)¹⁸, i disciplina je postala zaokupljena kulturnim opskurijama kao što su "piramidalne šeme u postsocijalističkoj Albaniji", "Occupy pokret u Žižekovom rodnom gradu" ili "biopolitike američkog rata protiv debljine"¹⁹.

Ostavimo li Salinsove primere i antropološke preferencije po strani, čini se da disciplina zaista već dugo zazire od "Velikih Pitanja", ali i da istraživanja ljudsko-životinjskih odnosa mogu takva pitanja ponovo staviti u fokus.

S tim u vezi, ovaj tekst ne pretenduje na to da bude emanacija novooživljene tendencije ka pisanju ogromnih tomova komparativne antropologije na tragu Frejzera, Morgana, Tajlora, Krebera ili samog Deskole za kakvu navija Salins, ali mislim da može da posluži kao "noga u

¹⁸ Salins u tom smislu pozdravlja poduhvat kakav je knjiga koju je napisao Deskola.

¹⁹ Ovim Salinsovim primerima bi možda mogli biti pridodati i zoološki vrtovi u Srbiji.

vratima" za antropološko promišljanje čitavog s(v)eta novih fenomena, pitanja i problema u okviru discipline.

A, vraćajući se na one konkretnije i *prisnije* aspekte proučavane teme, nadam se da će saznanja i uvidi izneti u ovom tekstu doprineti tome da egzotične životinje, rečima Done Haravej (Haraway 2003), *volimo manje nasilno*.

"Zamislite... da ta tri mudraca [Zapada] tumače mit američkih Indijanaca o dječaku koji je ukrao ocu najmilije prase i kuha ga u šumi. Freud bi zaključio da dječak simbolički ubija oca zbog ljubomore prema majci. Marx bi rekao da je taj mladi član proleterijata zgrabio kontrolu nad sredstvima za proizvodnju u klasnoj borbi protiv zemaljske aristokracije. Levi-Strauss ustvrdio bi da, kuhajući prase, primitivni indijanski dječak prelazi iz prirode u kulturu i pokazuje da se njegovi misaoni procesi ne razlikuju bitno od Einsteinovih."

Iz pogovora Ivana Kuvačića zagrebačkom izdanju *Strukturalne antropologije* Kloda Levi-Strosa (s/a, 395).

1. Sociokulturna antropologija i ostale životinje

Odnosi ljudi prema prirodi i životinjama su istraživačke teme koje u etnologiji i antropologiji imaju dugu i bogatu istoriju. Još od klasika poput Frejzerove *Zlatne grane* (Frejzer 1977[1890]) i u domaćoj nauci Čajkanovićevih radova o narodnoj religiji (Čajkanović 1994; 1994a), preko Evans-Pričardovih promišljanja odnosa Nuera prema govedima (Evans-Pritchard 1940), opsežnih beležaka Tihomira Đorđevića o narodnim verovanjima u vezi sa prirodom (Đorđević 1958; 1958a), analiza propisa u vezi sa ishranom u Levitskom zakoniku koje nude Marvin Haris (Harris 1974) i Meri Daglas (Daglas 2001[1966]), Levi-Strosove kritičke rasprave o totemizmu (Levi-Stros 1979[1962]), Ličovog klasičnog teksta o kategorijama (Leach 1964), Gercove analize borbe petlova na Baliju (Gerc 1998 [1973]), i novijih istraživanja na temu prirode u običajima i verovanjima u ovdašnjoj naučnoj produkciji (Petrović ur. 1997), primera je mnogo. Krajem 80-ih godina 20. veka, međutim, u antropologiji i drugim društvenim naukama i humanističkim disciplinama pitanje životinja počinje da dobija novi značaj. Naime, proces scijentifikacije socijalnih pokreta koji je doveo do razvoja, na primer, ženskih studija i afroameričkih studija kao akademskih disciplina, u kombinaciji sa razvojem ekološkog pokreta i pokreta za prava životinja, postepeno je doveo i do pomaljanja novog interdisciplinarnog akademskog polja koje se alternativno naziva studije ljudsko-životinjskih odnosa, ljudsko-životinjske studije, (kritičke) studije životinja ili antrozoologija. Osnovna istraživačka pitanja koja objedinjuju različite pristupe u okviru studija ljudsko-životinjskih odnosa su: Šta možemo naučiti o ljudima iz njihovih odnosa sa

ostalim životinjama? Šta nam načini na koje tretiramo druge²⁰ životinje i o njima mislimo mogu reći o tome ko smo? (Shapiro 2008). Pored toga, pristupi koji se u antropologiji razvijaju u poslednjih dvadesetak godina za cilj imaju da prenebregnu puko "saznavanje o nama" i u fokus stave upravo *odnose* između ljudi i životinja kao socijalne odnose, i ispituju, uslovno rečeno, društvene uloge životinja u različitim ljudskim grupama. U ovom poglavlju će tako biti reči o (burnoj) istoriji odnosa koji su antropologija i antropolozi imali prema životinjama i tome kako su se ti odnosi menjali kroz vreme. Poglavlje će pre svega biti zasnovano na istorijskim osvrtima koje na ovu temu daju tri autorke: Evgenija Šenklin (Eugenia Shanklin, 1985), Barbara Noske (1993) i Moli Mulin (Molly Mullin 1999; 2002), a potom dopunjeno osvrtom na razvoj polja od 2002. godine do danas. Pored toga, pokušaću da ukažem na izvesne veze između teorijsko-metodoloških tradicija SAD i Evrope i načina na koje antropološki pristupi problematici negovani u ovim sredinama utiču na današnje stanje stvari.

1.1 Počeci antropologije - ljudi, životinje i nauke o razlici*

Kako Džon Monagan (John Monaghan) i Piter Džast (Peter Just) kažu na početku svoje knjižice *Socijalna i kulturna antropologija* (Monaghan & Just 2003):

"Antropologija je izrasla na raskršću evropskih otkrića, kolonijalizma i prirodnih nauka. U XIX stoljeću prvi antropolozi, pod uticajem istih filozofskih strujanja koja su dovela do Darwinove revolucije, htjeli su da rekonstruišu faze socijalne i kulturne evolucije. Ličnosti kao što su Edward Tylor i Lewis Henry Morgan objavili su utjecajna djela koja su pratila sve od sistema pisma do ženidbenih običaja, od njihovih najprimitivnijih početaka do savremenih manifestacija". (Monaghan & Just, 1-2)

Za "uvod"²¹ u disciplinu kakav je uradak Monagana i Džasta, sasvim je opravdano preći preko ogromnog odjeka koji je Darwinova teorija evolucije putem prirodne selekcije imala na, kako antropologiju kao disciplinu, tako i druge društvene nauke u globalu. Međutim, mislim da je u ovom odeljku važno ukazati na uticaj koji je *teorija evolucije* kako ju je formulisao

²⁰ U okviru ovog pristupa uobičajeno je govoriti o ljudima i drugim ili ostalim životinjama, budući da činjenica da su ljudi zapravo vrsta životinje često biva prenebregnuta ili čak namerno skrajnuta, posebno u društvenim naukama. Studije ljudsko-životinjskih odnosa se, između ostalog, zasnivaju na kritici ovakvog stanja stvari.

* Delovi ovog potpoglavlja su ranije objavljeni u zborniku: Radović, S. (ur). 2013. *Kulturna prožimanja: antropološke perspektive*. Zbornik radova Etnografskog instituta SANU 28. Beograd: Akademska izdanja.

²¹ I to prilično uspešan, po mojoj proceni.

Darvin (1985 [1859]) imala na zasnivanje antropologije kao discipline, i rekla bih da je uputno ovde ispitati neka od tih prvobitnih preplitanja.

Da se ne radi samo o tome da su "filozofska strujanja koja su dovela do Darwinove teorije evolucije" bila deo nekog šireg okvira nastanka antropologije kao discipline, već da je reč o ozbiljnom uticaju Darwinove teorije, vidljivo je na primeru samog Morgana, jednog od "otaca" kako američke, tako i antropologije uopšte.

Naime, Morganov uticaj na istoriju discipline, bez ulaženja u uticaj koji su čitanja *Morgana* imala kasnije, je opšte poznat. Ono, međutim, o čemu želim ovde da govorim jesu Morganove ideje o čoveku i društvu koje su predatirale njegovo čitanje Darvina.

Godine 1868. Luis Henri Morgan je objavio jednu, iz današnje perspektive, posve neobičnu monografiju pod nazivom "Američki dabar i njegova dela" (*The American beaver and his works*, Morgan 1868). Fasciniran graditeljskim sposobnostima dabrova koje je posmatrao pri odlascima na teren dok je radio na izgradnji železnica, Morgan je vrlo detaljno opisao njihove poduhvate i ponašanja. Monografija se i danas smatra za jedan od najboljih radova o dabrovima ikad napisanih (v. Ingold 1988a, 86 i dalje). Ono što je, međutim, posebno interesantno jeste poslednje poglavlje u monografiji (Morgan 1868, 248-284) koje je Morgan posvetio promišljanju inteligencije i kognitivnih sposobnosti životinja. Bitno je istaći da u vreme pisanja knjige o dabrovima još uvek nije znao za Darwinovu teoriju evolucije. Ukratko, Morgan je pretpostavljao da ono što je on nazivao 'princip razmišljanja'²² nije jedinstveno ljudima, već da je Tvorac taj princip udahnuo u sve životinje, s tim da je on kod ne-ljudskih bića napredovao užasno sporo u poređenju sa njegovim napretkom u ljudima. Zanimljivo je i to što je Morgan verovao da je *princip razmišljanja* kod dabrova *na višem stupnju* nego „kod nekih primitivnih naroda“, te da su dabrovi sasvim svesni, delatni agenti koji su potpuno u stanju da planiraju svoje postupke. A o svemu tome nisu sa nama razgovarali samo zato što im je falio prikladni govorni aparat.

Morganovo napuštanje ili pre, ponovno osmišljanje ideja o ljudskim društvima u kontekstu evolucije kulture nije ništa posebno za intelektualnu klimu njegovog vremena, ali je njegov konkretan slučaj vrlo plastična ilustracija jednog šireg društvenog procesa, procesa

²² *The thinking principle*, vidi: Ingold, 1988, 87

etabliranja društvenih nauka u kojem je upravo narativ o evoluciji kulture preuzeo primat u odnosu na sva (prethodno) moguća poređenja ljudi i ostalih životinja.

O čemu je zapravo reč?

Pored istraživačkog elana koji je krajem 19. veka stvorila tzv. "darvinova revolucija", ona je otvorila put, i rekla bih, direktno uslovlila odvajanje prirodnih od društvenih nauka koje su, potom, sa svojih strana, dalje generisale i perpetuirale razliku između ljudi i životinja koja je, sledstveno, ostavila nesagledive posledice na načine na koje su društvene i humanističke discipline tretirale ostale životinje sa kojima su se u svojim istraživanjima susretale.

Na isti način na koji su životinje postojale u antropološkim istraživanjima od samog starta, doduše nešto perfidnije, postojala je i evolucija. No, način na koji je evolucija razumevana u društvenim naukama ostaje problematičan, ali zarad razumevanja celokupne problematike red je reći nešto više o ovom konkretnom problemu.

Naime, antropologija i društvene nauke načelno imaju dug i komplikovan odnos sa Darvinovom teorijom evolucije. Načini na koje je biološka evolucija razumevana od 19. veka nadalje su direktno uticali na to kako su društveni naučnici razumevali i objašnjavali ljudska društva i kulture (Palavestra 2011). Iako je teoriju evolucije putem prirodne selekcije formulisao Čarls Darvin (1809-1882), ideja o tome da se živi organizmi menjaju kroz vreme je i ranije bila prisutna u evropskim intelektualnim krugovima (za istorijat ovih ideja videti: Škorić i Kišjuhas 2010; 2010a, 2011), i dugo je koegzistirala sa predstavama o "lestvicama postanja" ili "lancima bivstvovanja" (v. Žakula 2013, 31).

S tim u vezi, načini na koje je ideja evolucije živog sveta u Evropi razumevana nakon Darvina oslanjaju se na te starije klasifikacije i usko su povezani sa načinima na koje su u ranijim vremenima konceptualizovane granice između prirode i kulture i, shodno tome, ljudi i životinja.

"U ranoj modernoj Evropi, priroda je još uvek smatrana silom koja mora biti pokorena, a sveštenstvo je bilo posebno naklonjeno ukazivanju na to da su ljudi bili i radikalno različiti i superiorni u odnosu na sva ostala stvorenja" (Mullin 1999, 204, moj prevod).

Iako su postojale i alternativne percepcije, dominirala je ideja da je 'čovjek spram životinja stajao kao nebesa spram zemlje, duša spram tela, kultura spram prirode' (Thomas 1983, 39, moj prevod).

Na osnovu istorijskih izvora može se ustvrditi da, iako dihotomije između prirode i kulture i ljudi i životinja nisu univerzalne za sva društva kako se ranije smatralo u antropologiji (Mullin 2002, 389, moj prevod), one jesu bile važne za evropska društva ranog modernog perioda, a njihova važnost ni danas nije umanjena. Naime, iako su konteksti artikulacije koncepta 'ljudskog' ili 'čoveka' promenjeni, čini se da 'ljudsko' i danas umnogome biva artikulisano u odnosu na 'životinjsko' i ove dve kategorije se uvek međusobno konstituišu. Okviri za artikulaciju ovih distinkcija danas poglavito dolaze iz nauke, ali su ranije svoje ishodište imali u *Bibliji*.

U vremenu pre ere Prosvetiteljstva kada su naučne taksonomije počele da menjaju kategorije u koje su zapadnjački umovi smeštali živi svet, na Zapadu su dominantne bile slike lestvice ili lanca: "lestvica postanja" i "lanac bivstvovanja". Anđeli su bili na vrhu, najbliže Bogu, a ljudi odmah ispod njih. Zveri su zauzimale niže stepenice ili karike, poređane prema svojoj sličnosti sa ljudima... (Fernandez-Armesto 2004, 65-66, moj prevod).

Ranije klasifikacije o kojima govori Fernandez-Armesto, takozvane *scala naturae* bile su sistemi klasifikacije sveta koji su se bazirali na hrišćanskoj teologiji, i u određenom smislu, pokušavali da objedine znanje o svetu stečeno opservacijom i hrišćansku dogmu (Kutschera 2011). Poput čuvenog "Lanca bivstvovanja" iz 1579. godine, prikazivali su *red stvari*: iznad svega se nalazio bog kao tvorac, na najvišim stepenicama su bili anđeli (i demoni kao pali anđeli) koji su bili čisto duhovna bića, ispod njih nalazili su se ljudi koji su bili bića koja su ujedno bila i duhovna i materijalna (njihova materijalnost odnosno telesnost činila ih je sklonima iskušenju), ispod njih nalazile su se životinje, čisto materijalna bića, poređane po sličnosti sa ljudima i shodno tome tvorcem po čijem liku je čovek načinjen, ispod njih bile su biljke, a ispod njih minerali. Ovaj primer predstavlja samo jednu od mogućih shema koje su bile popularne u Evropi pre Prosvetiteljstva, a pogodan je kao idealtipski model u smislu da dobro ilustruje hijerarhiju bića koja je bila krucijalna za onovremeno razumevanje sveta – materijalno i nepokretno, oličeno u mineralima je na samom dnu lestvice, zatim slede biljke koje su žive ali se *ne kreću*, potom dolaze životinje koje su žive i *kreću se* ali im nedostaje (alternativno) duh, duša ili razum koji poseduju ljudi koji su ujedno i materijalna i duhovna stvorenja, iznad kojih se nalaze anđeli, kao bića čistog duha.

Scala naturae su za evropsku misao posebno značajne zato što nisu bile samo načini klasifikacije - one su ujedno bile i hijerarhijske lestvice koje su ilustrovale božanski poredak

sveta, a ovaj poredak je bio i *moralni* poredak. Lestvice postanja tako nisu bile samo grube sistematizacije opažljivog sveta, već i slike toga *kakav taj svet treba da bude*. One su bile didaktička sredstva koja su, čitana odozdo nagore, postulirala primat duhovnog nad materijalnim i ukazivala na to čemu ljudi za života treba da streme, a čitana odozgo nadole, propisivala "pravila ponašanja" i uređivala odnose između ljudi, životinja, biljaka i minerala.

Razlika između ljudi i ostalih životinja je u ovakvim klasifikacijama bila naizgled jasna i uspostavljena je na osnovu posedovanja odnosno neposedovanja određenih karakteristika, najčešće besmrtnne duše. Ovaj kriterijum je bio dovoljan da koncepte "čoveka" i "životinje" proizvede u dve različite, u dobroj meri nesamerljive kategorije. Rečima Tima Ingolda (Ingold 1988), koncept životinje je bio označen kao zbir nedostataka.

Ljudi su bili jedini žitelji opažljivog sveta koji su posedovali i materijalnu, kvarljivu, telesnu osnovu i nematerijalnu, besmrtnu dušu, što ih je činilo suštinski različitim od životinja²³ i superiornim u odnosu na njih - ljudska priroda je bila božanska, dok je životinjska bila samo životinjska. Ljudi su stajali spram boga kao što su životinje stajale spram njih. Budući da im je nedostajala besmrtna duša, životinje su mogle biti rangirane samo prema svojoj telesnosti, te su u tom smislu na stepenicama lestvice najčešće raspoređivane po principu sličnosti sa ljudima²⁴... Nikome, međutim, još uvek nije padalo na pamet da dovede u pitanje savršenost kao kriterijum klasifikacije, jednostavno zato što nikome još uvek nije padalo na pamet da dovede u pitanje ideju boga, i zapravo, po ekstenziji ideju *čoveka* kao merne jedinice savršenosti bića.²⁵

²³ U kontekstu ovog teksta ograničiću se na razlikovanje ljudi od životinja, budući da anđeli, biljke i minerali nisu moja tema. Vredi međutim ovde skrenuti pažnju na opasku G.E.R. Lojda (Lloyd 2011, 829) da je antička percepcija ljudskost definisala kroz trijadu, prema kojoj su se ljudi nalazili u sendviču između životinja i bogova. Odjeci ovakve koncepcije ljudskosti su evidentni i u *scala naturae*.

²⁴ Ritvo (2000) međutim piše o debati koja se vodila između dva britanska učenjaka o tome da li prvo mesto ispod ljudi na lestvici zaslužuju majmuni ili psi, budući da majmuni iako zaista liče na ljude, za ljude nisu preterano *korisni*, dok su psi bezmalo najkorisnija od svih životinja. Fizička sličnost sa ljudima dakle nije uvek bila jedini kriterijum, i raspored životinja je varirao, ali načelno, sličnost je bila osnovni princip klasifikacije.

²⁵ Sklona sam da tvrdim da će se upravo ovaj antropocentrizam pokazati kao jedan od najžilavijih prežitaka pred-darvinovskih klasifikacija.

I u tome se, možda, ogleda Darwinov ključni doprinos evropskoj misli. Iako se šovinistička ideja "čoveka kao mere svih stvari"²⁶ još uvek nabusito propagira kao nekakvo filozofsko dostignuće koje stoji spram zle i nazadne ideje boga kao mere svih stvari (u istoriji Evrope), te kao indikator samoproklamovanog i nužno pozitivno konotiranog progressa Zapada spram svih (vanevropskih) Drugih, ideja evolucije putem prirodne selekcije, koja je, između ostalog - i ne najmanje važno - smestila sve ljude u istu biološku vrstu, učinila je jednu filozofski revolucionarnu stvar. Naime, Darwinova teorija evolucije je "čoveka" smestila među sve ostale životinje, i, važnije, time ideju ljudske prirode kao božanske ili na neki drugi način posebne razvejala i vratila je u domen *životinjskog*. Ovo je još za Darwinovog vremena bilo kontroverzno, a čini se da kontroverza nikada zapravo nije zamrla, samo je proizvela nove i raznolike strategije kojima se sa njom imalo izaći na kraj, bez da se "specijalni status" ljudskih bića u Prirodi stvarno dovede u pitanje. Ovde se ne radi o tome da su društvene nauke na neki način "manje prave" od prirodnih, radi se upravo o tome da su i jedne i druge nakon Darwinove teorije svojski radile na tome da proizvedu "naučnu" razliku između ljudi i životinja. Ove distinkcije su, s jedne strane, bile najočiglednije a s druge strane svoje ishodište imale u različitim popularnim interpretacijama Darwinove teorije koja je, nakon objavljivanja *Porekla čoveka* (1871), počela da živi gotovo paralelan život u naučnom i laičkom diskursu, s tim da ta dva nažalost nisu bila međusobno razdvojena koliko je možda trebalo da budu.

Glavna implikacija primene teorije evolucije na ljudska bića bila je, dakle, da ne postoji *suštinska* razlika između ljudi i životinja, te da je ljudska priroda, u osnovi, *životinjska* a ne božanska.

Problematizujući različite oblike *priča o poreklu* i njihove implikacije za samorazumevanje, ontologije i identitete onih koji ih pričaju, autorke Silvija Janagisako i Kerol Dilejni u eseju *Naturalizing Power* (Yanagisako & Delaney 1995) analiziraju evolucionističke teorije kako Darvina, tako i društvenih teoretičara poput Morgana i Bahofena, i zaključuju da, iako je 19. vek označio postepeno nestajanje boga iz zapadnjačkih priča o postanku, deo bogom danog karaktera ranijih koncepcija se održao:

²⁶ Dočim je taj "čovek" invarijabilno beli, sredovečni, srednjeklasni muškarac, iz zemalja koje pripadaju geopolitičkom Zapadu.

"U darvinističkoj teoriji prirodni red je zadržao i hijerarhijski red Postanja i njegov bogom dan kvalitet; razlika je bila samo u tome što moć više nije dolazila od Boga već od Prirode. Nije više princip "božanskog izbora" odlučivao o tome ko će biti spasen; umesto toga "prirodni odabir" je odlučivao o tome ko će preživeti" (Yanagisako & Delany 1995, 5, moj prevod).

Iako je ova tvrdnja u svom apsolutnom obliku neodrživa kada je reč o savremenom razumevanju evolucije u biološkim naukama, smatram da Yanagisako i Dilejani razotkrivaju suštinu onoga što su (čak i danas) popularne ili folklorne interpretacije evolucije:

Svakako najčuveniji primer pogrešnog razumevanja evolucije je ideja da je 'čovek nastao od majmuna' – što je koncepcija koja, sem što je jednostavno pogrešna u svakom mogućem pogledu, poprilično dobro ilustruje 'folk model biologije' koji je na snazi u zapadnim društvima. Hijerarhijski red je prisutan utoliko što je čovek *savršeniji* oblik majmuna, dok je implikacija nepremostive razlike između ta dva često opredmećivana u zamišljanjima 'karike koja nedostaje', koja je najčešće konceptualizovana kao biće 'između' čoveka i majmuna koje deli osobine i jednog i drugog.²⁷

Budući da je teorija evolucije jasno i nedvosmisleno postavila ljudska bića u carstvo životinja, i time na ideološkom nivou porušila konceptualnu granicu između prirode i kulture i pretpostavila ljudima životinjsku namesto božanske prirode, postalo je jako važno uspostaviti nekakvu trajnu granicu između čoveka i životinje. Rezultirajuća zbrka između moralnog i prirodnog reda, te implicitno verovanje da je priroda na neki način obdarena namerom, koja je najčešće opredmećena u narativima o "borbi za opstanak", i da evolucija ima *cilj* imali su nesagledive posledice kako po prirodne tako i po društvene nauke. Tamo gde je pogrešno razumevanje biološke evolucije dovelo do moralnog imperativa da se osmisli razlog da se ljudska vrsta bar malo "naučno" izvuče iznad zveri, rođen je moderni koncept kulture, i došlo je do prilično suptilne zamene teza: neprijatna ideja o životinjskoj prirodi ljudskog je zamenjena pričom o evoluciji kulture, dok su životinje ostale pasivni predmeti 'prirodnih istorija', čija je egzistencija svedena na puku funkciju njihovog biološkog 'programa'. Kako navodi Barbara Noske, društvene nauke su postale *nauke o diskontinuitetu* između ljudi i životinja. Taj diskontinuitet, međutim nije (niti je ikad bio) nekakav statičan set karakteristika, i što više zapravo saznajemo o "životinjskom carstvu", to granice postaju

²⁷ Tako je, na primer, 1883. godine Julia Pastrana, neobično dlakava devojčica iz Laosa u okviru jedne putujuće menažerije prikazivana kao „Darvinova karika koja nedostaje“ (Ritvo 2000).

zamagljenije i nejasnije. Ovde je važno objasniti na šta Barbara Noske konkretno referira kada govori o diskontinuitetu – *društvene nauke su se, naime, konstituisale kao discipline koje su se bavile onim aspektima ljudskog postojanja za koje se verovalo da nedostaju životinjama* – jezikom, umom (reč psihologija se zapravo prevodi kao nauka o *duši*, koja je *par excellence* stvar koja životinjama nedostaje u ranijim i nekim modernim koncepcijama sveta), kulturom, društvom, istorijom... Sa druge strane, pak, prirodne nauke koje se bave ostalim životinjama su, gotovo bez izuzetka, polazile od premisa da životinje *nemaju* jezike, umove koji su sposobni da promišljaju sopstvena stanja, kulture, društva niti istorije (izuzev prirodnih, koje su zapravo predstavljale evolucije vrsta), a svaki pokušaj da se o životinjama govori kao o bićima sposobnim za nešto više od bioloških funkcija bivao je (i još uvek često biva) etiketiran kao "antropomorfizacija" odnosno *pogrešno* pripisivanje ljudskih osobina ne-ljudskim životinjama (za više o problematičnom konceptu antropomorfizma, posebno u prirodnim naukama videti Milton 2005). Dakle, granica između ljudi i životinja koja je pre Prosvetiteljstva svoju argumentaciju crpla iz *Biblije* i antičke filozofije je u 19. i 20. veku dobila snagu naučnog argumenta, i to prvenstveno kroz 'podelu resora' do koje je došlo među prirodnim i društvenim naukama.²⁸ Ljudi su, naime, manje-više eksplicitno konceptualizovani kao 'životinje sa dodatkom', bilo da je taj dodatak jezik, mišljenje, ili u najširem smislu ono što Tim Ingold (1988) naziva "kapacitet za kulturu".

Stari načini klasifikacije živog sveta, tzv. *scala naturae* su bile statične hijerarhijske podele sveta koje su pretpostavljale postojanje božanskog reda na Zemlji. One su bića razvrstavale prema "stepenu savršenstva" - na njihovom vrhu su se nalazili anđeli kao čisto duhovna bića, ispod njih ljudi, bića koja poseduju i besmrtnu dušu, ali i kvarljivu telesnu osnovu, ispod njih su bile životinje - čisto materijalna bića - poređane, najčešće u opadajućem nizu, po tome koliko liče na ljude, ispod njih su bile biljke, a ispod njih minerali. Ove lestvice su posedovale i moralno-didaktičku dimenziju: čitane odozdo nagore predstavljale su težnju ka duhovnosti i odvajanju od materijalnog te uspon ka savršenstvu kojem je ljudi trebalo da teže, a čitane odozgo nadole, oslikavale su poredak sveta kakv jeste i *kakav treba da bude*.

²⁸ U antropologiji konkretno je ovaj proces *kreiranja distinkcije*, između ostalog, vidljiv i u zanemarivanju *tela* u antropološkim istraživanjima sve do sedamdesetih i osamdesetih godina 20. veka. Ljudsko fizičko telo je, naime, shvatano kao poprilično neprijatna ali nažalost neophodna biološka osnova (kojom se bave prirodne nauke) ili pre, odskočna daska za *kulturu* (koja je, pak, resor društvenih disciplina).

Ljudi su se na ovim lestvicama nalazili na pola puta između životinja i anđela. No, sa usponom racionalizma, zamišljena bića su nestajala iz klasifikacija, a teret ljudske samoidentifikacije je spao na uspostavljanje razlika između ljudi i drugih životinja. Pored toga, otvaranje pomorskih puteva i dopremanje sve većeg broja najrazličitijih bića u Evropu uzdrmalo je stare, statične klasifikacije iz temelja. Do početka 18. veka, postalo je jasno da *scala naturae* ne mogu objasniti mnoštvo bića koje postoji na svetu, a Doba razuma je sa sobom donelo svojevrsnu krizu kategorija i preispitivanje starih koncepcija sveta.

Sumarno:

Od *Porekla čoveka*, evolucionarna teorija kao da počinje da živi dva života – jedan je ograničen na usko specijalizovane stručnjake i vremenom proizvodi disciplinu koja se danas naziva evolucionarna biologija, dok je drugi buran i javan i podrazumeva različite (pogrešne) interpretacije koje se u bastardizovanoj formi iz javnog diskursa prelivaju u društvene nauke (ali rezoniraju i u prirodnim). Osnovna pogreška koja je zajednička raznim folklornim interpretacijama (ukratko sažetim u pogrešnoj konstataciji da se evolucija svodi na to da je "čovek nastao od majmuna"), jeste što je u zbrci i haosu koje su ranije pomenute radikalne promene u zapadnjačkom pogledu na svet prouzrokovala, evolucija interpretirana kao novi *mit* o postanju. U jednu naučnu teoriju koja na elegantan način opisuje opažljivu stvarnost, učitane su moralne pouke i vrednosna određenja koja su karakteristična za mitske priče. Ovo je imalo različite posledice, od kojih su pokušaji "naučne" legitimizacije različitih rasizama svakako najužasniji, ali prevazilaze opseg ovog rada. Ono što je značajno jeste da je Darwinova teorija, kako god da je interpretirana, svela *ljudsku prirodu* koja je do Prosvetiteljstva konceptualizovana kao *božanska*, na *životinjsku*. Budući da su stare, vrednosno obojene koncepcije sveta preživele scijentifikaciju društva, ovo je stvorilo moralni imperativ uspostavljanja nove distinkcije između ljudi i ostalih životinja i dovelo do suptilne zamene teza – ranija promišljanja o ljudskoj prirodi odmenjena su promišljanjima o *evoluciji kulture*. Ukorak sa ovim procesom, i zapravo neodvojivi od njega, su bili procesi konstituisanja i razdvajanja prirodnih i društvenih nauka. U tom smislu, društvene nauke i *humanističke* discipline su postale nauke o *diskontinuitetu* između ljudi i ostalih životinja, u smislu da su kao svoje predmete proučavanja uzele upravo one fenomene ili aspekte ljudskog postojanja za koje se pretpostavljalo da nedostaju životinjama – um, jezik, društvo, kulturu, istoriju... telesnim, biološkim aspektima ljudskih bića bavile su se medicina i u određenoj meri biologija, dok su intelektualni, "duhovni" aspekti ljudskih bića postali isključivi domen

društvenih disciplina. Telo je iz antropoloških proučavanja društva izostajalo sve do sedamdesetih i osamdesetih godina 20. veka, a ljudska bića su manje-više eksplicitno konceptualizovana kao 'životinja sa dodatkom', a taj dodatak je, u najopštijem smislu - ako je uopšte zamišljan - zamišljan kao "kapacitet za kulturu".

"Ljudsko" se spram "životinjskog" definisalo u terminima savršenstva i nesavršenstva, kompleksnosti i jednostavnosti, posedovanja i nedostatka "dodatka" koji je različito konceptualizovan u različitim kontekstima, a zamišljenu prazninu između ljudi i životinja u popularnoj imaginaciji ispunjavale su fantastične predstave o prelaznim oblicima, 'karikama koje nedostaju'.

Međutim, iako kategorija "ljudskog" zapravo nikad nije uspela da se uspe u neosvojivu kulu od slonovače, rapidni napredak nauke i tehnologije i nova, ali i neka ponovo postavljena stara pitanja koja dolaze zajedno sa novim znanjima ponovo su počela da drmaju njene temelje. S jedne strane pitanja o tome kada počinju ljudska bića, bilo u ontogenetskom ili filogenetskom razvoju, a i kada se završavaju – da li sa smrću mozga?, te gde su i koliko porodne njihove biološke granice – je li ljudsko biće sa svinjskom jetrom ili baterijom u srcu baš sasvim ljudsko, ili je možda nešto drugo? – počela su da rastaču i relativizuju "ljudskost" *iznutra*, dok su različita istraživanja iz oblasti bioloških nauka, a naročito etologije, u sprezi sa scijentifikacijom društvenih pokreta, prvenstveno ekološkog i pokreta za prava životinja, počela da menjaju shvatanja o životinjama kako u nauci, tako i u društvu. Danas se postavljaju etička pitanja nezamisliva pre samo par godina, a "životinjske kulture" više nisu tabu tema. Ove promene imaju potencijal da suštinski izmene percepciju sveta i stvore novi i drugačiji odnos između koncepcija "ljudskog" i "životinjskog" u zapadnoj kulturi, odnos koji ne bi bio zasnovan na gađenju i negiranju zajedničke prirode ljudi i ostalih životinja, već na poštovanju i prihvatanju bliskosti, ali i odgovornosti koju ljudska bića imaju, kako prema ostalim životinjama, tako i prema planeti i njenim ekosistemima.

Čini mi se da je potrebno eksplicirati da je ovo i ovakvo uzajamno konstituisanje kategorija "ljudi" i "životinje" u Zapadnoj misli bilo utkano u same temelje antropologije i drugih društvenih i prirodnih disciplina, i kao takvo je proizvelo izvestan *implicitan kategorički okvir* za tretman životinja u nauci, a posebno društvenim i humanističkim disciplinama. Još jedan, čini mi se, važan aspekt čitavog problema jeste svojevrsno *prelivanje* ideja o evoluciji shvaćenoj kao promena kroz vreme između prirodnih i društvenih nauka. Bez ulaženja dublje

u problematiku istorije naučnih ideja nego što je to nužno, valja ukazati na jednu fundamentalnu činjenicu kako Darwinove teorije evolucije tako i svih njenih potonjih inkarnacija u različitim disciplinama, a to je da je ona sama nastala pod žestokim uticajem filozofije liberalnog kapitalizma.²⁹

Kako u knjizi *Kulturni konteksti arheologije* piše Aleksandar Palavestra, iako je, kao što je ranije pomenuto, ideja o tome da se živi svet menja bila prisutna u intelektualnim krugovima Evrope i pre Darvina, mehanizam te promene je dugo ostajao nedokučiv. Sam Darwin se zapravo vratio sa čuvenog putovanja brodom *Bigl* i, iako je prikupio niz uzoraka i na terenu uočio niz različitosti - najčuvenije su Darwinove zebe sa Galapagosa - ideja prirodne selekcije mu je još uvek izmicala. Kako piše Palavestra:

"Darvin je osnove evolucije vrsta prepoznao još na svom čuvenom putovanju oko sveta. Raznovrsnost živog sveta veoma ga je impresionirala. U Južnoj Americi mogao je da upoređuje fosile sa savremenim živim vrstama, ali je presudna bila poseta Galapagoskim ostrvima gde je sakupljao uzorke i proučavao raznolikost vrsta, između ostalog i, sada već čuvene, 'Darvinove zebe'. Po povratku u Englesku, naime, uočio je na osnovu prikupljenih uzoraka ptica sa Galapagosa, da na različitim ostrvima postoje sasvim različite vrste zeba, čiji su kljunovi savršeno prilagođeni specifičnoj vrsti hrane, karakterističnoj za svako ostrvo. Zaključio je da su se od zeba, doletelih verovatno iz Južne Amerike, razvile nove vrste i prilagodile se specifičnim uslovima pojedinih ostrva. No, sam mehanizam evolucije još uvek mu nije bio jasan. Tek posle čitanja eseja Tomasa Maltusa (Thomas Malthus), *Esej o populacionom principu* (An Essay on the Principle of Population), Darwin je došao do ideje prirodne selekcije. Maltus je (kao pravo dete surovog liberalnog kapitalizma) smatrao da se na svetu rađa više ljudi nego što se može ishraniti, tako da ne mogu svi preživeti. Iako se njegova analiza uglavnom odnosila na siromašne slojeve u Engleskoj, Maltus (koji sam nije bio evolucionista) verovao je da je taj princip univerzalan. Darwin je pretpostavio da se taj univerzalni princip odnosi na sav živi svet i da predstavlja osnovni mehanizam evolucije: prirodnu selekciju." (Palavestra 2011, 76-77).

Iako uticaji filozofije kapitalizma ne čine (potonja) dostignuća teorije evolucije manje vrednim, valja obratiti pažnju na činjenicu da je ona i u svom osnovnom Darwinov(sk)om obliku bila na izvestan način zaprljana idejom nejednakosti. Ovome treba pridodati i kasnije uplive Herberta Spensera i njegovog socijal-darvinizma, te ideje o "opstanku najjačih" što je fraza koju je skovao Spenser a ne Darwin (v. Palavestra 2011, 80 i dalje), te

²⁹ Što je bila i jedna od osnova kritike koju je Bakunjin, između ostalih, uputio Darwinu u knjizi *Mutual aid*.

devetnaestovekovnu težnju ka otkrivanju pravilnosti i tendenciju ka interpretiranju društva kroz aršine prirode i prirodnih zakonitosti, i jednolinijski evolucionizam kao prvobitna paradigma u antropologiji (i arheologiji) se postavlja kao logičan ishod. S tim u vezi, važno je napomenuti da, iako je "implicitna funkcija" društvenih nauka i humanističkih disciplina bila da "izdignu" ljude iznad životinja, *osnovni model nauke* je dolazio iz prirodnih nauka, i to ne čak biologije, već iz *fizike* i njenih elegantnih objašnjenja i zakonitosti.³⁰ U tom smislu, bila je popularna ideja o tome da se društvo može sagledavati kao organizam, ali i da funkcioniše u skladu sa prirodnim zakonima čije manifestacije samo treba razotkriti. Ideja o evoluciji kulture (i zapravo sve potonje ideje o kulturi) je zapravo trebalo da sledi iste smernice koje je sledila evolucija planete ili životinja, samo se ticala stvari koje nedostaju životinjama i odvijala na, uslovno rečeno, *drugom koloseku*.

Takva konstelacija stvari, uparena sa rapidnom urbanizacijom i industrijalizacijom te odvajanjem ljudi iz urbanih centara - kakvi su bili prvobitni antropolozi - od živih životinja (sa izuzetkom ljubimaca i, u početku makar, konja), proizvela je plodno tle za utilitarističko shvatanje koje će obeležiti razumevanje uloge životinja u ljudskim društvima u antropologiji do duboko u 20. vek.³¹

1.2 Životinje u kulturi - prvobitni pristupi

Za razumevanje prvobitnih antropoloških pristupa problematici uloge životinja u ljudskim društvima potrebno je pre svega skrenuti pažnju na izvesne - i danas relevantne - razlike u koncepcijama antropologije kao discipline u SAD i Evropi, na socio-kulturne kontekste iz kojih su poticali rani antropolozi i na koncu na lokacije na kojima su - ako uopšte - vršili svoja terenska istraživanja.

Kako je ranije napomenuto, dva prvobitna pristupa problematici životinja u antropologiji su se manje-više mogla grupisati u dve kategorije: *dobre za jelo* i *dobre za mišljenje* (eng. *good to eat and good to think with*). U ovom odeljku će biti reči o tome na kojim epistemološkim i, zapravo, društvenim osnovama su ova dva pristupa bila zasnovana, kao i o tome šta su bile njihove manjkavosti te kako su oba, zapravo, zanemarivala aktivne odnose između ljudi i

³⁰ Prestiž fizike će biti ključan za nastajanje prvih zooloških vrtova u Evropi, ali će o tome biti reči kasnije u tekstu.

³¹ Ovo je svakako imalo veze i sa klasnim raslojavanjem evropskih društava i klasnom pripadnošću dobrog dela evropskih i američkih antropologa 19. i ranog 20. veka. I verovatno ima svoje odjeke i danas.

najrazličitijih životinja koji postoje u raznolikim ljudskim društvima koja je antropologija proučavala i proučava. Potrudicu se da pokažem da, iako su ovi pristupi bili u određenoj meri plodotvorni u razumevanju društvenih fenomena kao što su privreda i srodstvo, ultimativno, sukob između ova dva pristupa - oličen u dugotrajnoj antropološkoj debati o totemizmu i debati o svetim kravama u Indiji - nije doneo nikakva radikalno nova saznanja o društvima o kojima su antropolozi raspravljali, već je više, u retrospektivi, poslužio rasvetljavanju njihovih epistemoloških preokupacija i koncepcija o tome šta antropologija jeste ili treba da bude. U sprezi sa tim su svakako i konteksti iz kojih su antropolozi koji su teoretisali o životinjama poticali - osobito u 19. veku pre etabliranja prakse terenskog istraživanja kao *sine qua non* antropologije, ali i posle toga, u sprezi sa mestima koje su antropolozi birali i idejama sa kojima su - ako uopšte - odlazili na teren.

Kao osnovni izvor za ovaj odeljak poslužiće tekst koji je izašao u *Annual Review of Anthropology* 1985. godine u kome Evgenija Šenklin (Eugenia Shanklin 1985) daje pregled dotadašnjeg antropološkog bavljenja životinjama. Ovaj tekst je ilustrativan iz više razloga - pre svega publikacija u kojoj izlazi mu obezbeđuje izvestan kredito, ali pored toga on je svojevrsan dokument vremena u kojem se pojavio i može se reći da na izvestan način obeležava početak "svesnijeg" antropološkog promišljanja životinja i njihove uloge u ljudskoj kulturi. Međutim, kao i samo promišljanje životinja u antropologiji pre, bezmalo, prve decenije 21. veka, ovaj tekst je obeležen okrenutošću prema prošlosti - kako u smislu prošlosti discipline tako i u smislu prošlosti zajednica koje se proučavaju - koja je u tesnoj vezi sa koncepcijom *antropologije* koju autorka baštini, a koja je u svojoj osnovi američka, što je indikativno kako za status ostalih životinja u antropologiji vremena kada je članak pisan, tako i za promene koje će nastati usled disciplinarnih preplitanja i mešanja (u Evropi) koja će uslediti vrlo ubrzo nakon njegovog izlaska.

Naime, kako je u antropološkoj zajednici poznato, terminologija odnosno nazivi koji se za našu disciplinu upotrebljavaju u različitim naučnim tradicijama su višestruki. Ova terminološka razlika nije predmet ovog teksta (za više o tome videti: Kovačević 2001, Kovačević 2008; Palavestra 2011), ali je za razumevanje problematike važno ukazati na razlike između američke koncepcije antropologije i one koja postoji u evropskoj naučnoj tradiciji. Američka koncepcija antropologije podrazumeva, s jedne strane, biofizičku antropologiju koja se bavi evolutivnim razvojem čoveka kao vrste, zatim lingvističku antropologiju, arheologiju praistorije i na kraju kulturnu antropologiju koja je u Americi

zasnovana na proučavanju pre svega nativnih populacija na teritoriji SAD. Ovako zamišljena antropologija bi se mogla nazvati holističkom naukom o čoveku. Sa druge strane, u Evropi je situacija nešto kompleksnija, i u zavisnosti od nacionalnih tradicija, naša disciplina je nosila različite nazive - etnologija, socijalna antropologija, čak i etnografija, no ono što je važno jeste da su se discipline koje u SAD čine celinu, u Evropi - iako često međusobno prepletene - razvijale manje-više nezavisno. Ovo je važno za razumevanje teksta Šenklinove iz dva razloga. Pre svega, tekst nosi naziv *Sustenance and Symbol: Anthropological Studies of Domesticated Animals* (Shanklin 1985) (eng. Prehrana i simbol: antropološke studije domestikovanih životinja) - i govori o antropološkim studijama koje su u vezi sa domestikovanim³² životinjama, te autorka u samom tekstu posvećuje značajnu pažnju procesu domestikacije kroz vreme i, zapravo, arheološkim studijama ovog procesa. Drugo, segment teksta koji se odnosi na "sustenance" mahom referira na istraživanja američkih antropologa neoevolucionista čije studije su nastajale u tesnoj vezi sa "prohtevima" tzv. "nove" ili procesne arheologije što je značilo da je bilo neophodno izvoditi opšte, što je moguće kvantifikovanije zaključke koji bi se mogli primeniti i na zajednice iz prošlosti koje su živele životom koji je bio sličan savremenom načinu života antropološki izučavanih zajednica. Suštinski, može se reći da raniji pristupi nisu bili interdisciplinarni u današnjem smislu reči (Olsen 2002).

Uslovno rečeno "prirodu" teksta Šenklinove određuju dve osnovne stvari, s jedne strane to je referiranje na odnose između ljudi i životinja kao na *interakcije*, što je termin koji se upotrebljava upravo kako bi oslobodio ove kontakte značenja i sveo ih na nekakve *stvari* koje je moguće jasno kvantifikovati i, ako je ikako moguće, osloboditi kulture i svih njenih začkoljica, zapetljancija i mnogoznačnosti u raznim kontekstima, a u cilju proizvodnje "suvih podataka" koji se mogu što bolje izraziti brojčano, a potom prevesti u matematičke formule koje je moguće posle primeniti na postojeće znanje o kulturama iz prošlosti ne bi li se bolje razumela njihova privreda i način života uopšte. Ovo je u tesnoj vezi sa drugim definišućim aspektom teksta, a to je apsolutni i neupitni evrocentrizam i rigidni naučni objektivizam koji je, s jedne strane neophodan za, a s druge strane generiše i dalje perpetuiru ideju o tome da je

³² „Pripitomljavanje je odnos između određene osobe i određene životinje koji nema dugoročne posledice koje nadilaze životni vek te životinje. Domestikacija je odnos sa populacijom životinja koji često dovodi do morfoloških i bihevioralnih promena u toj populaciji.“ Russel, N. (2002) „The Wild Side of Animal Domestication“ u: *Society and Animals* 10 (3), 286 (moj prevod); članak je dostupan na Internetu: http://www.animalsandsociety.org/assets/library/465_s1034.pdf (pristupljeno: 14.9.2016.)

a) moguće, b) potrebno i c) jedino ispravno o životinjama i ljudima misliti u terminima utilitarnosti koji će objasniti njihove "interakcije" bez da iko bude optužen za antropomorfizaciju ili, još gore sentimentalizam. U svetlu savremenih studija ljudsko-životinjskih odnosa, ali i kritika i turbulencija kroz koje je antropološka disciplina prolazila osamdesetih godina dvadesetog veka, ovakva postavka stvari je gotovo skandalozna. Svakako, Šenklinova se ne bavi samo ekonomskim tumačenjima domestikacije, već i simboličkim, ali ni ona zapravo, oslobođena konteksta, nisu ništa manje ispravna.

Za pristupe o kojima Šenklinova piše ilustrativna su dva pasusa sa samog početka teksta:

"Gotovo od kako se išta može pretpostaviti o ljudskoj kogniciji, paleoantropolozi i arheolozi veruju da su ljudi pažljivo razmišljali o životinjama, o 'dominantnim karakteristikama' svake životinje, i o 'kontradiktornim elementima' koji sačinjavaju ljudsku vrstu (humankind). Ovo pažljivo promišljanje je imalo mnoga ishodišta, neka naučna neka ne.

Među naučnim ishodištima 19. veka je bilo evolucionističko razmišljanje i razmatranje uzroka i posledica domestikacije, uključujući studiju Čarlsa Darvina (Darwin 1868) o mehanizmima ljudske (veštačke) selekcije populacionih karakteristika domestikovanih vrsta biljaka i životinja. U 20. veku, teorijsko prečišćavanje i mukotrno prikupljanje empirijskih podataka dovelo je do istraživanja disparatnih fenomena poput fizičkih posledica čuvanja kućnih ljubimaca (Beck & Katcher 1983); širenja bakterija rezistentnih na antibiotike kao posledice davanja antibiotika stoci (Novick 1981); i evolucionih posledica pijenja mleka (Kretchmer 1974)" (Shanklin 1985, 375, moj prevod).

Dakle, sam izbor ponuđenih primera "savremenih" istraživanja implicira da je reč o antropocentričnim pristupima koji ukazuju na, ni manje ni više, nego biofizičke posledice koje su interakcije sa životinjama imale po ljude. Iako ni ovakvi pristupi nisu zanemarljivi i svakako nalaze svoje mesto u savremenim proučavanjima ljudsko-životinjskih **odnosa**, ton koji je ovde implicitno prisutan analogan je onom kojim se o ljudskom telu govorilo u antropologiji (u američkom kontekstu) pre osamdesetih godina dvadesetog veka. Prisutna je svojevrsna biologizacija problema, oslobođena društvenog konteksta. No, da ni savremenija antropološka, "simbolička" istraživanja *interakcija* između ljudi i životinja nisu bila ništa manje antropocentrična, ukazuje i primer tumačenja pećinskih crteža koje daje Meri Daglas, a navodi Šenklin:

"Meri Daglas navodi da nam ovi crteži životinja, jedini tragovi toga o čemu su paleolitski ljudi razmišljali, govore 'nešto pozitivno o čovekovoj otvorenosti ka trgovini (commerce) sa drugim ljudima. Kada je crtao (*sic!*) ljude sa jelenskim rogovima ili životinjskim maskama to nam može reći

još više o njegovim prijateljskim odnosima sa ostalim ljudima pripadnicima drugih grupa" (Douglas, 1972, 41, prema: Shanklin 1985, 377, moj prevod).

Budući da nisam imala prilike da čitam originalni tekst Meri Daglas, mogu da pretpostavim samo da je ovakvo tumačenje paleolitskih crteža ljudi s rogovima povezano sa strukturalističkom preokupacijom totemizmom i načelno srodničkim podelama u okviru ljudskih grupa koje su se (u imaginaciji strukturalista?) često povezivale sa životinjskim vrstama. No, iz perspektive današnjih studija ljudsko-životinjskih odnosa, i posebno studija lovačko-sakupljačkih zajednica u antropologiji, ali i analognih zaključaka izvedenih u arheologiji, malo je verovatno da su paleolitski ljudi opsesivno oslikavali svoje srodničke i trgovinske veze po zidovima u vidu rogatih ljudi. Svakako valja uzeti u obzir čitav teorijsko-metodološki багаž (o kome piše Palavestra 2011, 201-216) koji za sobom povlači zaključivanje o zajednicama iz prošlosti na osnovu ponašanja zajednica u sadašnjosti koje žive sličnim načinom života, ali brojne novije studije na primer šamanističkih praksi u antropologiji nude drugačije (i ja bih rekla *mnogo bolje*) objašnjenje, ne ponajmanje zasnovano na etnografskom istraživanju. Tako na primer Felipe Descola (Descola 2012³³) i Eduardo Viveiros de Castro (Viveiros de Castro 1998) govore o *perspektivizmu* kao ontološkoj postavci amazonskih lovačko-sakupljačkih zajednica, koji zgodno objašnjavaju situacije u kojima ljudi navlače životinjske maske ili rogove.

Perspektivizam je, u najkraćim crtama, ontološka pozicija koja podrazumeva da sva bića, ili preciznije sve životinje (što nije univerzalno za sve zajednice u Amazoniji) sebe vide kao ljude, odnosno kao *osobe* i svet sagledavaju u skladu sa sopstvenom pozicijom u njemu. Ovo je u tesnoj vezi sa telesnim izgledom – u tom smislu u Amazoniji distinkcija između duše i tela kakva postoji na Zapadu nema značenje – što je najlakše objasniti primerom šamana koji daju Viveiros de Castro (Viveiros de Castro 1998) i Descola (Descola 2012 VIDEO). Naime, perspektivizam kako ga ovi autori shvataju, podrazumeva da su sve životinje osobe, ali u različitom ruhu i kao takve, iako suštinski iste, imaju pristup različitim domenima stvarnosti. Zbog toga, šamani kada se odevaju u kože životinja to ne čine kako bi *postali životinje*, već kože navlače kao, na primer, ronilačka odela – *kako bi pristupili onoj vizuri stvarnosti koju imaju životinje, kako bi zauzeli perspektivu životinje*. Ovo, s druge strane, u različitim situacijama čine iz različitih pobuda, ali su ovakve prakse najčešće povezane upravo sa

³³ Predavanje pod nazivom "All kinds of animals" održano 2012. Na Kolež de Fransu, dostupno na: <https://youtu.be/GS3nbq80UP0> (poslednji put pristupljeno 6.7.2016.)

lovom koji je važan aspekt kako privrede ovih zajednica tako i njihovog načina života i percepcije sveta uopšte, a analoški se kao vid objašnjenja može primeniti i na paleolitske zajednice koje su oslikavale zidove pećina po Evropi i drugde.

No, kao što se iz teksta Šenklinove vidi, 1985. godine su ovakve interpretacije i preokupacije ljudsko-životinjskim odnosima bile daleko od antropološkog mejnstrima. *Dixit* Šenklinova:

"Fokus ovog članka je na skorašnjim antropološkim uvidima u ljudsko-životinjsku interakciju, i koristiću distinkciju funkcija/značenje koja je trenutno na snazi u antropologiji (Karp & Maynard 1983, 481; Parkin 1982, xi) kao potporu za razmatranje novih nalaza o funkcionisanju životinja kao prehrane (eng. *sustenance*), u ekološkoj/ekosistemske perspektivi, i novih nalaza o značenju životinja kao simbola, u strukturalističkim i simboličkim perspektivama. Ponudiću pregled samo dela napretka koji je u poslednje vreme postignut u ekosistemičkim studijama domestikovanih životinja i istražiti neke od sličnosti u ljudskim simboličkim koncepcijama domestikovanih životinja. Nalik na istraživanje žena, koje je pružilo korektivne i nekada alternativne poglede na to kako društva funkcionišu na mnogim nivoima, istraživanje ljudsko-životinjskih interakcija sada nudi stimulativan i specifičan pogled na to kako ljudi operišu na mnogim nivoima" (Shanklin 1985, 377, moj prevod).

Olako poređenje žena i životinja svedoči o jednom naivnijem vremenu u antropologiji, ali i o svojevrsnom *tragu* na kojem nastaju savremene studije ljudsko-životinjskih odnosa. Međutim, o tome će biti reči kasnije u tekstu, mada je za razumevanje kasnijih događanja možda značajno obratiti pažnju na shvatanje "studija žena" kao nečega što osvetljava društva uopšte, i implicitnu percepciju društava kao inherentno muških. No, ono što Šenklinova nudi je upravo pregled dve osnovne koncepcije životinja u antropologiji do 1985. a to su kao hrane i kao simbola. A ova dva vida ne samo da se mahom nisu preplitala već su se često i sučeljavala.

Autorka tako u odeljku *Skorašnje antropološke studije životinja* definiše tri osnovna trenda u studijama interakcija između ljudi i domestikovanih³⁴ životinja: 1) pomeranje od "single event" narativa o domestikaciji ka narativima o procesu domestikacije u društvenim

³⁴ Čini mi se da je važno skrenuti pažnju na to da, iako Šenklinova insistira na domestikovanim životinjama, mnoge od vrsta koje se pojavljuju u razmatranjima strukturalističkih i simboličkih mislilaca nisu odomaćene vrste. Rekla bih da ovo svedoči upravo o nelagodi koju su antropolozi dugo osećali u vezi sa transgresijom disciplinarnih granica između prirodnih i društvenih i humanističkih disciplina, odnosno o ogromnom značaju koji je distinkcija između Prirode i Kulture imala za antropologiju kao takvu - i.e. jedine životinje kojima smemo opravdano da se bavimo su one koje su procesom domestikacije postale *legitiman* deo Kulture.

naukama; 2) trend ka proučavanju mnogih funkcija koje domestikovane životinje imaju u ljudskim *adaptacijama* (moj kurziv), i udaljavanje od pretpostavki ekvilibrijuma koje uključuju prohteve okoliša i kulturne ishode ka ekosistemskom i nedeterminisanom razmišljanju o varijablama uključenim u držanje različitih vrsta životinja i 3) istraživanje mnogostrukih značenja domestikovanih životinja u socijalnim i ritualnim kontekstima, te udaljavanje od hirovitih i dirkemovskih klasifikacija svetog i profanog ka razumevanju pravih, multivalentnih kontrasta *u ljudskom razmišljanju o životinjama* (moj kurziv) (up. Shanklin 1985, 378).

Iz gorenavedenog se jasno vidi ranije naznačena nelagoda u vezi sa proučavanjem uslovno rečeno *živih životinja* u antropologiji. Imaju se dakle proučavati ekonomske prakse u vezi sa jedenjem i drugim načinima *korišćenja* životinja koje sa samim životinjama nemaju preterano veze osim u smislu toga šta je neophodno *da ljudi rade* da bi ih držali, ili se ima proučavati *način na koji ljudi misle o životinjama*, opet bez preteranog uplitanja samih životinja. Prva stavka nije toliko važna za trenutnu raspravu i tiče se promene načina razmišljanja o tome kako su životinje pripitomljivane kroz vreme. Ironično, možda, upravo iz te naizgled, za evropsko viđenje antropologije, nevažne stavke će proisteći jedan od osnovnih kotača za pokretanje nove vrste razmišljanja o ljudsko-životinjskim odnosima.³⁵ Za sada ću se ograničiti na druga dva trenda kako ih je Šenklinova definisala.

Naime, oba pristupa koje Evgenija Šenklin definiše se odlikuju izvesnim *imperativom mogućnosti uopštavanja*. Sa jedne strane, kako je ranije napomenuto, ekološki ili ekosistemski pristupi u izvesnom smislu robuju pretpostavljenoj naučnosti koja se ogleda u mogućnosti brojčane kvantifikacije rezultata - autorka u tekstu govori i o istraživačima koji su osmišljavali čitave matematičke formule za merenje energetske imputa i autputa u raznim društvima a u vezi sa gajenjem životinja, što je, opet, za cilj imalo mogućnost savršenog uopštavanja i potragu ako ne za univerzalnom formulom, a ono za nečim bliskim njoj što bi moglo objasniti problematiku ponajpre prelaska sa lovačko-sakupljačkog načina života na gajenje životinja, a potom i na zemljoradnju i sedentaran način života. Kao što se iz ovoga vidi prvi pristup više naginje istoricizmu i arheologiji i zapravo je, kao što je ranije već

³⁵ No, negde poetično, cela stvar je tangencijalno povezana sa problematikom zooloških vrtova jer se plastično može izraziti kroz jednostavno pitanje *Zašto nema vukova u cirkusima?* (i vrlo kompleksan odgovor na njega).

pomenuto, nastao u američkoj tradiciji i živoj interakciji između kulturne antropologije i nove ili procesne arheologije.³⁶

Drugi, tzv. simbolički ili značenjski pristup nije ništa manje oslobođen težnje ka uopštavanju i karakterišu ga upravo opsežne kros-kulturne studije (poput *Totemizma danas*, Levi-Stros 1979, na primer) koje nastoje da iznađu univerzalnu matricu za razumevanje ljudskog promišljanja životinja u najrazličitijim kulturama i kulturnim kontekstima.

Iz teksta Evgenije Šenklin, jasno je da se i jedan i drugi pristup zasnivaju na poimanju životinja kao apstrakcija, kao malih, zasebnih, kulturnih "balončića" koji su označeni kao hrana ili kao simboli, ili drugim rečima - kao resursi - bilo za jelo ili za mišljenje - koji postoje samo sami u okviru sebe, nezavisni od konteksta i stoga podložni vankontekstualnom razmatranju, na način na koji se u antropologiji dugo smatralo da je vankontekstualnom razmatranju podložno na primer srodstvo. A igrom slučaja su ova dva i, ličovski rečeno, u antropologiji deo iste paradigmatičke veze. No, to na stranu, rekla bih da je osnovna sličnost između antropološkog tretmana srodstva (ili tela) i životinja upravo u bazičnim disciplinarnim pretpostavkama kako o prirodi stvarnosti tako i o prirodi "predmeta proučavanja", koje vuku korene iz Prosvetiteljstva, i načelno evropske misli i kartezijanske filozofije što su u temelje nauke utkale distinkcije poput one između duha i tela, Prirode i Kulture, muškog i ženskog i, ne ponajmanje, ljudi i životinja.

Naime, situacija sa ljudsko-živojinskim odnosima u antropologiji je donekle analogna problemu razumevanja i interpretiranja srodstva u disciplini. Krvno srodstvo je dugo u antropologiji shvatano kao jedino "pravo" srodstvo i osnova za stvaranje genealogija, jer se smatralo da ono poseduje nekakvu (zamišljenu?) *materijalnu* osnovu koja nadilazi kulturne konceptualizacije (Ivanović 2008). Slično tome, i odnosi prema životinjama (čak i kada je reč o simboličkim interpretacijama) su razmatrani u modernističkom ključu. Ovo je podrazumevalo interpretaciju životinja kao (ne)materijalnih **resursa**, a subsekventnu mogućnost njihove kvantifikacije kao jedini ispravan način interpretacije: odnosi

³⁶ Ovom prilikom bih želela da se zahvalim mojoj velikoj prijateljici dr Moniki Milosavljević sa Odeljenja za arheologiju Filozofskog fakulteta u Beogradu koja mi je ukazala na to da je moto procesne arheologije bio da je arheologija socijalna antropologija ili nije ništa, te da u američkoj tradiciji nije postojao prekid i da se i antropologija i arheologija shvataju neopozitivistički i neoevolucionistički, te da potreba za naglašavanjem ovih stvari dolazi uz, s jedne strane, istorijsku distancu, a s druge strane postoji kod "nas" koji dolazimo iz evropske disciplinarnog tradicije (Milosavljević 2016, privatna komunikacija).

iskorišćavanja su bili jedini "pravi" ljudsko-životinjski odnosi koji postoje. Sve ostalo je svođeno na domen religije i "verovanja", a koncept "verovanja" je često, kako tvrde neki savremeniji autori (npr. Povinelli 1995: 505-506), zapravo služio tome da umanjí značaj koji zajednice pridaju svojim ontološkim postavkama i predstavi ih kao naivni aspekt folklorá namesto legitimnog načina utvrđivanja istine. Ukratko dakle, u antropologiji je dugo kao jedini pravi, mogući i svrsishodan vid "interakcije" sa životinjama shvatan onaj koji ih je video kao resurse, na isti način na koji ih je videla kapitalistička ekonomija Zapadnih, modernih, urbanizovanih društava iz kojih je dolazila većina antropologa.

Za razumevanje potonjeg razvoja studija ljudsko-životinjskih odnosa u okviru antropologije je važno razumeti njihove korene. Ovo je posebno važno budući da dobar deo prvobitnih promišljanja koja su negovana u okviru američke antropološke tradicije jednostavno nikada nije (ili bar ne adekvatno) preskočio okean, te da je potpuno (rekla bih s pravom, makar u kontekstu) odsutan iz domaćih studija etnologije i antropologije, sa izuzetkom kratkih i manje-više vankontekstualnih osvrtá na neoevolucioniste.

Tako u odeljku nazvanom *Animals as Sustenance* Evgenija Šenklin piše o tome kako je moguće razdvojiti dva osnovna polja ekološke misli, jedno koje se vezuje za SAD i koje je za svoj razvoj imalo da zahvali Džulijanu Stjuardu (Steward 1955) i drugo koje se vezuje za ekološku školu u britanskoj socijalnoj antropologiji pod vođstvom Derila Forda (Daryll Forde 1934). Bitno je naglasiti da je ekološka škola u britanskoj socijalnoj antropologiji dosta brzo zamrla, te da joj ovde neće biti posvećena velika pažnja, ali je važno naznačiti razlike koje su postojale između američkog i britanskog pristupa, te da će biti ponuđen samo kratak osvrt na ove škole mišljenja ne ponajmanje zato što je materija prilično zamorna i mahom daleko udaljena od onoga što se danas, a posebno u Srbiji, shvata domenom i metodologijom sociokulturne antropologije.

Govoreći o razlikama između američke i britanske ekološke škole Šenklinova kaže:

"Postoji nekoliko razlika u načinima na koje su ova dva potpolja [britanska i američka škola] izučavala domestikovane životinje. Prvo, kulturni ekolozi su spajali ekonomske i varijable prirodne sredine u nadređeni koncept ekologije, dok je britanska škola tretirala prirodnu sredinu i ekonomiju kao odvojene entitete čije povezanosti treba istražiti. Kulturni ekolozi su životinje tretirali kao deo proizvodnje, a britanski antropolozi su životinje mahom odvajali u različite aspekte svojih istraživanja, te su ih tretirali na primer kao elemente proizvodnje, distribucije i potrošnje ili

marketinga. Još jedna razlika je to što su socijalni antropolozi naglašavali veze između životinja kao delova prirodne sredine i drugih institucija, npr. politike ili srodstva, više nego što su to činili kulturni ekolozi, koje je zanimala prirodna okolina i mnogo šire zamišljen koncept kulture. Treća razlika je to što su se kulturni ekolozi inicijalno zanimali za ono što je Ford nazivao internom, funkcionalnom tačkom gledišta, dok su socijalni antropolozi češće u obzir uzimali eksterne veze i shodno tome bili sposobniji da izađu na kraj sa etnicitetom "(Shanklin 1985, 382, moj prevod).

Naredne stranice autorka posvećuje detaljnijem pregledu ovih pristupa i njihovom razvoju ka tzv. ekosistemičnoj ili ekosistemskejskoj perspektivi. Međutim, ovi pristupi su toliko udaljeni od onoga što je relevantno za istorijat evropski ili srpski shvaćene antropološke misli da nema smisla ovde im posvećivati preteranu pažnju. Zbog toga ću dati njihov pregled u najkraćim mogućim crtama i sa naglaskom na ono što će kasnije biti važno za razvoj studija ljudsko-životinjskih odnosa u antropologiji.

U tom smislu, autorka daje pregled neoevolucionističke misli u američkoj antropologiji. Ono što je karakteristično za pristupe Džulijana Stjuarda, Leslija Vajta i Marvina Harisa kao glavnih predstavnika ove škole mišljenja jeste akcenat na kulturnoj srži koju sačinjavaju aktivnosti koje su u vezi sa prehranom i ekonomijom, te na različitim kulturnim tipovima koji su oličeni u različitim konstelacijama ovih osnovnih preokupacija. Dalje, ovi pristupi su bili duboko povezani sa idejama o prirodnoj sredini i ekosistemu i posmatrali su kulture kao adaptacije na date ekološke uslove, i inkorporirali ideje kao što je ona o težnji ka ekvilibrijumu između kulture i okoliša koja se pokazala kao porazno pogrešna. Dalje, ovi pristupi su vodili i u stranputice kao što je ranije pominjana ideja o mogućnosti kvantifikacije, te su se tako autori poput Rapaporta (Rappaport 1969) bavili stvarima kao što je energetika gajenja svinja koja je zahtevala praćenje toka energije, uzimanja, inputa i efikasnosti. Ovakva istraživanja se nisu bavila samo ljudima već čitavim sistemom, ali su bila zasnovana na premisama koje jednostavno nisu bile važne za društva u kojima su istraživanja rađena, i koliko god proizvodila zavodljive matematički izrazive rezultate, jednostavno nisu govorila ama baš ništa o zajednicama u kojima su vršena, a ironično, zahtevala su mnogo veći input energije i vremena nego klasične etnografije. I mahom su ih i njihovi autori i zagovornici vrlo brzo napuštali.

Ovi pristupi su, međutim, otvorili vrata jednoj od velikih antropoloških kontroverzi, ili pre, debata 20. veka - debati o svetim kravama. Glavni akter ove debate je bio Marvin Haris, koji je u jednom članku iz 1965. godine (Harris 1965, prema: Shanklin 1985, 386) izneo tvrdnju

da postoji latentna funkcija u hinduističkom obožavanju krava, te da se ona može shvatiti kroz posmatranje simbiotičkog odnosa između ljudi i goveda. Poenta je međutim da se njegov odgovor nije mnogo razlikovao od ranijih interpretacija poput one Redklif-Brauna (Radcliffe-Brown 1952), koja je postulirala da je tabuisanost životinja u vezi sa njihovom ekonomskom vrednošću. Rafinišući svoje argumente, Haris je potom tvrdio da je korisnost goveda kao vučne marve u procesima obrade zemlje u nekom trenutku nadjačala njihovu korisnost kao jestivih životinja te da se to vremenom ustoličilo kao tabu jedenja krava. Iako je iz današnje perspektive ovakav pristup možda progresivniji od pukih simboličkih interpretacija koje zanemaruju življenu stvarnost ljudi i goveda u Indiji, ipak se, u retrospektivi, čini da je ovo bila lažna debata. S jedne strane, autorka u tekstu potpuno zanemaruje simboličke i religijske interpretacije problema, favorizujući po njenim aršinima "naučniji" pristup kulturnog materijalizma, ali s druge strane priznaje da svo Harisovo pisanje i dalje nije dalo zadovoljavajući odgovor na ovo pitanje, budući da je sama kontroverza postavljena kao pitanje je li starija kokoška ili jaje. Ono što je, međutim, posebno indikativno za opštu prirodu poduhvata rasvetljavanja razloga iz kojih Indusi ne jedu krave a o kojoj Šenklinova piše, je to što je čitava debata sasvim *načelna*. Ona je etski misaoni eksperiment u kome etnografija i etnografski podaci, umesto da služe rasvetljavanju življene realnosti zajednica o kojima je reč, služe samo kao labava uporišta za nekakve uopštene debate koje se više tiču antropoloških shvatanja evolutivne mehanike razvoja ljudskih društava negoli zapravo ljudi o kojima je reč. U tom smislu, i neoevolucionisti (možda ne svi) kao i evolucionisti pre njih, makar glede razmatranja ljudsko-životinjskih interakcija, prave istu osnovnu pogrešku - umesto da sistem posmatraju emski i iznutra, i etnoeksplikacijama pridaju makar značaj koji je dovoljan da ih se analizira kao aspekata uslovno rečeno "kulturnog sistema" a koji možda mogu da daju smernice za razumevanje osnovnog problema na bolji i valjaniji način, oni kulturne elemente čupaju iz konteksta i pokušavaju da tumače u skladu sa svojim s jedne strane zapadnjačkim, a s druge strane vrlo-usko-shvaćeno-naučnim merilima koja bi, pretpostavljeno, trebalo da nam obezbede nekakvo istinito saznanje o tome zašto se u hinduizmu ne jedu krave. Ne čudi što neoevolucionizam kao takav nije imao preterano odjeka izvan američke antropološke tradicije, niti što je, ostavivši za sobom samo ono što je valjalo - a to je u ovom slučaju ideja o posmatranju kultura u njihovim ekološkim kontekstima - manje-više tiho otišao u noć.

U tom smislu, ironično, Šenklinova sumira odeljak o životinjama u ekosistemske - novoj - perspektivi koja bi trebalo da preporodi antropološki pristup ljudsko-životinjskim interakcijama sledećim pasusom:

"U globalu dakle, oni koji su izučavali životinje kao prehranu su obezbedili istančane podatke o interakcijama između ljudi i životinja, sa ili bez korelata iz prirodne sredine. Neantropolozi koji koriste ekosistemsku perspektivu - i izučavaju stvari poput broja ujeda životinja - često traže više informacija o vrednosnim sistemima naroda koje uključuju (Sidhamed & Koong 1984; Simpson & Evangelou 1984) u svoje regionalne perspektive, a antropolozi su jedinstveno dobro opremljeni da obezbede te informacije" (Shanklin 1985, 391, moj prevod).

Ono što ostaje kao opor ukus u ustima posle cele ove sumacije jeste ideja o tome da je etnografski metod na neki način nedostatan, da nije ukorak s vremenom i "novim naučnim tendencijama", te da bi antropologija trebalo da posluži samo kao izvor informacija za druge discipline. Ovo svakako otvara vrata interdisciplinarnosti, ali takođe apsolutno ne uvažava ideju razumevanja zajednica iznutra, te njihovih odnosa sa životinjama - ma kakvi oni bili - u njihovim terminima i izvan nekih pretpostavljenih apsolutnih energetskih ili kojih god matematičkih vrednosti, te postulira upravo kretanje ka što apstraktnijim kako problemima tako i zaključcima kao valjano, naučno i naučnije od dotadašnjih antropoloških napora. Ukratko, u ovakvim pristupima ne samo da se životinje brišu kao akteri, brišu se i ljudi, osim kao nekakva implicitna dečica koja se po tobož razotkrivljivim matematičkim pravilima igraju plastičnim kravicama, konjićima i ostalima iz pijačnog kompleta domaćih životinja.

Autorkin značajno kraći osvrt na antropološke interpretacije životinja kao simbola je znatno bliži evropskoj tradiciji i shvatanju antropologije. Kako je ranije napomenuto, autorka ove studije grupiše u tri glavne kategorije: studije životinja kao metafora, studije taksonomije i studije žrtvovanja. Iako možda rečitije i elegantnije, ove studije sa današnjeg stanovišta studija ljudsko-životinjskih odnosa ne deluju mnogo manje apstraktno i manje odvojeno od življene realnosti ljudi i ostalih životinja nego što je to slučaj sa onima koje su se ticale životinja kao prehrambenih resursa.

Autorka osvrt gradi na osnovu nekolicine Levi-Strosovih teorijskih postavki i njihovih potonjih interpretacija iz pera različitih istraživača. Tako na ranije pitanje koje je postavio Redklif-Braun o tome zašto su neke vrste svete, Levi-Stros u *Totemizmu danas* (Levi-Stros 1979) nudi čuveni odgovor koji ukratko podrazumeva da je na ovakvo pitanje nemoguće

odgovoriti kroz posmatranje samo jedne vrste i njenog odnosa prema ljudskom društvu, već da je neophodno u obzir uzeti čitav "klasifikatorni sistem sličnosti i razlika koji društvo koristi kako bi prirodni i društveni univerzum poimalo kao organizovanu celinu" (Shanklin 1985, 392, moj prevod). Poenta je, prema Levi-Strosu, u tome da ljudski um poseduje tendenciju ka kategorizaciji, ali kako se ona ne zasniva na sličnostima između vrsta - npr. sličnosti između dve vrste životinja - već na sličnosti između dva sistema razlika, npr. životinja i predaka (up. Shanklin 1985, 392). Ovaj klasifikatorni mehanizam koji je Levi-Stros otkrio poslužio je kao odskočna daska različitim autorima koji su razvijali njegove ideje u okviru tri pravca koja navodi Šeklinova.

Zarad jasnoće izlaganja, u ovom radu ću se ograničiti na tri "paradigmatična" teksta koje autorka navodi za ova tri pravca. Kada je reč o životinjama kao metaforama, paradigmatički predstavnik je svakako Ličov tekst (Leach 1964) o kategorijama, *Anthropological aspects of language: animal categories and verbal abuse* (eng. Antropološki aspekti jezika: kategorije životinja i psovanje) u kome autor razotkriva vezu između prostornih kategorija bliskosti i udaljenosti i analogiju između jestivosti životinja smeštenih u te kategorije s jedne strane, i mogućnosti braka ili seksualnih odnosa sa osobama smeštenim u iste takve kategorije, s druge strane. U ovom tekstu Lič takođe razmatra ono što smatra univerzalnom tendencijom da se prave verbalne i ritualne asocijacije između seksa i hrane kao i termine za životinjske vrste koji se koriste kao pogrđni ili kao tepanje u različitim kontekstima. Iako je sam Ličov tekst remek delo dovitljivosti i analoškog mišljenja, čini mi se da su njegove kategorije bliskosti/udaljenosti isuviše opšte, te da iako je moguće tvrditi da u britanskom društvu postoji veza između hrane i seksa na simboličkom nivou, pretpostavljati na osnovu toga da postoji nekakva suštinska veza između sistema klasifikacije životinja po jestivosti/nejestivosti i ljudi po tome jesu li pogodni za seks/brak³⁷ ili nisu deluje naivno, ali i kao opšta struktura ispražnjena od značenja. A dalje uopštavanje ovakve konstrukcije da referira i na druga društva je izuzetno prolematično, i iako može pružiti zavodljivo oruđe za promišljanje kultura radikalno drugačijih od britanske, no zapravo ne govori ništa o konkretnim ljudima, konkretnim životinjama niti ikakvom konkretnom etnografskom kontekstu.

Kada je reč o istraživanjima taksonomija, šturi osvrt Šeklinove ipak nagoveštava razvoj kognitivne antropologije i etnografskih istraživanja taksonomija, ali pored toga daje i primer

³⁷ Još jedna od stvari koje su jako često zamerane strukturaistima a i ovde je prisutna je ekvivalencija između seksa i braka.

razmatranja pravila Levitskog zakonika koja nudi Meri Daglas u knjizi *Čisto i opasno* (Daglas 2001 [1966]). Iako će izučavanja taksonomija svakako činiti važan korak na putu ka savremenim studijama ljudsko-životinjskih odnosa, tekst Meri Daglas o tome zašto su svinje nejestive je dobar primer apsurdne apstrakcije do kojeg je moguće doći u razmatranju kada se zapostavlja činjenica da su životinje delatna bića koja zaista postoje u svetu i fizički u njemu obitavaju, a nisu samo ideje ili simbolički resursi. Kao i Ličov, i tekst Daglasove o Levitskom zakoniku je izvanredan intelektualno-eruditski pisani potlač koji stvara sasvim logično objašnjenje unutar zatvorenog sistema koji je, sa svoje strane, sasvim logičan i zasnovan na jasno uspostavljenim granicama koje se ne smeju prelaziti i koje čine sve one koji se nalaze na margini nečistim. I svakako Daglasova nalazi rešenje koje objašnjava zašto su pored svinja nejestive i kamile i damani³⁸. Međutim, Šenklinova navodi i kritiku koju je Daglasovoj uputio Ralf Bulmer (Ralph Bulmer 1967), u smislu da Bulmer govori o tome da izjave Daglasove treba shvatiti kao taksonomske racionalizacije koje su osmislili veoma sofisticirani profesionalni racionalizatori te da bi delovalo jednako opravdano, uzevši u obzir ograničene dokaze koji nam stoje na raspolaganju, tvrditi da je svinja zadobila anomalan taksonomski status zato što je nečista koliko i da je svinja nečista zato što je zadobila anomalan taksonomski status (up. Shanklin 1985, 395). I ovde se, dakle, ponovo javlja problem svetih krava, odnosno problem toga je li starija kokoška ili jaje. Lično, u ovoj situaciji bih ipak naginjala principu Okamove oštrice, u sprezi sa konstatacijom Kej Milton (Milton 2005) o tome da, kada je reč o ljudsko-životinjskim odnosima *značenje ne može biti stvoreno iz bezznačajnosti*, te da u situacijama obdarivanja životinjskih ponašanja značenjem posmatranje i zaključivanje uvek ima prednost, s tim da se to posmatranje ne odnosi na sofisticirana promišljanja celovitosti boga te prehrambenih navika i anatomije stopala određenih životinja, već se odnosi na posmatranje svinja koje se kaljužaju u sopstvenom izmetu na 40 stepeni Celzijusovih.³⁹ U tom smislu, iako je racionalizacija Meri Daglas divna, ja bih pre zastupala tezu da su svinje dobile anomalan taksonomski status zato što su nečiste nego obratno.

³⁸ U originalnom tekstu se pojavljuje reč *hyrax* odnosno daman, koji je u domaćem prevodu iz nepoznatog razloga postao zec.

³⁹ Moj prijatelj Boris Popović, veterinar, mi je objasnio da je svinjama neophodno da se valjaju u sopstvenom urinu i fekalijama budući da njihov hemijski sastav ubija ektoparazite kojima su svinje izuzetno podložne jer za razliku od ostalih domaćih životinja (*a nalik čoveku, kome takođe imaju jako sličan skelet na primer*) nemaju gusto krzno.

Što se tiče studija žrtvovanja, autorka daje samo jedan primer, u pitanju je studija Luka DeHeuša (Luc DeHeusch 1985) o praksama žrtvovanja životinja u Africi, u kojoj autor stupa u dijalog sa ranijim teoretičarima poput Levi-Strosa i Mosa i Ibera i kritikuje njihov "indoevrocenizam" u razmatranju žrtvovanja navodeći da njihove teorijske postavke ne mogu da objasne prakse žrtvovanja u Africi. Bez ulaženja u detalje, DeHeušev pristup, iako strukturalistički, počiva na etnografskim podacima iz prve ruke i shodno tome uzima u obzir sve fine nijanse i razlike prisutne u terenskim situacijama, što nužno za sobom povlači temeljnije razmatranje ljudsko-životinjskih odnosa, kao i taksonomije na kojoj se zasnivaju pravila o tome u kojoj prilici i na koji način valja žrtvovati koju životinju (Shanklin 1985, 396-398). Ono što i Šenklinova naslućuje, a i što je moguće ekstrapolirati iz čitavog teksta, jeste da je budućnost, ili makar potencijal za razvoj antropološkog istraživanja ljudsko-životinjskih *interakcija* kako ih autorka zove, upravo u izučavanju *praksi* koje su u vezi sa životinjama, ali ne na nekakvom apstraktnom nivou pravila o nejedenu ili kroskulturnih proučavanja sistematizacija tabuisanosti, već upravo pravih, živih i življenih praksi i naročito praksi ubijanja životinja koje će, u studijama o lovačko-sakupljačkim zajednicama od kraja devedesetih godina dvadesetog veka zauzimati značajno mesto u promišljanjima ljudsko-životinjskih odnosa.

Kritikujući tekst Šenklinove, autor Pol Nadasdi kaže:

"Šenklinova zaključuje svoju studiju pozivajući antropologe da premoste jaz između funkcionalnih i simboličkih interpretacija i razviju integrisani pristup koji smatra da su životinje važne i kao hrana i kao hrana za razmišljanje. Upadljivo, međutim, ona nikad ni ne pomišlja na mogućnost društvene analize koja uzima u obzir svesnost i društvenost samih životinja" (Nadasdy 2007, 29, moj prevod).

1.3 Prozori i ogledala i dekolonizacija antropologije

U ovom odeljku će biti reči o promenama koje su se desile kako u društvu, tako i *antropologiji* a koje su doprinele mogućnosti stvaranja izučavanja ljudsko-životinjskih odnosa kao poddiscipline antropologije, ali i grane ljudsko-životinjskih studija uopšte. Tekst će prvensveno biti baziran na radovima Barbare Noske (1993) i Moli Mulin (Molly Mullin 1999; 2002) o razvoju antropološkog interesovanja za životinje, ali će inkorporirati i uticaje koje su zbornici poput onih Tima Ingolda (1988) i Džona Najta (John Knight 2005) imali na ovu problematiku u našoj disciplini.

Do sredine osamdesetih godina 20. veka, dakle, interesovanje za životinje u okviru antropologije je sledilo dva glavna toka: životinje su posmatrane bilo kao materijalni bilo kao simbolički resursi za ljudska društva. S jedne strane bili su pristupi zasnovani na idejama poput onih Marvina Harisa (Harris 1974) koji su životinje posmatrali kao jestivi deo prirodnog okruženja u kome ljudi egzistiraju, a sa druge strane oni poput pristupa antropološkinje Meri Dagleas (2001 [1966]) koji su životinje razmatrali u kontekstu širih religijskih i drugih simboličkih sistema (debate o totemizmu su takođe potpadale pod ovaj tok), gotovo potpuno zanemarujući svakodnevicu ljudske interakcije sa ostalim životinjama. U tekstu „Sustenance and Symbol: Anthropological Studies of Domesticated Animals“ objavljenom u *Annual Review of Anthropology* iz 1985. godine, tako, autorka Evgenija Šenklin govori o nedostatku sintetičkih studija koje bi spojile ova dva pristupa. Jedan rani primer „kombinovanog“ pristupa o kakvom je Šenklinova govorila je poglavlje o odnosu Nuera prema govedima iz Evans-Pričardovih *Nuera* (Evans-Pritchard, 1940). Međutim i ovakve studije su bile jednostrane, u smislu da su negirale sposobnost delanja (*agency*) životinja, a odnose između ljudi i životinja tretirale kao, u najgorem slučaju utilitarne, a u najboljem simboličke konstrukcije koje su *stajale umesto nečega drugog*. Tako na primer, iz *Duboke igre* (Gerc 1998 [1973]) o petlovima zapravo ne saznajemo gotovo ništa što nadilazi striktno simboličke aspekte „igre“ iz naslova koja je predstavljena kao mikrokosmos balinežanskog društva, jer tekst uopšte *ne govori o borbi petlova* već je Gerc koristi kao **metaforu**, o čemu je Šenklinova već pisala, a što je, kako će kasnija preispitivanja (Mullin 1999; 2002; Milton 2005; Nadasdy 2007) pokazati bila česta praksa i nadalje u antropološkim tekstovima koji su se ticali životinja.

Godine 1988. međutim, izlazi zbornik pod nazivom *What is an Animal?* (eng. Šta je to životinja?), koji je uredio britanski antropolog Tim Ingold (Ingold 1988), a koji će postati prva u nizu publikacija koje su za cilj imale da uzdrmaju koncept „životinje“ kao resursa dobrog za jelo ili dobrog za mišljenje, i akcenat stave upravo na *odnos* između ljudi i životinja kao suštinski *društven* odnos, i na životinje kao delatna bića a ne pasivne komade scenografije ili rekvizite u dramskoj predstavi ljudske kulture. Ingoldovim rečima: „Kao što ljudi imaju istoriju svojih odnosa sa životinjama, tako i životinje imaju istoriju svojih odnosa sa ljudima.“ (Ingold 1994, 1, moj prevod). Ranije u tekstu je napomenuto da će glavni kodač za razvoj studija ljudsko-životinjskih odnosa kakve postoje danas proisteći iz preispitivanja naučnih narativa o procesima domestikacije životinja. Stoga ne iznenađuje što je pomenuti

Ingoldov zbornik izašao kao rezultat diskusija vođenih na Svetskom *arheološkom* kongresu održanom 1986. godine. Autori koji su uzeli učešće u ovom zborniku su dolazili iz najrazličitijih društvenih ali i prirodnih disciplina - od antropologa i arheologa do veterinara i biologa. Ono što je izašlo kao rezultat ove - posebno za evropske uslove - nesvakidašnje saradnje bila je publikacija koja je doprinela daljem antropološkom izučavanju ljudsko-životinjskih odnosa utoliko što je dekonstruisala sam pojam "životinje" i otvorila niz različitih avenija za njegovo preispitivanje i rekontekstualizaciju. Ovako disparatan pristup imao je za cilj upravo dekonstrukciju, ali i skretanje pažnje antropološke i arheološke javnosti na činjenicu da "životinje" nisu nekakva uniformna, nepromenljiva (kulturalna) kategorija o kojoj se može raspravljati na manje-više isti način kroz prostor, vreme i kulture, već da se radi o bićima koja se rađaju, žive i umiru ostvarujući najrazličitije vrste kontakata različitog trajanja i različitih, uslovno rečeno, implikacija po ljudske živote na globalnom nivou. U tom smislu, glavni doprinos zbornika *What is an animal?* je bio upravo u tome što je, u jednom uslovno rečeno antropološkom kontekstu, ukazao kako na razlike *među životinjama* tako i, ili pre, *samim tim*, i na nužne razlike u ulogama koje različite vrste životinja igraju u ljudskim društvima i kulturama u, opet, različitim kontekstima. Poslužio je dakle, a posebno u kontekstu evropske antropologije, kao svojevrsno "uzemljenje" koncepta *životinje*, tako što je društvenim i humanističkim naučnicima, njima razumljivim jezikom, ukazao na to da su životinje biološki organizmi (a ne samo kulturne kategorije) koji utiču na ljude i njihove zajednice (ne samo u biofizičkom smislu), i koji se *ponašaju* nezavisno od ljudskog prisustva i ekonomskog ili simboličkog delanja. Ovo je bio, rekla bih, mali korak za antropologe a veliki za antropologiju jer, iako se ne može reći da je Ingoldov zbornik jednim udarcem razvejavao stare percepcije i utemeljio novu poddisciplinu antropologije ljudsko-životinjskih odnosa, svakako jeste načeo novo polje i, donekle bar, razvejavao disciplinarnu nelagodu u vezi sa antropološkim istraživanjem životinja i ljudsko-životinjskih odnosa, makar u Evropi.

Kao što je napomenuto, uticaj Ingoldovog zbornika, makar u početku, nije bio veliki o čemu svedoči i tekst holandske antropološkinje Barbare Noske pod nazivom *The Animal Question in Anthropology: a Commentary* (eng. Pitanje životinja u antropologiji: komentar) objavljen 1993. godine u prvom tomu, drugom broju tada novoustanovljenog časopisa *Society and Animals* (eng. Društvo i životinje). Tekst Barbare Noske udara na sve, uslovno rečeno, bazične prepreke antropološkom bavljenju životinjama i nudi jednu prilično (i možda neopravdano) pesimističnu sliku situacije za trenutak u kome je pisan, ali svejedno

predstavlja sjajan dokument tog trenutka i nudi sistematičan - iako esejski - pregled disciplinarnih problema sa bavljenjem životinjama. U tom smislu, ono što sledi je nekoliko citata iz navedenog teksta koji će poslužiti da objasne autorkinu poziciju ali i da rasvetle neke od osnovnih problema u jasnim i nedvosmislenim terminima.

Kako kaže Barbara Noske:

"Antropolozi obično definišu svoju disciplinu, antropologiju, kao izučavanje *anthroposa* (ljudske vrste) i misle da je savršeno prirodno da obraćaju malo ili nimalo pažnje na neljudski domen životinja (eng. *animalkind*). Svakako, životinje figuriraju u antropološkim istraživanjima ali to čine uglavnom kao sirovi materijal za ljudska dela i ljudsku misao. Antropologija ima dugu tradiciju izučavanja načina na koje ljudske grupe i kulture izlaze na kraj sa i konceptualizuju svoju prirodnu okolinu, uključujući i druge vrste. Takve studije se obično ograničavaju na ljude u njihovim ulogama agenata i subjekata koji delaju na i misle o životinjama.

Posledično, životinje se obično predstavljaju kao pasivni objekti sa kojima se izlazi na kraj, o kojima se misli i oseća. Daleko od toga da bivaju smatrane agentima ili subjektima za sebe, same životinje su praktično zanemarene od strane antropologa" (Noske 1993, 185, moj prevod).

Dalje, ista autorka navodi:

"Kada ih se pita u vezi sa ovim problemom, većina antropologa tvrde da se za odgovore na pitanja o životinjama *per se* treba okrenuti naukama kao što su biologija ili etologija. Ukazati im na to da pored ljudsko-životinjskog odnosa postoji i nešto kao životinjsko-ljudski odnos, i da potpuno ignorisanje ovog potonjeg dovodi do jednostranog subjekat-objekat pristupa je traćenje vremena. Kako trenutno stvari stoje, antropocentrizam u antropologiji optrajava gotovo bez kakvih izazova" (Noske 1993, 186, moj prevod).

Ista autorka dalje govori o razlozima za antropološki antropocentrizam i tenzijama koje on stvara u pokušajima građenja antropologije ljudsko-životinjskih odnosa:

"Antropolozi i sociolozi kao i istraživači u humanističkim disciplinama načelno pretpostavljaju da socijabilnost i kultura ne izlaze izvan ljudskog domena. Ovi fenomeni se shvataju kao isključivo ljudski, što je pogled koji antropologe i njihove kolege smešta usred cirkularnog argumenta da životinje, budući da nisu ljudi, ne mogu nikako biti društvena ili kulturna bića. Društveni naučnici karakterišu ljude u terminima materijalnih i društvenih aranžmana koje ovi ljudi prave i putem kojih bivaju oblikovani: kao bića koja su društveno konstituisana i koja konstituišu.

Za ljude se smatra da prave sopstvenu istoriju i dok se nekada smatralo da je njihova prirodna istorija bila napravljena za njih, savremeno čovečanstvo sve više pokušava da oblikuje i tu istoriju. Nasuprot tome, za životinje se veruje da imaju samo prirodnu istoriju, koja je za njih stvorena i koja je uopšte dovela do toga da one evoluiraju u to što jesu" (Noske 1993, 186, moj prevod).

Dalje, govoreći o osnovnim postavkama antropologije, Barbara Noske tvrdi:

"U globalu, životinje u antropologiji figuriraju ne samo kao objekti za ljudske subjekte da na njima delaju, već i kao antiteze svega onoga što, prema društvenim naukama, čini ljude ljudima. Društvene nauke sebe predstavljaju prvenstveno kao nauke o diskontinuitetu između ljudi i životinja.

Malo je društvenih naučnika koji su voljni da postave pitanje o tome šta kontinuitet između životinja i ljudi može značiti za njihovo konkretno polje. Tako se sociolozi ne zamajavaju sociologijom životinja. Niti većina društvenih naučnika preispituje načine na koje životinjski subjekti mogu stupiti u veze sa ljudskim subjektima. Društveni naučnici imaju tendenciju da naš kontinuitet sa životinjama tretiraju kao čisto materijalni ostatak iz praistorijske prošlosti. U najboljem slučaju naša 'životinjskost' (naše telo) se shvata kao ono što je formiralo materijalnu osnovu na kojoj je zasnovana naša prava 'ljudskost' (um, socijabilnost, kultura, jezik). Naša ljudskost je izgrađena na određenoj vrsti životinjske osnove, sa ključnim dodatkom" (Noske 1993, str 187, moj prevod).

Upravo ovaj "ključni dodatak" je ono što Ingold naziva načelno "kapacitetom za kulturu". Dalje u tekstu Barbara Noske postavlja važna pitanja kao što je pitanje biološkog esencijalizma koje je, kada se odnosi na ljude, u društvenim naukama s pravom izašlo na loš glas, ali ostaje neupitno kako u prirodnim tako i u društvenim naukama kada je reč o ostalim životinjama. U tom smislu, autorka postavlja ključno pitanje koje je jasno pozicionirano tako da bude u tesnoj vezi sa pominjanim pitanjem *kontinuiteta*, odnosno činjenicom da su ljudi *vrsta životinje*, te se pita otkud to da je biološki determinizam koji se tako oštro odbija u društvenim naukama kada je reč o ljudima, toliko svestrano prihvaćen - kako u prirodnim tako i udruštenim naukama koje su na tapetu u njenom tekstu - kada je reč o ostalim životinjama? I tu zapravo dolazimo do krucijalnog i definišućeg pitanja ili problema studija ljudsko-životinjskih odnosa, koji je ujedno i njihov (rekla bih potpuno neosnovano, ili makar zasnovano na nerazumevanju, antropocentrizmu i predrasudama) najkontroverzniji aspekt, ili makar aspekt koji - i danas - nailazi na najviše otpora, pogrešnih interpretacija i prosto nedvosmislenog odbijanja kako u akademskim krugovima, tako i šire. Radi se, naime, o tome, opet, *da su ljudi vrsta životinje*. No, više od toga, radi se o pitanju *šta s tim?*

U antropologiji i drugim društvenim i humanističkim disciplinama ova konstatacija i danas uglavnom prolazi isti tretman koji je prolazila u devetnaestovekovnoj Engleskoj kad ju je Darwin obznanio svetu - ona je nešto vrlo neprijatno i nešto što bismo najradije zaboravili. To je tako iz plejade najrazličitijih razloga koji imaju veze sa, između ostalog, ekonomijom i kulturom Zapada, ali ovde ću se ograničiti na uže specifične, društveno-naučne razloge za takvo stanje stvari. Naime, konstatacija da su ljudi vrsta životinje u društvenim naukama neminovno asocira na sociobiologiju i novu evolutivnu psihologiju i njihova pseudonaučna, rasistička, seksistička i ne ponajmanje kapitalističko-klasistička ishodišta i rezultate. Istorija Zapadne civilizacije u poslednjih otprilike 500 godina, kao i istorija Zapadne nauke su obeležene mračnim epizodama zasnovanim na biologizacijama socijalnih razlika i subsekventnim ideološkim užasima zasnovanim na "naučnim" klasifikacijama ljudskih bića koje su imale za cilj da odražavaju naučne klasifikacije živog sveta iz bioloških nauka. I ljudi su s pravom skeptični (videti: Ivanović i Šarčević 2002 na primer). No, ovde nije reč o tome. U tekstu *The Animal Question in Anthropology: a Commentary*, Barbara Noske, konstatacijom da su ljudi vrsta životinje ne pokušava (kao ni drugi potonji autori, niti kao, uostalom čitavo novo polje ljudsko-životinjskih odnosa) da "unizi" ljude i ljudska društva i kulture svede na nekakve redukcionistički-istražive funkcije genetičkih planova jedinki, već upravo suprotno. Ona pokušava da ukaže na to da ljudi, iako jesu vrsta životinje, nisu svodivi na puke biološke programe, ali i shodno tome, da nema apsolutno nikakvog razloga da pretpostavimo da *ostale životinje jesu*. Ako bismo govorili u upitnim ali apsolutnim terminima, njen cilj (kao ni cilj drugih istraživača iz oblasti) nije da "unizi" ljude svodeći ih na "životinje", već da, uslovno rečeno, "uzvisi" ostale životinje ukazujući na to da "životinjskost" koja jeste "ljudskost" ljudi nije svodiva na nekakav zamišljen genetski ili biološki program i svakako nije njime determinisana.

Ovo je nešto što je za ljude na proverbijalnom Zapadu jako teško da procesuiraju i razumeju, ali za neke druge ljude na drugim meridianima nije ništa novo niti uzbudljivo.

S tim u vezi, autorka skreće pažnju i na to da antropološke studije koje uključuju životinje imaju tendenciju da budu jednostrane, kao što je ranije napomenuto, ali i primećuje da antropolozi i drugi društveni naučnici u svojim istraživanjima gotovo nikad neće postaviti pitanja o tome kako nešto može izgledati ili mirisati nekoj životinji. To kao rezultat, po njenom mišljenju, ima nepotpun etnografski zapis, iz koga su izostavljeni značajni delovi ljudske svakodnevice, povezani sa životinjama sa kojima ljudi žive i saraduju. Čitav niz

pitanja i konstatacija koje Barbara Noske daje u ovom, moglo bi se reći, programskom tekstu antropologije ljudsko-životinjskih odnosa, poslužiće kao smernice i inspiracija kasnijim istraživačima, i mnoge od njenih zamerki disciplini će biti ispravljene u naknadnim istraživanjima, ali u trenutku pisanja njenog teksta 1993. godine, situacija u poddisciplini istraživanja ljudsko-životinjskih odnosa koja se tek pomaljalo je, iako možda ne sasvim, odgovarala autorkinim pesimističnim nazorima.

S tim u vezi, sledeći put kada se pitanje statusa životinja u antropologiji našlo na stranicama *Annual Review of Anthropology*, skoro 15 godina od teksta Šenklinove, reč je bila o tekstu autorke Moli Mulin (Molly Mullin), *Mirrors and Windows: Sociocultural Studies of Human-Animal Relationships* (eng. Prozori i ogledala: sociokulturne studije ljudsko-životinjskih odnosa) objavljenom 1999. godine (Mullin 1999). Za manje od 15 godina koliko je prošlo između tekstova Šanklinove i Mulinove, i samo 6 godina od teksta Barbare Noske u *Society and Animals* situacija u okviru antropologije se značajno izmenila. Kako Moli Mulin kaže:

"Od kako je ova tema poslednji put ovde razmatrana, ljudsko-životinjski odnosi su prošli kroz značajan proces preispitivanja koji je odražavao ključne trendove u istoriji društvene analize, uključujući i pitanja koja se tiču veza između antropologije i kolonijalizma, i pitanja konstrukcije rasnih, klasnih i rodnih identiteta. Bilo je mnogo pokušaja da se strukturalistički ili simbolički pristupi integrišu sa onima koji su usredsređeni na političke, ekonomske ili dimenzije prirodne sredine. Danas je mnogo veća verovatnoća da će ljudsko-životinjski odnosi biti posmatrani kao dinamični, te je tako bilo dosta interdisciplinarnе razmene između antropologa i istoričara" (Mullin 1999, 201, moj prevod).

Nasuprot mračne slike statusa životinja u antropologiji koju Barbara Noske daje 1993. godine, Moli Mulin tako u pomenutom tekstu iz 1999. godine, i posebno tekstu *Animals and Anthropology* objavljenom 2002. u časopisu *Society and Animals* (Mullin 2002) daje nešto optimističniju sliku:

"Iako postoji kontinuitet sa ranijim radovima, antropološko promišljanje životinja se poslednjih godina značajno menja, a mnogi antropolozi preispituju neke bazične pretpostavke o životinjama i ljudsko-životinjskim odnosima. Jedna od promena se ogleda u tome da se ljudsko-životinjski odnosi sve češće prepoznaju kao važni *po sebi*, što se vidi po kursevima na tu temu koje počinju da drže kulturni antropolozi, arheolozi i biološki antropolozi. Životinje se sve ređe posmatraju samo kao sredstvo putem kojeg se može istražiti neka određena društvena forma ili proces, kao što se činilo u etnografskim klasicima kao što su oni Gerca, Levi-Strosa, Evans-Pričarda ili Eversa (Ewers).

Usredsređivanje pažnje na životinje, pak, nije inkompatibilno sa postavljanjem pitanja u vezi sa drugim stvarima – uključujući i pitanja koja zanimaju one koji su jednako, ako ne i više zainteresovani za probleme koji se tiču odnosa ljudi sa drugim ljudima ili sa prirodnom sredinom" (Mullin 2002, 388, moj prevod).

Dalje u tekstu, autorka govori o tome kako je preispitivanje (univerzalnosti) različitih dihotomija poput one priroda/kultura i tradicionalno/moderno, kao i samog koncepta kulture u antropologiji stvorilo nove uslove za promišljanje starih problema, ali i kako su promene koje se dešavaju na globalnom nivou sa napretkom nauke i tehnologije stvorile i čitav niz novih problema koji se dotiču ljudsko-životinjskih odnosa kao što su genetski modifikovani organizmi, patentirane životinje i ksenotransplantacija koji su samo neki od najinteresantnijih.

Ono što se iz ovih preglednih tekstova Moli Mulin može iščitati je u izvesnom smislu skraćena istorija antropološke misli protkana efektima različitih sociokulturnih previranja koja su disciplinu pratila od njenog nastanka. Ključno takvo previranje - za ovu raspravu svakako, a verovatno i za istoriju discipline - jeste ono što Mulinova naziva "dekolonizacijom antropologije". Kada govori o "dekolonizaciji antropologije" autorka podrazumeva pre svega prepoznavanje, priznavanje i prihvatanje kolonijalnih korena i kolonijalnog nasleđa antropologije, a potom i sve ono što je ovo osvešćenje u antropologiji proizvelo u teorijskom smislu - sva preispitivanja dihotomija, ponovna razmatranja starih koncepata poput etnografije ili kulture i posebno novonastalu multivokalnost i multifokalnost discipline, koja je nastala kao rezultat ovih procesa. U svemu tome čini se da je pitanje životinja i ljudsko-životinjskih odnosa dosledno sledilo disciplinarne trendove. Prvobitne studija su se ticale pitanja (i odgovora?) u vezi sa, s jedne strane, prirodom discipline - bavimo li se "tvrdom" naukom koja kulturu posmatra kao adaptaciju a odnose sa životinjama u terminima energetike, ili interpretativnom naukom koja je, Gercovim rečima, u potrazi za značenjem? - a s druge strane zamišljenom univerzalnom prirodom fenomena poput ekonomije ili srodstva. Usledila je dekonstrukcija koja je omogućila stvaranje novih i drugačijih interpretacija. Ove promene međutim nisu učinile samo nove interpretacije mogućim, naprotiv, otvorile su vrata novim metodološkim postupcima, okvirima i pitanjima koji su bili nezamislivi u ranijoj konstelaciji stvari, a pitanja koja su se ticala odnosa moći, nejednakosti i proizvodnje vrednosti su postala legitimne teme za promišljanje u okviru istraživanje odnosa između ljudi i životinja u antropologiji.

O daljoj transformaciji statusa životinja u antropologiji može se saznati iz uvoda u još jedan važan zbornik koji je uredio Džon Najt (John Knight), a zove se *Animals in Person: Cultural Perspectives on Human-Animal Intimacies* (eng. Životinje lično: kulturne percepcije ljudsko-životinjskih intimnosti). Ovaj zbornik je izašao 2005. godine, i razlikuje se od Ingoldovog poduhvata, između ostalog, po tome što su svi autori društveni naučnici, mahom antropolozi. Sam zbornik je nastao zahvaljujući radionici koja je održana na konferenciji EASA-e u Krakovu 2000. godine. Druga stvar po kojoj se ovaj zbornik razlikuje od onog iz 1988. godine i ono zbog čega smatram da je veoma važan, zapravo revolucionaran, je to što je postavio jedno novo i drugačije pitanje. Naime, delom kao reakcija na pitanje "šta je to životinja?", ali prvenstveno kao reakcija na raniju debatu o tome jesu li životinje dobre za jelo ili za mišljenje, autori u ovom zborniku su imali da odgovore na pitanje "Are Animals Good to Love?" odnosno "da li su životinje dobre za *voljenje*". Ovde će biti reči o dometima antropološkog proučavanja ljudsko-životinjskih odnosa 2005. godine.

Urednik počinje uvod u zbornik ovako:

"Polazna tačka ove knjige je interesovanje za životinje kao *subjekte* pre nego *objekte*, za životinje kao *delove*, pre nego samo *simbole* ljudskog društva, i za ljudske *interakcije i odnose sa životinjama*, a ne samo ljudske *reprezentacije životinja*" (Knight 2005, 1, moj prevod).

Dakle, može se reći da je interesovanje za životinje na ovaj ili onaj način prisutno u antropologiji od samog njenog nastanka. "Kvalitet" (uslovno rečeno) tog interesovanja je varirao vremenom, i u poslednjih desetak godina doživljava nešto radikalniju transformaciju. Suština je u tome da su male, "primitivne" zajednice dobrih divljaka iz antropološke imaginacije uvek ujedno bile i zajednice koje su bile u bliskom kontaktu sa životinjama. Isto važi i za seljačke zajednice iz domaće etnologije. Bilo da su tretirane kao izvori hrane za zajednice u kojima su antropolozi boravili, ili da su tretirane kao neka vrsta resursa za simboliku u ljudskim društvima, životinje su poglavito bile promišljane u kontekstu njihove "kulturne upotrebe". Afektivni, ili čak interpersonalni odnosi između ljudskih i ne-ljudskih osoba retko su uzimani u obzir. Prve korake u transformaciji načina mišljenja o životinjama u antropologiji je skicirala Moli Mulin (1999), navodeći različite antropološke studije koje su spajale dva pristupa – simbolički i materijalistički – ali i ove studije su u srži, kao i one pre njih, bile o odnosima ljudi i drugih ljudi, s tom razlikom što su upotrebljavale životinje kao ranije pominjane *prozore* ili *ogledala* čovečanstva i zapravo se trudile da saznaju više o

konkretnim društvima u kojima su antropolozi radili, nasuprot izvođenja generalizovanih zaključaka ili kroskulturnih poređenja.

Kao što je već rečeno, sa preispitivanjem različitih koncepata i dihotomija u okviru antropologije, stvorilo se plodno tle za promišljanje životinja u različitim kontekstima, na primer konstrukcije identiteta ili transformacije različitih društava u kojima su antropolozi radili usled procesa globalizacije i industrijalizacije.

Ovo je prvenstveno stvorilo uslove za pomeranje antropoloških istraživanja ljudsko-životinjskih odnosa sa "mrtve tačke" i omogućilo nastanak ili formulaciju savremenih pristupa. Ono što je, dakle, karakterisalo ovaj "međukorak" između starijih pitanja o simbolima i hrani i novih pristupa jeste ozbiljniji akcenat na etnografiji i izostanak tendencija ka generalizacijama. Pre svega, bilo je više kombinovanih studija životinja u ljudskim društvima (*sensu* Šenklin), ali antropolozi su se na tragu Gerca, na primer, sada bavili analizom životinjskih spektakala i drugih ljudsko-životinjskih interakcija kao "prozorima i ogledalima" koji će poslužiti za sagledavanje *odnosa među ljudima* i pomoći da se dublje pronikne u strukture *međuljudskih* odnosa u *određenim društvima* nasuprot pitanjima o prirodi ekonomije ili simbolike generalno i izvođenja generalnih zaključaka primenljivih na sva društva (ili bar što više njih) u prostoru i vremenu. Akcenat na *odnosima između ljudi i životinja* kao *društvenim* odnosima, u kojima su životinje punopravni akteri je još uvek, uglavnom, izostajao, a Moli Mulin je u tekstu iz 1999. godine, nalik Evgeniji Šenklin 1985. pozivala na promenu ovakvog stanja stvari.

Ono što se načelno da zaključiti o stanju antropologije ljudsko-životinjskih odnosa nakon 1985. godine, a na osnovu gorenavedenih tekstova jeste da su istraživači mahom, a usled velikih promena koje su se u disciplini dešavale osamdesetih godina dvadesetog veka, uslišili "molbu" Evgenije Šenklin te da su počeli da spajaju ekološki i simbolički pristup s jedne strane, a s druge strane i to da je ovo uslovalo svojevrsan "međukorak" između starijih pristupa i pristupa kakav je danas. Ovaj pristup koji se može okarakterisati kao "prozori i ogledala" odlikovao se pre svega akcentom na etnografiji i na interpretacijama - i dalje - odnosu ljudi prema životinjama u ograničenim kulturnim kontekstima. Ono što ga takođe karakteriše, a što možda nije bilo dovoljno naglašeno ranije u tekstu, jeste i pomeranje fokusa na tzv. životinjske spektakle na tragu Gerca (1998) i njegovog pisanja o borbi petlova i uopšte *situacije* interakcija između ljudi i životinja, no i ove situacije (poput borbe petlova ili

koride na primer) su bile u izvesnom smislu *izvanredne* i korišćene su za sagledavanje međuljudskih društvenih odnosa u okviru zajednica u kojima su se dešavale, a ljudsko-životinjski odnosi kao takvi, ili kao svakodnevnica, su i dalje ostajali izvan fokusa antropoloških istraživanja.

Važno je istaći da iz ovog i ranije navedenih tekstova može delovati kao da se radilo o unilinearnoj progresiji promena u antropološkom bavljenju životinjama kroz vreme, ali to nije nužno tačno, iako je za nastajanje studija ljudsko-životinjskih odnosa u globalu, i antropologije ljudsko-životinjskih odnosa posebno, bilo potrebno da se dogode izvesne društvene ali i paradigmatičke promene, među kojima su najvažnije scijentifikacija socijalnih pokreta, preispitivanje pitanja tela u antropologiji, razvoj studija materijalne kulture, razvoj studija nauke i tehnologije, i pitanja odnosa ljudi i životinja proistekla iz arheologije. Ono što, međutim, ovde može biti interesantno i što može u izvesnom smislu baciti novo svetlo na plejadu uslova koji je trebalo da se pogode ne bi li se razvile studije ljudsko-životinjskih odnosa kakve postoje danas je primer Evans-Pričardovog (Evans-Pritchard 1940) poglavlja o govedima u *Nuerima*⁴⁰. Evans-Pričard u tom poglavlju, uslovno rečeno, spaja dva prethodna

⁴⁰ Iako bi Evans-Pričardovo poglavlje iz *Nuera* hronološki trebalo da se nađe ranije u tekstu, iznosim ga tek ovde iz sledećih razloga: 1. Zarad jasnoće izlaganja, opredelila sam se da rane antropološke tekstove o ljudima i životinjama grupišem prema metodološkim načelima a ne hronološki, pre svega zato što je sama hronologija haotična. Primera radi, debate - ako se uopšte tako mogu nazvati jer su pre nalikovale nadvikivanju - između Amerikanaca i Francuza oko toga jesu li životinje dobre za jelo ili za mišljenje su sporadično besnele i jenjavale skoro 40 godina, i izlišno bi bilo hvatati se svakog teksta ili argumenta ponaosob hronološki. 2. Evans-Pričarda je, uslovno rečeno, muka naterala da obrati pažnju na ljudsko-životinjske odnose: način života Nuera je usko povezan sa njihovim govedima, gotovo sva materijalna kultura Nuera je sačinjena od delova govedih tela, čitava dinamika društva je zasnovana na dinamici sezonskih kretanja životinja u potrazi za vodom (i bežanju od malarije, što je autoru bilo posebno blisko budući da je i sam bio oboleo kada je stigao na teren), i goveda su osnovna valuta razmene. No, Evans-Pričardovi uvidi o odnosu Nuera prema govedima su bili potpuna aberacija u odnosu na dominantna razmišljanja o životinjama u antropologiji u vreme kad je knjiga objavljena, i prošli su gotovo sasvim nezapaženo, ne ponajmanje zato što su ostali u senci autorovih uvida o segmentarnim društvima, koji su, u paru sa njegovim radom u državnim službama i britanskim interesima u Africi - posebno glede toga kako upravljati pokorenim populacijama - shvatani i isticani kao njegov glavni doprinos disciplini. Može se reći da je Evans-Pričardovo poglavlje o nuerskim govedima - iako je sve vreme bilo tu - "ponovo otkriveno" tek devedesetih godina 20. veka. Iako je njegov pristup bio "moderan" - posebno u odnosu na druge debate o kravama u disciplini u vreme kad je nastao - mislim da nije opravdano okarakterisati ga kao *preteču* savremenih pristupa, osim u najbazičnijem linearno-vremenskom smislu. Metodološki, on nedvosmisleno pripada "novijim"

pristupa, ali i ekstenzivno piše o posebnim odnosima Nuera prema određenim grlima, naročito bikovima koji su ponos i dika svojih gospodara i imaju poseban tretman koji uključuje, između ostalog, i to da im se rogovi kite vrpčama i o njima spevaju pesme. Evans-Pričardov doprinos je značajan i zato što ukazuje na to šta je, u terenskom smislu, trebalo da se dogodi ne bi li antropolozi više obratili pažnju na ljudsko-životinjske odnose. Pre svega, Evans-Pričard je bio ako ne prvi, a onda jedan od prvih autora iz prve generacije antropologa školovanih da idu na teren koji je radio sa nomadskim stočarima. Nasuprot ranijih "velikih" autora poput Malinovskog ili Redklif-Brauna koji su svoja terenska istraživanja radili na *ostrvima*, ili potonjih poput Levi-Strosa koji je ono malo terena što je radio obavio u Amazonu skupljajući mitske priče, Evans-Pričard je svoje terensko istraživanje radio među ljudima koji su bili *herders* odnosno nomadski stočari, čiji specifičan način života je (makar pre britanske invazije) podrazumevao da oni, zajedno sa svojim krdoma stoke sezonski migriraju diljem afričkog kontinenta prateći migracione puteve divljih životinja, a u potrazi za hranom i vodom za njihova goveda. Ono što je, između ostalog, karakteristično za ovakav način života Nuera je i to da grla stoke ima mnogo više nego ljudi, te da iako su ove životinje domestikovane, nisu sve pojedinačne životinje *pitome*. Takođe, za razliku od Malinovskog ili Redklif-Brauna (kao ozbiljnih terenskih radnika-prethodnika Evans-Pričarda) koji su radili u ostrvskim zajednicama koje su se mahom izdržavale uzgojem biljaka, ribarenjem i razmenom, životi Nuera su u potpunosti bili povezani sa životima njihovih goveda. Ovo je svakako činilo pitanje odnosa između ljudi i govena ako ništa drugo, a ono očiglednijim za etnografa-posmatrača. No, kao što je ranije naznačeno, bilo je potrebno više od 40 godina od objavljivanja *Nuera* da bi se pitanje ljudsko-životinjskih odnosa u antropologiji ponovo našlo u sličnoj vrsti fokusa.

U svakom slučaju, kako je vreme pokazalo, za dalji razvoj ljudsko-životinjskih studija u antropologiji je bilo potrebno da se "klima" u društvenim naukama i humanističkim disciplinama izmeni, a interdisciplinarnost koja je bila prisutna prilikom prvih trzaja nastanka polja je postala *sine qua non* njegovog daljeg razvoja. U tom smislu dakle, za nastanak savremenih studija ljudsko-životinjskih odnosa kako u antropologiji, tako i u drugim društvenim i humanističkim disciplinama, interdisciplinarnost će biti ključna potka, a veze između različitih disciplina i polja će poslužiti kako za konstituisanje ovog novog

pristupima ljudsko-životinjskim odnosima u antropologiji, i važnije, biva ponovo otkriven i naširoko *citiran* tek krajem 20. veka. Zbog svega navedenog je u mom radu predstavljen tek sada.

istraživačkog polja, tako i za rekonstrukciju njegovog nastanka o kojoj će biti reči dalje u tekstu.

1.4 Studije ljudsko-životinjskih odnosa

Mapiranje nastanka nekog istraživačkog polja i, posebno, interdisciplinarnog intelektualnog i naučnog pokreta je nezahvalan i često jalov posao, ali u ovom odeljku ću se potruditi da pružim makar grubu skicu razvoja interdisciplinarnog polja istraživanja koje još uvek, zapravo, nema univerzalno ime i naziva se različito antrozoologija, kritičke studije životinja, ljudsko-životinjske studije ili studije ljudsko-životinjskih odnosa, kroz priču o tome kako je poddisciplina antropologije ljudsko-životinjskih odnosa ako ne nastala, a ono *postala moguća* u našoj disciplini. Dakle, budući da nastanak polja u širem kontekstu studija kulture uopšte prevazilazi okvire ovog rada, ovde ću se ograničiti na one, uslovno rečeno, spoljne i unutrašnje faktore koji su doveli do formiranja ovog istraživačkog polja *u sociokulturnoj antropologiji*, ili pre, koji su sociokulturnu antropologiju doveli u poziciju da može značajno doprineti istraživanjima ljudskih odnosa sa životinjama kao dinamičnih međuodnosa nasuprot jednostranih relacija subjekat-objekat.

Grafički bi nastanak poddiscipline antropologije ljudsko-životinjskih odnosa mogao da se predstavi kao petokraka (*Slika 1*) u čijem središtu su (antropološke) studije ljudsko-životinjskih odnosa, a na čijim temenima se nalaze:

1. Teorijska i metodološka preispitivanja koja su se dogodila u antropologiji osamdesetih godina 20. veka, sa posebnim akcentom na nove pristupe proučavanju tela
2. Razvoj studija nauke i tehnologije i konkretno teorije aktera i mreža (ANT)
3. Razvoj interdisciplinarnih studija materijalne kulture
4. Istraživačka pitanja koja su se ticala ljudsko-životinjskih odnosa a koja su potekla iz arheologije i posebno arheoloških teorija domestikacije životinja
5. Scijentifikacija socijalnih pokreta poput feminističkog pokreta, pokreta za prava Afroamerikanaca, LGBTQ+ pokreta, i na koncu, pokreta za prava životinja koji je bio presudan za naučno utemeljenje promišljanja životinja.

(Slika 1)

Uticaj ovih naučnih pomaka neće biti predstavljen nekim posebnim redosledom, a posebno ne hronološki, budući da su se svi ovi procesi odigravali manje-više simultano, te da je razvoj polja pečatiran pre objavljivanjem različitih tekstova i zbornika, uvođenjem kurseva na fakultetima i zasnivanjem časopisa, nego nekakvim konkretnim probojima u okviru pojedinačnih disciplina koje su njegovom razvoju doprinele.

Kada je reč o promenama koje su snašle antropološku disciplinu (a o kojima sam ranije govorila pod firmom *dekolonizacije*), valjalo bi ukazati na neke konkretnije turbulencije koje su menjale disciplinu sedamdesetih i osamdesetih godina 20. veka, a koje se i kontekstualno i paradigmatki (u nedostatku boljeg izraza) nadovezuju na ostale stavke o kojima će ovde biti reči i doprinose stvaranju povoljne klime za nastanak antropologije ljudsko-životinjskih odnosa. Ovde je, čini mi se, značajno skrenuti pažnju na ulogu američke kulturne antropologije i njenih izdanaka i disciplinarnih preplitanja sa arheologijom paleolita koja je imala značajnu ulogu u dekonstrukciji nekih od osnovnih pretpostavki koje su ulazile u

tretman ostalih životinja u antropologiji na globalnom nivou. No, promene su se dešavale svuda.

Naime, ono što se u antropologiji naziva "kriza reprezentacije" ili "kriza etnografskog realizma" (Milenković 2003), imalo je dalekosežne posledice po disciplinu i neke od njenih osnovnih postavki. Međutim, ozbiljno bavljenje krizom reprezentacije bi zahtevalo poseban doktorat, i daleko prevazilazi okvire ovog rada. Ono što je, pak, važno izdvojiti kao aspekte krize koji su se odrazili na zasnivanje antropologije ljudsko-životinjskih odnosa su, pre svega, uvidi o tome da je, uslovno rečeno, svaki pogled zapravo tačka gledišta, te da su klasične (ili klasično zamišljene) etnografije uvek pre bile oblik reprezentacije izučavanih društava iz vizure, i uopšte, društvene pozicije samih etnografa pre nego verni i objektivni tekstualni opisi življene stvarnosti Drugih. Kako kaže Milenković:

"... kritičari realističnog etnografskog predstavljanja počeli su da posmatraju etnografiju kao proces reprezentacije. Ovaj proces više nije tumačen kao adekvatno predstavljanje ostvareno primenom skupa pravila za otkrivanje objektivne stvarnosti i njeno prenošenje zamišljenoj disciplinarnoj zajednici (ili ostatku sveta), već kao instrumentalno i konvencionalno konstruisanje iste te stvarnosti; kao kulturna praksa, relativna u odnosu na poziciju i perspektivu istraživača/tumača i konvencije koje primenjuje ili vrednosti koje zastupa; kao kulturno prevođenje shvaćeno nedeterministički; i kao retorički postupak usklađen ili neusklađen sa pozicijom autora etnografije u globalnim i lokalnim odnosima moći" (Milenković 2003, 23-24).

Ova i ovakva preispitivanja koja su nagoveštena i/li uobličena u zbornicima poput *Writing Culture: the Poetics and Politics of Ethnography* (Clifford and Marcus eds. 1986), kao i, u širim okvirima, u uticajnoj knjizi Edvarda Saida *Orijentalizam* (Said 2000 [1978]) doprinela su ako ne rastakanju, a ono bar osveščivanju pozicija sa kojih su antropolozi nastupali, i u izvesnom smislu pomutila metodološku vodu u kojoj su lovili svoje etnografije - da iskoristim jednu ribolovačku metaforu. No, značajnije, ovi upiti su doveli u pitanje metodološku legitimnost antropoloških pristupa različitim domenima realnosti ispitivanih populacija, ne ponajmanje (i) onih - poput srodstva i ekonomije - koji su, s jedne strane smatrani zasnovanima na materijalnim "činjenicama" uslovno rečeno krvi i tržišta - a s druge strane činili bazu izučavanja ljudsko-životinjskih odnosa u dotadašnjoj antropološkoj produkciji. S tim u vezi, dakle, preispitivanje nekih od osnovnih antropoloških koncepcija o

funkcionisanju ljudskih društava dovelo je, posredno, i do "urušavanja" ili bar radikalnog preispitivanja koncepcija o ulozi životinja u ljudskih društvima.⁴¹

No, kako i Milenković primećuje:

Dijagnostičari krize etnografskog realizma, verovatno bezrazložno generički indeksirani kao "postmodernisti", "tekstualisti" ili "dekonstruktivisti", nasledili su niz dilema "srednje generacije" (Evans-Pritchard, Ardener, Turner, Geertz...) koja je znatno pre 1980-ih prepoznala kontigentni, perspektivni, dijaloški, performativni, diskurzivni, dramaturški i narativni karakter etnografske prakse (Milenković 2003, 40).

Drugim rečima, kritičari etnografskog realizma su mahom kritikovali nekakvu idealtipsku "tradicionalnu" etnografiju, zanemarujući pritom varijabilnost samog korpusa antropoloških tekstova i - možda ne sveprisutne ali svakako postojeće - uvide ranijih autora upravo u ovu problematiku.⁴² Pored toga, meni se čini da čitava *writing culture* kritika, iako umnogome korisna i važna, zanemaruje tendenciju ka reflektivnosti i preispitivanju sopstvenih koncepata koja je dugo bila upravo pokretačka sila antropoloških istraživanja (videti npr. *Argonaute Zapadnog Pacifika, Nuere* ili *Sazrevanje na Samoju* za takva preispitivanja ekonomije, države i seksualnosti).⁴³

U tom smislu, vratila bih se na neke, u ovom tekstu, ranije zasejane ideje i konstatacije, u želji da rasvetlim uticaj previranja u antropologiji na zasnivanje poddiscipline ljudsko-životinjskih odnosa.

Naime, kako je ranije napomenuto, izučavanje *tela* u antropologiji je bilo od - iako posrednog - značaja za nadilaženje starih pristupa životinjama u okviru discipline. Tako, Ivanović i

⁴¹ Ovo je, svakako, imalo veze i sa tim da se antropološki teren selio "kući", odnosno sa tim da su se antropolozi od sedamdesetih godina nadalje sve više bavili urbanim, industrijalizovanim društvima iz kojih su i sami poticali i u kojima nije bilo, ili bar nije bilo *mnogo* prostora za životinje u tradicionalnim ulogama hrane ili simbola, a izučavanja problematike držanja kućnih ljubimaca je naletelo na svojevrsan zid u antropologiji, jer mimo ispraznih studija o npr. psima kao statusnim simbolima nije bilo adekvatnog metodološkog aparata za ovakva promišljanja. Ne iznenađuje stoga što su, iako suštinski etnografska, prva ozbiljnija proučavanja praksi držanja kućnih ljubimaca u Zapadnim društvima potekla iz sociologije (videti na primer Sanders and Arluke 1993).

⁴² Rekla bih da nije slučajnost što se među ovim "osvešćenim" ranijim autorima nalazi i Evans-Pritchard.

⁴³ Što, naravno, ne znači da *writing culture* kritika nije relevantna za ove tekstove, naprotiv, samo mislim da je važno skrenuti pažnju na ovo.

Šarčević (2002) u uvodnom tekstu za temat o telu u časopisu *Kultura* pišu o različitim antropološkim pristupima telu, i skiciraju njihov razvoj do danas. Bez ozbiljnijeg ulaženja u problematiku za koje ovde nema mesta, autori navode kako su još od sedamdesetih godina 20. veka autori poput Šnajdera (Schneider 1972) kritikovali upliv zapadne epistemologije u antropološko izučavanje srodstva (Ivanović i Šarčević 2002, 16), i daju primer Ličovog klasičnog teksta⁴⁴ o preispitivanju antropološkog znanja o *znanju* izučavanih populacija o vezi između koitusa i začeca (Leach 1966), kao primer ovakve preispitivačke prakse u antropologiji. Budući da razvoj antropologije roda i srodstva ovde nije tema, ukratko ću sumirati zaključke autora: studije tela i polnosti su dugo u antropologiji bile obeležene pretpostavkom o naturalnosti ili univerzalnosti koja se ogledala u primeni misaonih aršina o telu i seksualnosti iz Zapadnih društava (iz kojih su dolazili antropolozi koji su ove stvari uopšte proučavali) na, po pravilu ne-zapadne izučavane zajednice. Osnovna pretpostavka je bila da je jedini relevantni oblik srodstva krvno srodstvo, a sva odstupanja od "imperativa" krvnog srodstva i - shodno tome na primer - važnosti očinstva - u izučavanim zajednicama su interpretirana kao simptom neznanja tih zajednica, odnosno njihovog nepoznavanja procesa biološkog začeca. U tom smislu, Ličov tekst je bio važan jer je izazvao žustru polemiku u antropološkim krugovima i otvorio vrata za različite interpretacije kako konceptualizacija srodstva, tako i uopšte ljudske reprodukcije. U izvesnom smislu, teza o biološkoj reprodukciji ljudskih bića kao preduslovu za reprodukciju društva je ustupila mesto društvu i društvenim pravilima reprodukcije (društva) kao okviru za biološku reprodukciju ljudskih jedinki. Paralelno sa ovim, a u kontekstu prevazilaženja dihotomije između Prirode i kulture (o kojoj je i ranije bilo reči), razvijale su se različite koncepcije pola i roda, odnosno pola/roda i shodno tome tela, koje je od sedamdesetih godina shvatano, između ostalog, kao biološka "baza" za pol, čija je rod kulturna "nadgradnja", da bi kasnije i ovakve koncepcije bile prevaziđene, a akcenat, bar u jednom kutu discipline, bio pomeren na iskustva telesnih subjekata, nasuprot tela kao potpuno društveno konstruisanog (što je zanemarivalo njegovu materijalnu osnovu) ili, ranije pomenute baze za dalju društvenu i kulturnu nadgradnju (Ivanović i Šarčević 2002).

U vezi sa gorenavedenim, antropološka konceptualizacija "jedinog pravog" srodstva kao krvnog srodstva je uzdrmana, a shodno tome i mnoge potonje, a posebno strukturalističke,

⁴⁴ Kako se ispostavlja, Edmund Lič ima mnoge klasične tekstove koji su na ovaj ili onaj način povezani sa izučavanjem ljudsko-životinjskih odnosa u antropologiji.

interpretacije ove važne društvene institucije. Negde u tom metežu je i dominantni, makar u evropskoj antropologiji - simbolički - način posmatranja životinja kao *simbola* ispao iz ležišta, a životinje u ljudskim društvima su se našle u nebranom grožđu jerbo ih se više nije imalo *kako* tumačiti. I dok se antropologija bavila samom sobom, one su dugo, same i nedomišljene, egzistirale na usputnim obodima istraživanja, eventualno prisutne kao metafore ili značajke za nešto drugo, kao što je sugerisala i Barbara Noske (1993), ili jednostavno uopšte nisu ulazile u razmatranje.

S druge strane, kada je reč o ekonomskim ili ekološkim preokupacijama, i one su prošle manje-više isti tretman, s tom razlikom da je u antropološkoj tradiciji SAD, koja je - važno je napomenuti - i bila kolevka *writing culture* kritike⁴⁵, povezanost kulturne antropologije sa arheologijom paleolita izrodila neke interesantne uvide koji su se u izvesnom smislu "provukli ispod radara", ili bar ranije nagovestili ceo problem. Dobar primer takvog teksta je rad Maršala Salinsa "Prvobitno društvo blagostanja" (eng. *The Original Affluent Society*) objavljen 1968. godine (na srpskom jeziku objavljen u prevodu Alekse Golijanina 2002. godine, u izdanju Aanarhije blok 45). Salins je kao autor zanimljiv zato što u neku ruku pripada neoevoucionističkoj paradigmi, posebno glede smeštanja kultura u njihove ekološke uslove. S druge strane, ovaj Salinsov tekst je za ovu raspravu interesantan zato što, s jedne strane, preispituje zapadnjačke ideje o ekonomiji, vrednosti i slobodnom vremenu na primeru lovaca sakupljača, a s druge strane zato što to prvenstveno čini u pokušaju da razveje ustaljene arheološko-antropološke ideje o teškom načinu života lovaca u paleolitu. Kako kaže Salins:

"Mi smo jedini za koje važi fraza o „mukotrpnom životu“. Oskudica je presuda koju nam izriče naša ekonomija. To je u isto vreme i njen glavni aksiom: optimalna primena ograničenih sredstava na zamenljive ciljeve, u skladu sa datim okolnostima. To je taj položaj obeležen stalnom strepnjom, ta „prednost“ iz koje gledamo na lovce. Ako moderni čovek, sa svom svojom tehološkom superiornošću, ne uspeva da zadovolji svoje potrebe, kakve tek šanse ima taj goli divljak sa svojim smešnim lukom i strelom? Oprezivši lovca buržoaskim impulsima i paleolitskim oruđima, mi unapred ocenjujemo njegov položaj kao potpuno beznadežan" (Salins 2002, 7).

Dakle, ono o čemu Salins piše još daleke 1968. godine je ušančenost - u američkom kontekstu govoreći - kulturnoantropoloških i arheoloških interpretacija ekonomije u

⁴⁵ I rekla bih glavni opseg njenog dometa.

preokupacijama i svakodnevicu kapitalističkog modusa proizvodnje (i potrošnje!). Salinsov doprinos, u tom smislu, jeste u tome što je vrlo direktno i plastično relativizovao ideje o načinu života paleolitskih lovačkih zajednica - a na primeru savremenih lovačkih zajednica !Kung Bušmana i australijskih Aboridžina - i doveo u pitanje - uprkos istraživanjima o "termodinamici" ovakvih zajednica (Salins 2002, 5) koja su rađena u okviru intelektualne tradicije (ili paradigme) kojoj je i sam pripadao - relevantnost podataka i pre svega zaključaka do kojih je u ranijim antropološkim istraživanjima lovačkih (odnosno lovačko-sakupljačkih) zajednica⁴⁶ dođeno.

Bilo kako bilo, Salinsov tekst je preteča, ili možda bolje, paradigmatički primer preispitivanja konkretno koncepta ekonomije u američkoj kulturnoj antropologiji, sa sve odrazom koji bi to imalo na arheološke interpretacije paleolitskih zajednica. Ono što je Salins uradio bilo je, pre svega, preispitivanje ideje stvaranja viška dobara kao uslova za, s jedne strane "kulturno napredovanje" a s druge strane stvaranja uslova za nastanak "blagostanja" (koje je u ranijoj literaturi bilo shvaćeno kao posledice nepotrebnosti rada i povezivano pre svega sa - klasno stratifikovanim - agrarnim društvima u kojima je višak stvran) koje bi trebalo da omogućiti "progres" društva. Salinsov tekst je, najblaže rečeno, pokazao da je pretpostavka o akumulaciji dobara kao preduslovu blagostanja besmislica, i ukazao na to da lovačko-sakupljačke zajednice, pre nego one čija je ekonomija podložna tržištu, žive lagodnim životom - žive u blagostanju (Salins 2002).

Salinsov tekst je, između ostalog, nosio žig američke kulturne antropologije i njene povezanosti sa praistorijskom arheologijom. Iako se ne može reći da je ovaj tekst sam po sebi izazvao nekakve velike promene, on jeste (bio prvi u nizu koji je) doveo u pitanje uvrežene pretpostavke o ekonomiji kako paleolitskih, tako i savremenih društava koja su živela sličnim načinom života. U tom smislu, uzdrmao je ideju o uzgajanju životinja kao nekakvom koraku napred i postavio osnovno pitanje o tome je li strah od nestašice (bio ili jeste) preokupacija lovačko-sakupljačkih zajednica, ili je samo aspekt kapitalističkog načina proizvodnje koji se, kroz lične epistemologije antropologa koji su se ovom problematikom bavili, samo - ne

⁴⁶ Zanimljivo je da se u literaturi (posebno iz ovog vremena) lovačko-sakupljačke zajednice često prekrštavaju u "lovačke zajednice". Cenim da to ima veze sa tim što su u takvim zajednicama mahom muškarci lovili a žene sakupljale. Ovakvo terminološko "šišanje" je, posebno u antropološkom kontekstu, zanimljivo budući da se u lovačko-sakupljačkim zajednicama, bar onim koje nastanjuju predele oko Ekvatora na globalnom nivou, mnogo manje i ređe lovilo a mnogo više sakupljalo.

ponajmanje putem evolucionističkih ideja o razvoju oblika privređivanja - učitao u načine razmišljanja o i interpretacije tzv. "primitivnih" zajednica.

U tom smislu, ideja uzgajanja životinja za hranu kao vida "uštede energije" u terminima ekoloških antropologa je bila dovedena u pitanje, a kroz nju i čitav evolucijski narativ o domestikaciji, kao i posledične metodološke konstrukcije o uzgoju životinja kao vidu uspostavljanja ravnoteže između ljudske grupe i okoliša. Ovo je, takođe, doprinelo rastakanju ideje o merljivosti "upotrebne vrednosti" uzgoja životinja zarad hrane i otvorilo prostor za drugačiju vrstu tumačenja.

Ovde bih uzgred pomenula i to da će Salinsov tekst, pored ovog nenadanog doprinosa kasnijoj formulaciji antropologije ljudsko-životinjskih odnosa, igrati ulogu i u formuli interdisciplinarnog polja izučavanja materijalne kulture.

Dok su se na striktno antropološkoj sceni odvijala ova previranja, u drugim društvenim i humanističkim disciplinama su se dešavale promene koje će kasnije uticati na formulaciju novih teorijskih pozicija koje će omogućiti izučavanje ljudsko-životinjskih odnosa kao važnih društvenih odnosa, a ključna od tih je formulacija teorije aktera i mreža (*actor-network theory* ili skraćeno ANT) francuskog sociologa Bruna Latura, koja je nastala u okviru polja studija nauke i tehnologije (Latour & Woolgar 1979; Latour 1987). Razmere ovog teksta ne dozvoljavaju detaljnije bavljenje samom teorijom, te ću se ograničiti na ono što je bilo od značaja za potonje transformacije pristupa ljudsko-životinjskim odnosima u antropologiji.

Naime, razvijena na osnovama francuskog strukturalizma i post-strukturalizma, i posebno semiotike Alžirdasa Žilijena Gremasa, teorija aktera i mreža je pre svega metodološki pristup istraživanju procesa formiranja naučnog znanja koji podrazumeva posmatranje svih činilaca ovog procesa – kako samih naučnika, tako i instrumenata kojima se koriste ali i životinja sa kojima rade u laboratorijama – kao aktera, odnosno *aktanata* u procesu generisanja značenja koja kasnije bivaju interpretirana da bi sačinila naučne činjenice. U tom smislu, teorija aktera i mreža nije *teorija nečega*, već pre način posmatranja izvesnih društvenih situacija i materijalnih i semiotičkih činilaca koji u tim situacijama stupaju u interakciju. Upravo stanovište da i ne-ljudi, odnosno *non-humans* – što u ovom slučaju referira kako na životinje tako i na nežive predmete – delaju u stvaranju društveno razumljivog značenja dalo je podsticaj ali i metodološku osnovu za novo preispitivanje istraživačima ljudsko-životinjskih odnosa. Pored toga, teorija aktera i mreža je ponudila jedan način sagledavanja odnosa

između ljudi i ostalih životinja u urbanizovanim i visokoindustrijalizovanim društvima i društvenim kontekstima, što je nužno moralo imati odjeka u antropologiji koja se, kako je ranije napomenuto, od sedamdesetih polako "vraćala kući" i koja se našla u teorijskom vakuumu glede interpretacije ljudsko-životinjskih odnosa u gradovima.

Svakako, teorija aktera i mreža je samo jedna od stavki koje su učinile istraživanja ljudsko-životinjskih odnosa u antropologiji (ali i drugim društvenim naukama i humanističkim disciplinama) u njihovom savremenom obliku mogućim.

Još jedna važna nit u tom klupku su, nesumnjivo, studije materijalne kulture i razmene u okviru same antropologije, koje su, osim vrednih uvida o dejstvenosti (*agency*) objekata, studijama ljudsko-životinjskih odnosa pružile svojevrstan primer, ili čak, presedan u smislu da su rani istraživači razmene, poput Mosa, delove svojih teorija zasnivali upravo na nezapadnim ontologijama zajednica koje su proučavali. No, pre nego što se vratim ovom važnom pitanju, napomenula bih da su se pozivu za „uzimanje u obzir životinjske strane“ kakav je formulisala, između ostalih Moli Mullin u ranije pomenutim tekstovima (Mullin 1999; 2002; ali i Noske 1993), najpre odazvali istraživači⁴⁷ koji su radili sa lovačko-sakupljačkim zajednicama severa Severne Amerike, severa Azije i Amazonije. Oni su se u interpretaciji terenske građe suočavali sa nizom kroskulturno sličnih problema, posebno kada je reč o razumevanju odnosa između lovaca i lovine – koji su često konceptualizovani kao odnosi *razmene* između ravnopravnih aktera – posebno s obzirom na to da su u gotovo svim zajednicama u kojima su ovi antropolozi radili životinje shvatane kao *osobe*. Antropološka objašnjenja terenske situacije lova su se pokazivala kao nedostatna ili jednostavno nekompatibilna sa onim što su o njima govorili ispitanici, ali i onim što su antropolozi doživljavali na terenu. Pored želje, naime, pojavila se i *potreba* za drugačijim osnovama na kojima bi antropološko objašnjenje bilo postavljeno.

O čitavoj zapetljanciji američki antropolog Pol Nadasdi (Paul Nadasdy) kaže:

"Mora se priznati da je ovo veliki korak za većinu antropologa koji načelno smatraju da nema potrebe (ili zapravo, ne treba) da usvajamo verovanja ljudi koje proučavamo kako bismo teoretisali o tim verovanjima i društvenim odnosima u koje su ona upletena. Ovako gledano nije potrebno – a ni poželjno – za antropologe koji izučavaju reciprocitet između ljudi i životinja u subpolarnim regijama da lično veruju da su životinje inteligentna i duhovno moćna bića koja se svesno daju lovcima.

⁴⁷ I sam Tim Ingold je jedan od njih.

Sledeći istu ovu logiku, međutim, moguće je tvrditi da je nepotrebno da antropolozi koji izučavaju razmenu veruju u realnost *hau*-a i njegove uloge u osiguravanju uzdarja. Pa ipak, antropolozi su dugo indigenim teorijama Maora o razmeni priznavali status potpuno drugačiji od onog koji priznajemo teorijama severnih lovaca. I zaista, sledeći Kloda Levi-Strosa (1987), Moris Godelije (1999, 2002) ukazuje na to da je Mos zasnovao ključne delove svoje teorije razmene na teoriji razmene Maora – pre svega svoje objašnjenje tri osnovne obaveze koje su inherentne daru. Iako se Mos oslanjao na sociološka objašnjenja obaveza da se dar da i da se dar primi, kada je reč o trećoj od njegovih čuvenih obaveza – da se da uzdarje – oslonio se prvenstveno na magijsko-religijska verovanja Maora. Ne samo to, on je gotovo neizmenjen usvojio indigeni maorski koncept "hau" i direktno ga inkorporirao u svoju teoriju razmene:

'ono što primaoca dara navodi da dar uzvрати, [Mos] tvrdi, je sila, delatnost „duha“ prisutnog u stvari koja je dobijena, koja navodi njen povratak prvobitnom vlasniku. Ako detaljnije čitamo Mosa, zapravo se čini da dar ne nastanjuje jedan već dva duha. Jedan je duh prvobitnog vlasnika, koji je dar dao. Ali čini se da i sama stvar ima dušu i, stoga, egzistira kao osoba koja ima moć da dela na druge' (Godelier 2002: 23-24).

Uprkos sukcesivnim pokušajima Salinsa (Sahlins 1972), Levi-Strosa (Levi-Strauss 1987), i samog Godelijea da Mosovo magijsko-religijsko objašnjenje treće obaveze zamene čisto sociološkim, drugi antropolozi i dalje nalaze korisnim da razmišljaju o osobenosti (*personhood*) i mogućnosti delanja (*agency*) objekata ili delova osoba inherentnih objektima (Gell 1998; Mun 1986; Strathern; Weiner 1992).

Deluje ironično da su, sledeći Mosa, antropolozi koji izučavaju razmenu bili voljni da ustupe neživim predmetima izvesnu meru osobenosti (*personhood*) u svojim teorijama društva, dok su se oni koji izučavaju lovačke zajednice načelno uzdržavali od toga da učine isto za životinje. Za Godelijea je Mosovo mističko objašnjenje uzdarja neprijatno budući da odbija da poveruje da su predmeti osobe, da mogu da delaju sopstvenom voljom. 'Predmeti', tvrdi nedvosmisleno, 'ne šetaju naokolo sami od sebe' (Godelier 2002:102). Naravno, to da li neko sposobnost delanja (*agency*) darivanih objekata posmatra kao stvarnu ili samo prividnu zavisi potpuno od njegovih ili njenih ontoloških pretpostavki. Kao što je ranije napomenuto, međutim, postaje sve teže – čak i za skeptične antropologe i etologe – da poreknu da životinje (za razliku od predmeta) zaista 'šetaju naokolo same od sebe'. Stoga, deluje razumno makar ostati otvorenog uma glede uloge samih životinja u dugotrajnom (*ongoing*) ljudsko-životinjskom odnosu kakav je lov. U najmanju ruku, ovo bi trebalo da podrazumeva volju da se razmotri mogućnost da bi teorije severnih lovaca o ljudsko-životinjskim odnosima mogle biti od praktičnog (kao i simboličkog i metaforčkog) značaja – i da bi se teorije severnih lovaca o razmeni

mogle pokazati jednako korisnim za konstruisanje društvene teorije kao što su to bile teorije Maora" (Nadasdy 2007: 34-35, moj prevod).

Ukratko dakle, ono što su studije materijalne kulture doprinele etabliranju studija ljudsko-životinjskih odnosa kakve postoje danas je to što su istraživači koji su se bavili materijalnom kulturom uspjeli da ubede stručnu javnost u to da neživi predmeti imaju dejstvenost (*agency*) te da su sposobni da *nešto rade* i bez direktnog prisustva ljudi sa kojima su na ovaj ili onaj način povezani. Nakon što je stručna antropološka (i uopšte interdisciplinarna) javnost ubeđena u to da bubnjevi, narukvice, ogrlice i druge stvari imaju sposobnost delanja, bilo je samo pitanje trenutka kada će ista ta javnost poverovati i u to da su *živa bića*, i to, prema *scala naturae* živa bića *koja se kreću*, takođe sposobna da delaju i to posve autonomno, i čak grade odnose sa ljudima.

No, da bi se ovo dogodilo, bilo je potrebno postavljati neprijatna pitanja o tome šta ta bića zapravo misle i osećaju o svojim odnosima sa ljudima i suočiti se sa nelagodnom činjenicom da se, makar u kontekstima tradicionalnih društava kakva su antropolozi proučavali, i posebno u kontekstu i dalje dominantnih idejnih okvira za mišljenje o ostalim životinjama, ta bića - ako se već ne koriste za klasifikaciju rođaka - zapravo ubijaju i jedu. Ovo se pokazalo kao poprilično žilava ideološka prepreka koja teško da bi bila prevaziđena da nova i drugačija pitanja, ili uopšte *potreba za novim i drugačijim pitanjima* nije u antropologiju došla sa strane, iz arheologije.

U sjajnom tekstu "Životinje između Prirode i Kulture: priča o arheozoologiji" koji je u izvesnom smislu slika u ogledalu ovog poglavlja, Ivana Živaljević (2013) piše o nastanku i ulozi arheozoologije ili izučavanja životinjskih ostataka u širim okvirima arheologije. Specifični kontekst u kojem arheozoologija funkcioniše - rastrzana između pozitivizma prirodnih nauka i interpretativnosti humanistike - istorijski ju je postavljao u nezavidan položaj "pomoćne grane" arheologije koja se po pravilu bavi tumačenjem prošlosti na osnovu artefakata - predmeta na kojima je vidljiva intervencija čoveka. Tom logikom, životinjske kosti koje su gotovo neizostavan nalaz na arheološkim lokalitetima potpadaju pod dubioznu kategoriju "prirode", odnosno, ne računaju se - osim ako su evidentno namerno obrađene *da bi postale nešto drugo* - u artefakte. Ivana Živaljević u tom smislu navodi različite primere situacija u kojima razlika između obrađenih i neobrađenih kostiju nije jasna na osnovu arheološkog materijala s jedne strane, a s druge strane se poziva na etnografske primere praksi odlaganja "netaknutih" ili pažljivo sačuvanih životinjskih kostiju, praksi koje za

zajednice koje ih upražnjavaju imaju ozbiljan simbolički i duhovni značaj. Upravo ova upletenost ili razmena između antropologije i arheologije je ono na šta sam ranije u tekstu referirala kao na potrebu artikulisanu u novoj arheologiji za crpljenjem znanja iz antropologije. Ovakva razmena je bila od naročitog značaja kad su na dnevnom redu bile teorije o domestikaciji različitih vrsta životinja⁴⁸, ali je upravo ona u izvesnom smislu i inicirala ozbiljnije antropološko interesovanje za problematiku ljudsko-životinjskih odnosa, izvan ranije pominjanih pokušaja kvantifikacije i matematizacije faktora u vezi sa držanjem domaćih životinja u zajednicama koje su antropolozi izučavali. I upravo tu se antropologija pokazala kao nedostatna - iako su često bili sposobni da govore u terminima kalorijskih vrednosti, utroška i uštede energije s jedne strane, ili s druge strane o razgranatim simboličkim sistemima u kojima se beli kakadui razlikuju od crnih kakadua kao pripadnici jednog klana od drugog, antropolozi zapravo nisu znali gotovo ništa o tome *kako ljudi žive sa životinjama* (kada ih ne jedu ili ne kontempliraju celovitost boga na osnovu rascepljenosti ili nerascepljenosti njihovih papaka). Tamo gde su arheozoolozi i fizički antropolozi u osteološkom materijalu nalazili markere okupacionog stresa koji su ukazivali na to kako su ljudska i životinjska tela oblikovala jedna druga tokom života i zajedničkog rada, te postavljali pitanja o tome kako su ti životi mogli da izgledaju, antropolozi su do bezmalo prve decenije 21. veka mogli da ponude samo sleganje ramenima i postiđen pogled u patos kao odgovor. Ustvrdila bih da je ovakva disciplinarna nelagoda bila jedan od pokretača ili motivatora promene stanja i stvaranja uslova za novo posmatranje odnosa između ljudi i životinja kao dinamičnih međudnosa a ne jednosmernih relacija subjekat-objekat.

Na koncu, kao što je ranije napomenuto, poslednji krak pentagrama čini scijentifikacija socijalnih pokreta. Kako u uvodu za prvi broj časopisa *Society and Animals* iz 1993. godine (preštampanom u: Flynn, ed. 2008) piše Kenet Šapiro (Kenneth Shapiro):

⁴⁸ Domestikacija životinja je i dalje prilično trusno polje istraživanja u kome se prepliću arheologija, osteologija, biologija, antropologija, genetika itd. ali je problem posebno interesantan kada je reč o domestikaciji goveda koja su potekla od divljih vrsta koje su bile značajno veće od današnjih. Za ovu problematiku su posebno značajna savremena antropološka istraživanja rađena u zajednicama koje su u skorije vreme prešle sa lovačkog na pastirski način života, na primer.

"Pomaljanje akademskog polja istraživanja je pratilo svaki od tri skorašnja progresivna socijalna pokreta (pokret za građanska prava, ženski pokret i ekološki pokret⁴⁹). Ovo snažno ukazuje na neizbežnost polja studija životinja koje bi pratilo pokret za prava životinja.

Osim što pružaju važne informacije, ova interdisciplinarna polja utiču na promene u senzibilitetima i pogledima na svet i usvajanje kritičkog interpretativnog stava. Više ne možemo čitati Jansenov uvod u istoriju umetnosti a da ne primetimo da u njoj gotovo da uopšte nisu predstavljene žene umetnice, ne možemo čitati istoriju uspona civilizacije a da ne postanemo svesni pada prirodnog okruženja, ne možemo čitati izveštaj o eksperimentu koji uključuje materijano uskraćivanje primata a ne registrujemo posledice koje to ima po životinje koje su u njega uključene.

Sada već vidimo stvaranje programa iz oblasti životinjskih studija na univerzitetima i osnivanje stručnih akademskih časopisa kao što su *Society and Animals*, *Anthrozoos* i *Centaur* koji pored važnih informacija pružaju i kritičku perspektivu" (Shapiro 2008, 4, moj prevod).

Pored toga, za zasnivanje polja su od značaja bile knjige filozofa Pitera Singera (Peter Singer) *Animal Liberation: a New Ethics for Our Treatment of Animals* iz 1975. godine, i *The Sexual Politics of Meat: a Feminist-Vegetarian Critical Commentary* američke spisateljice Kerol Adams (Carol J. Adams) iz 1990. godine. Sinerova knjiga je bila važna utoliko što je postavila osnove za novu vrstu etičkog promišljanja položaja životinja u ljudskim - a posebno industrijalizovanim, kapitalističkim društvima, dok je knjiga Adamsove povezala feminističke ideje i feminističku kritiku advertajzinga sa etičkim pitanjima u vezi sa jedenjem životinja ukazujući na sličnosti između načina reklamiranja mesnih proizvoda i seksualizacije i eksploatacije ženskih tela u reklamne svrhe. Veza koju je Adamsova uspostavila između patrijarhalnih i karnističkih⁵⁰ diskursa se pokazala kao važan uvid koji će kasnije informisati različita, a posebno feministička istraživanja ljudsko-životinjskih odnosa.

U ovom odeljku su bili mapirani faktori koji su, naročito od kraja osamdesetih godina dvadesetog veka doprineli stvaranju pogodne atmosfere za zasnivanje akademskih studija ljudsko-životinjskih odnosa konkretno u antropologiji, a posredno i u studijama kulture na širem planu. O ozbiljnijem razvoju akademskog polja istraživanja ljudsko-životinjskih odnosa se, kako navodi i Šapiro (2008), može govoriti od zasnivanja prvih časopisa i kurseva na univerzitetima početkom devedesetih godina. O formiranju onoga što zovem "savremenim" studijama ljudsko-životinjskih odnosa u antropologiji se, pak, pored

⁴⁹ Eng. *Civil Rights, Women's and Environmental movements*.

⁵⁰ Mesožderskih.

sporadičnih ekskursa različitih autora tokom osamdesetih i devedesetih godina dvadesetog veka, na ozbiljnijem nivou - u smislu proliferacije broja radova na temu ljudsko-životinjskih odnosa, i to radova koji životinje posmatraju kao *važne po sebi* i kao dejstvena bića, a njihove odnose sa ljudima kao *socijalne odnose* nasuprot utilitarističkih - može govoriti načelno, od sredine prve decenije dvadesetprvog veka. U narednom odeljku će biti prikazane osnovne tendencije prisutne u ovim radovima i ponuđen pregled polja, ugrubo, od 2005. godine i objavljivanja zbornika *Animals in Person* (Knight, ed. 2005) do danas.

1.5 Životinje kao *važne po sebi*, ljudsko-životinjski odnosi kao *socijalni odnosi*

U poslednjih, ugrubo, petnaestak godina u antropologiji i drugim društvenim naukama i humanističkim disciplinama uobličilo se novo interdisciplinarno polje istraživanja ljudsko-životinjskih odnosa. Ono je obeleženo sve većim brojem publikacija i radova i sve većim brojem autora koji u fokus svojih istraživanja stavljaju životinje *kao važne po sebi*, i koji odnose između ljudi i životinja proučavaju kao dinamične međuodnose između dejstvenih aktera i socijalne odnose koji imaju težinu, značaj i značenje kako za ljude tako i za ostale životinje koje su u njih uključene.

U ovom odeljku ću predstaviti neke od glavnih trendova u antropologiji ljudsko-životinjskih odnosa. Važno je, pritom, napomenuti da se ovde nalazim na klizavom terenu, budući da je u poslednjih otprilike 10 godina došlo do eksplozije interesovanja za životinje u društvenim naukama, i samoj antropologiji, tako da će ovaj pregled nužno biti nepotpun, i, usled jezičke barijere - ali i novine polja - ograničen mahom na angloameričku antropološku produkciju, uz izuzetak nekolicine autora koji, iako nisu sami Britanci ili Amerikanci, pišu na engleskom jeziku ili su njihovi radovi na engleski prevedeni (npr. Viveiros de Castro 1998; 2012).

Može se reći da se u novijoj antropološkoj produkciji koja obuhvata interesovanje za ljudsko-životinjske odnose mogu izdvojiti dva glavna pravca ili trenda. Oni ni u kom smislu zapravo ne isključuju jedan drugi i umnogome se, za razliku od svojih "idejnih prethodnika", prepliću i nadomešćuju, ali se ipak razlikuju. Razlike među njima se pre svega ogledaju u *ciljevima* koje istraživači koji ih praktikuju imaju, ali donekle i u metodološkim pristupima, i posebno, tipovima zajednica koje naučnici iz ova dva, uslovno rečeno, tabora, uopšte istražuju. I čini mi se da se može reći da te razlike vuku korene, ako ne korene u uzročno-posledičnom smislu, a ono bar u načelnim idejnim postavkama, iz različitih tradicija na kojima su pristupi nastali, ili, bolje rečeno - i ovde bih se odvažila na jedno *kulturno intimno* ili *disciplinarno*

intimno (Hercfeld 2009) totemističko objašnjenje - naime ovi pristupi se međusobno razlikuju na način koji nalikuju onom na koji su se raniji pristupi nastali u SAD i Evropi međusobno razlikovali.

Bez daljeg odugovlačenja, pristupi o kojima je reč su, s jedne strane oni koji su okupljeni oko škole mišljenja koja se danas u literaturi naziva *ontološki obrt* ili *ontološki zaokret* (Vigh&Sausdal 2014; Bošković 2015), i koji su specifični za sociokulturnu antropologiju i etnografiju kao prakse. S druge strane su pristupi koji se u širem smislu u društvenim naukama i humanističkim disciplinama nazivaju *životinjski obrt* (eng. *the animal turn in the social sciences and humanities*), a koji u sociokulturnoj antropologiji imaju svoj specifičan izraz, iako nisu "škola mišljenja" u meri u kojoj je to (ako uopšte) moguće reći za ontologe. Nasuprot pristupima u okviru *ontološkog obrta*, koji imaju tendenciju da posmatraju društva u celini, a ljudsko-životinjske odnose kao samo jedan od mnogih u mreži odnosa i značenja koji čine ontologije izučavanih populacija, *životinjski obrt* okuplja autore koji se bave pitanjima konkretnih odnosa između konkretnih ljudi i konkretnih životinja, i zapravo se fokusiraju samo i prvenstveno na odnose između ljudi i životinja kao idejno, simbolički i emotivno bremenite socijalne odnose i delove ljudskih društava. Ne želim da u ovom radu proizvedem ove pristupe u na bilo koji način oprečne ili međusobno isključive, ali mislim da je za razumevanje trenutne situacije u poddisciplini antropologije ljudsko-životinjskih odnosa važno definisati razlike i sličnosti među njima.

Kada je reč o pristupima ljudsko-životinjskim odnosima u okviru *ontološkog obrta*, važno je istaći nekoliko stvari. Pre svega, u ovom pregledu ću se ograničiti na one autore koji ovim odnosima posvećuju posebnu pažnju u svojim radovima. Dalje, neću ulaziti u dublja kritička razmatranja i promišljanja idejnih načela ontološkog obrta više nego što je to apsolutno neophodno, i treće pokušaću da ukažem na one aspekte radova autora koji pripadaju ovoj školi mišljenja koji mogu naći širu upotrebu u studijama ljudsko-životinjskih odnosa u antropologiji.

U tom smislu, ono što čini specifičnosti ontološkog zaokreta kao pristupa u ovom kontekstu je pre svega to što se svi autori koji će ovde biti uzeti u razmatranje bave malim lovačko-sakupljačkim zajednicama severa Severne Amerike (Smith 1998; Nadasdy 2007), Severne Azije (Willerslev 2004; Stepanoff 2012), Indije (Bird-David 1999), Amazonije (Kohn 2007, 2013; Fausto 2007; Viveiros de Castro 1998) i Australije (Povinelli 1995). Sama priroda

njihovih terenskih istraživanja čini kontemplaciju ma kakvog holističkog pristupa analizi društva uopšte mogućom, i ovim autorima u izvesnom smislu obezbeđuje male *in situ* "etnografske laboratorije" u kojima mogu testirati svoje hipoteze.⁵¹ Sledeća stvar koja čini *ontologe* specifičnim se upravo nadovezuje na prethodnu konstataciju - iako za razliku od, na primer, strukturalista oni ne traže Teoriju Sveta i Svega, odnosno ne traže univerzalna objašnjenja ljudskog društva i kulture, pristupi koje neguju se ipak daju uopštavati i ovi autori ne prezaju od generalizovanih konstatacija ne samo o zajednicama koje proučavaju već i o drugim zajednicama koje žive sličnim načinom života. Tako je ranije ukazano na ideju koju iznosi Vilerslev (Willerslev 2004) o tome da svi cirkumpolarni lovci lov tretiraju kao proces zavođenja, a koju kritikuje Nadasdi (Nadasdy 2007) ukazujući na to da u zajednici u kojoj je on radio lov pre ima odlike razmene ili *potlača* nego seksualne igre. Koncepti poput "amerindijanskog perspektivizma" (Viveiros de Castro 1998) koji se shvata kao gotovo univerzalna odlika ontologija nativnih populacija kako Amazonije, tako i (delimično) Severne Amerike, a podrazumeva shvatanje da su sve životinje *osobe* koje svet percipiraju u sličnim terminima u kojima ga percipiraju ljudi, predstavljaju još jedan dobar primer takvih generalizacija (koji često nailazi na kritiku).

U kritičkom tekstu o ontološkom obrtu tako autori Henrik Vig (Henrik Erdman Vigh) i David Sausdal (David Brehm Sausdal) kažu:

"U okviru ovog 'ontološkog obrta', ljude, perspektive, ideje i entitete, kaže nam se, ne treba posmatrati kao samo kulturno ili društveno različite jedne od drugih, već i kao različite-u-postojanju (eng. *different-in-being*); ne kao druge u smislu drugačijih (eng. *alter as in alternative*) već kao radikalno drugačije - ontološki različite u suštini i vrsti. Fokusirajući se na ontologiju, obrt tako predlaže 'multi-realističku' perspektivu, koja, idealno, treba da dozvoli antropolozima mogućnost razumevanja drugosti bez privilegovanja okcidentalne ('evroameričke' ontološke) perspektive. Ontološki obrt se, tako, trudi da razume razliku na način koji istinski prepoznaje - tj. i percipira i prihvata - drugost (eng. *alterity*) i time uspeva da joj pravedno etnografski pristupi.

Ontološki obrt je, u ovom smisu, intrigantan. Ne samo da on ratoborno tvrdi da postoji 'stvarna', distinktivna drugost, koja nekako čeka da bude otkrivena, on takođe privileguje antropologiju kao disciplinu koja drži ključ za razumevanje sveta u svom njegovom multiplicitetu, i pozicionira antropologe kao upravo one intelektualce koji su sposobni da pristupe i kreću se između ovih mnogih nesamerljivih stvarnosti i teoretišu o stečenim uvidima. Ova perspektiva je, tako, ne samo

⁵¹ Ova asocijacija na rane koncepcije antropologije i etnografske prakse nije slučajna.

predstavljena kao inovativna analitička pozicija već i kao protivteža za poslednjih 20 godina nervozne postmoderne refleksivnosti i epistemološke nesigurnosti u antropologiji, jer dodeljuje ontološku sigurnost disciplini koju inače karakteriše njen radikalni nedostatak" (Vigh & Sausdal 2014, 50, moj prevod).

Vig i Sausdal dalje govore o potrebi artikulisanju u okviru ontološkog obrta da se izučavane zajednice "shvataju ozbiljno", odnosno da se iskazi proučavanih populacija shvataju kao "tačni" odnosno kao istiniti opisi realnosti, nasuprot tome da ih se tumači kao "verovanja", metafora za nešto drugo i slično. Iako je tekst ovih autora kritički nastrojen i trudi se da - često duhovito - ukaže na nedostatke ovog pristupa, čitajući ga iz pozicije frustrirane antropološkinje ljudsko-životinjskih odnosa koja je konačno u okvirim ontološkog obrta naišla na konkretne predloge za alternativnu percepciju životinja i uloge životinja u ljudskim društvima u antropologiji, nisam mogla a da tekst ne čitam sa spokojski podignutom obrvom i sporadično frkćem kada bi autori preterali ili odbacili neki uvid koji se pokazao kao koristan za izučavanje ljudsko-životinjskih odnosa. Šalu na stranu, učinilo mi se da je kritika bila preoštra, da je optuživanje ontoloških *obratnika* za povratak esencijalizmu neutemeljeno, i na koncu da je tekst pisan iz perspektive antropologa koji se nikada nisu zanimali za problematiku ljudsko-životinjskih odnosa i shodno tome nisu bili u stanju da prepoznaju teorijsku i metodološku vrednost uvida ontološkog obrta za ovu poddisciplinu.

Dalje, optužujući pobornike ontološkog obrta za esencijalizam i zanemarivanje političkih aspekata življenih života izučavanih zajednica, autori su zapravo direktno pogrešili, ili bar, nisu pročitali dovoljno radova (istina, mahom citiraju Vivieros de Kastru, same sebe i nekolicinu drugih autora) da bi mogli da donesu validan sud.

Naime, dobar deo autora na koje se pozivam u ovom tekstu (posebno Nadasdy 2007; Povinelli 1995 i Kohn 2007 i 2013), ne samo da su svesni političkih okolnosti života zajednica sa kojima rade, već su i uključeni u političke aktivnosti nativnih populacija i njihove borbe sa administracijama nacionalnih država na teritorijama kojih žive oko prava na zemlju!

Kohn (Kohn 2007; 2013) tako piše o načinu na koji Runa inkorporiraju kolonijalnu istoriju Ekvadora u svoju ontologiju percipirajući jaguar-osobe kao bele kolonijalne gospodare. Elizabet Povinelli (Povinelli 1995) piše o strategijama koje australijska vlada koristi kako bi dezavuisala nativno znanje i ideje kao "verovanja" namesto načina utvrđivanja objektivne

istine o svetu i time pod geslom sekularnosti odricala indigenim populacijama pravo na zemlju. Pol Nadasdi (Nadasdy 2007) se načelno bavi strategijama inkorporiranja nativnog znanja u šire državne projekte upravljanja lovištima i prirodnim dobrima u svrhu očuvanja prirodne sredine. I uopšte, čini se da ne može žena da baci kamen u Amazoniji ili grudvu u polarnom krugu a da ne pogodi nekog antropologa ili antropološkinju - ontologe ili ne - koji se bave i političkim aktivizmom zastupajući zajednice koje proučavaju.

Svakako, nisu svi autori koji su (voljno ili nevoljno) svrstani u okvire ontološkog zaokreta pobornici istih ideja, niti se o ontološkom obrtu (bar još uvek) može govoriti kao o nekakvoj (uniformnoj) paradigmi u antropologiji, tako da se čini kao da Vig i Sausdal zapravo napadaju nekakvog "ontologa od slame"⁵² koji ne postoji u realnosti. Takođe mi se čini da njihova kritika u tom smislu prevazilazi okvire razumnog kreiranja idealtipskog modela koji se ima kritikovati. S tim u vezi, pre nego što se posvetim doprinosu ontološkog obrta studijama ljudsko-životinjskih odnosa, osvrnula bih se još samo na optužbe za esencijalizam i kritiku ideje "multi-naturalnosti" koju autori iznose.

Naime, čini mi se da je ovde došlo do ozbiljnog nesporazuma. Čini mi se da je taj nesporazum upravo nastao zbog tendencije evropske antropološke tradicije da zanemaruje prirodnu sredinu u svojim razmatranjima kulture (ili kultura), koja opet ima svoje korene u distinkciji, ili pre *opoziciji* između Prirode i Kulture. Ova opozicija se nalazi u srži evroameričke antropološke epistemologije (a, važno je istaći, najčešće uopšte ne postoji ili nema nikakvo značenje u društvima koja proučavaju ovde pominjani *ontolozi*). Posmatranje kulture kao nalepljene na okoliš, uz minimalno ili nikakvo razmatranje odnosa između ljudi i prirode osim u terminima dominacije i *prevođenja u kulturu*,⁵³ je u samoj disciplini stvorilo i, čini se, nastavlja da stvara nove nesporazume i krivo razumevanje koncepta prirode *među antropolozima*. U tom smislu, rekla bih da pogrešno razumevanje i optužbe za esencijalizam u tekstu Viga i Sausdala dolaze upravo iz pogrešnog razumevanja koncepta prirode u okviru ideje multi-naturalnosti prisutne u nekim (ali nikako ne svim) tekstovima škole ontološkog obrta. Naime, shvatajući prirodu i prirodnost, u najboljoj tradiciji evropskih antropologija i

⁵² Termin skovan po ugledu na "straw feminist" stereotip u popularnoj kulturi, koji feministkinje predstavlja kao besne, konvencionalno neprivlačne, često debele mrziteljke muškaraca.

⁵³ Ovde bi se moglo učiniti kao da su ekološki antropolozi američke škole izuzetak, ali nije tako budući da su i njihove studije zapravo bile *naherene* na stranu ljudskog ovladavanja prirodnom sredinom i problema i ishoda u vezi sa ovim ovladavanjem.

etnologija, kao *urođene* i nepromenljive, Vig i Sausdal zapravo zapadaju u zamku sopstvene epistemološke ušančenosti, a pride i propuštaju da, čak i u sopstvenom argumentu, uvide logičku diskrepancu. Kritikujući ideju multi-naturalnosti kao esencijalističku, autori zanemaruju ključnu stavku u sopstvenoj logičkoj konstrukciji (da ne pominjem i u konstrukciji istraživača koje kritikuju): ideja multi-naturalnosti, naime, predstavlja koncepciju po kojoj ne postoji Priroda - prva pogreška koju Vig i Sausdal prave je da pretpostavljaju da to znači da ne postoji *univerzalna ljudska priroda*, što, najprostije rečeno, nigde ne piše. Dalje, multi-naturalnost podrazumeva da postoji ljudska univerzalija koja je *kultura* - preko čega Vig i Sausdal elegantno prelaze - te da je upravo kultura ta koja generiše potpuno različite *prirode* koje, sa svoje strane, oblikuju *ontologije* različitih zajednica. Ono što je ovde problem je, opet, što ideja prirode kako je razumevaju *ontolozi* i zajednice koje oni proučavaju jednostavno nije isto što i priroda koju zamišljaju njihovi kritičari. Priroda u smislu ontološkog obrta ne postoji kao odvojena od kulture već je ono što, s jedne strane, kulturu čini mogućom, a s druge strane u vrlo fizičkom i prisutnom smislu predstavlja ono što kulturu čini *in potentia* prizmom kroz koju se svet posmatra. Drugim rečima, radi se o onome što Dona Haravej (Harraway 2003) zove *prirodakulturama*. A problem sa razumevanjem prirodakultura je u tome što nema zgodnih granica i distinkcija, i u tome što se ono što bi antropolozi nazvali kulturama organski pomalja iz onoga što bi nazvali prirodom, i jedno i drugo (ako je uopšte moguće govoriti o dva entiteta) su u konstantnom fluksu i procesu preplitanja i uzajamnog konstituisanja i *pomaljanja*. U tom smislu multi-naturalnost dolazi od Zemlje i prirodne sredine koje su u konstantnom procesu promene koji oblikuje i preoblikuje kulture, i stoga se *ontologija* kao "način bivanja u svetu" postavlja kao novi, bolji i sveobuhvatniji termin za označavanje ljudske egzistencije u tom promenljivom svetu. *Radikalna drugost* na kojoj (čini mi se da je važno istaći) kritičari insistiraju više nego pobornici ontološkog obrta, tako nije i nema na osnovu čega da bude esencijalistička, iz prostog razloga što, ako prihvatimo da esencijalizam podrazumeva prihvatanje nekih statičnih koncepcija o prirodi i suštastvu bića i stvari, takva esencija u koncepciji ontološkog obrta nema u čemu da bude locirana. Suštastvena drugost ontološkog obrta tako nije nesaznatljiva datost udaljenog, već je posledica dugog, kontinuiranog i dinamičnog procesa (diskurzivne i druge) proizvodnje koji svoje ishodište ima, pre svega u mreži značenja koju pletu bića, predmeti, entiteti i duhovi sa kojima ljudi, koji su u prizemnom shvatanju kritike nosioci te drugosti, *žive*. I u tom smislu je ono što Vig i Sausdal, ironično citirajući Vivieros de Kastru zovu "ozbiljnim shvatanjem" drugih, a Povineli zove prihvatanjem nativnih ontologija kao

načina utvrđivanja objektivne istine o svetu (nasuprot njihovih etiketiranja kao "verovanja") važno - kao i razumevanje veštičarenja u Africi kao stvarnog nasuprot bavljenjem sociologijom njegove atribucije - ono antropolozima (ma šta podsmešljivo pisali Vig, Sausdal i Bošković) zaista daje ključeve drugih svetova,⁵⁴ i ne samo da ne čini "da se ovako shvaćena antropologija opasno približava domenu pseudo-nauke" (Bošković 2015, 19), već je, rekla bih, izvodi na put *otkrića* i to, sve i da ostane konzervativno zabašurena u okvirima zapadnjačkih koncepcija nauke, otkrića koja mogu biti globalno društveno korisna u procesu *preživljavanja* antropocena. A svođenje ovih kompleksnih ideja na esencijalizam je bespredmetno, osim u slučajevima u kojima je - a opet suprotno konstataciji Viga i Sausdala o političkoj nesvesnosti ovih ideja - reč o strateškoj esencijalizaciji zarad postizanja političkih ciljeva, što je prekaljena strategija politika identiteta čiji ishod, svakako, zavisi od konteksta. No, i dalje mi se čini da je stavljanje znaka jednakosti između strateške esencijalizacije ontoloških pozicija ugroženih indigenih grupa u kontekstu njihove borbe za prava na zemlju - a u (i ne samo) amazonskom kontekstu često njihove borbe protiv multinacionalnih korporacija za prava na zemlju na kojoj žive - i esencijalističkog koncepta identiteta u, na primer, kontekstu evropskih nacionalnih država, najblaže rečeno, neopravdano, i pre ukazuje na političku nesvest i privilegovanu poziciju kritičara nego na nedostatke ontološkog obrta kao pristupa.

Moguće je dakle ustvrditi da je upravo ideja o *prirodakulturama* jedan od glavnih doprinosa ontološkog obrta i njegovih predstavnika i predstavnica studijama ljudsko-životinjskih odnosa. Određenije, radi se o tendenciji ka neposmatranju Prirode i Kulture kao odvojenih i/ili suprotstavljenih kategorija, već kao zaokružene celine koja čini "univerzum rasprave" u kojem se *odvijaju* dinamični odnosi i procesi i u kojem dejstveni akteri pletu različite mreže značenja. Ovo nadilaženje modernističke opozicije između prirode i kulture pruža otvoreniji okvir za promišljanje odnosa između ljudi i životinja, ali i ljudi i biljaka i uopšteno, prirodne sredine. A ono je, čini se, višestruko korisno, posebno u kontekstu globalnih ekoloških problema sa kojima se čovečanstvo i planeta suočavaju, jer, iako je efektivnost ovakvih pristupa u razumevanju odnosa između ljudi i prirodne sredine možda lakše uočiti u malim, neindustrijalizovanim zajednicama, sve je više situacija na globalnom nivou - a posebno

⁵⁴ I da, antropolozi jesu u tom smislu privilegovana sorta intelektualaca koja ovakve stvari može da razume, i to ne zato što su esencijalno drugačiji od nekih drugih naučnika ili bogom dano pametniji, nego upravo zato što su *izabrali da budu antropolozi*.

ekoloških i drugih katastrofa izazvanih klimatskim promenama i dejstvom čoveka na okoliš, koje pozivaju na preispitivanje kako filozofskih, tako i ekonomskih i drugih praktičnih načina na koje Čovek interreaguje sa Prirodom i podsećaju da, ma koliko Zapadna društva bila industrijalizovana, post-industrijalizovana i ideološki odvojena od klasično shvaćene Prirode, ona ne samo da njome nisu "ovladala", već su sama sebe učinila višestruko ranjivim na i najmanje promene u globalnim ekosistemima.⁵⁵

U knjizi *How Forests Think: Toward an Anthropology Beyond the Human* ("Kako šume razmišljaju: ka antropologiji koja nadilazi ljudsko"), Eduardo Kohn (Kohn 2013), čija se knjiga može razumeti i kao svojevrsni *manifest* ontološkog obrta, o "otvaranju" antropologije kaže sledeće:

"Sociokulturna antropologija u različitim oblicima u kojima se danas praktikuje uzima one attribute koji su distinktivni za ljude - jezik, kulturu, društvo i istoriju - i koristi ih kako bi sačinila alate da razume ljude. U ovom procesu predmet analize postaje izomorfan sa analizom. Kao rezultat toga, nismo u mogućnosti da sagledamo najrazličitije načine na koje su ljudi povezani sa širim svetom života, ili kako ova fundamentalna veza menja to šta može značiti da se bude ljudskim bićem. I zbog toga je toliko važno etnografiju proširiti tako da obuhvata i ono što nije ljudsko. Etnografski fokus ne samo na ljudima ili samo na životinjama već i na tome kako se ljudi i životinje povezuju otvara cirkularnu zatvorenost koja nas inače koči kada pokušavamo da razumemo distinktivno ljudsko putem onoga što je distinktivno za ljude" (Kohn 2013, 6, moj prevod).

Konova knjiga je, rekla bih, za antropologe (i *antropologiju*) važna pre svega zato što, pored toga što nudi nove ideje i predlaže različite vrste epistemoloških i paradigmatičkih "otvaranja", ona nudi i odgovore na neka važna *metodološka* pitanja koja se tiču istraživanja odnosa između ljudi i životinja ali i ljudi i prirodne okoline. Uopšte, pozivanje na različita promišljanja i efektivnija razmatranja ljudsko-životinjskih odnosa u antropologiji (i drugim društvenim u humanističkim disciplinama) su u proteklih dvadesetak godina nicala kao pečurke posle kiše (Shanklin 1985; Ingold ed. 1988; Noske 1993; Sanders & Arluke 1993;

⁵⁵ Dobar primer ovoga je nuklearna katastrofa u nuklearnoj elektrani Fukušima daiiči u Japanu koja se dogodila 2011. godine. Situacija u nuklearnoj elektrani koja je stradala od tsunamija izazvanog zemljotresom je toliko dramatična da su se posebni roboti, proizvedeni da bi sanirali hazardne materijale koji se još uvek nalaze na licu mesta i luče opasnu radijaciju, pokazali kao tragično nedostatni, budući da su "umrli" jer su im nivoi radijacije spržili žice. Izvor: <http://www.sciencealert.com/the-robots-sent-into-fukushima-have-died> (pristupljeno: 21.7.2016.) U izvesnom smislu, ovaj događaj je, u malom, slika problema sa kojim se ljudska civilizacija suočava na globalnom nivou.

Mullin 1999, 2002), ali je konkretnih predloga u vezi sa tim kako bi se to moglo zaista i postići bilo srazmerno malo (npr. Sanders 1990, 2003; Milton 2005), i polje je patilo - i još uvek nastavlja da pati - od antropocentrizma, što će nužno, nažalost, biti i slučaj sa ovim radom.

Metodološka inovacija koju, međutim, Konova knjiga donosi tiče se osmišljavanja načina da se veze između ljudi i ostalih životinja (i okoliša, ali ću se zarad jasnoće izlaganja ovde ograničiti na životinje i ljude) posmatraju kao oblici komunikacije koji mogu biti smešteni u širi društveni okvir njihovih međusobnih interakcija.

"*Kako šume razmišljaju* je, na kraju krajeva, knjiga o misli. Ona je, da citiram Viveiros de Kastru, poziv da antropologiju učinimo praksom za 'la decolonisation permanente de la pensee'⁵⁶ (Viveiros de Castro 2009, 4). Moj argument je da smo kolonizovani određenim vrstama načina razmišljanja o relacionalnosti. Možemo da zamislamo samo načine na koje sopstva (eng. *selves*) i misli mogu oblikovati asocijacije kroz naše pretpostavke o oblicima asocijacija koje strukturiraju ljudski jezik. I tada, na načine koji uglavnom prolaze neprimetno, projektujemo ove pretpostavke na ne-ljude. Mi ne-ljudskim bićima pripisujemo svojstva koja su naša, i potom, da stvar bude gora, samoživo od njih tražimo da nam obezbede korigovane odraze nas samih, a da toga nismo ni svesni" (Kohn 2013, 21, moj prevod).

Ono na šta Kon ovde zapravo referira jeste tendencija u ljudskoj misli, a shodno tome i u antropologiji kao disciplini koja je, ultimativno, produkt jedne specifično organizovane i diskurzivno proizvedene vrste misli, da se relacije među stvarima, ili još bolje bićima-koja-su-u-svetu uvek nužno sagledavaju u terminima ljudskih jezika. Pojednostavljeno, problem je u tome što se kao jedina vrsta (ili jedina vrsta antropološki relevantne) komunikacije razumeva *simbolička komunikacija*. Pored toga, ona se često predstavlja i kao jedini aršin za razmatranje, i shodno tome, njen nedostatak - posebno u odnosima između ljudi i životinja - se, uslovno rečeno, *uzima za zlo* životinjama i tumači kao još jedan simptom njihove nedostatnosti ili inferiornosti u odnosu na ljudska bića.

Jedan vrlo plastičan primer ovog problema su tzv. *mirror tests* ili testovi ogledala u etologiji u psihologiji životinja, koji za cilj imaju da utvrde da li životinje poseduju svest o sebi na osnovu toga da li prepoznaju svoj odraz u ogledalu.

⁵⁶ Trajnu dekolonizaciju misli, citat na portugalskom je u originalu.

Ukratko, testovi ogledala su razvijeni u okviru razvojne psihologije sa ciljem da utvrde kada ljudska novorođenčad počinju da prepoznaju sebe u ogledalu, što je razumevano kao dokaz o posedovanju svesti o sebi. Godine 1970. Gordon Galup (Gallup 1970) primenio je ovaj test na šimpanzama. Iako su isprva prema svom odrazu šimpanze pokazivale tzv. "socijalna ponašanja" odnosno percipirale svoj odraz kao drugu šimpanzu, posle izvesnog vremena su shvatale da se radi o njima samima i tako se i ponašale. Da bi zakomplikovao test, Galup je šimpanze sedirao i potom neinvazivnom bojom koja nema miris na njihovim telima iscrtao tragove. Potom je mereno vreme koje je šimpanzama bilo potrebno da, kada se probude iz narkoze i pogledaju u ogledalo, na sopstvenim telima (nasuprot na odrazu u ogledalu) dotaknu obojene tačke. Ovaj eksperiment je pokazao da šimpanze poseduju svest o sebi, a nakon toga je primenjivan na različite vrste majmuna, a potom i na najrazličitije vrste životinja (slonove, delfine, pse, mačke...). Ne iznenađujuće, većina životinja je na ovom testu "pala", odnosno nisu pokazivale nikakve indicije prepoznavanja svog odraza u ogledalu, niti, shodno tome, indicije svesti o sebi.⁵⁷ Ovo ne iznenađuje budući da većina životinja (a posebno psi) koje su ovom testu podvrgnute, jednostavno nisu *vizuelno orijentisana bića*. Ovo je, sa zakašnjenjem od 46 godina, navelo etologa Roberta Gatija (Gatti 2016) da osmisli tzv. *Sniff Test of Self-Recognition* (eng. test samoprepoznavanja njuškanjem) za pse, koji ispituje prepoznavanje (sopstvenog) mirisa kod pasa. Ovaj test je pokazao da psi provode značajno manje vremena njuškajući sopstveni urin kada napolju na njega naiđu nego što je to slučaj sa urinom drugih pasa (koji, takođe, biva "obežeren" u procesu, što nije slučaj sa sopstvenim urinom). Ovo ukazuje na to da psi imaju svest o sebi, ali je artikulišu i izražavaju kroz miris(n)e a ne kroz vizuelne znakove. Gatijev rad je značajan budući da je pokazao

⁵⁷ Ovo je u izvesnom smislu analogno "ur narativu" lingvistike kao discipline, a koji sam i sama kao učenica Filološke gimnazije učila iz lingvistike, a koji kaže da se ljudski jezici od životinjskih oglašavanja razlikuju po tome što poseduju morfologiju i sintaksu. Interesantno je to da, iako se radi o vrlo jednostavnim eksperimentima za koje je aparatura (naime, snimači zvuka) dostupna više od 100 godina, niko nije, do sredine dvehiljaditih, pokušao da ovaj iskaz eksperimentalno proveri. Kako za sada stvari stoje, životinjski "jezici" (ptičija pesma, oglašavanja delfina i slonova ali i drugih životinja) nemaju morfologiju i sintaksu na isti način na koji ih poseduju ljudski jezici, ali imaju analogne strukture i, u zavisnosti od vrsta o kojima je reč, druge epitete koji ih čine *opasno* bliskim ljudskim jezicima. Kako kaže folklorista Tok Tompson (Tompson 2010), čini se da je *sposobnost pričanja priča* jedino što nas zaista razlikuje od životinja, a i to je pod znakom pitanja s obzirom na *novost* lingvističkih i etoloških istraživanja životinjske komunikacije. S tim u vezi, King i Janik (King & Janik 2013) su pokazali kako jedna vrsta delfina koristi individualna imena u međusobnoj komunikaciji.

nedostatnosti *mirror test-a* kada su u pitanju životinje koje nisu primarno vizuelno orijentisane (što šimpanze i drugi veliki majmuni, uključujući i ljude, jesu).

Problematika *mirror* testa ukazuje na, s jedne strane, antropocentričnost zapadnjačke nauke, a s druge strane i na našu *fenomenološku* nesposobnost da se - čak i u proklamovano objektivnom prirodno-naučnom diskursu - izmestimo iz sopstvenih epistemologija, i to ne samo *kulturno uslovljenih* epistemologija, već i onih koje su ušančene u i usovljene našom ljudskom telesnošću.

U tom smislu, navedeni primer(i) je samo jedan od indikatora stanja u zapadnjačkoj nauci glede bilo kojih "sposobnosti" ili drugih atributa koje druge životinje poseduju a koje bi mogle ugroziti našu, ljudsku, superiornu poziciju u odnosu na njih i time ih učiniti bližima nama, i *oh mon dieu!*, eventualno ih kvalifikovati za uključenje u naše moralne nazore.

S tim u vezi, Kon u svojoj knjizi, tražeći metodološki način da uvrsti životinje kao dejstvene aktere u ljudska društva, polazište za to nalazi u semiologiji i filozofiji Čarlsa Sandersa Pirsca (Charles Sanders Peirce).

Bez dubljeg ulaženja u Konova kompleksna teorijsko-metodološka prilagođavanja Pirsove semiologije - ne ponajmanje zato što ona, nažalost, neće biti primenjivana u ovom radu - ovde ću ukratko predstaviti njegove metodološke uvide. Naime, Kon se rukovodi činjenicom da je simbolička komunikacija - iako od presudne važnosti za jezičku komunikaciju među ljudima - samo jedan od mogućih oblika komunikacije, i, načelno *strukturiranja značenja*. Kao što je ranije napomenuto, naime, čak i među ljudima, simbolička komunikacija čini samo jedan deo sveukupne komunikacije koji je ograničen na jezik i jezičku komunikaciju. Čak i u međuljudskoj komunikaciji, neverbalna komunikacija, igra ogromnu - a često i jedinu - ulogu u prenošenju značenja. U tom smislu, Kon postavlja pitanje šta bi se dogodilo ako bismo sve ne-simboličke aspekte komunikacije tretirali kao jednako važne, a svoje upite stavlja u kontekst života naroda Runa u seocetu Avila u Ekvadoru, i njihove interakcije sa njihovim psima, drugim životinjama - domaćim i divljim - i prašumom sa kojima dolaze u dodir u svakodnevnom životu. Ovo Konu omogućava da, radeći sa Runa - i, važno je napomenuti, bez ikakvog isticanja njihove "radikalne drugosti" - njihov život posmatra kako u istorijskom i političkom kontekstu njihovog postojanja, tako i u kontekstu njihovog života *u prašumi* i *sa* prašumom, psima, pekari svinjama, jaguarima, anakondama, majmunima i svim ostalim žiteljima njihovog okoliša.

Autor miri *perspektivizam* Runa sa Zapadnom naukom. Njihovo razumevanje sveta oko njih zasnovano je na predstavama o tome (ili, ontološki govoreći, činjenici) da sva bića koja nastanjuju prašumu svet vide na isti način kao ljudi, samo su njihove tačke gledišta - locirane u njihovim telesnim oblicima a ne u duhu koji telo nastanjuje - što je ono što čini amazonske ontologije različitim u odnosu na zapadnjačke - izmeštene u odnosu na tačke gledišta Runa.⁵⁸ Kon gradi metodološki okvir koji sve interakcije među ljudima, životinjama i prašumom, shvaćenim kao dejstvenim akterima, posmatra kao komunikacijske činove koji kreiraju i prenose značenja koja oblikuju živote ne samo ljudi, već i ostalih životinja i same prašume u kojoj žive. Nadalje, u ovoj konstelaciji stvari, i *šuma* je, Konovim rečima, sposobna da misli i dela, a komunikacijski činovi o kojima piše su polivalentni, idu u više smerova i zapravo skiciraju sliku (ne samo ljudskog) života u prašumi u konstantnoj komunikaciji i sadejstvu sa svim ostalim bićima i drugim akterima, koji prašumu, prema ontologiji Runa, nastanjuju.

Konov (ne samo) metodološki doprinos je nesumnjiv, ali je problem sa malim, izolovanim zajednicama kojima se bave autori poput njega zapravo isti stari (i tu kritike ontološkog obrta svakako stoje) problem generalizacije ili uopštavanja antropološkog saznanja, odnosno problem kulturnog relativizma i istorijskog partikularizma kako ga je još Boas formulisao. No ono što je cilj ovog odeljka je upravo videti šta od uvida o ljudsko-životinjskim odnosima koji dolaze iz ontološkog obrta može biti korisno za dalja antropološka promišljanja ovog problema.

U tom smislu, pored ideje prirodnokultura, za dalje promišljanje može biti korisna Konova konstatacija o tome da nije sva komunikacija simbolička niti zasnovana na pravilima ljudskih jezika. U tom smislu, kao što je ranije napomenuto, ova konstatacija dolazi kao osveženje, ali i *osvešćenje* budući da istorija ljudske vrste nesumnjivo pokazuje da postoji komunikacija

⁵⁸ Na primer, Runa sebe vide kao ljude, jaguare vide kao bele kolonijalne gospodare i "rubber barons" odnosno kolonijalne zemljoposjednike koji su se bavili proizvodnjom i izvozom gume u amazonskom basenu, ali i duhove svojih predaka, dok pekari svinje vide kao plen. Sa svoje strane, jaguari Runa i njihove pse, kao i pekari svinje vide kao plen, a sebe vide kao ljude-lovce. Pekari svinje, sa svoje strane, sebe vide kao ljude, jaguare kao ljude-lovce a Runa i njihove pse kao kolonijalne gospodare i njihove pse, i u tom smislu su pekari svinje - i zbog toga što žive i kreću se u grupama - jako slične ljudima, odnosno jako slične Runa, pošto je njihova pozicija slična.

između ljudskih i ostalih životinja, u suprotnom sam proces domestikacije,⁵⁹ a potom i različiti drugi procesi suživota sa domestikovanim životinjama *jednostavno ne bi bili mogući*.

Ovde bi bilo korisno osvrnuti se na pitanje o tome zašto u cirkusima nema vukova, i implikacije koje ova činjenica ima za savremene teorije domestikacije pasa, o čemu u tekstu *The Origin of the Dog Revisited* piše Koler-Macnik (Koler-Matznik 2002), ali i procesu domestikacije u širem smislu, o čemu piše Rasel u tekstu *The Wild Side of Animal Domestication* (Russel 2002). Posmatranje domestikacije divljih životinja kao jednostranog procesa u koji same životinje nemaju nikakvog upliva, posebno kada se radi o prvobitnim procesima domestikacije u dalekoj prošlosti, jednostavno nema smisla. Posebno ilustrativan prime je upravo domestikacija pasa koji su prvi domestikovani⁶⁰, kako sadašnje teorije tvrde⁶¹, od vukova (*canis lupus*). U arheologiji (i srodnim disciplinama) je dugo optrajavala ideja bila da se to dogodilo tako što su ljudi uzimali mladunčad vukova iz prirode, gajili ih (u Kulturi!), a potom tako pripitomljene jedinke, u skladu sa njihovim temperamentima dalje razmnožavali ne bi li dobili pse koji su bili korisni za lov, vučenje saonica, čuvanje stoke i ostalo.

Ova i ovakva ideja domestikacije pasa nailazi na oštre kritike, posebno u svetlu ideja artikulisanih u okviru studija ljudsko-životinjskih odnosa. No, ono na šta Koler-Macnik (2002) jezgrovito ukazuje je upravo ono što bih ja nazvala problemom prirodnokultura.

Tekst Koler-Macnik, objavljen u časopisu *Anthrozoos*, je prvenstveno zoološki, ali iz njega se može iščitati niz uvida koji su značajni za društvene nauke. Pre svega, autorka jasno odgovara na pitanje zašto u cirkusima nema vukova - iako mogu biti *pripitomljeni*, vukove je

⁵⁹ Osobito s obzirom na uvide o domestikaciji goveda, za koje sam zahvalna dr Dejvidu Ortonu, arheozoologu sa Univerziteta u Jorku.

⁶⁰ Ovo, makar, nije pod znakom pitanja.

⁶¹ Ovde se, doduše, radi o savremenoj prihvaćenoj mudrosti u arheologiji, samo pitanje domestikacije pasa je, posebno u svetlu razvoja genetike, pod velikim znakom pitanja. Pre svega, preispituje se ideja o "single event" domestikaciji u okviru jedne geografske regije, a potom i ideja da su psi uopšte potekli od vukova (*canis lupus*) nasuprot neke izumrle vrste kanida koja je bila manja i više nalik današnjim šakalima. Na primer, Thalman et.al (2013) u časopisu *Science* tvrde da su psi potekli iz Evrope, Jun-Feng et.al (2009) tvrde da su potekli iz jedne regije južno od reke Jangcekjang, dok Shannon et.al (2015) tvrde da su psi potekli iz Centralne Azije. Rešenju ovog problema nikao ne doprinosi ni činjenica da psi kao vrsta poseduju ogromnu morfološku varijabilnost - od doge do čivave - koja jednostavno nije prisutna (ili bar ne u toj meri) kod drugih domestikata. Konsenzus, dakle, ni u prirodnim naukama, ne postoji, a one se bave samo biološkim aspektom problema.

nemoguće *dresirati*. Glavni razlog ovome koji autorka ističe jeste to što su vukovi društvene životinje - što je često u teorijama domestikacije uzimano kao razlog iz kojeg su vukovi bili mesojedi pogodni za domestikaciju - koje zavise od jasno strukturiranih odnosa moći u okviru čopora. Ovo je vodilo u stanputicu banalnog razumevanja hijerarhije čopora prema kome čovek samo može da zauzme poziciju alfe i time ukroti vuka. Autorka ukazuje na to da filogenetski razvoj jedinki onemogućava ovakav scenario - vukovi su previše veliki i previše agresivni kada dostignu polnu zrelost, a govori i o tome da bi za ljudske lovačko-sakupljačke zajednice bilo nemoguće da, pre svega, u bazičnom nutritivnom smislu othrane mladog vuka, potom da ga zadrže da ne pobegne (u vreme koje se procenjuje kao trenutak prve domestikacije pasa, odnosno vukova, ljudi još uvek nisu poznavali metalurgiju i nije bilo moguće da vuka privežu bilo čime što ne bi mogao da pregrize), a na kraju i da se sa njim izbore za lovinu. Kako autorka pokazuje, vukovi u prirodi agresivno brane svoj plen, te sve i da su korišćeni u lovu, samo bi situaciju učinili težom jer instinktivno jure plen i u tom smislu mogu zapravo poplašiti velike životinje koje ljudi love izdvajanjem iz krda (Koler-Matznick 2002, 2). Pored toga, saznanja o ponašanju savremenih vukova u paru sa anatomskim i osteološkim dokazima ukazuju na to da bi rani ljudi za vukove bili plen, i generalno ukazuju na to da je, makar u sociokulturnom - ili prirodnokulturnom - smislu verovatnije da su današnji psi potekli od nekog manjeg kanida nalik šakalu.

No, ono što Koler-Macnik zapravo zaključuje je to da je, pored toga što današnji psi verovatno nisu potekli od vukova, domestikacija kanida bila dvosmeran i uzajaman proces u kome su kanidi, makar u početku, imali jednaku ulogu kao i ljudi. Oni su ti koji su prvi "odlučili da priđu", a ovaj prilazak je imao određene evolutivne beneficije.

Ovde bih sebi dozvolila jednu možda poetičnu, ali svakako relevantnu digresiju, kako bih ukazala na to zašto su, i zašto je važno da studije ljudsko-životinjskih odnosa *budu* interdisciplinarne. Naime, danas kada razmišljamo o životinjama u Evropi, može se reći da je "osnovni model" za to ili neka domaća životinja ili je reč o divljim životinjama u zoološkim vrtovima ili na televiziji. Problem sa ovakvom koncepcijom, naročito kada razmišljamo o dalekoj prošlosti, je što su odnosi - na kraju krajeva *moći* - u današnjem kontekstu ideološki davno uspostavljeni i što nam je teško da uopšte *mislimo* svet bez domestikovanih životinja, odnosno svet u kojem sve ostale životinje ne samo da nisu pitome nego često predstavljaju i ozbiljnu pretnju ljudskoj egzistenciji. Teško je da *mislimo* svet kroz koji, da parafraziram Donu Haravej (2003), *putujemo sami*. A kada razmišljamo o takvom svetu, posebno u

kontekstu prošlosti našeg današnjeg sveta, nužno je da razmišljamo i o faktorima koji su inicirali i rezultirali promenama koje su učinile današnji svet mogućim.⁶² A ovakva mentalna gimnastika zahteva da se izmestimo iz poznatih aršina i kategorija, i zapravo (a to je rekla bih ono u čemu antropolozi briljiraju) pokušamo da zauzmemo tuđu tačku gledišta.

No, da se vratim na domestikaciju kanida - u svetu bez pitomih životinja,⁶³ da bi domestikacija kanida postala moguća, bilo je potrebno da oni prepoznaju beneficije saživota sa ljudima, potom da u okviru populacije prirodnom selekcijom nastanu životinje koje su manje plašljive i odvažnije - s tim da je ovo dvostrani proces - i ljudi su, podsetimo se, vrsta životinje - da bi nakon dugog perioda ovakve koegzistencije domestikacija u današnjem smislu postala moguća.⁶⁴ Jedan mogući vid interpretacije ovakvog procesa u okviru društvenih nauka i humanističkih disciplina, koji ne svodi objašnjenje domestikacije na prostu redukciju na biološke faktore, već traži i "ideološku" ili "filozofsku" formaciju u ranim ljudskim zajednicama (ili ranim prirodkulturama) bi mogao biti zasnovan na antropološkim uvidima o perspektivizmu i drugim ontološkim postavkama današnjih lovačko-sakupljačkih zajednica, uz sve ograde koje uz takvo zaključivanje dolaze.

U tom smislu, pored, uslovno rečeno "sinhronijskog" otvaranja antropologije prema ostalim bićima koja nastanjuju svet (ili svetove) u kojem ljudi žive, ontološki obrt donosi i svojevrsnu mogućnost otvaranja različitim dijahronijskim pristupima, i, možda važnije, daje im širi interpretativni okvir za tumačenje prošlosti i razumevanje važnih procesa poput domestikacije životinja u novom svetlu.

⁶² U izvesnom smislu, ovo može biti korisno i kada razmišljamo o tome *šta nije u redu sa svetom kakav je sada*.

⁶³ Ili svetu u kome su ljudi sebe percipirali kao deo prirode ako na određeni način tumačimo crteže ljudi sa rogovima i sl.

⁶⁴ U planinskim krajevima Centralne i Severne Etiopije se danas dešava proces koji jako liči na teorijske modele prvobitne domestikacije kanida. Naime, gelada babuni i etiopski vukovi koegzistiraju u miru. Babuni se kreću u velikim čoporima koji broje između 600 i 700 jedinki koje zajedno traže hranu. Etiopski vukovi se kreću među babunima i love glodare - koji su im primarni plen - bez da love ili na bilo koji drugi način uznemiravaju babune (čiji mladunci bi im lako mogli biti plen). Sa svoje strane babuni tolerišu prisustvo vukova, za razliku od prisustva divljih pasa ili drugih predatora. Istraživanja su pokazala da su vukovi znatno uspešniji u lovu kada su babuni tu (verovatno zato što babuni u potrazi za hranom isteruju glodare iz rupa u zemlji), ali za sada nisu primećene nikakve direktne beneficije za babune, pa se stoga pretpostavlja da ovaj proces neće rezultirati domestikacijom shvaćenom kao uzajamnost. Izvor: <https://www.newscientist.com/article/dn27675-monkeys-cosy-alliance-with-wolves-looks-like-domestication/> (23.7.2016)

Treći, i možda najkorisniji doprinos ontološkog obrta studijama ljudsko-životinjskih odnosa u okviru sociokulturne antropologije, ogleda se stoga u ranije pominjanoj mogućnosti prihvatanja nekih nativnih koncepata u vezi sa životinjama i adaptaciji tih koncepata za upotrebu u antropološkim istraživanjima (Nadasdy 2007).

Naime, neki nativni koncepti poput *perspektivizma* o kojem piše Vivieros de Kastro (Viveiros de Castro 1998, između ostalog), ili određeni kulturne ideje kao što je na primer *inkonze*, o čemu u uticajnom tekstu *An Athapaskan Way of Knowing: Chipweyan Ontology* iz 1998. godine piše Dejvid Smit (David Smith), koji definišu relacionalnost kao osnovni oblik društvenosti kod različitih nativnih populacija, ali koji nadilaze ili jednostavno ne poznaju kartezijske dihotomije duh/telo, čovek/životinja, materijalno/duhovno, priroda/kultura, pa čak ni, u slučaju Čipveja zajednice sa kojom je Smit radio, san/java, antropologiji i antropolozima - kao što je to slučaj sa idejom *dividua* koju je u okviru studija materijalne kulture formulisala Merilin Stratern (Strathern 1988) - mogu pružiti inovativne i teorijski plodonosne načine posmatranja ljudskih zajednica uopšte, posebno kada je reč o relacijama koje se uspostavljaju sa ostalim životinjama. U izvesnom smislu, u ovom kontekstu se pomalja jedna nova antropološka debata koja može biti interesantna utoliko što može "prodrmati" antropološke koncepcije sveta nasleđene iz zapadne epistemologije - i ontologije - kao i dovesti do nekih novih teorijskih saznanja.

U tom smislu, dakle, iz gorenavedenog se da izvesti dvostruki zaključak - s jedne strane, nativni koncepti kao što je *inkonze*, ili uopšte, kako ističe Nadasdy, načini na koje npr. polarni lovci stupaju u veze sa svojom lovinom, antropologiji mogu doneti, s jedne strane korisne ideje za promišljanje ljudsko-životinjskih odnosa kao društvenih odnosa, a s druge strane, mogu oživeti i doneti nove uvide u neke važne stare debate koje možda nikada nisu bile razrešene na zadovoljavajući način.

1.6 Životinjski zaokret

Drugi izraz koji je interesovanje za životinje i ljudsko-životinjske odnose u društvenim naukama i humanističkim disciplinama zadobilo u antropologiji se, kao što je ranije

pomenuto, može označiti kao "životinjski zaokret"⁶⁵, i razlikuje se od ontološkog obrta u nekoliko ključnih stavki, iako, opet kao što je ranije napomenuto, jedno ne isključuje drugo.

No, kako bih plastičnije ilustrovala razliku između antropološkog pisanja o ljudsko-životinjskim odnosima u okviru ontološkog obrta i u okviru životinjskog zaokreta daću jedan, ne sasvim izmišljen, idealtipski primer ove razlike.

U tekstu *An Athapascan Way of Knowing...* Dejvid Smit (Smith 1998) opisuje jednu neobičnu anegdotu sa terena - magijski događaj, kako ga sam naziva. Naime, autor je sa jednim svojim informantom, čovekom po imenu Honore, saonicama koje vuku psi krenuo da poseti zamke koje je njegov informant postavio. I Smit i njegov informant imali su osećaj da će se desiti nešto čudno. Kada su stigli do reke koja im je presecala put, Honore je Smita ostavio sa psima, prešao reku i potom sledio kojota koji se naizgled uhvatio u zamku, ali je uspeo da je istrgne i počeo da beži. Kojot i Honore su ponovo prešli reku nedaleko nizvodno od mesta gde je Smit čekao sa psima. Honore mu je signalizirao da dođe. Kada je Smit stigao do svog informanta, kojot je, naizgled neozleđen, držeći zamku u zubima još uvek stajao nedaleko od njih, da bi, kada je Smit stigao ispustio zamku i pobegao. Smit je počeo da viče "pucaj, pucaj!", ali njegov informant nije podigao pušku, i kasnije su se obojica smejali njegovom neprikladnom vikanju. Honore, inače čovek koji je celog života imao moćne snove i posedovao puno *inkonzea* je potom objasnio Smitu da kojot nije bio tu da bude ubijen, i sve i da je hteo da ga upuca, Honore ne bi mogao da ga pogodi jer životinja nije bila tu da mu se da kao ulov, već da mu prenese poruku. Honore je potom postavio zamke duž tragova koje je kojot ostavio u snegu i u narednom periodu mu se sreća u lovu značajno popravila, do te mere da je postao najbolji lovac u okrugu za tu godinu (Smith 1998, 425-426).

Kao i Pol Nadasdi (Nadasdy 2007) čija je terenska anegdota sa zecom pomenuta ranije u tekstu, i Dejvid Smit koristi ovaj nesvakidašnji susret sa kojotom da osvetli finese "atapaskanskog načina znanja", odnosno ukaže na one aspekte Čipveja ontologije koji ovaj nesvakidašnji susret objašnjavaju u terminima koji su ne samo razumljivi već i očekivani za ove ljude, time dodatno ukazujući na specifičnosti njihovog angažmana (eng. *engagement*) sa okolinom kroz tumačenje poruka koje životinje šalju (određenim) ljudima u snovima i na javi.

⁶⁵ Uopšte, studije ljudsko-životinjskih odnosa su prepune obrta i zaokreta, što je valjda uvek slučaj kad je put do saznanja težak i trnovit.

No, pored želje da prepričam anegdotu iz Smitovog sjajnog teksta, ona je ovde kao ilustracija razlike između ontološkog pristupa i, u nedostatku boljeg termina, *životinjskog* pristupa u antropologiji. Naime, dok bi se ontolozi bavili ozbiljnim teorijskim pitanjima antropologije i dometima atapaskanskih idejnih principa u razumevanju načina života i društva ljudi koji kroz snove, ali i iskustveno, znanje o prirodoj sredini u kojoj žive komuniciraju sa okolišem, te šta to znači za šire antropološke koncepcije o subpolarnim - i uopšte - lovcima sakupljačima, autori koji pripadaju široko definisanom *životinjskom obrtu* bi se u ovoj situaciji najverovatnije bavili psima koji vuku saonice koje su Smita i Honorea uopšte dovele do duhovnog kojota.

I to je, rekla bih, baza na osnovu koje je moguće rekonstruisati uslovne razlike između ova dva pristupa.

Pre nego što, dalje u tekstu, pokušam da skiciram obrise drugog pristupa, mislim da je vreme da raščistim neke terminološke preokupacije. Čini mi se da je drugi pristup o kojem će ovde biti reči zapravo ono što je *antropologija ljudsko-životinjskih odnosa u užem smislu*. I naime, iako deluje kao da je pristup ontološkog obrta nekako *antropološkiji*, budući da počiva isključivo na etnografiji, i to najčešće etnografiji malih lovačko-sakupljačkih zajednica, njega karakteriše, uslovno rečeno, *sistemski ili holistički pristup*. Određenije, autori koji se u njegovim okvirima bave odnosima između ljudi i drugih životinja, te odnose tretiraju kao niti u mreži širih odnosa koji čine izučavana društva, i važnije, ma koliko insistirali na ontološkim postavkama subjekata svojih istraživanja, oni mahom životinje tretiraju *načelno*. Životinje ontološkog obrta su tako u izvesnom smislu apstraktne i udaljene, iako figuriraju kao dejstveni akteri u ljudskim življenim svetovima. One obitavaju negde na obzorju spoznaje gde se Zapadne i Druge ontologije sudaraju, i najčešće (iako, naravno, ima izuzetaka) u tekstovima figuriraju kao *vrste* koje imaju svoje mesto u ljudskim kosmologijama i ontologijama, tu su kao plen ili duhovni vodiči, predatori ili preci, ali ne i kao ranjiva i smrtna stvorenja koja sa ljudima dele svakodnevicu, koja treba hraniti i preskakati po kući ili voditi na ispašu i lečiti. Lako je, čini se, baviti se *idejama* ljudsko-životinjskih odnosa u zajednicama lovaca-sakupljača u kojima, najčešće, osim pasa i nema drugih životinja, a i psi su, uz vredne izuzetke (Kohn 2007, 2013), kako u istraživanjima, tako i u društvima, uglavnom zanemareni. Međutim, iako su, posebno teorijsko-metodološki, uvidi ontološkog obrta vredni, ljudi svuda na svetu, u najrazličitijim kulturnim kontekstima - sa svime što oni impliciraju - žive sa najrazličitijim životinjama. I važnije, ljudi diljem planete

sa životinjama - koje (uglavnom) ne jedu⁶⁶ - grade najrazličitije vrste prisnih odnosa koji prožimaju njihove svakodnevne i profesionalne živote, a koji se ne daju svesti ni na ekonomske ni na simboličke ali ni na ontološke preokupacije. Odnose koji su vredni antropološkog razmatranja *po sebi*, sa svim svojim neurednim implikacijama i emotivnim zapetljancijama. Ali upravo ova široka lepeza odnosa i mogućih istraživačkih tema čini savremenu antropologiju ljudsko-životinjskih odnosa primamljivom i izazovnom, a širina pristupa se ogleda baš u tome što je njime moguće obuhvatiti i emotivne odnose sa *vrstama saputnicama* kao što su psi ili mačke u kontekstu Zapadnih industrijskih ili post-industrijskih društava, ali i odnose između ljudi i domaćih životinja u savremenim tradicionalnim ili ruralnim društvima. U tom smislu je ranije pominjani zbornik radova koji je uredio Džon Najt (Knight ed. 2005) dobar primer širine polja - on obuhvata, između ostalih i radove o lovačkim psima u Engleskoj (Marvin 2005), vodenim bizonima u Nepalju (Campbell 2005), slonovima i njihovim *mahutima* u Indiji i Nepalju (Hart 2005), ali i veterinarima u Holandiji (Swabe 2005), posmatranju kitova u Australiji (Peace 2005) i dečjim emisijama o plišanim medvedićima u Britaniji (Forrest, Goldman & Emission 2005).

Polje je, dakle, jako široko, a istraživani ljudsko-životinjski odnosi - kao i u življenom životu - polivalentni i mnogoznačni, te se stoga postavlja pitanje da li je uopšte moguće govoriti o "pristupu" u klasičnom smislu, te da li postoji nekakvo zajedničko istraživačko pitanje koje bi objedinilo sve autore i njihove tekstove (ne samo u navedenom zborniku, naravno).

Čini mi se da bi odgovor na ovo pitanje mogao da bude dvostruk. S jedne strane, mislim da nije moguće govoriti o pristupu u smislu *paradigme* - ne postoji nekakav objedinjeni teorijski model kroz koji se različiti ljudsko-životinjski odnosi imaju propustiti da bi se dobili

⁶⁶ Ova distinkcija je unekoliko teorijski nezgodna. Naime, zarad jasnoće izlaganja i pravljenja razlike u odnosu na ranije pristupe ljudsko-životinjskim odnosima koji su potencirali, u ovom slučaju, životinje kao izvore hrane, valjalo bi napraviti razliku između životinja, i uopšte *antropološkog bavljenja životinjama*, koje se jedu i onima koje se ne jedu. Međutim, ovo nije jednostavno kao što se čini na prvi pogled, pre svega jer građenje emotivnih odnosa sa životinjama koje imaju biti pojedene nije etnografska nepoznanica - na primer Piter Dvajer i Monika Minegal (Dwyer & Minnegal 2005) pišu o uzgajanju svinja na Novoj Gvineji koje se odvija tako što žene iz izučavanih zajednica odvajaju prasiće od majki i doje ih i gaje kao svoju decu. Budući da su svinje koje se tamo gaje zapravo poluidivlje, kada dostignu određeni uzrast, svinje odlaze iz sela i žive u šumi, i zapravo postaju opasne za ljude - sa izuzetkom žena koje su o njima brinule. Kada dođe vreme za klanje, žene koje su ih dojile su te koje nalaze i kolju svinje koje potom čitava zajednica jede. Žene čije su svinje ubijene ih žale na isti način i koristeći iste rituale kojima majka žali smrt svog deteta.

rezultati. S druge strane, rekla bih da je moguće, u izvesnom smislu, a na tragu pitanja *jesu li životinje dobre za voleti?* Koje Najt (Knight 2005a) postavlja u uvodu zbornika *Animals in Person...* izdvojiti zajednička pitanja koja ove autore i njihove tekstove ipak objedinjuju u - ma koliko široko shvaćen - pristup. Ta pitanja su, svakako *jesu li životinje dobre za voleti*, odnosno pitanja koja se tiču kulturnih dimenzija različitih emotivnih veza koje ljudi uspostavljaju sa i prema različitim životinjama ili vrstama životinja - od straha i gađenja prema pacovima, preko ljubavi i brige za ugrožene vrste kao što su kitovi, do percepcije kućnih ljubimaca kao članova porodice. A drugo takvo pitanje, na tragu konstatacije Done Haravej o tome da nisu životinje ovde da ih jedemo ni da uz pomoć njih mislimo nego su ovde da sa njima živimo (Harraway 2003) je upravo to: *kako ljudi žive sa životinjama?*

Ova pitanja tako u fokus zapravo stavljaju svakodnevni život i *prakse* koje čine ljudsko-životinjske odnose. U tom smislu, može se reći da se ovi pristupi od ontoloških razlikuju pre svega po tome što ne pretenduju na to da donose zaključke o ontološkim postavkama izučavanih ljudi na osnovu njihovih odnosa sa i prema životinjama, potom po tome što ne pretenduju na to da svoje zaključke uopštavaju do nivoa poput "subpolarnih lovaca" ili "amerindijanaca", po tome što jednako mogu biti zasnovani na etnografskom istraživanju koliko i na istorijskim izvorima - i u tom smislu su daleko interdisciplinarniji i često preuzimaju ideje i podatke iz drugih društvenih i humanističkih, ali i prirodnih nauka poput biologije i etologije. Drugim rečima, zanimaju se za prirodna ponašanja životinja i njihovu interakciju sa ljudima nasuprot samo pozicijama životinja u ontologijama i narativima izučavanih ljudi, po tome što se jednako mogu uhvatiti ukoštac sa odnosima između ljudi i individualnih životinja, kao i ljudi i *klasa*⁶⁷ životinja, po tome što odnose između ljudi i životinja vide kao važne (ali zasebne) delove ili aspekte kulture koji su vredni istraživanja *po sebi* bez nužnih inferencija o drugim društvenim odnosima (poput odnosa prema okolini ili prema precima, što je čest slučaj u ontološkim tekstovima), i na koncu po tome što pridaju važnost *emotivnim* aspektima ljudsko-životinjskih odnosa nasuprot utilitarnim ili utilitarističkim, što odnosi između lovaca i lovine ultimativno *jesu*.

Naravno, ove razlike daleko od toga da su apsolutne, i daleko od toga da ontološki pristup ne uzima neke od ovih stvari u obzir, ali zarad jasnoće izlaganja, a posebno u kontekstu radova koji su uopšte korišćeni u ovom tekstu, ove distinkcije treba uzeti kao operativne. I u tom

⁶⁷ U smislu klasa o kojima govori Lič (Leach 1964) - ljubimaca, domaćih životinja, gamadi, lovine itd.

smislu bih se vratila na konstataciju sa (davnog) početka ovog odeljka u vezi sa tim da su ova dva pristupa nastala u okvirima ili na osnovama različitih antropoloških tradicija, te da se *totemistički* razlikuju na sličan način na koji se međusobno razlikuju utilitaristički i simbolički pristup u ranijoj antropologiji.

Naime, sa izuzetkom francuskih autora kao što su Latur (koji po osnovnom obrazovanju i nije antropolog) i Deskola (koji je terenska istraživanja obavljao u Amazoniji), dobar deo autora koji pripadaju ontološkom obrtu su Amerikanci ili su se školovali u okviru američke antropološke tradicije, a svi koji su ovde navedeni su radili terenska istraživanja u lovačko-sakupljačkim zajednicama. S druge strane, istraživači i autori koji pripadaju antropologiji ljudsko-životinjskih odnosa u užem smislu (dalje u tekstu antropologiji ljudsko-životinjskih odnosa) mahom dolaze iz Evrope i školovani su u okviru evropske, posebno britanske antropološke tradicije, a terenskim istraživanjima su se bavili u najrazličitijim društvima širom sveta. S tim u vezi - bar kad je reč o tekstovima koji tretiraju odnose između ljudi i ostalih životinja - može se reći da su autori koji pripadaju ontološkom obrtu u izvesnom smislu nasledili kako pretenzije na holističko izučavanje ljudskih društava, tako, makar i implicitno, akcenat na utilitarističkom aspektu ljudsko-životinjskih odnosa, odnosno na tretmanu životinja kao dobrih za jelo ili u širem smislu korisnih, a ljudsko-životinjskih odnosa kao suštinski svodljivih na njihovu ljudsku "stranu". Ovo se ogleda u akcentu koji se u ontološkim radovima stavlja pre svega na lov, a potom i na simboličke ili pre, značenjske aspekte ljudsko-životinjskih interakcija, i odsustvu fokusa na svakodnevnim ljudskim kontaktima sa životinjama sa kojima izučavane populacije žive.⁶⁸

Ono što, dakle, čini pozitivno određenje antropologije ljudsko-životinjskih odnosa jeste pre svega pluralitet istraživačkih tema koje nisu ograničene ni tipovima društava ni vrstama životinja, potom ono što bih okarakterisala kao "vremensku fleksibilnost" u smislu da je moguće baviti se ljudsko-životinjskim odnosima i sinhronijski i dijahronijski u antropološkoj perspektivi, zatim otvorenost ka interdisciplinarnosti i inkorporiranju uvida iz drugih društvenih i prirodnih nauka i humanističkih disciplina, posmatranje ljudsko-životinjskih

⁶⁸ Opet, ovo nije uniformna karakteristika ontoloških tekstova, ali jeste dominantna, a čak i tekstovi poput Konovog (teksta iz 2007, i poglavlja iz knjige iz 2013) o Runa i njihovim psima nemaju mnogo toga da kažu o svakodnevici življenja sa ovim životinjama izvan konteksta njihove vrednosti u lovu i njihove uloge kao posrednika između Runa i prašume, tj. njihove uloge u široj mreži značenja, bez da se zapravo, pitaju o tome kako stvari izgledaju psima.

odnosa kao socijalnih odnosa *koje je moguće sagledavati nezavisno od drugih odnosa*, i na kraju - i možda najvažnije - rad na pokušaju sagledavanja tih odnosa iz perspektive životinja koje su u njih uključene. Ova poslednja stavka je ujedno i najproblematičnija u teorijsko-metodološkom smislu, a pokušaji da se barijere između vrsta prenebregnu čine neke od najzanimljivijih i teorijski i metodološki najizazovnijih kako problema tako i tekstova u okviru poddiscipline.⁶⁹

Dobar primer ovakvog teksta je upravo rad Džona Najta *Feeding Mr Monkey: Cross-species Food 'Exchange' in Japanese Monkey Parks* (eng. Hraniti gospodina majmuna: međuvrsna "razmena" hrane u japanskim parkovima za majmune), iz zbornika *Animals in Person* (Knight 2005b). Autor u tekstu piše o "kuršlusima" koji izbijaju u komunikaciji između japanskih makakija (*macaca fuscata*) i posetilaca jednog *saruyama*,⁷⁰ prilikom "razmene" hrane.

Naime, *saruyama* parkovi su turistička atrakcija u Japanu, a veliki deo njihove privlačnosti zasniva se na *esayari*, mogućnosti hranjenja makakija hranom koja se kupuje na ulazu (Knight 2005, 231). Međutim, prilikom kontakata između majmuna i posetilaca relativno često dolazi do neprijatnosti koja se ogleda ili u tome da majmuni napadaju posetioce i otimaju im kese s hranom, ili češće, u tome da se majmuni međusobno potuku oko ponuđene hrane što uznemiruje posetioce. Najt u tekstu pokušava da uđe u trag izvoru ovakvih "nesporazuma", koristeći se etnografskim posmatranjem i obimnom etološkom literaturom o ponašanju japanskih makakija. Ono do čega autor dolazi u svom istraživanju je zapravo to da nesporazumi i nemile situacije u parkovima nastaju u trenucima kad ljudi pokušavaju da "nametnu" svoju ideju razmene majmunima.

U odeljku pod nazivom *Dissonant Socialities* (eng. disonantne društvenosti), Najt sučeljava ljudsku koncepciju razmene sa društvenom strukturom japanskih makakija kako su je opisali primatolozi (Humphrey 1976, Byrne 1995, Kawai Masao 1965), i u diskrepanci između ova dva modela nalazi koren sukoba.

⁶⁹ Kao i do sad, nije moguće sve ove stavke generalizovati na sve radove ili sva istraživanja u oblasti. Dalje u tekstu ću podrazumevati da se generalizacija preglednih navoda ove vrste *ne podrazumeva*.

⁷⁰ Ograđenog parka prirode u kome posetioci imaju priliku da posmatraju ovu vrstu majmuna u njihovom prirodnom okruženju.

U tom smislu, Najt zaključuje:

"*Saruyama* je institucija koja publici prodaje prisne kontakte sa "divljim majmunima". Posetioци uče imena, starosti i međusobne veze majmuna u parkovima. Vremenom, redovni posetioци uče da fizički razlikuju majmune međusobno i da identifikuju njihove različite temperamente i ličnosti. Posetioци mogu da posmatraju majmune kako bište jedni druge, a majmuni direktno bište i neke posetioce. Povrh svega, posetioци mogu da "se igraju sa majmunima" hraneći ih ručno kroz *esayari*. *Esayari* se predstavlja kao prisna interakcija koja nadilazi granice između vrsta. Ipak, u praksi *esayari* se pokazuje kao problematičan zato što se ponašanje majmuna do kojeg dolazi kosi sa ovim očekivanjem prisnosti. Naprotiv, ono često postaje agresivno i nasilno, što mnoge posetioce uznemiruje i izaziva veliki problem u upravljanju parkom. Ova diskrepanca između ideala *esayari*-a i njegove realnosti se delom može objasniti i u terminima pogrešnog, antropomorfizovanog prepoznavanja majmuna koji "primaju" hranu kao partnera u razmeni, dok sami makakiji *esayari*-u prilaze kao društveno kompetitivni tragači za hranom. Posetioци bivaju prevareni retorikom parkova o prisnosti sa majmunima i veruju da će sa makakijima u parku imati neposredovan susret kroz *esayari*, a zapravo bivaju uhvaćeni u odnose žestokog društvenog rivaliteta oko hrane koji se dešava među majmunima u grupi" (Knight 2005b, 249-250, moj prevod).

Najtov tekst je dobar i ilustrativan primer antropološkog sučeljavanja ljudske perspektive sa perspektivom životinja u ispitivanim ljudsko-životinjskim odnosima, i u tom smislu odgovara na kritiku koju je dala Barbara Noske još 1993. godine - naime, pita se kako stvari izgledaju za životinje. Pored toga, ovaj tekst ima i, rekla bih, operativnu vrednost, budući da na jedinstven način, kombinujući antropologiju i primatologiju, odnosno etnografiju i etologiju identifikuje ozbiljne probleme u upravljanju parkovima o kojima je u radu reč, i zapravo može ponuditi objašnjenja, savete i smernice za izvesne promene koje bi smanjile broj incidenata koji se u njima dešavaju. Ovo je, sa svoje strane, samo jedan od mogućih jedinstvenih doprinosa koje studije, i uopšte antropologija ljudsko-životinjskih odnosa mogu da daju kako naučnom znanju o svetu, tako i praksama koje su direktno povezane sa ljudskim tretmanom ostalih životinja i našim interakcijama sa njima.⁷¹

⁷¹ U kontekstu ranije konstatacije o razlikama između evropske i američke antropološke tradicije, značajno je primetiti da je ovaj Najtov tekst započeo svoj život, odnosno da je autorovo bavljenje problemom konflikta između ljudi i makakija u Japanu započelo radom pod nazivom *Monkeys on the Move: the Natural Symbolism of People-Macaque Conflict in Japan* (eng. Majmuni u pokretu: prirodni simbolizam konflikta između ljudi i makakija u Japanu) iz 1999. godine. Teorijsko-metodološka inspiracija koju je autor prvobitno crpeo iz

Još jedna česta preokupacija u antropološkim tekstovima o ljudsko-životinjskim odnosima je pitanje granica između ljudi i životinja,⁷² bilo u kontekstu nauke i različitih vidova dekonstrukcije kartezijanske filozofije i zapadnjačkih ideja o životinjama, bilo u kontekstu različitih nativnih praksi uspostavljanja, negiranja, transformacije ili nedostatka ovakvih razlika. U kontekstu istorije Zapadnih društava, ovime su se mahom bavili historičari, ali ne nedostaje ni antropoloških tekstova na tu temu, naročito kada se radi o, na primer, transformaciji životinjskih tela u naučne predmete (Asdal 2008). Karlos Fausto (Fausto 2007), na primer, ekstenzivno piše o različitim praksama pretvaranja ulovljenih životinja koje se jedu u *ne-osobe* u društvima koja žive u basenima reka Amazon i Orinoko. Međutim kada je reč o antropologiji ljudsko životinjskih odnosa, ovakva preispitivanja se često pletu sa preispitivanjima ideja o moći, kako teorijskih tako, uslovno rečeno, i praktičnih. Anand Padnian (Padnian 2008) tako piše o Fukoovom konceptu *pastoralne moći* (Foucault 1981) u kontekstu post-kolonijalne Indije i indijskih stočara koji gaje vodene bizone. Autor u tekstu *Pastoral Power in the Postcolony: on the Biopolitics of the Criminal Animal in South India* (eng. Pastoralna moć u postkoloniji: o biopolitici kriminalne životinje u Južnoj Indiji) preispituje istorijske kolonijalno nametnute ideje o kolonizovanim populacijama kao ne-sasvim-ljudskim, i smeštajući život proučavanih ljudi - mahom pripadnika Pirmalalai Kallar kaste - u istorijski kontekst, piše o ideji pastoralne moći s jedne strane kao teorijskom konceptu, a s druge strane kao fenomenu vidljivom u pastoralnim društvima.

Pripadnici Pirmalalai Kallar kaste su bili kriminalizovani od strane kolonijalnih vlasti budući da su važili za moralno nečiste lopove, kradljivce stoke, iznuđivače i drumske razbojnike. Ovo se ogledalo u tome što su 1918. godine proglašeni "kriminalnim plemenom", i u tome da su svim muškarcima pripadnicima kaste uzimani otisci prstiju, i bilo im je zabranjeno da napuštaju svoja sela bez posebnih papira (Pandian 2008, 88). Iako su u 19. veku migrirali u područje u kojem danas žive kako bi izbegli glad, i po dolasku bili u nezavidnom društvenom položaju i bavili se najamnim radom, danas pripadnici ove kaste zauzimaju ključne društvene položaje, poseduju moć i bogatstvo i sačinjavaju najbogatiju kastu na teritoriji koju naseljavaju. Dominantna ideja je da su do bogatstva i moći došli krađom, švercom i drugim kriminalnim radnjama. Pandian u tekstu *Pastoral Power in the Postcolony* piše o

evropske - ili britanske - simboličke škole mišljenja o životinjama je vidjiva već u samom naslovu koji evocira rad Meri Dagleas.

⁷² O tome sam i sama pisala u Žakula 2013.

internalizaciji kolonijalnih diskursa o ovim ljudima, i načinima na koje stočari koji žive u regiji prave paralele između načina na koji govore o upravljanju krdoma koja izvode na ispašu i upravljanju društvom odnosno ljudima. U izvesnom smislu, Pandian "otvara" pitanje *pastoralne moći* kako ju je definisao Fuko, i primenjujući njegove ideje donekle bukvalno, istražuje modalitete društvenosti i njihovu povezanost sa narativima o ponašanju ljudi i goveda u Južnoj Indiji.

Kada je reč o istorijsko-antropološkim tekstovima o ljudsko-životinjskim odnosima u savremenim društvima, zanimljiv je tekst Birgite Edelman (Birgitta Edelman 2005) *From Trap to Lap: The Changing Sociogenic Identity of the Rat* (eng. Od zamke do krila: promenljivi sociogeni identitet pacova). U ovom tekstu, autorka govori o istoriji pacova (*rattus norvegicus*) u Britaniji, njihovoj percepciji kao gamadi, i naizgled neobičnom trendu gajenja tzv. *fancy rats* koji je započeo u 19. veku, trajao i počeo da jenjava dvadesetih i tridesetih godina 20. veka, ali nije potpuno nestao, i počeo ponovo da dobija na popularnosti od kraja sedamdesetih godina 20. veka. Priča o pacovima i njihovom sociogenom identitetu obuhvata nekoliko aspekata kako antropološkog razmatranja ljudsko-životinjskih odnosa, i ljudske percepcije i prakse u vezi sa pacovima kroz istoriju. Brigita Edelman pre svega tretira antropološku literaturu o klasifikacijama (uz poseban osvrt na strukturalizam) i pozicionira ove životinje - bar u Britaniji, ali i načelno u Evropi - kao (isprva) nečiste, htanske i asociirane sa prljavštinom, đubretom i kanalizacijom. Ovo je percepcija koja i danas postoji, ali je ono što je zanimljivo to kako je pacov kroz različite prakse od sredine 19. veka nadalje domestikovan, te kako su istorije percepcije pacova u izvesnom smislu divergirale - divlji pacovi su i dalje štetočine i gamad, dok su domestikovani pacovi, s jedne strane, postali važni instrumenti u naučnim istraživanjima i odgajaju se u posebnim uslovima, i s druge strane, postali kućni ljubimci. No, autorka se u tekstu fokusira na uzgajanje *fensi pacova*⁷³ i istoriju njihovog držanja kao kućnih ljubimaca. Ono što je važno u vezi sa uvidima Brigitte Edelman o usponu, padu i ponovnom usponu držanja i razmnožavanja fensi pacova, u antropološkom smislu, tiče se etabliranja klasnih razlika i simboličkih i praktičnih aspekata društvenih i u krajnjoj liniji, *arhitektonskih* promena kroz koje je britansko društvo prolazilo u 19. i 20. veku.

⁷³ Čini mi se da je kolokvijalizam u ovom smislu sasvim opravdan kao prevod za *fancy rats*.

Pozivajući se na autore Stalibrasa i Vajta (Stallybrass and White 1986, 3), Brigita Edelman ukazuje na transformaciju simboličkog značenja pacova u kontekstu sanitarnih i medicinskih uvida u 19. veku, posebno u urbanim sredinama. Kako autorka navodi:

"Od toga da je bio prezrena životinja zbog ulaska u kuće i štale, i jedenja i prljanja hrane namenjene za ljudsku ili životinjsku ishranu, pacov je sada transformisan u životinju koja je u životinjskom svetu zauzimala homolognu poziciju đubretu i otpadu u novom higijenskom poretku društva. Pacov više nije bio samo napast i neprijatelj farmera, postao je prljava vrsta gamadi, odvratna i mrska. Simbolička uloga pacova je naizgled rasla u važnosti u meri koja je odgovarala važnosti novog sistema drenaže - kanalizacije koja je slavno odvajala i zaklanjala otpad od vida i njuha stanovnika iznad. Konstrukcija kanalizacionog sistema implicirala je da prljavština i otpad bivaju odbačeni i odvojeni u fizički donji svet (eng. *underworld*), nastanjen pacovima i svinjama. Ponekada, kanalizacija bi se prepunila i ostavila prljavštinu na ulicama, a ovo iskustvo je imalo paralelu u imaginarnom svetu užasa koji je uključivao strah od transgresije granica između gornjeg i donjeg sveta" (Edelman 2005, 124, moj prevod).

Autorka dalje ovu ideju razvija, govoreći o tome kako su u buržoaskoj imaginaciji 19. veka pacovi postali deo čitave konstelacije opsesivno razmatranih nepomenljivih (eng. *unmentionable*) fenomena organizovanih prema podeli na visoko i nisko.

Kako autorka kaže:

"Prema Stalibrasu i Vajtu, postoji veza između cenzurisanja 'niskih' delova tela i naglašavanja i fascinacije 'niskim' delovima grada u buržoaskom životu i imaginaciji. Dok se niski delovi tela čiste, pokrivaju, ne pominju i ostaju nepominjani (eng. *unmentionable*), nalazimo sve veću opsesivnu preokupaciju i fascinaciju nižim delovima grada predstavljenim kroz 'sirotinjske kvartove, prosjake, prostitutke i kanalizaciju'. Hijerarhija tela je transponovana na hijerarhiju grada' (ibid, 145). Strah od pacova je onda strah od odbačenih delova dole; strah koji kanalizaciju koristi kao medijatora za nepomenljiv deo tela." (Edelman 2005, 125, moj prevod).

Demonizacija pacova je, tako, išla ukorak sa usponom buržoazije i simboličkim prečišćavanjem sveta. Međutim, paralelno sa ovim procesima, i naizgled paradoksalno, događao se i uspon popularnosti fensi pacova kao kućnih ljubimaca.

Ovaj "paradoks" Edelmanova razjašnjava na sledeći način:

"Budući da smo upoznati sa homolognom pozicijom koju su imali pacovi i niže klase, možemo takođe ukazati na činjenicu da postoji homologija i između načina na koje se članovi ovih grupa

posmatraju kada su viđeni kao pojedinci nasuprot kolektiva ili grupa. Radnička klasa nije sasvim suma svojih delova. Njeni individualni pripadnici mogu biti slatka deca, lepe mlade žene, prijateljski nastrojeni starci - u stvarnosti, kao i u svetu stereotipa. Kućna pomoćnica je tako reprezentativna za, ali ne i identična sa nečistim i niskim, na isti način na koji je pacov u kavezu reprezentativan za, ali ne i identičan sa nečistim i niskim. Ova ambivalencija ukazuje na to da ih je moguće uvesti u visoko društvo, ali ne bezuslovno. Pomoćnica, kao i pacov, je prošla proces prečišćavanja. Čista, standardizovana uniforma, krzno nove vrste, ograničeni prostor kao što su odaje za pomoćnice ili kavez, garantuju da poredak nije narušen. Zaraza je svedena na minimum, i više i dalje drži potpunu kontrolu nad nižim, gospodar/gospodarica nad sluškinjom, čovek nad životinjom." (Edelman 2005, 126, moj prevod).

Značaj teksta Brigitte Edelman ogleda se pre svega u tome što u kontekstu Zapadnog industrijalizovanog društva skicira jednu vrstu kulturnog odnosa prema, opet, jednoj vrsti životinje, i ukazuje na to kako su naše percepcije ali i naše prakse u vezi sa životinjama promenljive i kulturno uslovljene. Važnije, ukazuje na to da ih je nemoguće sagledati i adekvatno razumeti bez tretiranja uloge koju određene životinje imaju u ljudskim društvima a koja, kako se vidi iz primera pacova, zavisi jednako od njihovih ponašanja koliko i od ljudske atribucije značenja. Štaviše, pacovi su odličan primer toga da atribucija ljudskih simboličkih značenja životinjama ne počiva samo na mentalnim kategorijama, već ima ukorenjenje u življenoj stvarnosti. Ali ono što ovaj tekst svrstava u školu antropologije ljudsko-životinjskih odnosa u savremenom smislu (nasuprot samo preispitivanju simbolike pacova) je to što se dijahronijski fokusira na ljude koji su sa pacovima interreagovali i to ne samo u, uslovno rečeno, ekonomskom već i u emotivnom smislu. A istorijsko-antropološko preispitivanje takve prisnosti čini još jedan od dometa antropologije ljudsko-životinjskih odnosa, i još jedno od mogućih polja istraživanja.

Ono što čini pristup antropologije ljudsko-životinjskih odnosa specifičnim, kao što se dalo videti iz do sada navedenog jeste u izvesnom smislu i akcenat na bliskosti i prisnosti između ljudi i životinja u različitim kontekstima. Međutim, bliskost i povezanost nisu jedini mogući načini građenja značajnih odnosa sa drugim životinjama, niti jedina moguća vrsta ljudsko-životinjskih odnosa koja se može etnografski istražiti tako da životinje uzme u obzir kao dejstvene aktere. Ovo je, na kraju krajeva slučaj i sa mojim istraživanjem zooloških vrtova.

No, kao što je ranije napomenuto, nisu svi prisni odnosi isti, i važnije, nisu isti kao odnosi između ljudi i njihovih kućnih i drugih ljubimaca, a prisnost ili intimnost sa drugim

životinjama, pored toga što su kontekstualno uslovljene - što se već čini kao antropološka datost - imaju različite uzroke, posledice, ciljeve i ishode, i što je najvažnije, prisnost zapravo *može poprimiti različite oblike*, a njeno preispitivanje i problematizacija se čine kao važan zadatak za antropologiju ljudsko-životinjskih odnosa.

S tim u vezi, a posebno u metodološkom smislu, značajan je tekst (nezgodnog za transkribovanje) Mateia Kandeae (Matei Candea 2010) naslovljen "*I fell in love with Carlos the meerkat*": *Engagement and detachment in human-animal relations* (eng. "Zaljubila sam se merkata⁷⁴ Karlosa": angažman i odvajanje u ljudsko-životinjskim odnosima⁷⁵).

Naime, Kandeae je obavljao terensko istraživanje u pustinji Kalahari među (poglavito britanskim) naučnicima koji se bave istraživanjem ponašanja merkata (*suricata suricatta*) i, naravno, merkatima.⁷⁶ Autorovi teorijsko-metodološki uvidi su se pokazali kao značajni za ovo istraživanje.

Glavni doprinos Kandeinog teksta antropologiji ljudsko-životinjskih odnosa je uvid da postoje situacije i konteksti u kojima "uzimanje proučavanih zaozbiljno" odnosno "ozbiljno shvatanje informanata" na kakvo pozivaju (i) autori ontološkog obrta, znači *odstupiti i ostaviti na miru*, znači *ne mešati se*, situacije u kojima angažman među vrstama podrazumeva

⁷⁴ Merkatu su vrsta malog društvenog mungosa koji živi u Južnoj Africi u grupama koje mogu brojati od manje od 10 pa sve do 50 individua, i specifični su po tome što su jedna od retkih vrsta sisara koji žive u grupama u kojima jedna ženka monopolizuje razmnožavanje, razmnožava se sa dominantnim mužjakom, i na različite načine - od podizanja nivoa stresa do ubijanja novorođenčadi suzbija koćenje drugih ženki. Mužjaci iz grupe često odlaze i traže prilike za parenje u drugim grupama. Merkatu su zemne životinje koje kopaju podzemne tunele u kojima spavaju, ali dane provode tražeći hranu napolju, i komuniciraju cvrkutanjem, a uobičajeno je da, dok grupa traži hranu, jedan ili više merkata stoje na zadnjim nogama (često na nekoj uzvisini) i osmatraju tako da mogu da upozore ostale članove grupe ako nailazi neki predator ili druga vrsta pretnje. Njihov poseban način socijalizovanja je zanimljiv za naučnike koji se interesuju za životinjsku komunikaciju. Istraživačka stanica u kojoj je autor radio je ispostava Kalahari Merkat Projekta koji organizuje Univerzitet u Kembridžu, i koji je u trenutku njegovog boravka tamo postojao duže od 16 godina (Kandea 2010, 241).

⁷⁵ Kandein (?) tekst i terminologija koju koristi su se pokazali kao jako važni, ali i jako kompleksni za prevođenje i razumevanje. Pre svega, "angažman" teško da je adekvatan prevod za "engagement", a ni "odvajanje" nije najsrećnije rešenje za "detachment". U ovom radu ću, ipak, koristiti ove prevode budući da bi opisno prevođenje i referiranje na njih bilo rogovatno i previše zahtevno. Međutim, trudiću se da u tekstu pojasnim značenje ovih i drugih termina koje autor koristi najbolje što mogu, a tako da njihovo značenje i implikacije budu jasni čitaocima.

⁷⁶ Ovde ću sebi dozvoliti jedno internetski-kolokvijalno #fieldworkgoals odnosno #terenskiciljevi.

"primirje", ili uzajamno ne-diranje koje je jednako u interesu životinja koliko i u interesu ljudi koji sa njima stupaju u relacije. Za ovo, ili bar za Kandein kontekst, ali i kontekst zoološkog vrta u kojem sam ja radila istraživanje, je pitanje *habituacije* ključno. U tom smislu, habituacija označava privikavanje, i nalazi se na granici između "divljosti" (u nedostatku bolje imenice) i "pitomosti". Životinje u zoološkim vrtovima (ali ne sve), na primer, kao što je ranije naznačeno prolaze izvesnu dresuru, ali one su i dalje divlje životinje. Tigar ili lav (ili jaguar!) iz zoološkog vrta nisu ništa manje opasni nego njihovi divlji rođaci, niti su merkati u zoološkom vrtu išta manje plahi od merkata u divljini, ali životinje u zoološkom vrtu jesu *habituirane* tj. *naviknute* na prisustvo ljudi, kako posetilaca tako i posebno svojih timaritelja i drugog osoblja u vrtu. Inače ne bi izlazile i svojih skrovišta i ne bismo mogli da ih vidimo.

Ilustrativan primer ovoga sam na terenu imala prilike da čujem od jedne ispitanice koja zapravo živi u kući koja se nalazi u okviru kompleksa Zoo Palića, i koja dugi niz godina radi u vrtu. Ova žena je u svom domu othranjivala različite životinje, a govorila mi je posebno o lavici i kengurima. Ona je svoje iskustvo predstavila i uobličila kroz narativ o procesu zaboravljanja kod životinja. Naime, iako su je kenguri koje je odgajala pratili u stopu po vrtu, kada su stasali da budu izloženi, i pušteni u volijeru, vrlo ubrzo su je zaboravili i nisu na nju reagovali ništa drugačije nego što su reagovali na druge ljude. S druge strane, lavica koju je odgajala je, kada je stasala, prebačena u Beogradski zoološki vrt. Moja ispitanica ju je jednom prilikom posetila, i lavica ju je prepoznala, ali kako kaže, ne bi se usudila da danas uđe u kavez sa njom.

Ono što, dakle, savremenu antropologiju ljudsko-životinjskih odnosa čini specifičnom jeste dvojaka vrsta angažmana, s jedne strane to je angažman sa drugim životinjama na terenu, a s druge strane to je izučavanje i, opet, angažman sa ljudima koji stupaju u društvene odnose sa tim životinjama. Pored toga, to je uzimanje u obzir "životinjske perspektive" u istraživanju i velika pažnja koja se posvećuje odnosima između ljudi i životinja kao socijalnim odnosima, i kao zapravo, *dvosmernim* relacijama u okviru kojih su i jedni i drugi dejstveni akteri koji oblikuju te relacije i njihove ishode, a životinje nisu podložne simboličkom niti bilo kojem drugom redukcionizmu.

1.7 Izučavanje životinja u srpskoj etnologiji

Nažalost,⁷⁷ naredni odeljak, u kojem ću se potruditi da predstavim dosadašnja istraživanja životinja ili ljudsko-životinjskih odnosa u domaćoj etnologiji (i antropologiji), će biti srazmerno kratak i mahom jednoobrazan.

Naime, istraživanja ljudsko-životinjskih odnosa u savremenom smislu do sada u domaćoj etnologiji i antropologiji nisu postojala. Moguće je, međutim, ustvrditi da je bilo radova koji bi, ako bismo zažmurili na jedno oko, mogli pripadati nekakvoj proto-simboličkoj školi mišljenja, ali i onih koji bi spadali u "prozore i ogledala" odnosno onih koji su odnose sa i prema životinjama, kao i "živoinske spektakle"⁷⁸ posmatrali kao metafore za nešto drugo. Životinje su često bile implicitno prisutne u radovima, uzevši u obzir da se domaća etnologija formirala kao disciplina koja se prvenstveno bavila selom i ruralnim načinom života, ali ozbiljnijeg teorijskog razmatranja i problematizacije ljudsko-životinjskih odnosa u tim kontekstima jednostavno nije bilo.

Životinje su, tako, na primer u Čajkanovićevim radovima i sintezama o narodnoj religiji (Čajkanović 1994a/1941, 1994b) figurirale kao predmeti kulta koji se najčešće objašnjavaju nekakvom evolucionističkom pretpostavkom o ranijim oblicima (srpske ili slovenske) religije, za koju po pravilu nije postojalo nikakvo ozbiljno uporište u istorijskim ili drugim izvorima već je ona bila plod autorove bujne mašte, analoškog mišljenja i dobrog poznavanja literature o paganskim religijama različitih evropskih (ali i vanevropskih) naroda. Čajkanović je tako posebno insistirao na pretpostavljenoj mitološkoj i simboličkoj (ne da ju je on nazivao simboličkom) vezi između srpskog naroda i vukova, odnosno vuka za kojeg je čvrsto verovao da je teriomorfni oblik ranijeg srpskog vrhovnog boga (Čajkanović 1994a, 118-122). I iako njegovi spisi (koji su mahom sačinjeni od podataka koje su skupljali raniji istraživači) obiluju informacijama o različitim oblicima kultova koji se u različitim geografskim područjima daju različitim životinjama u različita vremena,⁷⁹ za izuzetkom ranije pomenutih dubioznih pokušaja rekonstrukcije ranijih oblika religije, ovi podaci su ostali bez ikakvog teorijskog objašnjenja ili tumačenja.

⁷⁷ Ili na sreću?

⁷⁸ U vrlo širokom shvatanju reči spektakl.

⁷⁹ Do sada bi već trebalo da bude jasno da su Čajkanovićevi prilozi o životinjama u religiji mahom bili nizovi dekontekstualizovanih etnografskih podataka (upitne vrednosti), nagomilavani bez ikakvog ozbiljnijeg reda i načina.

Sledeći put kada su se životinje našle na meti srpskih etnologa, reč je bila o tekstovima o životinjama autora Tihomira Đorđevića. Ovi tekstovi su objavljeni u dva toma publikacije „Život i običaji narodni“ pod naslovom *Priroda u verovanju i predanju našega naroda I i II* (Đorđević 1958, 1958a).

Može se reći da je u dvema knjigama *Prirode* priroda iz naslova shvaćena u strukturalističkom smislu – pored tekstova o životinjama, one uključuju i tekstove o postanku sveta, različitim astronomskim i atmosferskim pojavama, ali i fenomenima poput „premeštanja nepokretnih predmeta“ i „oživljavanja mrtve ribe“ – stvarima koje se nalaze izvan ljudske kontrole. Ovde ću se međutim osvrnuti samo na tekstove o životinjama kojih ukupno ima 37.⁸⁰ Potrebno je naznačiti i da tekstovi o lasici, krtici, kumriji, pužu, orlu, ždralu, pauku, rodi i kornjači nisu podeljeni na posebna poglavlja, dok u nekim tekstovima postoje poglavlja koja su specifična samo za vrstu o kojoj je reč. Tako na primer, u tekstu o konju postoje posebna poglavlja „konj kao prijatelj“ i „sahranjivanje konja“,⁸¹ u tekstu o zecu postoji posebno poglavlje „lovljenje“ koje se razlikuje od poglavlja „tamanjenje“ u tekstovima o štetočinama, budući da se zec jede, u tekstu o vuku postoji posebno poglavlje „prošnja kad se ubije vuk“ i slično.

Načelno, od 28 tekstova koji su podeljeni na poglavlja većina se sastoji od svih (ili nekih od) sledećih: **uopšte** (23) – u ovom odeljku se obično navode različiti narodni nazivi za određenu vrstu i, ako je reč o vrsti koja je varijabilna, koje varijacije postoje „u nas“ – na primer koje sve rase psa i slično; **kao biće** (21) – ovaj odeljak sadrži podatke o ponašanju životinje isprepletane sa isečcima narodnih verovanja i praksi u vezi sa vrstom; **ostala verovanja o**, uz varijacije u formulaciji (26) – sadrži nasumično navedena različita verovanja iz različitih krajeva koja su u vezi sa datom životinjskom vrstom; **bolesti** (životinja) (3) – je odeljak koji navodi različite bolesti od kojih vrsta oboleva, i pojavljuje se samo u tekstovima o govečetu, ovci i pčeli – pripitomljenim vrstama koje žive u grupi; **zaštita** (životinja) (3) – sadrži podatke o različitim načinima zaštite (opet, govečeta, ovce i pčela) od bolesti i narodno-medicinskim procedurama kojima se one leče; (životinja) **kao lek** (12) – sadrži podatke o

⁸⁰ Ili 38 u zavisnosti od čitaočeve ontološke pozicije glede postojanja „čudotvornog pileta“, odnosno baziliska koji se izleže iz jajeta koje je sneo petao. Šalu na stranu, iz rada je izostavljen tekst o kokošijem jajetu, kao i tekstovi o sugaretu i borbi životinja. Akcenat je bio na tekstovima koji opisuju posebne vrste i kao takvi slede određenu formulu.

⁸¹ Koja su pominjana ranije u ovom tekstu.

tome kako i koji delovi određene životinjske vrste su korisni u magijskom ali i praktičnom (u nedostatku boljeg termina) lečenju i prevenciji različitih bolesti kod ljudi⁸² i stoke, ali i u prevenciji natprirodnih nevolja; **tamanjenje ili ubijanje i hvatanje** (3) – postoje u poglavljima o vuku, medvedu i zmiji i govore o tome kako i kada valja loviti ove životinje; **zaštita od** (5) – sadrži podatke o tome kako se (magijski) zaštititi ili zaštititi letinu i stoku od različitih životinja; **predviđanje** sa varijacijama u formulaciji (8) – sadrži podatke o tome šta i kako određene životinje mogu predvideti ili nagovestiti ili kako je moguće proricati buduće događaje na osnovu njihovog ponašanja; **kako je postala** (2) – postoji u tekstovima o lastavici i kukavici i sadrži podatke o narodnim verovanjima u vezi sa postankom ovih vrsta.

Ono što je karakteristično za sve tekstove je da u njima - kao i kod Čajkanovića - ima malo ili nimalo teorijskog upliva već je reč uglavnom o navođenju građe, da su razgraničenja među poglavljima manje-više arbitrarna, te da je sasvim uobičajeno da isti pasus odjednom iz svakodnevnog odluta u potpuno nesvakidašnje. Ono gde postoji razlika između Đorđevićevog priloga i Čajkanovićevih sinteza jeste, s jedne strane u tome što je Đorđević ipak, reklo bi se, prepoznao da se ne mogu svi ljudsko-životinjski odnosi svesti na religiju i kult, te da životinje imaju i drukčiju ulogu u "životu i običajima narodnim". Ovo je posebno vidljivo u Đorđevićevim poglavljima o konju i psu.

Tekst o konju nije zasnovan samo na beleškama drugih autora već i na Đorđevićevim terenskim istraživanjima, i sadrži divno potpoglavlje naslovljeno "Konj kao prijatelj" (Đorđević 1958, 148 - 154). Iako, naravno, nije moguće tvrditi da je Đorđević imao ikakvog teorijskog upliva glede ljudsko-životinjskih odnosa u svojim radovima, etnografski podaci koje daje su, ako ništa drugo, podložni naknadnim interpretacijama. U tom smislu, od poglavlja o konjima kao prijateljima koje se mahom bavi "verovanjima" o ulozi konja u odnosu između konja i jahača, značajnije je poglavlje "Sahranjivanje konja" (Đorđević 1958, 154-158), koje sadrži niz istorijskih podataka o praksi sahranjivanja konja i podizanja nadgrobnih spomenika za njih. Autor daje primere konja koji su sahranjeni - nasuprot korišćenju njihovih lešina za ishranu drugih životinja u domaćinstvu što je inače bila praksa - zato što su preneli svoje vlasnike kroz ratove, na primer. Tako Đorđević piše o izvesnom Mirku Jovanoviću iz Sandžaka kojeg je konj spasao od potere u Prvom svetskom ratu, a

⁸² Tako na primer „У Левчу и Темнићу кад ко добије пришт на прсту треба да завуче у кокошињу задњицу. Ако кокошка мањка, треба узети другу. И тако редом докле једна не остане жива, и онда је болесник спасен“ (Đorđević 1958b, 72).

zatim sa njim prošao i Proboj Solunskog fronta, te ga je Mirko "oslobodio svakog rada" (Đorđević 1958, 154) i držao ga u štali koja je bila "udobnija no mnoge kuće po Sandžaku" (ibid.), a kad je konj uginuo bio je sahranjen i podignut mu je spomenik.

Kada piše o psima (Đorđević 1958, 239-252), isti autor na svoj pseudosistematičan način, o psima iznosi etnografske podatke koji su - igrom slučaja - u potpunosti analogni onima koje 2007. i 2013. godine iznosi Eduardo Kon. Govori o tome kako su psi mahom u srpskom tradicionalnom društvu zapostavljeni i prepušteni samima sebi, ali i kako su važni kao branitelji stoke, te kako seljaci međusobno kada parniče o ubistvu psa kažu kako im je ubijen *čobanin* (Đorđević 1958, 240, moj kurziv), i kako su i psi podložni različitim ritualima koji treba da ih u izvesnom smislu, društveno uobliče. Đorđević daje sledeći primer:

"U narodu se veruje da se pas može učiniti da bude zao. U Ljubinju, u Bosni, "kad hoće čovjek da ima kod kuće ljuto pseto da mu rsuz ništa uraditi ne može, neka dobije gdje malo štene, pa kad ga kući donese neka ga zamota u crnu haljinu i tri puta oko kuće obnede, te mu sa kose da komadić hleba govoreći: Niti pazio kuma, niti prijatelja u danu i noći, već sve kosio kao kosom!" u Homolju da bi ovčarski psi bili vredni i zli sipa im se od pomuzenog mleka na Đurđev dan u jednu karlicu da poloču" (Đorđević 1958, 242-243).

Ovi primeri iz istorije srpske entologije su značajni iz dva razloga. Pre svega, oni ukazuju na to da su zajednice koje su u 19. i ranom 20. veku živele na prostoru današnje Bosne i Hercegovine i Srbije imale specifične odnose prema konjima i psima, te da ta vrsta odnosa nije nekakva zamišljena posledica metodoloških pomaka u okviru discipline. A kada je reč o samoj istoriji discipline na ovim prostorima, i doprinosu samog Tihomira Đorđevića, može se reći da je njegovo napuštanje *religijskih rekonstrukcija* kao glavnog cilja ispitivanja "verovanja" u vezi sa životinjama rezultiralo sjajnim etnografskim podacima koji se danas mogu interpretirati u skladu sa novim antropološkim paradigmatama. U interpretativnom smislu je tako o konjima kao i o psima moguće govoriti kao o životinjama koje su bile izuzetno korisne za ljude u ekonomskom kontekstu. Činjenica da su samo neki a ne svi konji sahranjivani, te da su oni koji su konje sahranjivali u Đorđevićevim pričama uglavnom bili bogati pojedinci koji su imali specifične odnose sa tim posebnim konjima, dočim je sudbina ostalih uginulih konja bila da se vrate u lanac ishrane, nam govori da ni za njih, kao ni za pse, nije bilo mesta u društvu kao-za-životinje. I isto kao što su dobri ovčarski psi nazivani čobanima, a psi uopšte bili podložni različitim ritualnim praksama ili različitim interpretacijama njihovih ponašanja, njihovo mesto u društvu je bilo određeno njihovom

funkcijom, ali ne funkcijom u nekakvom ekonomskom ili ekološkom smislu (osim u najširem mogućem shvatanju), već *radom koji su obavljali* a koji je bio deo *ljudskog društva*. Oni i njihova, uslovno rečeno, *vrednost* su dakle bili obeleženi odnosima sa ljudima i ostalim "žiteljima" okoliša kao što su vukovi ili usevi. Đorđevićev doprinos istraživanju životinja u srpskoj etnologiji se ogleda u - makar sporadičnom - beleženju ljudsko-životinjskih odnosa *kao takvih*, bez pretenzija na rekonstrukcije ranijih religijskih formi koje su ih oblikovale. No, ovo su zrnca uvida koja prosijavaju iz inače monotonih tekstova, vidljiva oku trenirane posmatračice, i svakako nisu nešto čega je autor bio svestan kada je pisao, posebno imajući u vidu činjenicu da je najveći deo njegovih etnografskih podataka, barem o životinjama, bio preuzet od drugih etnografa.

Dakle, Tihomir Đorđević, kao i Čajkanović, i kao i drugi autori domaće etnologije koji su sporadično pominjali životinje *dok su pričali o nečem drugom* (najčešće narodnoj religiji), bili su manje ili više teorijski zaglibljeni u onome što Ivan Kovačević naziva "prepisivačkim praksama" (Kovačević 2015).

No, sledeći hronologiju koju Kovačević (2015) nudi za razumevanje promena u domaćoj etnologiji i njene transformacije u antropologiju, primetićemo da one otpočinju tek sedamdesetih godina 20. veka sa dolaskom strukturalizma. Promene koje su paradigmatiska previranja donela sa sobom imale su svakojake posledice po disciplinu u domaćem kontekstu, a koje prevazilaze okvire ovog teksta. Ono što je značajno jeste to što se etnologija, postajanjem antropologijom, sve više tematski seli u gradove, a fokus se pomera sa analiza seoske kulture na urbane fenomene, narative i rituale. I tu, sa urbanizacijom etnologije i njenom transformacijom u antropologiju, čak i one implicitne životinje koje su praznovane ili žrtvovane htonskim božanstvima etnografskih fikcija o istoriji religije, polako nestaju iz discipline. A i kada su u njoj prisutne, tu su kao metafore za nešto drugo. Tako, na primer, Kovačević u trećem tomu *Semiologije mita i rituala* iz 2001. godine piše o bekstvu majmuna Samija iz Beogradskog zoološkog vrta i reakcijama Beograđana koji su masovno "podržavali" Samija i proizveli ga u simbol političke disidencije. Ovaj Kovačevićev tekst bi se u tom smislu mogao svrstati u pristupe koji su ranije označeni kao "prozori i ogledala", budući da situaciju sa Samijem koristi kako bi ispričao priču o političkim tenzijama i previranjima u tadašnjem srpskom, odnosno, jugoslovenskom društvu.

Svakako, životinje nisu sasvim nestale iz domaće etnologije i antropologije, ali je bavljenje njima (budući da se zaista ne može tvrditi da je bilo bavljenja ljudsko-životinjskim *odnosima*) ostalo manje-više nepromenjeno i zasnovano mahom na rekonstrukcijskim spekulacijama o prethrišćanskim božanstvima ili reiteracijama etnografske građe. Ovo se može videti na primeru III knjige *Etnokulturološkog zbornika* iz 1997. godine u kojoj su objavljena izlaganja sa trećeg međunarodnog simpozijuma čija je tema bila *Priroda u običajima i verovanjima* (ur. Sreten Petrović). Ova publikacija je okupila stručnjake iz različitih zemalja, i bila je podeljena na 4 veće celine pod nazivima: *Kulturološki i humanistički značaj prirode u narodnim običajima i verovanjima; Nebeska tela, zemlja, voda, kamen i demonska bića u običajima i verovanjima; Životinjski svet u običajima i verovanjima* i *Biljni svet u običajima i verovanjima. Priroda u folkloru i jeziku*.

U odeljku o životinjskom svetu se, pak, među uzbudljivim doprinosima poput *Priloga klasifikaciji životinjskog sveta u basmama istočne i južne Srbije*⁸³ (Prvulović 1997), izdvaja tekst prof. Nikole Pavkovića pod nazivom *Ljudsko u životinjskom* (Pavković 1997). Pavkovićev tekst je interesantan budući da se - iako rudimentarno - bavi ljudsko-životinjskim odnosima, a na primeru "zabrane incesta" koju ljudi sprovode nad domaćim životinjama. Pavković se tako dotiče koncepcija prirode i prirodnosti i bolesti i mogućih posledica ukrštanja domaćih životinja u srodstvu o kojima su mu pričali kazivači na terenu, ali uzevši u obzir kratak format i opskurnost publikacije, ukupan, iako pionirski, doprinos teksta izučavanju ljudsko-životinjskih odnosa u domaćoj etnologiji i antropologiji je mršav.

U tom smislu dakle, može se reći da su životinje u istoriji srpske etnologije (i antropologije) mahom figurirale kao delovi scenografije u rekonstruisanim religijskim ritualima iz davnina, kao teriomorfne emanacije domišljenih paganskih božanstava, kao predmeti kultova čije je postojanje u etnografskom zapisu bilo i finalni domet njihove interpretacije, ili, skorije, kao prozori ili ogledala koji nam imaju nešto saopštiti o ljudskom društvu.

S tim u vezi, moja želja, kao i jedan od ciljeva ovog rada jeste da uvedem izučavanje ljudsko-životinjskih odnosa u srpsku etnologiju i antropologiju, kao i da pružim nov, i nadam se važan i izazovan, doprinos ovom istraživačkom polju na opštijem disciplinarnom nivou.

⁸³ Koji *bukvalno* podrazumeva prebrojavanje toga koliko puta se koja životinjska vrsta pojavljuje u izvesnom korpusu basmi iz istočne i južne Srbije. Revolucionarno štivo.

Ovo mi se čini važnim iz više razloga nego što mogu da nabrojim, pa ću citirati Sandersa i Arluka:

"Ispitivanje ljudskih veza sa životinjama sadrži potencijal da postigne mnogo širi i, na kraju krajeva, važniji cilj od pukog uvećavanja korpusa sociološke teorije i metoda. Krunska korist od intimnog, emotivno osvešćenog, introspektivnog, ka intervenciji orijentisanog i zahvalnog izučavanja životinja i njihovih veza sa ljudima je nada koju ovaj poduhvat uliva u mogućnost suprotstavljanja maskulinističkom, pozitivističkom, strukturalističkom, redukcioniističkom viđenju prirodnog sveta i mestu 'čoveka' u tom svetu. Interpretativno/iskustveno učešće u ustaljenim oblicima uzajamnosti između ljudi i životinja nudi priliku za rekonstrukciju sveta prirode. I umesto sveta podeljenog na subjekte (naučnike, muškarce, moćne) i objekte (žene, životinje, "divljake"), slika sveta koja se nudi je sastavljena od subjekata-u-interakciji, ljudskih i ne-ljudskih aktera koji saraduju i bore se sa istorijskim, političkim i kulturnim silama u koje su njihove aktivnosti ušančene" (Sanders&Arluke 1993, 386, moj prevod).

I have recognized one form of oppression; now I recognize the rest.

Life is too short to make others' shorter.

Propagandhi 1996. "Nailing Descartes to the wall", sa albuma *Less talk, more rock*

2. Prakse izlaganja egzotičnih životinja: od menažerije do zoološkog vrta

U ovom poglavlju će biti reči o praksama izlaganja egzotičnih životinja u (poglavito) evropskim društvima kroz istoriju, sa posebnim akcentom na transformacijama koje su te prakse doživele sa usponom specifične evropske modernosti. Osnovni okvir za ovakvo promišljanje će biti, uslovno rečeno, "razvojni put" koji su kolekcije egzotičnih životinja prešle od menažerija bogatih pojedinaca i/li institucija do zooloških vrtova kakvi postoje danas.

Međutim, ovde bih želela da napomenem i to da nije sve kao što se čini na prvi pogled, i da skrenem pažnju na jedan važan aspekt kako istraživačkog procesa, tako i *otkrića* do kojeg sam došla, a koje se tiče upravo odnosa između zooloških vrtova i *modernosti*. Ovi uvidi će biti elaborirani dalje u tekstu, ali mislim da je već na početku važno napomenuti da su, za razliku od kolekcija predmeta izloženih u različitim (a posebno etnografskim) muzejima, kolekcija koje su direktna posledica modernosti, kolekcije egzotičnih životinja u evropskim (i drugim svetskim) gradovima, u trenutku kada su doživljavale svoje transformacije u zoološke vrtove - ili uistinu kada su isprva zasnivane kao *zoološki vrtovi* - u izvesnom smislu samo bivale *premazane* tankim slojem modernosti, ispod kojeg se kriju neke znatno starije preokupacije i odnosi.

2.1 Širi okvir promišljanja

Praksa držanja egzotičnih životinja u zatočeništvu i njihovog izlaganja je, čini se, stara koliko i život u gradovima. Istorijski i arheološki izvori prvu poznatu kolekciju divljih životinja smeštaju u Egipat, oko 2.500 godina pre nove ere (za hronološku tabelu razvoja zooloških vrtova, botaničkih bašti, javnih akvarijuma i prirodnjačkih muzeja videti: Hoage and Deiss 1996, ix). Bilo da se radilo o privatnim kolekcijama plemića ili drugih bogatih pojedinaca, životinjama držanim za javne borbe poput onih u Rimu, ili putujućim menažerijama koje su evropskom stanovništvu prikazivale egzotična bića iz dalekih krajeva od srednjeg pa do

duboko u 20. vek, ljudska fascinacija divljim, nedomestikovanim životinjama ima dugu i burnu istoriju kako u evropskim tako i u vanevropskim kulturama. "...Zoološki vrtovi su cvetali od vremena faraona i kineskih careva, preko Solomonove kolekcije 'majmuna i paunova', dalje kroz rimske cirkuse, menažerije Vilijema Osvajača i Henrija II, sve do Habzburga i drugih" (Hoage and Deiss 1996, vii, moj prevod)⁸⁴.

Cilj ovog poglavlja jeste da pruži pregled različitih praksi izlaganja egzotičnih životinja u Evropi, ukaže na transformacije kroz koje su te prakse vremenom prolazile, i smesti te transformacije u odgovarajući socijalni kontekst. Zarad jasnoće izlaganja, ove transformacije će, u najširem smislu, biti mapirane kao put od menažerija (bilo kolekcija egzotičnih životinja koje su držali evropski plemići, bilo putujućih kolekcija koje su služile kao atrakcije za široke narodne mase) kao modela izlaganja, do savremenih zooloških vrtova koji, prema literaturi, nastaju nakon Francuske buržoaske revolucije (Thomas 1983; Hoage and Deiss 1996; Ritvo 1997; Rothfels 2002 idr). U skladu sa, s jedne strane, dostupnošću podataka, a s druge strane i proliferacijom praksi izlaganja egzotičnih životinja u Evropi, u tekstu ću, sledeći istoričara Kita Tomasa (Keith Thomas) govoriti o vremenskom periodu od početka 16. veka do danas. Iako smatram da su prakse izlaganja egzotičnih životinja u antici (a naročito gladijatorske borbe i trijumfalne povorke koje su uključivale egzotične životinje) i srednjem veku legitimno polje istraživanja, one prevazilaze okvire ovog teksta, i na njih ću referirati samo u smislu istorijskih preteča ili korena današnjih praksi. Dalje, u ovom poglavlju ću ponuditi jednu moguću sistematizaciju savremenih praksi izlaganja egzotičnih životinja, zasnovanu na različitim kriterijumima za koje mislim da mogu pomoći razumevanju transformacija kroz koje su ove prakse prolazile u promenljivim društveno-istorijskim kontekstima i baciti svetlo na pretpostavljene društvene funkcije i *namene* životinjskih atrakcija, ali i promene koje je u određenom smislu pretrpela *publika* koja je ove atrakcije konzumirala. Sve ove elemente ću pokušati da smestim u širi kontekst promene odnosa prema prirodi u evropskim društvima sa specifičnom pozicijom koju su stacionarne kolekcije egzotičnih životinja imale i još uvek imaju u ovim procesima.

U tom smislu, teorijsko-metodološki okvir ovog poglavlja će, kao što je ranije napomenuto, biti preuzet prvenstveno iz historiografije i antropologije ljudsko-životinjskih odnosa i antropološke muzeologije. Ponudiću kratak pregled istorije različitih praksi izlaganja

⁸⁴ "Zoološki vrtovi" kao takvi su, zapravo, fenomen modernog doba, i razlikuju se od ranijih kolekcija, o čemu će biti reči dalje u tekstu.

egzotičnih životinja u Evropi od 16. veka do danas. Pokušaću da ih smestim u širi kontekst promene odnosa prema životinjama i prirodi tako što ću mapirati društvene i kulturne promene koje su dovele do transformacije nekadašnjih menažerija u savremene zoološke vrtove. Potom ću, smestivši zoološke vrtove u širi kontekst nastanka muzeja u 18. veku, pokušati da ponudim antropološko objašnjenje zooloških vrtova zasnovano na njihovom kontrastiranju sa muzejima. Ovakvo kontrastiranje se ispostavilo kao plodonosno budući da je istraživanje pokazalo da je pretpostavka da su zoološki vrtovi produkt modernosti na isti način na koji su to i muzeji u najboljem slučaju samo delimično opravdana, ali se zapravo pokazala kao zamagljujuća i ograničavajuća teorijska prepreka bez uporišta u realnosti. Na kraju, pozabaviću se samim zoološkim vrtovima kao dominantnim oblikom savremenog izlaganja egzotičnih životinja, kontekstima u kojima nastaju i transformacijama kroz koje prolaze, i pokušati da ponudim antropološko tumačenje ovih institucija koje će u obzir uzeti kako njihov istorijski razvoj i transformacije, tako i njihovu ulogu i funkciju u savremenim društvima, ali i "nesigurnu budućnost" (Hancocks 2001) sa kojom se suočavaju u svetlu današnjih preokupacija, poput onih o dobrobiti i pravima životinja, ali i realnom pretnjom nestanka prirodnih habitata i iščezavanja nekih vrsta u prirodi.

2.2 O istoriografiji ljudsko-životinjskih odnosa

Okosnicu analitičkog okvira za ovo poglavlje će činiti dva osnovna pristupa: s jedne strane (antropologija i) istoriografija ljudsko-životinjskih odnosa (i u njihovim okvirima uobličena teorijska postavka o promeni odnosa prema prirodi i životinjama u modernom dobu) i, s druge strane, antropološka muzeologija. Dalje u tekstu ću pokušati da pojasnim ove pristupe i objedinim ih u jedan pristup kompatibilan sa temom koja se obrađuje. Nakon toga, daću kratak spisak termina, odnosno fenomena i njihovih definicija o kojima će u tekstu biti reči, i konačno, pokušaću da konstruišem "lestvicu razvoja"⁸⁵ koja će biti korisna pri mapiranju transformacija o kojima će u radu biti reči.

Antropološki pristup koji favorizuje dinamične međuodnose koji kreiraju društveno značenje⁸⁶ se pokazao kao analitički plodotvorniji za razumevanje praksi izlaganja egzotičnih životinja od statičnih koncepcija "dobrih za jelo" ili "dobrih za mišljenje" koje su dominirale

⁸⁵ Koja ni u kom smislu neće biti ni unilinearna niti univerzalna, ali smatram da će biti korisna.

⁸⁶ Nužno u ljudskim kategorijama, pošto kao ljudska bića samo takve možemo da razumemo, iako nismo jedini delatni u njihovom stvaranju – značenje ne može biti stvoreno ni iz čega – kako kaže Kej Milton (Milton 2005).

antropologijom u 20. veku. Jer, iako čin izlaganja može imati (i ima) i simboličku, i materijalnu (u smislu zarade na primer) funkciju, smatram da one ne objašnjavaju popularnost raznovrsnih životinjskih atrakcija u različitim društvenim i istorijskim kontekstima, iz prostog razloga što moć i odgovornost za kreiranje situacije stavljaju isključivo u ruke onih koji izlažu. Dalje, mislim da je legitimno ustvrditi da je žudnja za *gledanjem* i *viđenjem* egzotičnih životinja, konkretno u evropskim društvima, koja je uslovila nastanak današnje *industrije* životinjskih atrakcija na čijem čelu su zoološki vrtovi, svoje ishodište imala upravo u razumevanju životinja kao delatnih bića, koja se od nas fundamentalno razlikuju, ali su nam i slična. I upravo je smena različitih filozofsko-ideoloških ideja o životinjama ta koja, s jedne strane objašnjava, a s druge strane generiše različite percepcije. U ovakvom zamršenom klupku međuodnosa teško je reći je li starija kokoška ili jaje, a promišljanje bez jasnog uporišta u građi preti da se raspline u nekakvo isprazno postmoderno frljanje terminima i pecanje u blatu dubioznih ideja i koncepata. Srećom, nije sve izgubljeno. Antropologija, pa i antropologija ljudsko-životinjskih odnosa (u užem smislu) je, kako je ranije napomenuto, do sada bila prilično ćutljiva po pitanju praksi izlaganja egzotičnih životinja odnosno zooloških vrtova,⁸⁷ ali s druge strane, u istoriji odnosno historiografiji od osamdesetih godina 20. veka naovamo postoji niz studija koje se bave što odnosom prema životinjama i prirodi u prošlosti u širem smislu, što konkretno izlaganjem životinja i nastankom i razvojem zooloških vrtova u Velikoj Britaniji, Zapadnoj Evropi i SAD⁸⁸ (Thomas 1983; Ritvo 1987; Ritvo 1997; Hoage & Deiss 1996; Hancocks 2001; Hanson 2002; Rothfels 2002; Belozerska 2007).

Pristup historiografije ljudsko-životinjskih odnosa je za ovaj tekst relevantan na dva načina. Pre svega, radovi istoričara pružaju obilje podataka o praksama izlaganja egzotičnih životinja u Evropi u prošlosti, a studija Kita Tomasa *Man and the Natural World: Changing Attitudes in England* (1983) je ključna za razumevanje uticaja procesa industrijalizacije, urbanizacije i razvoja nauke na odnos prema prirodi, kako u Engleskoj, tako i šire. S druge strane, u teorijskom smislu, koncept *neprirodnih istorija* ili *društvenih istorija životinja*⁸⁹ kako ga je

⁸⁷ Uz vredan izuzetak Bishop 2004.

⁸⁸ Budući da je polje istraživanja ljudsko-životinjskih odnosa još uvek relativno novo, ili pre, slabo afirmisano, simptomatično je da se najveći broj radova iz oblasti bavi upravo Velikom Britanijom, i, u manjoj meri, ostatkom Zapadne Evrope i SAD.

⁸⁹ Autor se igra sa idejom da životinje imaju „prirodne istorije“ koje zapravo predstavljaju *evoluciju vrste*, dok su ljudi ti koji imaju „prave istorije“ koje su društvene, lične i individualne.

definisao (ili eksplicirao) Najdžel Rotfels (Rothfels 2002), se nalazi u srži ovog poglavlja i predstavlja, u izvesnom smislu, polaznu premisu čitavog poduhvata. Ono što sledi je (obiman) citat koji objašnjava autorovo stanovište.

„Primeri Sokolovskog i du Šajoa⁹⁰ pokazuju da, iako individualne gorile imaju jedinstvene identitete, naš pristup tim identitetima je ograničen posredovanom prirodom njihovog prisustva u našim istorijskim zapisima. Što se istorijskih zapisa tiče, gorile iz prošlosti ne predstavljaju same sebe; radije, du Šajooov „gorila“, Sokolovskijev „gorila“, pa čak i „gorila“ Dajen Fosi predstavljaju entitete koji su neraskidivo povezani sa jasno određenim ljudskim kontekstima i ljudskim interpretacijama. To jest, postoji nepremostiva razlika između toga šta životinja *jeste* i šta ljudi *misle* da životinja jeste. Na kraju krajeva, životinja ili vrsta je jednako konstelacija ideja (na primer, opasna, plemenita, inteligentna, okrutna, brižna, hrabra) koliko i bilo šta drugo. Ali čak i ako su životinje uvek ono što mi mislimo da jesu, to ne bi trebalo da nas spreči da istražujemo njihove istorijske tragove. Zapravo, ideja za ovu knjigu je nastala kada sam počeo da se pitam kako bismo mogli da govorimo o „divljim“ životinjama na istorijske načine koji bi jasnim učinili ljudske kontekste u kojima su te životinje bivale viđene, proučavane, prikupljane ili ubijane – na načine koji bi od samog starta prihvatili to da su životinje bile, bivaju i verovatno će i u budućnosti biti razumevane prvenstveno u okviru ljudskih istorijskih okolnosti.

Još kada sam započinjao ovaj projekat, naišao sam na pasus u knjizi *Hunting Trips of a Ranchman: Sketches of Sport on the Northern Cattle Plains* (eng. Lovačka putovanja jednog rančera: skice sporta u severnim stočarskim ravnicama) Teodora Ruzvelta iz 1886. godine: 'Tako, iako ih više nema, tragovi bizona su još uvek prisutni svud po zemlji. Njihova sasušena balega se nalazi svuda, i na mnogim mestima je jedino gorivo koje ravnice obezbeđuju; njihove lobanje, koje traju duže nego ijedan drugi deo životinje, su prizor poznat stanovnicima ravnice; njihove kosti su u mnogim krajevima toliko brojne da su izrodile pravu industriju koju čine stotine ljudi (graničari su ih krstili „lovcima na kosti“) koji odlaze kolima i skupljaju kosti zbog fosfata koje sadrže; ... [zemlja] je u svim pravcima ispresecana brazdama koje su nekad bile staze bizona.' U vremenu kada su se zapadne kulture suočavale sa divljim, egzotičnim životinjama u mnogo većim i začudnijim količinama nego,

⁹⁰ Radi se o Polu du Šajou (Paul Du Chaillu) i Aleksandru Sokolovskom (Alexander Sokolowsky), prvi je bio američki istraživač francuskog porekla koji je „otkrio“ gorile i 1861. opisao lov na gorilu u knjizi *Explorations and Adventures in Equatorial Africa...* (Istraživanja i avanture u Ekvatorijalnoj Africi), dok je drugi bio nemački zoolog koji je u knjizi *Beobachtungen uber die Psyche der Menschenaffen* (Opservacije o psihi velikih majmuna) iz 1908. godine, pokušao da objasni, između ostalog, zašto su gorile umirale u roku od nekoliko dana nakon što bi pristigle u Evropu. Prvi je govorio o ogromnoj razgoropađenoj zveri, a drugi o tužnom i bespomoćnom mladunčetu zabrinutog pogleda (prim. aut.)

možda, ikada pre ili posle, Ruzvelt je razmišljao o onome što je nekada postojalo, prebirajući po ostacima. Njegove reči ukazuju na istoričarev zadatak: sklopiti sliku ranijeg vremena nekako oživljavajući neme komadiće koji su preostali.⁹¹ Danas ne moramo otići daleko da bismo videli kako su tragovi egzotičnih životinja još uvek "prisutni svud po zemlji": one leže u požutelim albumima fotografija; polako trule i pucaju po šavovima u prirodnjačkim muzejima; one su stare, izvitoperene i napukle kugle za bilijar i prastare pepeljare od slonovih stopala; one su nasleđeni escajg sa drškama od slonovače koji se i dalje koristi u posebnim prilikama, i trofeji velikih lovova koji vise u muzejima, kafanama i dnevnim sobama. Životinje prošlosti žive u mastiljavim knjigama i slikama, izbledelim dnevnicima i sećanjima, ali njihovi tragovi nisu samo ostaci *njihove* prošlosti; njihovi ostaci su i ljudi koji su njima bili opčinjeni, koji su ih proučavali, koji su se nadali da će od njih nešto naučiti i koji su ponekad bili zaokupljeni njihovim hvatanjem ili ubijanjem.

Često sam razmišljao o Ruzveltovoj reakciji na staze bizona dok sam listao stare prirodnjačke knjige kao što su one Du Šajoa i Sokolovskog, ili hodao kroz prirodnjačke muzeje i zoološke vrtove. Razmišljao sam o, bukvalno, milionima životinjskih ostataka u američkim i evropskim muzejima i shvatio da gotovo svaki od njih mora imati na sebi malu cedulju na kojoj se može pročitati ko ga je, gde i kada sakupio. I kad god bih počeo da razmišljam o ovim životinjskim fragmentima, zaključio bih da su *neprirodne* istorije ovih životinja – njihovi životi i zagrobni životi ne u njihovim 'prirodnim okruženjima' već u sasvim ljudskim okruženjima kakvi su muzeji, knjige, cirkusi i zoološki vrtovi – bar podjednako vredne pažnje koliko i njihove prirodne istorije. Takođe sam često nalazio da su ove neprirodne istorije uglavnom mnogo zanimljivije – bar meni – od taksonomskih podataka koje su im zoolozi pripisali. I na kraju, shvatio sam da su ove neprirodne istorije užasno važne, što se naročito vidi iz našeg, naizgled, kolektivnog pokušaja kao ljudskih bića, da se iz petnih žila napnemo da ih ne vidimo." (Rothfels 2002, 4-7, moj prevod).

Može se, dakle, reći da je koncept *neprirodnih istorija* zapravo ekvivalentan konceptu životinja kao dejstvenih bića u okviru ljudskih društava u antropologiji, samo primenjen na prošlost. *Neprirodne istorije* su, tako, zapravo **istorije prirodnakultura**.

U tom smislu dakle, *neprirodne istorije* daju neophodno znanje i, važnije, *metod* sticanja neophodnog znanja iz prošlosti ljudsko-životinjskih odnosa, što može baciti novo svetlo na savremena antropološka istraživanja ovih fenomena.

⁹¹ Mislim da je ovde zanimljivo napomenuti da je Teodor Ruzvelt bio jedan od članova Njujorškog zoološkog društva koje je bilo formalni osnivač zoološkog vrta u Bronksu. Može se reći da je jedan od osnovnih razloga za osnivanje vrta bila činjenica da su članovi društva – svi do jednog robusna bogata gospoda, sportski lovci i prirodnjaci amateri (nesumnjivo imponantnih brkova) – želeli da očuvaju, stabilizuju i oporave populaciju američkih bizona kako bi imali šta da love (prim. aut. Za više videti: Hanson 2004, 26-28)

Dakle, u teorijskom smislu, u ovom poglavlju ću se s jedne strane osloniti na postavke Kita Tomasa o "promenljivim senzibilitetima" prema prirodi od 16. do 19. veka, a s druge strane na koncepciju "neprirodnih istorija" životinja kao važnih za razumevanje ljudskih društava i ljudsko-životinjskih odnosa u prošlosti i antropološku ideju o životinjama kao dejstvenim subjektima koji učestvuju u oblikovanju ljudskih društava u sadašnjosti.

Budući da ću posebnu pažnju posvetiti zoološkim vrtovima kao kolekcijama koje su delom analogne a delom suprotstavljene muzejima, pozajmiću neke ideje iz antropološke muzeologije. Posebno ću se osloniti na ideje o muzejskom vremenu i identitetskim narativima o kojima piše Ljiljana Gavrilović (2009), ali i uvide Stivena Asme (2001) o konstrukciji prirode u prirodnjačkim muzejima. Zarad jasnoće izlaganja, ove ideje će biti eksplicirane, objedinjene u funkcionalan teorijski okvir i primenjene u posebnom odeljku dalje u tekstu.

2.3 O prirodi sa velikim 'p'

Govoreći o promenama u percepciji prirode u Engleskoj, istoričar Kit Tomas (Thomas 1983) nudi obiman i detaljan pregled različitih ideja, procesa i uticaja koji su uobličili te promene u periodu između, grubo, 1500. i 1800. godine. Načelno, iako se ne radi o jednoobraznom, jednosmernom niti jednostavnom procesu, autor govori o tome kako se ovaj put može mapirati kao put od (srednjovekovne) ideje prirode kao nečega što treba pokoriti i podvrgnuti ljudskoj kontroli, do prirode kao nečega što treba negovati i čuvati, i što je vredno *po sebi*, a ne samo kao resurs za ljudsku upotrebu, za šta se može reći da je diskurs koji svoje obrise polako poprima od 16. veka naovamo, kako u Engleskoj, tako i u drugim zemljama Zapadne Evrope.

Ruku pod ruku sa promenom odnosa prema prirodi išla je i promena odnosa prema životinjama, često izražena u religijskim, filozofskim i prirodnjačkim debatama o statusu životinja unutar (ili, zapravo, izvan) moralnih obzira i okvira ljudskog društva. A čitavoj stvari kumovao je razvoj nauke i preokupacije klasifikacijama koje su svoj vrhunac dostigle u 18. veku. Iako je *de facto* nemoguće jasno odvojiti promene u odnosu prema prirodi i životinjama od širih socio-ekonomskih promena poput urbanizacije, industrijalizacije, sekularizacije i razvoja, s jedne strane, nauke, a s druge strane kapitalizma, i jačanja srednje klase u Evropi, mislim da je moguće, makar ugrubo, (re)konstruisati hronološki sled po kome su se stvari odvijale i mapirati dominantne ideje koje su se smenjivale – naravno, uz ogradu –

s jedne strane, nemoguće je obuhvatiti sve, a s druge, u svim vremenima su postojale i ideje i glasovi koji su se suprotstavljali dominantnom diskursu, ali oni, iako vredni pažnje, prevazilaze okvire ovog rada.

"U ranoj modernoj Evropi, priroda je još uvek smatrana silom koja mora biti pokorena, a sveštenstvo je bilo posebno naklonjeno ukazivanju na to da su ljudi bili i radikalno različiti i superiorni u odnosu na sva ostala stvorenja' (Mullin 1999:204, moj prevod). Iako su postojale i alternativne percepcije, dominirala je ideja da je 'čovjek spram životinja stajao kao nebesa spram zemlje, duša spram tela, kultura spram prirode'" (Thomas 1983:39, citirano u Mullin 1999:204, moj prevod).

U osvit modernog doba u Evropi, naime, na snazi je bila jasna ideološka distinkcija između ljudi i životinja, koja je svoje ishodište imala u *Bibliji*. Preovlađujuće stanovište bilo je da je Zemlja i sve na njoj ne samo dato ljudima na korišćenje, već da je bilo *stvoreno* po meri ljudi. U religijskim i proto-prirodnjačkim raspravama česta tema je bila *korisnost* različitih biljaka i životinja za ljude. Ova i ovakva korisnost je poprimala najrazličitije oblike, od najosnovnijeg vida koji je počivao na konstataciji o jestivosti različitih vrsta, preko lekovitih svojstava biljaka,⁹² do efemernijih razmišljanja baziranih na estetskim svojstvima prirodnih fenomena koji "sokole duh" i raduju. Filozofija prirode koja je bila na snazi u 16. veku svoj materijalni izraz je, kao što je ranije pomenuto, dobila u *scala naturae*, lestvicama postanja ili skalama bivstvovanja, koje su pored klasifikacije živog sveta, predstavljale i moralni red stvari.

"Distinkcija između čoveka i životinja je u ovim klasifikacijama bila (naizgled) jasna – ogledala se u posedovanju odnosno neposedovanju određenih karakteristika, u ovom slučaju najčešće besmrtno duše. Taj jaz je bio sasvim dovoljan da koncepte "čovjek" i "životinja" proizvede u dve sasvim različite, u dobroj meri nesamerljive kategorije. Bilo kakvo mešanje ovih kategorija je bilo strogo zabranjeno, *bestijalnost* je, kako kaže Kit Tomas (Thomas 1983, 38) bila najgori greh, dok je nelagoda u vezi sa transgresijom ove fundamentalne granice artikulirana kroz srednjovekovne priče o vukodlacima, psoglavima i drugim čudovišnim bićima margine koja su svojim (zamišljenim) postojanjem rušila i zamagljivala distinkcije.⁹³

⁹² Doktrina potpisa (eng. *The doctrine of signatures*) na primer, je bila karakteristična za 'botaniku' 16. veka – ona je počivala na ideji da je Tvorac namenski oblikovao različite biljke kako bi ljudima ukazao na njihovu upotrebu, te ako je, na primer, biljka koja je bila tačkasta bila pogodna za lečenje boginja i slično.

⁹³ Sa svoje strane međutim, *similitudines hominis*, kako su često nazivani čovekoliki monstrumi srednjovekovne imaginacije, su u nekim klasifikacijama zauzimali stepenike ispod ljudi, a iznad majmuna, i u tom smislu bili

Važnost ovih distinkcija u srednjovekovnoj i ranoj modernoj Evropi ogleda se i u praksi suđenja životinjama koje bi se svojim delovanjem ogrešile o ljude. Bilo da se radilo o pojedinačnim životinjama koje bi povredile ili usmratile ljudsko biće ili o štetočinama poput pacova ili insekata koji bi se o ljude ogrešili tako što bi uništili letinu, suđenja životinjama su bila relativno česta pojava u Evropi od 9. do kraja 18. veka (Girgen 2003, 115). Kako to objašnjava Karl Stil: 'Ako životinje stoje spram ljudi kao što ljudi stoje spram boga, onda životinje ne mogu da se pobune protiv ljudi ništa više nego što ljudi mogu da se pobune protiv boga'(Steel 2011, 42, moj prevod).“ (Žakula 2013, 34-35).

Ovako uspostavljene *scala naturae* će, u manje-više neizmenjenom obliku, ostati dominantni referencijalni okvir za promišljanje odnosa u prirodi sve do 19. veka i Darwinove teorije evolucije putem prirodne selekcije (s tim da su neki njihovi tragovi vidljivi i danas, za više o tome: Žakula 2013). No, ono što je u, u nedostatku boljeg termina, praktičnom smislu važno razumeti, jeste da su *scala naturae*, s jedne strane, propisivale "pravila ponašanja" u svetu, a s druge strane isključivale životinje iz moralnih obzira. Iako prevazilazi okvire ovog teksta, važno je napomenuti da je *odricanje ljudskosti*, najčešće "primitivnim" narodima sa kojima su se Evropljani sve češće susretali, a koje se često ogledalo u njihovom smeštanju u domen životinjskog na lestvicama postanja, bilo moćno simboličko oružje koje je davalo legitimitet evropskim osvajanjima novootkrivenih područja planete (Thomas 1983, 42).

Sedamnaesti vek je sa sobom doneo neke izmene u evropskom promišljanju sveta. Pre svega, *bilo je sve više stvari*. Odnosno, evropski putnici su sve češće sa sobom donosili različite vrste biljaka i životinja, zajedno sa (često fantastičnim) pričama o bićima koja su nastanjivala udaljene krajeve sveta. Među tim pričama bili su i narativi o dalekoistočnim kulturama koje su poštovala sav život kao svet i, nalik pitagorejcima, odbijale da povređuju i koriste životinje (Thomas 1983, 21). Iako su ove priče uglavnom prihvatane sa skepsom i podsmehom, prosto uvećanje broja vrsta za koje se znalo je polako erodiralo stare, antropocentrične klasifikacije. I, iako *scala naturae* ostaju osnovni okvir promišljanja, raste potreba za konstruisanjem novih sistema klasifikacije u okviru lestvica.

Sem toga, još nekoliko različitih niti se u 17. veku upliću i stvaraju nove percepcije. S jedne strane, kartezijske ideje o bićima kao mašinama – pri čemu su, ljudi, naravno, mašine u kojima se nalazi duh – produbljuju jaz između ljudi i životinja i stvaraju osnovu za novu vrstu racionalnog promišljanja sveta. S druge strane, populacije u Evropi masovno migriraju u

„na pola puta“ između ljudi i životinja, stvarajući tako okvir za najčuvenije mitsko biće evolucione teorije – kariku koja nedostaje.

gradove i udaljavaju se od prirode, ali dolazi i do proliferacije prakse držanja kućnih ljubimaca u okviru srednje klase i nove, priskije emotivne veze između ljudi i životinja generišu nove percepcije. Razvoj nauke, a naročito Njutnova otkrića u oblasti fizike i matematike (o čemu piše i Asma 2001), stvaraju novi model egzaktna nauke koja je razumljiva govornicima različitih jezika, što dodaje ulje na vatru potrage za univerzalnim jezikom klasifikacije u, između ostalih, botanici i zoologiji. Otkriće mikroskopa, i subsekvantno otkriće mikroorganizama zadalo je ozbiljan udarac ideji da su sva bića stvorena kako bi bila od koristi čovečanstvu.

Kako kaže Kit Tomas:

"Do kraja 17. veka, sama antropocentrična tradicija se urušavala. Eksplicitno prihvatanje činjenice da svet ne postoji samo da bi služio ljudima se s pravom može smatrati jednom od velikih revolucija u Zapadnoj misli, iako su je istoričari najčešće nepravedno zanemarivali" (Thomas 1983, 166, moj prevod).

U 18. veku se situacija dodatno komplikuje. Industrijalizacija polako ali sigurno otklanja potrebu za životinjskom radnom snagom što u izvesnom smislu omogućava nova preispitivanja odnosa između ljudi i životinja i "prava" ljudi u tom odnosu – uspostavlja se nova kategorija surovosti prema životinjama, koja, nimalo iznenađujuće, biva artikulisana u okvirima urbane srednje klase. U filozofiji, autori poput Džeremija Bentama (Jeremy Bentham 1748-1832) dovode u pitanje ranije postuliranu ideju razuma kao definišuće karakteristike bića koja zaslužuju moralne obzire: tako u jednom čuvenom pasusu iz 1879. godine Bentam primećuje kako pitanje koje treba postaviti u vezi sa životinjama nije „Mogu li da *rasuđuju*?“ niti „Mogu li da *govore*?“ već „Mogu li da *pate*?“ (Thomas 1983, 176).

Na tragu novoosmišljene ideje o sposobnosti za patnju se razvijaju i druge debate koje su se ticale životinja, pre svega debate o vivisekciji, ali se i one, ipak, odvijaju u senci uporne antropocentrične perspektive – naime, *nepotrebna* surovost prema životinjama biva osuđivana prvenstveno zato što postoji rašireno uverenje da je na neki način "zarazna", odnosno da surovost prema životinjama nužno rađa surovost *prema drugim ljudima*. U Engleskoj s kraja 18. veka, srednja klasa postaje posebno zaokupljena tretmanom životinja – u urbanim sredinama. Naime, životinje koje su korišćene za rad u ruralnim sredinama, kao i životinje koje su korišćene u ishrani mahom ostaju izvan delokruga interesovanja prvih boraca za dobrobit životinja. Prvi "katalizatori" javno artikulisane brige za tretman životinja

su bili konji u gradovima – okolnost koja će fundamentalno obeležiti ton kako prvih udruženja boraca protiv surovosti prema životinjama,⁹⁴ tako i granice njihovog delovanja i, uopšte, interesovanja. Reč je o tome kako su prizori stotina konja⁹⁵ koji vuku ili nose prevelik teret, a koje kočijaši besomučno šibaju, često zagušivali ulice (pre svega) engleskih gradova. Ovakvo "kondenzovane" na malom prostoru, ove slike su izazivale nelagodu među buržoazijom, i, sve češće javnu osudu. Problem je, međutim, bio u tome što kočijaši najčešće nisu bili vlasnici konja koje su šibali – oni su bili nova urbana radnička klasa – i u interesu im je bilo da što pre obave posao koji im je zadat. Takođe, često se nisu libili da odgovore na osuđujuće povike gospode, što je umelo da stvori neprijatne scene na ulicama. U sprezi sa ovim, a u skladu sa idejom o moralnoj neodbranljivosti bilo kakve nepotrebne surovosti prema životinjama, bile su i osude životinjskih sportova, međutim, kako kaže Tomas:

"...u 17. i 18. veku, dobar deo pritiska da se surovi sportovi eliminišu proisticao je iz želje da se nova radnička klasa disciplinuje i saobrazi višim standardima društvenog reda i nauči marljivosti. Često se skreće pažnja (a i u ono vreme je bilo primećeno) da su upravo sportovi koji su bili popularni među proleterijatom – bacanje petlova,⁹⁶ draženje bikova i borbe petlova – bili zabranjivani, dok su gospodski sportovi poput lova na lisice, pecanja⁹⁷ i lova na divljač preživeli neozleđeni." (Thomas 1983, 185-186, moj prevod).

⁹⁴ Na Zapadu su prva građanska udruženja za zaštitu životinja stvorena u 19. veku. Prvo je u Britaniji 1824. godine osnovano Royal Society for the Prevention of Cruelty to Animals (RSPCA koje je i danas aktivno), da bi potom usledila osnivanja ovakvih društava u većini evropskih zemalja – u Nemačkoj 1837., u Francuskoj 1845., u Austriji 1866., u Italiji 1871., u Hrvatskoj 1885. godine (v. Visković 2009, 352-354).

⁹⁵ Koji sa ulica evropskih gradova nestaju tek dvadesetih godina 20. veka.

⁹⁶ Eng. *cock throwing* je bio sport koji je podrazumevao da se u zemlju pobode kolac za koji bi bio privezan petao koga bi potom učesnici gađali kamenjem dok ga ne usmrte. Postojala je i varijanta koja je podrazumevala da se iskopa rupa u koju bi petao bio zakopan tako da mu viri samo glava, sa istim ciljem.

⁹⁷ Pecanje je često izostavljano iz etičkih i moralnih debata o dobrobiti životinja koje su se zahuktale u 19. veku a traju i danas. Ovo je verovatno u vezi sa nekoliko faktora – činjenicom da se upecana riba u najvećem broju slučajeva jede, što je sasvim moralno ispravno sa stanovišta ideološkog sistema koji osuđuje *nepotrebno* nasilje nad životinjama, ali i sa činjenicom da su ribe, kao nema, i gotovo beskrvna stvorenja često, od davnina, shvatane kao *ne baš sasvim bića*. To se, između ostalog, vidi i u srpskom Zakonu o dobrobiti životinja (2009), inače sastavljenom po ugledu na druge takve evropske zakone, koji, u odeljku koji propisuje tretman životinja u nauci, od svih kičmenjaka samo za korišćenje i ubijanje riba u eksperimentima i vežbama ne zahteva nikakvu papirologiju niti odluku etičkog odbora.

U izvesnom smislu dakle, može se reći da je novonastali osamnaestovekovni sentiment, koji je svoj materijalni izraz dobio u 19. veku sa osnivanjem prvih evropskih udruženja za zaštitu životinja od starta bio određen klasnim razlikama u urbanim sredinama. To, međutim, nije sve. Osamnaesti vek je sa sobom doneo i poplavu prirodnjaka amatera – stvari poput sakupljanja cveća i leptirova i posmatranja ptica postale su omiljeni hobiji urbanih srednjih i viših klasa – koji su naoružani mrežama, dvogledima i priručnicima polako osvajali prirodu i nametali nove nazive⁹⁸ lokalnoj flori i fauni. Sve ovo, međutim, bilo je deo šireg trenda sentimentalizacije prirode. Urbanizacija, industrijalizacija i masovne migracije stanovništva u gradove učinile su *gradove* neprijatnim mestima za život. Gužva, buka, prljavština i zagađenje stvorili su u urbanim populacijama svojevrsnu žudnju ka povratku prirodi, i ne samo to. Priroda za kojom se sada žudelo nije nužno bila kultivisana seoska idila ranijih vekova, sve veće razmere ljudskog uticaja na okolinu dovele su do promene poželjnog koncepta prirode – upravo netaknuta, *divlja* priroda postaje ona koju treba sačuvati od marša progresa, i ona u kojoj treba uživati. Tako je ovaj period u istoriji Engleske, na primer, obeležen nastankom prvih vikendica. Iako su više klase od davnina po proverenoj recepturi imale rezidencije u gradovima i imanja (koja su zapravo bila osnova njihovog bogatstva) na selu, u 18. i 19. veku pripadnici srednje klase, i uopšte, svi koji su to sebi mogli da priušte, neradnim danima beže iz gradova kako bi uživali u prirodi. Oni koji nisu sebi mogli da priušte vikendice su imali opcije iznajmljivanja soba ili kućica u predgrađima ili ruralnim predelima. Priroda počinje da biva shvatana kao "dobra" i "zdrava" *po sebi*, a ideje o blagotvornom uticaju boravka u prirodi i na svežem vazduhu će biti u osnovi pokreta za izgradnju parkova u gradovima, kako u Evropi tako i u SAD (vidi: Low et.al. 2005), i posredno uticati na osnivanje prvih zooloških vrtova (Thomas 1983, 243-269).

Da rezimiram: moguće je ustvrditi da period od 16. do 19. veka u Evropi karakteriše svojevrsna smena paradigmi u odnosu prema prirodi. U ranom modernom periodu, nasleđe srednjeg veka diktiralo je da je jedina dobra priroda – pokorena priroda, ona iz koje su odstranjene nekorisne biljke i životinje, koja je zasejana, obrađena i kultivisana u skladu sa biblijskim diktumom. Filozofske i proto-prirodnjačke preokupacije ovog vremena najčešće u se svodile na promišljanja o korisnosti različitih vrsta i divljenje tvorčevoj praktičnosti i

⁹⁸ Obično „prikladne“ srednjeklasnom senzibilitetu, budući da su narodna imena biljaka i životinja često bila vulgarna i aludirala na najrazličitije živopisne delove ljudske (muške, ženske, kraljevske, sveštenečke...) i životinjske anatomije (vidi: Thomas 1983, 85).

uviđavnosti. Osnovna motivacija za prirodnjačka istraživanja nalažena je u težnji da se nađu primene za naizgled beskorisne vrste biljaka i životinja i otkriju novi načini upotrebe onih za koje se već znalo da su korisne. Zamišljeni božanski, ujedno i moralni, poredak opredmećivan je u *scala naturae*, koje će se kasnije pokazati kao najžilaviji prežitak ovakvog načina mišljenja. Nova naučna otkrića poput zakona mehanike i mikroskopa i sve veći upliv različitih vrsta bića u Evropu izazivaju neku vrstu krize kategorija u Zapadnoj misli, koja u 17. i 18. veku svoj izraz dobija u opsesiji taksonomijama koje postaju zamajac u razvoju prirodnih nauka, naročito botanike i zoologije. S druge strane, kartezijska filozofija postulira razmišljanje o bićima kao mehanizmima i uvodi razum odnosno sposobnost rasuđivanja kao osnovni kriterijum za razlikovanje ljudskih bića od ostatka postanja. Ljudi postaju mehanizmi koji u sebi sadrže duh, dok životinje imaju samo instinkt koji operiše mašinom, one su *automata*, nemaju osećanja niti osećaje i nisu sposobne da misle. Kritičari primećuju da običan svet i dalje razlikuje vola od parohijskog sata, a reakcija na ideje Dekarta i njegovih sledbenika u filozofiji stvara ideju o tome da su životinje sposobne da misle i osećaju, ali su za to sposobne u *manjoj meri*⁹⁹ nego ljudi. Ovakve ideje nailaze na široko prihvatanje, kako kod urbane srednje klase koja od 17. veka sve više drži kućne ljubimce, tako i kod seoskih populacija koje su svakodnevno u bliskom kontaktu sa životinjama. Džeremi Bentam krajem 18. veka primećuje da bi osnovno pitanje u vezi sa životinjama trebalo da bude „Jesu li sposobne da *pate*?“ i time, na tragu prethodnika poput Rusoa, stvara filozofsku osnovu za ono što će u 19. veku postati prvi pokreti za zaštitu životinja. Istovremeno, specifični uslovi života u gradovima i novi oblici klasnog raslojavanja koje sa sobom donosi industrijska revolucija oblikuju klasno specifične sentimente prema životinjama koji će često bojiti potonje rasprave o surovosti. Iz ovih se naročito izdvaja ideja o tome da je bespotrebno nasilje nad životinjama samo prvi korak ka nasilju nad drugim ljudima, a nasilnost kao osobina biva pripisana nižim klasama.¹⁰⁰

Paralelno sa svim ovim procesima odvijali su se širi društveni procesi urbanizacije, industrijalizacije i migracije u gradove. Industrijski gradovi 18. i 19. veka su svojom

⁹⁹ Varijantu ovog viđenja je, kako je ranije napomenuto, zastupao i Luis Henri Morgan u svojoj kapitalnoj knjizi o dabrovima iz 1868. godine *The American Beaver and His Works* („Američki dabar i njegova dela“), v. Ingold 1988, 86 i dalje.

¹⁰⁰ Kada mu je 1868. godine ponuđeno mesto potpredsednika R.S.P.C.A. Džon Stjuart Mil je odbio, jer, iako je i sam o životinjama govorio kao o nesrećnim žrtvama najbrutalnijeg sloja čovečanstva, smetalo mu je što se Društvo bavi samo prekršajima koje su činile klase koje nisu imale nikakvog uticaja. (Thomas 1983, 186).

prenatrpanošću, bukom, i zagađenjem stvorili uslove za sentimentalizaciju prirode i prirodnih krajolika, koji nisu više podrazumevali samo pitomu prirodu koja slavi *ljudski rad*, već i netaknutu i divlju prirodu koju je trebalo ceniti i sačuvati od *kvarenja*.

Svi ovi faktori stvorili su jednu novu, mnogo kompleksniju i konfuzniju sliku sveta, i iako antropocentrična perspektiva nije nestala (samo je poprimila novo ruho), neke stare i duboko ukorenjene koncepcije su uzdrmane, a "tek onda kada se Evropljani više nisu osećali kao da su ostavljeni prirodi na milost i nemilost, kada su 'nauka i tehnologija počele veliki deo prirode činiti podložnim ljudskoj kontroli' priroda počinje da se posmatra s ljubavlju i nostalgijom." (Ritvo 1987, 3, moj prevod).

"U Evropi između sredine 16. i sredine 18. veka, fundamentalne filozofije su se pomerile od natprirodnog ka objektivnom posmatranju sveta, od neupitnog autoriteta crkve do vere u naučno istraživanje. Ove promene su polako ali sigurno dovele do novog razumevanja Prirode." (Hancocks 2001, 17 moj prevod)

2.4 Kratka istorija praksi izlaganja egzotičnih životinja

Iako istorija savremenih zooloških vrtova počinje u 18. veku u Evropi, prakse držanja i izlaganja različitih egzotičnih životinja su, sudeći prema arheološkim i istorijskim izvorima, stare gotovo koliko i život u gradovima. Važnije, u Evropi su ove prakse optrajavale gotovo neprekinute od antike do modernog doba, s tim da su im period Velikih geografskih otkrića i razvoj nauke od 16. veka dali novu svrhu i značenje.

Najstarije poznate menažerije divljih životinja javljaju se u Egiptu oko 2500 godina p.n.e., a vrste koje su držane uključivale su između ostalih ždralove, gazele, babune, rode, ibise, sokolove, hijene, geparde i bar jednu vrstu mungosa. Neke od ovih vrsta (poput babuna, sokola i ibisa) su imale i religijsku važnost, budući da su primerci nalaženi mumificirani u grobnicama velikaša. U 15. veku p.n.e. egipatska faraonka Hatšepsut je organizovala prvu poznatu ekspediciju koja je za svrhu imala prikupljanje novih i nepoznatih vrsta biljaka i životinja, koje su potom bile smeštene u dvorskoj menažeriji. Vremenom, egipatski faraoni su ustanovili praksu ubiranja danku u vidu različitih egzotičnih životinja, te tako jedna slika iz 14. veka p.n.e. prikazuje scenu u kojoj faraon prima antilope, geparda, žirafu i majmune kao dar (Hoage et al. 1996, 9). Pretpostavlja se da praksa razmene egzotičnih životinja među državicima vodi poreklo još iz ovog vremena.

Otpriblike u isto vreme, oko 2000 godina p.n.e. kraljevi Ura su u jamama i kavezima držali lavove, a zidne predstave iz doline Inda datirane na oko 2500 godina p.n.e. svedoče o tome da je Mohenđo-Daro civilizacija uspela da domestikuje indijske slonove. Još dalje na istoku oko 1150. godine p.n.e. Ven Vang je bio prvi od kineskih careva koji je podigao "park znanja" – koji se prostirao na 900 hektara i sadržao bar dve vrste jelena, i najrazličitije vrste ptica i riba.

Na osnovu Starog Zaveta se pretpostavlja da je kralj Solomon sredinom 10. veka p.n.e. na dvoru imao menažeriju koja je sadržala lavove, majmune i paunove.

U antičkoj Grčkoj nisu postojale kolekcije koje bi se mogle porediti sa kraljevskim menažerijama drugde u svetu, ali je držanje različitih vrsta ptica, i kasnije, majmuna bilo popularno među bogatijim građanima. U 5. veku p.n.e. u Grčkoj je zabeležena i prva instanca naplaćivanja ulaznice za menažeriju – radilo se o jednoj atinskoj menažeriji koja je držala različite vrste ptica, između ostalih i paunove koje su ljudi dolazili iz svih krajeva da vide. Putujuće životinjske atrakcije poput mečkarenja su takođe bile popularne, a u različitim gradovima-državama su životinje držane u ceremonijalne i religijske svrhe pri hramovima. Postojeće kolekcije su korišćene i u obrazovne svrhe, a zahvaljujući njima je i Aristotel u 4. veku p.n.e. napisao *Istoriju životinja*, a njegov učenik Aleksandar Veliki je slao informacije i primerke različitih vrsta nazad u Grčku iz svoje vojne kampanje (Hoage et al. 1996, 10).

U Egiptu, dinastija Ptolomeja, koja je vladala kraljevstvom nakon smrti Aleksandra Velikog, je dobrim delom zasnovala svoju vojnu nadmoć na korišćenju bojnih slonova (o tome piše Belozerska 2007, 17-58), a Ptolomej II Filadelf (vladao od 285. – 246. g.p.n.e.) je u Aleksandriji osnovao veliku menažeriju, i 285. g.p.n.e. priredio jednu od najvećih povorki egzotičnih životinja u istoriji. Ona je uključivala 96 slonova koji su vukli kočije, 24 lava, 14 leoparda, 14 oriks antilopa, 16 geparda, 14 divljih magaraca, stotine domaćih životinja i do tada neviđeno čudo - *žirafu*.¹⁰¹

Na Bliskom istoku, asirski kraljevi su od 9. veka p.n.e. držali velike ograđene parkove u kojima su se lavovi i gazele kretali slobodno, a do vremena poslednjeg značajnog asirskog kralja Asurbanipala (vladao 669. – 626.) održala se kolekcija životinja, i razvijeno je uzgajanje sokolova i sokolarenje. Persijski plemići su sve do 4. veka p.n.e. održavali velike

¹⁰¹Slične povorke su kasnije postale sastavni deo „kulture imperije“ srednjeg veka, o čemu piše Šeron Kinošita (Sharon Kinoshita 2012, 35-65).

rezervate i parkove nastanjene najrazličitijim životinjama. U vavilonskoj oblasti Persijskog carstva ovakvi parkovi su se zvali *paradeisos* i pretpostavlja se da su poslužili kao osnova za zamišljanje edenskog vrta (Veltre 1996, 21).

Od 3. veka p.n.e. bogati i uticajni Rimljani su počeli da drže privatne aviarijume, jezerca sa ribama i menažerije kako bi pokazali svoju moć i prestiž, a u takvim zbirkama mogli su se između ostalog naći majmuni, zmije, gazele i antilope.

Od 2. veka p.n.e. životinje iz celog sveta su uvožene za gladijatorske igre – iz Afrike su donošeni nojevi, oriks antilope, nilski konji i krokodili, iz Severne Evrope i Azije donošeni su medvedi, bizoni, vapiti i tigrovi. Lavovi, leopardi i slonovi su uvoženi i iz Afrike i iz Azije. U Rimu su u blizini arena obično postojali tzv. *vivarijumi* gde su držane životinje koje su korišćene u areni. Iako nisu bili zamišljeni kao prostori za izlaganje, neki vivarijumi su dozvoljavali posetioce. Rimski carevi su držali menažerije za trijumfalne procesije i zvanične proslave, i praktično se nadmetali u tome ko će prirediti ekstravagantnije gladijatorske borbe. Tako je, na primer, za vreme Cezarove vladavine (27. g.p.n.e. – 14. g.n.e.) u 26 različitih proslava ubijeno preko 3500 divljih i domaćih životinja, među kojima je bilo 420 tigrova, 260 lavova, 36 krokodila i niz slonova i nosoroga. Za vreme Trajanove vladavine (98 – 117. g.n.e.) ubijeno je preko 11000 životinja (Hoage et al. 1996, 9-12).

Do 6. veka nove ere, arene za životinjske spektakle su postojale u čitavoj Evropi, ali su sa propadanjem Rimskog carstva igre postepeno prestajale da se održavaju (osim u Konstantinopolju gde su se održavale sve do 12. veka).

U Evropi u srednjem veku, nakon što su spektakli arena izobičajeni, kolekcije egzotičnih životinja su postale usko povezane sa plemstvom i novom klasom bogatih trgovaca koja je bila u usponu. Sem toga, egzotične životinje su ponovo igrale ulogu u diplomatiji u formi danaka, mita, reparacija ili ceremonijalnih darova.

Evropski vladari poput Karla Velikog, Svetog rimskog cara Fridriha II i engleskog kralja Henrija I su svoje menažerije zasnovali na životinjama koje su dobili od drugih državnika. Fridrih II je 1235. na svom dvoru južnoj Italiji uspostavio "prvu veliku menažeriju" u Zapadnoj Evropi, gde je u nekom trenutku imao slona, belog medveda, žirafu, leoparda, hijene, lavove, geparde, kamile, majmune, i mnoge vrste ptica koje je proučavao i o kojima je

čak napisao nekoliko knjiga. Kada je odlazio u Vorms da se venča, u svoju svitu je uključio kamile, majmune i leoparde.

Henri III je dopunio kolekciju Henrija I i menažeriju premestio u Londonski tauer (Tower of London) 1252. gde je ostala do 1835. godine, kada su poslednje životinje premeštene u tada novootvoreni londonski zoološki vrt u Ridžent parku. Prema istorijskim izvorima, kralj je dodatno oporezivao stanovništvo kako bi mogao da izdržava svoju kolekciju, ali zauzvrat, životinje poput slona i belog medveda (koji se često kupao u Temzi) su bile dostupne javnosti za gledanje (pred kraj svog postojanja, celokupna menažerija je bila otvorena za javnost, a ulaznica se plaćala ili novcem, ili malim životinjama – najčešće psima ili mačkama – kojima bi bili nahranjeni lavovi. (Ritvo 1997, 43)).

Tokom Renesanse, trgovina i geografska otkrića su Evropu (ponovo) otvorila za nove svetove Afrike i Azije, i po prvi put Amerike, i uvoz egzotičnih životinja je doživeo novi procvat. Plemstvo i bogati građani su kupovali egzotične životinje koje su držali u baštama i vrtovima, a putujuće menažerije su zabavljale plebs. Marina Belozerska (2007, 99-141) piše o menažeriji porodice Mediči u Firenci, i trudu, novcu i političkim i trgovinskim vezama koje je Lorenzo Mediči potegao ne bi li u Firencu 1487. godine doneo žirafu.¹⁰² Ovo je bio važan simbolički i politički čin – prvi čovek koji je u Evropu doneo žirafu je bio Julije Cezar – te je u tom smislu žirafa upravo bila simbol moći Medičijevih i suptilan mig političkim protivnicima Lorenca Medičija, *vladaoca*, koji su ga nazivali diktatorom i poredili sa Cezarom. Papa Lav X, takođe jedan od Medičija, je početkom 16. veka u Vatikanu uz pomoć svoje porodice napravio pozamašnu menažeriju koja je sadržala tropske ptice, lavove, leoparde, medvede i jednog azijskog slona.

Od 16. veka, menažerije su počele da niču u mnogim evropskim gradovima. Godine 1665. Luj XIV je u Versaju ustanovio menažeriju koja je, na svom vrhuncu, imala 222 različite vrste životinja.

Po ugledu na versajsku menažeriju, Franc I, car Svetog rimskog carstva, osnovao je u letnjoj rezidenciji Habzburga u Beču menažeriju koju je poklonio svojoj ženi Mariji Tereziji 1752. godine. Ova menažerija je danas Schönbrunn zoološki vrt u Beču, najstarija institucija te

¹⁰² Žirafa nažalost nije dugo poživela, ali je bila izvor ponosa i zadovoljstva za građane Firence. Budući da je bila pitoma i krotka, čuvari su je često šetali po gradu, i kažu da je razvila poseban odnos sa stanovnicima prvih spratova firentinskih plemićkih kuća koji su je redovno hranili sa svojih terasa. (Belozerska 2007, 134).

vrste na svetu. Međutim, iako je gotovo od samog starta bio otvoren za publiku, ovaj zoološki vrt je ipak bio privatna kolekcija carske porodice (Hoage et al. 1996, 15). Prvi uistinu savremeni zoološki vrt će biti zoološki vrt u Parizu, otvoren 1793. godine, a 19. vek će sa sobom doneti čitav pokret koji će ustanoviti zoološke vrtove kakve poznajemo danas.

2.5 Rađanje zoološkog vrta

Zoološki vrtovi kakve danas poznajemo su na idejnom nivou *postali mogući* zahvaljujući društvenim, političkim i ekonomskim promenama koje su se u Evropi dogodile nakon 1789. godine. U slučaju pariškog *Jardin des Plantes*, ovo je i sasvim bukvalno istina. Posmatranje i mapiranje razlika između ranijih menažerija i modernih vrtova ukazuje na to da su zoološki vrtovi inherentno buržoaski projekat, naizgled neodvojiv od specifične evropske modernosti 19. veka. Nevolja je u tome što mi se čini da su zoološki vrtovi rodili famoznu evropsku modernost isto onoliko koliko je ona rodila njih: u Engleskoj nikad nije bilo buržoaske revolucije, ali je zoološki vrt u Ridžent parku u Londonu otvoren, između ostalog, kako bi engleska prestonica imala zbirku egzotičnih životinja koja bi parirala onoj u Parizu. Svakako, senzibiliteti su se izmenili, kako kaže Kit Tomas, ali nije zgoreg podsetiti da su životinje iz nekadašnjih plemićkih menažerija često jednostavno premeštane u prve zoološke vrtove da tamo nastave svoje ovozemaljsko postojanje. Na idejnom nivou, dakle, zoološki vrtovi su postali mogući nakon Francuske buržoaske revolucije. U praktičnom smislu su bili mogući i mnogo ranije. Zbog ovoga je važno ispratiti razlike između zbirki egzotičnih životinja.

Pre svega, naizgled banalno, zoološke vrtove je od ranijih menažerija razlikovao upravo prefiks *zoološki*. No, to svakako nije sve, i u ovom odeljku ću pokušati da razjasnim i ilustrujem razlike između menažerija i zooloških vrtova kakve poznajemo danas. Svakako, te razlike nisu uvek jasne i striktne, i postoji dosta preklapanja između vrtova i menažerija, kao i dosta razlika između pojedinačnih vrtova, ali mislim da je moguće konstruisati jednu vrstu idealtipskog modela koji bi potcrtao ključne tačke.

1. Pitanje *diskursa*. Iako su neke ranije menažerije, poput kraljveske menažerije u Versaju, ohrabrivale izučavanje životinja, njihove fiziologije i ponašanja, a rani prirodnjaci i anatomi bili česti gosti kako plemićkih, tako i putujućih životinjskih atrakcija, stare menažerije su prvenstveno služile ili za odmor i relaksaciju odnosno

prikazivanje moći i bogatstva vlastele i bogatih trgovaca, ili su zapravo, služile da zabave narod a svojim vlasnicima donesu profit. Moderni zoološki vrtovi (kao što ću pokazati dalje u tekstu) su, u svojoj srži, ili pre – kao svoju strategiju razvoja – imali ideju naučnog proučavanja životinja, ali i obrazovanja publike o izloženim vrstama. S jedne strane, preokupacije klasifikacijama i taksonomijama, te želja da se u svet uvede kakav-takav red¹⁰³ i da se priroda organizuje u shvatljive kategorije, a s druge strane i praktične ideje o tome kako bi se neke korisne egzotične vrste mogle introdukovati u evropske habitate oblikovale su diskurs prvih modernih zooloških vrtova.

2. Pitanje *osnivača*. A pitanje osnivača je ujedno i pitanje uprave i finansiranja. Dok su stare menažerije po pravilu osnivali bogati pojedinci koji su njima sami upravljali, obezbeđujući koliko-toliko stručno osoblje koje će o životinjama brinuti, osnivači novih zooloških vrtova su bila zoološka društva (ovo je bio najčešći slučaj u SAD na primer (v. Hanson 2002)), gradske opštine, akcionarska društva, ili neka kombinacija ova tri. Simptomatično je i to da su zoološka društva često okupljala upravo bogatu gospodu (često trgovce koji su imali veze i mogućnosti da nabave životinje za kolekcije) koja su postajala akcionari u poduhvatima otvaranja vrtova.¹⁰⁴ Još jedan čest slučaj je bilo i otvaranje zooloških vrtova pri prirodnjačkim muzejima – po ovom modelu je osnovan i prvi pariški zoološki vrt *Jardin des Plantes*, kao i zoološki vrt u Frankfurtu.
3. Pitanje *sistematizacije*. Ranije pomenuta zaokupljenost taksonomijama, u paru sa kolekcionarskim žarom umnogome je, u fizičkom smislu, oblikovala načine izlaganja životinja u zoološkim vrtovima. I ne samo to. Naime, kriterijumi za prikupljanje životinja za menažerije su često bili manje-više nasumični u taksonomskom smislu – prikupljane su, pre svega, životinje koje su zanimljive za gledanje – šarene egzotične ptice su bile jako popularne, potom, prikupljane su životinje koje su bile simbolički važne – poput lavova i drugih velikih mačaka, ili na primer orlova, ili životinje koje su bile impozantne i zagarantovane da privuku publiku ili uzdignu status vlasnika u zvezde – slonovi, nilski konji i, naročito, nosorozi su bili veoma popularni. S druge

¹⁰³ Što je, zapravo, bila i, možda ne baš tako jasno eksplicirana, misija muzeja – o čemu će biti reči u narednom odeljku.

¹⁰⁴ Nešto slično se dogodilo i sa otvaranjem zoološkog vrta u Beogradu, o čemu će biti više reči u posebnom poglavlju.

strane, princip nabavke u zoološkim vrtovima se zasnivao na ideji brižljivog prikupljanja svih "varijacija na temu", a eksponati su grupisani taksonomski – mačke, papkari, kopitari, ptice, primati itd. u tom smislu, za zoološke vrtove je (u početku naročito) bilo važnije da prikupe, na primer, po jedan primerak od svake rase konja, nego da imaju veliki broj različitih vrsta životinja. U teoriji, žive jedinke je trebalo da budu ilustracija sistema klasifikacije koje je osmislila zapadna nauka.

4. Pitanje *publike*. Pitanje publike je možda i najkompleksnija od promena koje su se dogodile sa nastankom savremenih zooloških vrtova, ne ponajmanje zato što ne podrazumeva samo to *ko* je sve (sada) mogao ići u zoološki vrt, već se tiče i percepcija i projekcija vlasnika i uprava vrtova, ranijih navika i klasne strukture posetilaca, i, naravno, samih životinja. Jedan primer inicijalne zbrke koju su zoološki vrtovi izazvali dolazi, doduše, iz SAD, ali mislim da je ilustrativan u pogledu onoga o čemu govorim: američki zoolog Vilijam Hornadej (William Hornaday), jedna od ključnih figura u osnivanju, i dugogodišnji upravnik zoološkog vrta u Bronksu je godinama vodio "rat protiv đubreta", tako što je širom zoološkog vrta okačio table sa natpisima na engleskom, nemačkom, italijanskom i jidišu, koje su zabranjivale bacanje đubreta pod pretnjom hapšenja. Zoološki vrt je takođe uposlio policiju da hapsi "strance, naročito Italijane radnike" koji su lovili ptice pevačice (koje su slobodno letele po vrtu) za hranu (Hanson 2002, 29). Naime, zoološki vrtovi su bili buržoaski projekat. Menažerije (dostupne javnosti) i cirkusi su pružali zabavu i često uključivali tačke u kojima dreseri navode životinje da izvode trikove, to su bila bučna mesta na kojima se često služio i alkohol, a publika bila naviknuta na spektakl.¹⁰⁵ Zoološki vrtovi su (inicijalno) bili zamišljeni kao mesta tihe kontemplacije, gde bi posetioici dolazili da uče, da se dive prirodi i uživaju u nacionalnom ponosu,¹⁰⁶ bili su, ukratko, zamišljeni kao muzeji čiji su eksponati, igrom slučaja, živi. Mislim da je moguće ustvrditi da je upravo u ovoj neobičnoj kombinaciji, ili pre, diskrepanci ili tenziji između zamisli i očekivanja osnivača i upravnika s jedne strane, ponašanja i

¹⁰⁵ U zgradi Exeter Exchange, odnosno Egzeterske berze na Strandu u Londonu je na gornjim spratovima više od 50 godina, od 1773. dok zgrada nije srušena 1829., postojala menažerija (koja je jedno vreme imala i slona!) u kojoj je hranjenje mesojeda, na primer, bilo važna atrakcija. Isto je važno i za menažeriju u Londonskom taueru, gde se sa ovom praksom prestalo tek kada je mlada kraljica Viktorija jednom prilikom prokomentarisala kako prizor mesojeda koji jedu nije nešto u čemu bi dobro vaspitane dame i gospoda trebalo da uživaju.

¹⁰⁶ Više o zoološkim vrtovima i granicama imperije dalje u tekstu.

očekivanja publike s druge, i konačno, ponašanja samih životinja s treće strane uputno tražiti ključ za razumevanje zooloških vrtova i njihove ogromne i dugotrajne popularnosti.

Kada je Francuska buržoaska revolucija počela, jedna od meta na udaru pobunjenika je bila i versajska menažerija. Kao simbol kraljevske moći bila je uništena, a životinje puštene ili poubijane. Međutim, u junu 1793. je, pri ranije postojećoj botaničkoj bašti¹⁰⁷ osnovan prirodnjački muzej, pri kojem je trebalo da postoji i menažerija koja bi služila za zoološka proučavanja. Prve životinje za menažeriju je dobio mladi zoolog postavljen na mesto upravnika katedre za ptice i sisare, Etjen Žofri Sen-Iler (Etienne Geoffroy Saint-Hilaire), kada je policija 1794. godine počela da sa ulica sklanja životinjske atrakcije i druge spektakle koji bi mogli da isprovociraju nered. Životinje i njihovi vlasnici su dopremljeni u muzej, a Sen-Iler ih je prisvojio a vlasnike zaposlio kao čuvare. Sledeći kontingent životinja je dopremljen u aprilu te godine i sastojao se od preživelih jedinki iz versajske menažerije (Osborne 1996, 35-38).¹⁰⁸ Kao prvi javni i za javnost otvoreni zoološki vrt, koji je trebalo da obrazuje građane o osnovama prirodnih nauka, i koji je imao i naučno-istraživačku dimenziju, *Jardin des Plantes* je bio prvi moderni zoološki vrt na svetu.¹⁰⁹

¹⁰⁷ Koja je, razumljivo, posle revolucije iz *Jardin du Roi* preimenovana u *Jardin des Plantes*.

¹⁰⁸ Sen-Iler i njegovi potomci su bili upravnici i/li idejni tvorci zooloških vrtova u Parizu (ukupno ih ima 3) narednih gotovo 100 godina, ali njihova istorija prevazilazi okvire ovog teksta. Za više videti: Osborne 1996.

¹⁰⁹ Ovde bih iskoristila priliku da skrenem pažnju na jedan od razloga, ili pre jednu od motivacija za osnivanje zooloških vrtova kao naučnih institucija, a koja može biti ilustrativna, kako u pogledu zooloških vrtova i zoologije, tako i u pogledu konstituisanja različitih, a posebno prirodnih naučnih disciplina koje je usledilo u Evropi nakon naučne revolucije. Naime, jedno od glavnih dostignuća fizike, pored, razumljivo, njenih saznanja o prirodi opazljivog sveta, ogledalo se u njoj egzaktnosti ali i *jeziku i terminologiji*, koji su omogućili komunikaciju među naučnicima koji nisu dolazili iz istih sredina niti govorili istim jezicima (upotreba latinskog kao jezika nauke je bila - i ostala - jedan od načina da se jezičke barijere prenebregnu i da se osigura razumevanje među stručnjacima iz različitih delova sveta¹⁰⁹). Naravno, priroda materije (da prosti ova teza) je bila takva da je bilo moguće izražavati se egzaktno, a uspostavljanje univerzalnih označitelja koji su omogućavali ispisivanje matematičkih formula razumljivih svim fizičarima i matematičarima je u izvesnom smislu postavilo "zlatni standard" nauke. Ovo je proizvelo niz različitih reakcija u biološkim naukama, od kojih je možda najvažnija bila opsesija taksonomijama i nomenklaturom koja je bila karakteristična za 17. i 18. vek, a koja je za cilj imala da stvori sličnu vrstu reda u živom svetu. Kao što je ranije napomenuto, novo moderno osvajanje prirode (o kome piše Thomas 1983) je podrazumevalo i "nasilnu" promenu vulgarnih naziva biljnih i životinjskih vrsta u neke pristojnije, ali važnije, budući da su različite evropske (a o vanevropskim da i ne

Sledeći u nizu evropskih zooloških vrtova je bio londonski zoološki vrt u Ridžent parku, osnovan 1828. godine. Za razliku od prvog pariškog vrta koji je osnovan navrat-nanos usred revolucije, i čiji je osnivač bila država, londonski vrt je osnovalo Zoološko društvo Londona (Zoological Society of London), sačinjeno mahom od aristokratije i bogatih trgovaca. Kako piše istoričarka Harriet Ritvo (Harriet Ritvo 1987; 1997), ciljevi koje je Društvo sebi postavilo su bili poprilično visoki. U Londonu 19. veka nije bilo teško naći egzotične životinje, pored

počinjemo) vrste biljaka i životinja gotovo u svakom seoskom ataru nosile druga imena, da bi novorođene biološke nauke uopšte mogle da se takmiče sa fizikom, bilo je neophodno napraviti univerzalnu sistematizaciju i nomenklaturu koje bi uvele red u haotično stanje na terenu. Ovo je na koncu i postignuto uvođenjem dualnih latinskih naziva, a zahvaljujući naporima ljudi poput Karla Linea. Međutim, saga tu nije završena. Kako Stiven Asma primećuje (Asma 2001, 242-243) pišući o istoriji prirodnjačkih muzeja i vizuelnog učenja u biološkim naukama, sa odvajanjem razuma i osećanja tokom naučne revolucije, došlo je do svojevrsnog razdvajanja teorije i percepcije. Percepcija i gledanje su bili varljivi, razum i teorija su ti koji je trebalo da dođu do istine. U tom smislu su za mnoge naučnike u periodu Prosvetiteljstva slike bile samo spektakl koji je trebalo da bude podređen pisanom tekstu i matematici: "Kroz istoriju Zapadne kulture, od Pitagore do danas, postojalo je tradicionalno hijerarhijsko shvatanje kognicije prema kojem je čulna percepcija bila na dnu, jezičko mišljenje iznad toga, a matematika na vrhu" (Asma 2001, 244, moj prevod). Ovakvo mišljenje je jasno favorizovalo pisanu nauku u odnosu na onu koja je zahtevala slike i vizuelno učenje što je (proto) biologija - sa svim raznolikim varijacijama i vrstama flore i faune - svakako zahtevala. U izvesnom smislu "odgovor" bioloških nauka, a posebno zoologije, na ovo je bilo opsesivno i detaljno izučavanje anatomije, koje se imalo događati uz korišćenje pravih - mrtvih - životinja umesto crteža. Ovo je dalje, sa nastankom i razvojem prirodnjačkih muzeja - čiji repozitorijumi su zapravo ono gde se *nauka događa* - uslovalo i razvoj tehnika prepariranja uzoraka. Asma tako govori o suvom prepariranju koje može biti puko punjenje (eng. *stuffing*) ili taksidermija koja podrazumeva vajanje životinjske muskulature na koju se potom navlači i zašiva koža kako bi životinja izgledala što prirodnije, i mokrom prepariranju koje podrazumeva čuvanje uzoraka u posebnoj vrsti alkohola dobijenoj destilovanjem vina, i kasnije, formalinu. Prepariranje životinja je bilo značajno zato što je omogućavalo da se uzorci životinjskih vrsta za istraživanje i klasifikaciju dopremaju iz celog sveta u evropske muzeje i ruke prirodnjaka. Međutim, do kraja 18. veka je izučavanje anatomije doživelo svojevrsan "zamor materijala", a izučavanje *kretanja* koje je dolazilo iz fizike i astronomije, postalo "nova moda" u naučnim krugovima. Kako bi ispratili trendove, prirodnjaci su odlazili u menažerije kako bi posmatrali životinje - ali osim u slučajevima kada su (kao u Francuskoj) imali pristup plemićkim menažerijama zatvorenim za javnost, okruženje nije bilo preterano provodljivo za naučno istraživanje. Zbog toga se javila potreba za naučnim izučavanjem (*kretanja*) živih životinja i njihovih ponašanja koja bi dalje razjasnila anatomiju ali i stvorila korpus podataka koji su imali da doprinesu opširnijem razumevanju ostalih životinja. Vođen, između ostalog, tom idejom, Žofri Sen-Iler je udomio životinje koje su preživele revoluciju u dvorištu pariškog prirodnjačkog muzeja. Tamo i danas postoji manji broj životinja - poglavito primeraka koji su na neki način interesantni kao predstavnici svoje vrste - na primer albino jedinke, dok je najveći deo premešten u druge vrtove u Parizu.

dve postojeće menažerije, primerci najrazličitijih vrsta su se mogli videti kao atrakcije na ulicama i po dvorištima privatnih kuća. Društvo je međutim, ciljalo na nešto prefinjenije. S jedne strane, svakako, budući *zoološko* društvo, želeli su da osnuju instituciju u okviru koje bi se mogla vršiti zoološka proučavanja, ne ponajmanje, u pogledu *aklimatizacije* korisnih egzotičnih vrsta na britansku okolinu,¹¹⁰ kako bi se mogle gajiti za sportski lov ili jelo,¹¹¹ i naravno, trebalo je nakupiti egzotične vrste zanimljive u taksonomskom pogledu. Ali pre svega,

"Londonu je nedostajala kolekcija živih životinja dostojna britanske nadmoći. Taj nedostatak je bio naročito upadljiv zato što je, kako je jedan od ranih prospekata Zoološkog društva tvrdio, iako je Velika Britanija bila 'bogatija od bilo koje druge zemlje u pogledu opsega i raznovrsnosti onoga što poseduje,' nije mogla da se takmiči sa 'fantastičnim institucijama' za izlaganje egzotičnih bića iz ovih teritorija kakve su imali njeni susedi¹¹²." (Ritvo 1997, 43, moj prevod).

Imperijalni i naučno-istraživački žar je nadvladao unutrašnja trvenja u okviru Društva, i zoološki vrt je otvoren 1828. godine.

Za članove društva i njihove prijatelje.

Ova ekskluzivnost se, međutim, pokazala kao neprofitabilan i neodrživ sistem, tako da su, uprkos negodovanjima članova, 1829. vrata vrta otvorena za sve posetioce koji su sebi mogli da priušte ulaznicu.

Ova dva zoološka vrta su izabrana kao primeri zato što su bili modeli po kojima će se kasnije osnivati zoološki vrtovi širom sveta, ali i zato što su, sa svojom bliskošću muzeju u slučaju Pariza, i klasnom isključivošću u slučaju Londona jasni indikatori predviđene pozicije zooloških vrtova u sistemu institucija u kojem su nastajali.

Moderni zoološki vrtovi su, dakle, nastajali pod okriljem političkih promena u Evropi koje je sa sobom donela Francuska revolucija, ali su se konceptualno pre svega oslanjali na intelektualnu tradiciju Prosvetiteljstva, koja je, pak, svoje korene vukla još iz Renesanse. Ono

¹¹⁰ Ili način života.

¹¹¹ Društvo je nakon osnivanja zoološkog vrta sve do 1833. godine nedaleko od Londona imalo farmu na kojoj su uzgajana egzotična goveda, gde su uzgajivači stoke koji su želeli da obogate svoje vrste 'egzotičnom krvlju' mogli da dovode grla na parenje za određenu nadoknadu. Za ovim međutim nije postojala prevelika potražnja, i projekat je ugašen.

¹¹² Francuska - prim.aut.

što je, međutim, razlikovalo moderne zoološke vrtove od njihovih prethodnika – privatnih menažerija bogatih ili putujućih menažerija i cirkusa – jeste to što su, pored zabave za široke narodne mase, poprimili i edukativnu i naučnu ulogu. Bili su *zoološki*. Dok su menažerije plemića uglavnom bile zatvorene za javnost i služile za odmor i relaksaciju, ili pak ispunjavanje kolekcionarskih aspiracija bogatih, a putujuće menažerije ili menažerije¹¹³ otvorene za javnost, uglavnom podrazumevale tačke u kojima dresirane divlje životinje izvode trikove pod 'dirigentskom palicom' dresera u svrhu zabave, moderni zoološki vrtovi je trebalo, pored nasleđene tradicije 'odmora, relaksacije i zabave', te obezbeđivanja bekstva od turbulentnog gradskog života za urbane populacije, da posluže i da obrazuju stanovništvo o životinjama, dalekim krajevima iz kojih one dolaze i dostignućima naučne taksonomije. I, što je najvažnije, kao institucije od nacionalnog značaja, zoološki vrtovi su postali ključna mesta javne simboličke artikulacije konceptata 'prirode' i 'divljine' i uloge Evrope u novoj konstelaciji sveta.

Mislim da je ovde korisno napomenuti da proces razvoja zooloških vrtova u Evropi nije bio *jednolinijski*, zoološki vrtovi nisu odmah potisnuli male privatne menažerije i druge životinjske atrakcije koje su se mogle sresti po gradovima, niti putujuće menažerije (zapravo, prve zaista velike putujuće menažerije su nastale tek u 19. veku sa razvojem trgovine između Evrope i kolonija i porastom dostupnosti egzotičnih životinja (Ritvo 1997, 43)), a putujući cirkusi (kao i, zapravo, privatne menažerije¹¹⁴) postoje i danas. Niti su se, pak, zoološki vrtovi razvijali i menjali istim tempom svuda u Evropi (niti su i dan-danas jednako razvijeni, što će se videti dalje u tekstu). Ali, i pored toga, jedan događaj je drastično uticao na istoriju i pravac razvoja modernih zooloških vrtova, i pokazao se kao važan za njihovo razumevanje, kako u prošlosti, tako i danas, a verovatno i u budućnosti.

¹¹³ Putujuće životinjske atrakcije su se mogle sastojati i od samo jedne životinje. Tako je, na primer, u prvoj polovini 19. veka, „S dopuštenjem visočanske srbske vlasti“ izvesna Emilija Leserić (?) imala čast Beograđanima na malom Kalemegdanu „predstaviti na viđenje velikoga, lepoga i muškoga ELEFANTA (slona, fila)“ „koi velike zube ima“. (ovom prilikom bih volela da se zahvalim dr Aleksandru Palavestri koji mi je skrenuo pažnju na postojanje plakata za ovaj događaj. Reprodukcijski plakata se može naći u: Kovačević 2003, 175)

¹¹⁴ Plastičan primer je zimsko imanje bivšeg ukrajinskog predsednika Viktora Janukoviča na kome je 2014. godine, nakon njegove smene, otkriven "privatni zoološki vrt" (izvor: <http://gizmodo.com/ukrainian-presidential-estate-included-a-private-zoo-1547391904> 20.8.2016. nažalost izveštaj novinara BBC-a sa lica mesta je danas nedostupan).

2.6 Hagenbekova revolucija

Godine 1907. izvesni Karl Hagenbek (Carl Hagenbeck), inače vlasnik firme koja se bavila nabavkom egzotičnih životinja (i ljudi!¹¹⁵) za evropske zoološke vrtove, menažerije i bogate kolekcionare, otvorio je svoj životinjski park¹¹⁶ (*tierpark*) na ogromnoj parceli zemlje u blizini Hamburga u Nemačkoj. To je bio "zoološki vrt bez gvozdениh rešetaka, objekat koji je izazivao užasnu nelagodu među posetiocima starijih zooloških vrtova" (Rothfels 2002, 9, moj prevod). Hagenbekov životinjski park je bio organizovan tako da su izložene životinje od posetilaca bile odvojene nizom dobro sakrivenih jaraka, a samo okruženje je u najvećoj meri simuliralo prirodno okruženje izloženih bića. Takozvana "Hagenbekova revolucija" (Rothfels 2002, 8) je radikalno uticala na politike reprezentacije divljih i egzotičnih životinja u evropskim i svetskim zoološkim vrtovima.

Pre svega, okruženje u kojem su životinje u Hagenbekovom parku bile izložene je percipirano kao *humanije*, u smislu da su životinje imale više prostora za kretanje, i da su bile u „prirodnom“ ili makar *prirodnijem* okruženju, nego one koje su izlagane u malim metalnim kavezima po evropskim metropolama. Samim tim, i doživljaj odlaska u zoološki vrt je, za posetioce, bio lepši jer ih nije izjedala krivica zbog loših uslova u kojima životinje žive u svrhu njihove zabave. Iako je "prirodnost" njihovih okruženja bila jednako simulirana kao i "prirodnost" metalnih kaveza, ova promena je skrenula pažnju evropske javnosti na realnu patnju izloženih životinja. Vremenom, zoološki vrtovi po celom svetu su sledili Hagenbekov primer. Mnogi su zatvoreni, a oni veliki uglavnom relocirani na veće parcele zemlje i uređeni po ugledu na Hagenbekov, i iako ima tužnih izuzetaka, ovo je model po kojem je danas uređena većina svetskih zooloških vrtova.

Dakle, kada je reč o nastanku i razvoju zooloških vrtova, moguće je pratiti promene u izgledu volijera u kojima se životinje drže, što, sa svoje strane, reflektuje različite preokupacije kako osnivača i uprava, tako i publike i društva a koje su u vezi sa izloženim životinjama. Prostorno uređenje i raspored životinja su takođe važni i ukazuju na neke značajne ideje koje su, uslovno rečeno, bile na snazi u različitim periodima.

¹¹⁵ Duga i komplikovana istorija izlaganja „divljih“ ljudi u zoološkim vrtovima umnogome prevazilazi okvire ovog rada.

¹¹⁶ Jezička distinkcija je ovde značajna – zoološki vrtovi su se do tad zvali *zoological gardens*, odnosno na nemačkom, *tiergarten*, i iako se i danas tako zovu, Hagenbekov zoološki park je za dotadašnje zoološke vrtove zaista bio kao park spram bašte.

Naime, kada je reč o prvim zoološkim vrtovima, ranije sam pomenula kako je akcenat bio na prikupljanju varijacija. Još jedan važan aspekt izlaganja životinja u ovom kontekstu bilo je i njihovo svojevrsno *ogoljenje*. Prve volijere tako nisu bile mnogo više od betonskih kaveza koji su imali i jedan natkriljeni deo u koji su životinje zatvarane noću i u koji su se mogle skloniti kada je hladno. Mimo toga, "dekor" je bio minimalan, a akcenat je upravo bio na životinjskom telu, ogoljenom i sasvim izloženom pogledu - ovo je imalo veze sa prvobitnim idejama o "naučnom" posmatranju živih životinja, koliko i sa - u slučajevima egzotičnijih vrsta pre svega - apsolutnim nepoznavanjem njihovih navika i životnih prohteva u prirodi. Životi životinja u malim, skućenim kavezima - malim da bi uvek bile dovoljno blizu da budu sasvim vidljive - su bili mučni, dosadni i najčešće kratki. Stoga nije čudo da prvi "savremeni" zoološki vrt - Hagenbekov *tierpark* - zapravo i nije bio *zoološki* u klasičnom smislu - Hagenbek je bio šoumen i biznismen pre svega - Hagenbekov *tierpark* je, zapravo, prvi privatni zoološki vrt na svetu - baštinik svih ideja o učenju o životinjama, ali osnovan od strane čoveka koji je od toga živeo. U svakom slučaju, Hagenbekova revolucija se ogledala u tome što u njegovom zoološkom vrtu nije bilo rešetaka, već su životinje od posetilaca odvajane sistemom kanala i jaraka, i važnije, volijere su bile velike i uređivane su tako da u najvećoj mogućoj meri simuliraju prirodno okruženje u kojem su izložene vrste živele u divljini.¹¹⁷ Reakcije publike na Hagenbekov *tierpark* su bile jednoglasno pozitivne, Hagenbek je lično kasnije nadgledao konstrukciju zoološkog vrta u Rimu, a njegov model zoološkog vrta je vremenom postao standard kome su težili zoološki vrtovi širom sveta. Njegov vrt je u tom smislu bio spektakl, i u skladu sa diskursom vremena u kojem je nastao zapravo je bio podređen publici, utoliko što je prikazivao ne samo životinje već i "isečke" udaljenih predela iz kojih su one dolazile,¹¹⁸ i na taj način omogućavao publici da u izvesnom smislu zaista iskusi *ogromnost sveta*.

¹¹⁷ Važno je napomenuti da je ova simulacija bila mahom vizuelna, i da su sistemi za, na primer, zagrevanje prostora u kojem životinje žive bili ograničeni na zatvorene prostorije.

¹¹⁸ Ovde bi trebalo ponovo skrenuti pažnju na to da je Hagenbek bio glavni dobavljač ljudi za "etnološke izložbe" - koje su predstavljale "divljake" u njihovom prirodnom okruženju - u Evropi. Ali, kako mi je svojevremeno ispričao dr Mihaly Sarkany sa Instituta za etnologiju Mađarske akademije nauka, Hagenbek je jednom prilikom negde u Africi organizovao etnološku izložbu Evropljana koja je predstavljala Nemce na Oktoberfestu. Nemci su šetali naokolo u tradicionalnim bavarskim nošnjama, sedeli za velikim drvenim stolovima, glasno razgovarali i pili pivo. Izložba je naišla na veliko interesovanje i oduševljenje lokalne publike. Nažalost, nisam u literaturi uspeła da nađem potvrdu za ovu anegdotu.

S druge strane, Hagenbekov model je nastao u svetu u kome je držanje životinja u zatočeništvu bilo podređeno ljudskom pogledu, dok je dobrobit samih životinja bila tek usputna preokupacija zasnovana pre na njihovoj visokoj ceni i teškom nabavljanju nego na brizi za jedinke u kavezima ili vrste u divljini.

Kako kaže Džon Berger (John Berger):

"Javni zoološki vrtovi su nastali u vremenu koje je ispratilo nestanak životinja iz svakodnevnog života. Zoološki vrt u koji ljudi odlaze da bi se susreli sa životinjama je, zapravo, spomenik nemogućnosti takvih susreta. Moderni zoološki vrtovi su nadgrobni spomenici za jedan odnos koji je star koliko i ljudska vrsta. Oni nisu tako percipirani jer su o zoološkim vrtovima postavljana pogrešna pitanja.

Kada su osnivani - zoološki vrt u Londonu 1828. godine, *Jardin des Plantes* 1793. godine, zoološki vrt u Berlinu 1844. - doneli su prestiž nacionalnim prestonicama. Taj prestiž se nije preterano razlikovao od prestiža koji je pripisivan privatnim kraljevskim menažerijama. Ove menažerije, zajedno sa zlatnom oplatom, arhitekturom, orkestrima, sviračima, nameštajem, patuljcima, akrobatama, uniformama, konjima, umetnošću i hranom je bio demonstracija careve ili kraljeve moći i bogatstva. Isto tako, u 19. veku, javni zoološki vrtovi su bili reklama za modernu kolonijalnu moć. Hvatanje životinja je bilo simbolička reprezentacija pokoravanja svih udaljenih i egzotičnih zemalja. 'Istraživači' su dokazivali svoj pariotizam tako što su kući slali tigra ili slona. Darovi u vidu egzotičnih životinja su postali tokeni u podređenim diplomatskim odnosima.

Pa ipak, kao i svaka druga javna institucija 19. veka, zoološki vrt je, ma koliko podržavao ideologiju imperijalizma, morao da zahteva i jednu drugačiju vrstu javne funkcije. Tvrdnja je bila da se radi o jednoj drugačijoj vrsti muzeja, čija svrha je bila da unapredi znanje i javno prosvetljenje" (Berger 2009, 30-31, moj prevod).

I, važnije:

"Životinje svuda nestaju. U zoološkim vrtovima, one sačinjavaju živi spomenik sopstvenom iščezavanju" (Berger 2009, 36, moj prevod).

Hagenbekova revolucija je radikalno izmenila politike izlaganja egzotičnih životinja u zatočeništvu i nagovestila idejne i ideološke promene u politikama zooloških vrtova koje će uslediti tokom 20. veka, i potrajati i do 21.

Danas je diskurs zooloških vrtova poprimio nešto drugačiji oblik i zasniva se prvenstveno na obrazovanju posetilaca o biološkim vrstama i na pitanjima i projektima očuvanja ugroženih vrsta divljih životinja "na sigurnom" u zatočeništvu.

U skladu sa tim, u velikom broju savremenih vrtova, stare sisteme klasifikacije su zamenili ranije pomenuti sistemi koji eksponate organizuju prema kontinentima na primer, a najnoviji trend je potpuna simulacija različitih biotopa i uređivanje eksponata po ekološkim principima, što pretpostavlja postojanje velikih manje ili više integrisanih eksponata kao što su "pustinja" ili "prašuma" koji uključuju životinje koje žive u ovim biotopima, ili "noćne životinje" koji podrazumeva velike zgrade u kojima se nalaze volijere koje predstavljaju različite biotope nastanjene odgovarajućim životinjama, a u kojima je osvetljenje veštački regulisano tako da je unutra "noć" u vreme kada posetioci dolaze, a "dan" kada je vrt zatvoren.

Pored ovoga, u današnje vreme pored narativa o "učanju o životinjama i prirodnoj sredini", zoološki vrtovi sopstveni legitimitet crpu iz narativa o zaštiti ugroženih vrsta i programima razmnožavanja i reintrodukcije. Fokus se takođe pomerio i na dobrobit zatočenih životinja, a umnožavanje i napredak etoloških i drugih saznanja o životu i ponašanju različitih vrsta doprineli su i tome da se danas u procesima dizajniranja eksponata i volijera ide ka tome da se konstruišu čitavi simulirani biotopi u koje se smeštaju različite vrste (ali obično ne vrste koje jedu jedne druge) koje u takvim biotopima žive. Ide se, dakle, od samo vizuelne simulacije okoliša, namenjene da zavara posetioce, ka kompletnoj simulaciji koja bi trebalo da i životinjama omogući izvesnu dozu "prirodnosti". Takođe, dolazi i do integracije "neželjenih uljeza" u eksponate - na primer, u zoološkom vrtu u Londonu postoje posebne cevi kroz koje pacovi i miševi, koji su stalni iako neplanirani stanovnici vrta, mogu da se kreću od jednog do drugog mesta. Oni tako bivaju integrisani u sredinu, ali i "sanirani" i uprizoreni, u smislu da postaju deo eksponata i kao takvi ostaju odvojeni od posetilaca koji, iako dolaze da bi doživeli bliski susret sa životinjama, verovatno pod tim ne podrazumevaju nesantarno suočavanje sa običnim gradskim pacovima.¹¹⁹

2.7 Jesu li zoološki vrtovi (kao) muzeji?

¹¹⁹ Cevi kroz koje trčkaraju pacovi i miševi u zoološkom vrtu u Londonu su me podsetile na anegdotu koju mi je ispričala jedna koleginica čije dete je, posle prve posete zoološkom vrtu, na pitanje koje je životinje videlo odgovorilo kako je videlo golubove - jedine životinje koje u tom trenutku u vrtu nisu bile u kavezima.

Kao što je ranije napomenuto, u ovom odeljku ću pozajmiti neke ideje iz antropološke muzeologije, kako ih je, između ostalih, u knjizi *O politikama, identitetima i druge muzejske priče* (2009) formulisala Ljiljana Gavrilović. Pre svega, ideje da:

„Zbirke stvari opisuju, klasifikuju i stalno re-konstruišu svet, kao materijalizacija ideje o tome kako on izgleda, kako je ustrojen i ko ga kontroliše/ko njime upravlja. Istorija muzeja je, tako, istorija viđenja sveta i, istovremeno, istorija kontrole i moći.“ (Gavrilović 2009, 11).

Ova konstatacija se umnogome odnosi i na zoološke vrtove, i pre njih, menažerije i uopšte zbirke (egzotičnih) životinja kroz istoriju. Kada je reč o prvim menažerijama, poput onih koje su pripadale plemstvu, hramovima ili crkvi, istorija zbirki egzotičnih životinja je i u vrlo bukvalnom smislu istorija kontrole i moći. No, kako ću pokazati dalje u tekstu, isto, mada donekle suptilnije, važi i za moderne zoološke vrtove, koji iako su često izrastali upravo iz starijih već postojećih menažerija plemstva i, zapravo do danas, nastavili da se u dobroj meri oslanjaju na pribavljanje životinja kroz poklone i razmenu,¹²⁰ u 19. veku bivaju "premazani" "tankim filmom" modernosti, koji je od njih trebalo da stvori, s jedne strane naučne institucije, a s druge strane mesta tihe kontemplacije i obrazovanja za široke narodne mase - mesta koja je trebalo da posluže tome da novonastalu urbanu radničku klasu saobrazе ispravnim načinima ponašanja. Pre toga, međutim, mislim da valja povući još neke paralele ali i kontraste između zooloških vrtova i muzeja.

„Čak i prirodnjački muzeji, koji sadrže nemodifikovane predmete iz prirode, ne govore o prirodi kao takvoj: oni govore o odnosu kulture prema prirodi, pa su i oni samo jedna od mogućih baza podataka o kulturi.“ (Gavrilović 2009, 17).

Ovde bih se ponovo osvrnula na knjigu Stivena Asme (Asma 2011), *Stuffed Animals and Pickled Heads: the Culture and Evolution of Natural History Museums* (eng. Punjene životinje i glave u turšiji: kultura i evolucija prirodnjačkih muzeja), a glede konstatacije o nemodifikovanim predmetima iz prirode. Iako teza Gavrilovićeve o tome da prirodnjački muzeji prvenstveno govore o odnosu kulture prema prirodi stoji, čini mi se da je važno

¹²⁰ Ili jednostavno - uzimanje iz prirode koje je danas manje-više zakonski regulisano, ali je i ovo diskutabilno kao što pokazuje primer prodaje 24 afrička slona uhvaćena u divljini u Zimbabveu zoološkim vrtovima u Kini, koji se odigrao 2015. godine. Izvor: <http://www.telegraph.co.uk/news/worldnews/africaandindianocean/zimbabwe/11719546/Zimbabwes-young-elephants-sold-to-China.html> (25.8.2016.)

skrenuti pažnju na neke od suptilnijih ali i manje suptilnih načina na koje se prirodnjački muzeji kao, uslovno rečeno, muzeji najbliži zoološkim vrtovima, povinuju ovoj konstataciji.

Naime, prirodnjački muzeji jednostavno ne izlažu nemodifikovane predmete iz prirode. Radi se samo o tome da je diskurs u okviru kojeg prirodnjački muzeji operišu takav da *predstavlja svoje eksponate kao nemodifikovane*, a čitava mistična fertutma oko bioloških nauka lako stvara iluziju o tome da se zapravo o nemodifikovanim predmetima i radi. No, čak i kada je reč o mineralima koji se izlažu u prirodnjačkim muzejima, njih je trebalo prvo pronaći, iskopati, očistiti, i eventualno izbrusiti pre nego što bi bili spremni za izlaganje. U tom smislu, čak ni žitelji dna ranijih *scala naturae* nisu oslobođeni ljudske intervencije kada ih se ima pripremiti za uprizorenje. Situacija je ista i sa drugim eksponatima. Na primer, fosilizovani skeleti dinosaurusu se u prirodi retko nalaze kao sasvim artikulisani i netaknuti, pa nije retkost da se izloženi, i u prostoru artikulisani primerci skeleta određenih vrsta zapravo sastoje od fosilizovanih kostiju nekoliko različitih jedinki.¹²¹ No, Asma (2001) u stvari piše i o nekim, s jedne strane mnogo suptilnijim, a s druge strane (makar posebno obrazovanom oku) mnogo uočljivijim načinima na koje prirodnjački muzeji zapravo reflektuju kulturu koja ih je osmislila i koja ih održava, a ne prirodu kakva jeste: naime, kada je reč o izloženim prepariranim životinjama, a posebno sisarima, česta je praksa njihovog predstavljanja u nuklearnim porodicama koje se sastoje od mužjaka, ženke i mladunaca, iako predstavljene životinje u prirodi (Asma daje primer medveda) jednostavno ne žive u takvim socijalnim grupama. S tim u vezi, tužna je i činjenica da neki zoološki vrtovi rade istu stvar sa životinjama o kojima brinu, što dovodi do nemilih incidenata među jedinkama ili pak do prenamnožavanja nekih vrsta u zatočeništvu.¹²² Poenta je, dakle, da ni prirodnjački muzeji nisu imuni na različite vrste pritisaka - što finansijskih koji, na primer, čine to da je eksponat o dinosaurima u Museum of Natural History u Londonu prenatrpan animatroničkim modelima dinosaurusu koji se pomeraju i puštaju zvukove nauštrb nekolicine izloženih fosila, jer to navodno privlači publiku,¹²³ što pritisaka druge vrste. Asma piše o shvatanju evolucije

¹²¹ Ovo je često stvaralo zabune i debate u vezi sa tim koliko je zapravo vrsta dinosaurusu otkriveno u paleontologiji, od kojih je najpoznatija debata o tome da li su brontosaurusi zapravo ikada postojali ili ne (-nisu).

¹²² Ovde bih ukazala na neproveren podatak, dobijen od bivših volontera iz Beo zoo vrta, o nekontrolisanom razmnožavanju medveda, i potonjoj prodaji mećića mećkarima. Neplansko razmnožavanje životinja, i, zapravo, njegovo sprečavanje su veoma važna pitanja za funkcionisanje zooloških vrtova, i o tome će posebno biti reči u narednim poglavljima.

¹²³ Prim.aut.

u različitim evropskim i američkim prirodnjačkim muzejima, koji favorizuju različite interpretacije Darvinove teorije u skladu, kako sa pretpostavljenim senzibilitetom publike, tako i sa paradigmama na snazi u okviru lokalne naučne zajednice. Kako Asma navodi:

"... priroda je uvek *uvek* bila ljudska konstrukcija, proizvod ljudskog domišljanja. Posete ovim muzejima pokazuju da je sama priroda uvek konceptualizovana, prezentovana, i konstruisana na različite načine u različitim vremenskim periodima i kulturama. Najčešće, ovo pakovanje prirode prolazi neopaženo jer ga u tišini postižu kustosi koji rade iza kulisa. A ponekad je postignuto i nesvesno putem paradigmatičkih struktura koje su trenutno na snazi" (Asma 2001, 274, moj prevod).

Bilo kako bilo, mislim da se obe konstatacije koje daje Gavrilovićeva, kao i ona koju daje Stiven Asma mogu, uz neke modifikacije, proširiti tako da obuhvataju i zoološke vrtove, koji su od 18. veka nadalje postali deo šire konstelacije popularno-naučnih institucija koje su formirale novonastalu prosvetnu dokolicu, s tim da su zoološki vrtovi često pripadali i *diskursu o okrepljujućoj prirodi*,¹²⁴ nasuprot čvrsto strukturiranim identitetskim narativima kakve su proklamovali (ne-prirodnjački) muzeji – mada je i to zapravo stvar debate i samo jedna od instanci koja zoološke vrtove čini zanimljivim antropološkim problemom.

Još jedna važna pozajmica iz antropološke muzeologije tiče se koncepcija muzejskog vremena:

"Ljudi konstruišu svoje svetove eksternalizacijom sebe, čime oblikuju simbolički univerzum koji objedinjuje prošlost, sadašnjost i budućnost. Svaki član bilo kog društva doživljava sebe kao pripadnika *smisaonog univerzuma*, koji je postojao pre njegovog rođenja, a postojaće i posle njegove smrti (Baker 1993, 408). Tako, definišući sebe, ljudi definišu i vreme – jednu od poznatih dimenzija u kojima postoje i unutar kojih organizuju svoje živote. Iz toga proizlazi mogućnost definisanja prostora kao četvrte dimenzije vremena (Heidegger 1993), odnosno definisanje prostora u vremenskim kategorijama: blizu je izjednačeno sa *malo vremena*, a daleko sa *mного vremena*. U

¹²⁴ S tim u vezi, u domaćem kontekstu je zanimljiva veza između 1. maja i zooloških vrtova. Naime, u Beo zoo vrtu mi je rečeno kako im je najposećeniji dan svake godine 1. maj (i sama sam posetila vrt za 1. maj 3 godine zaredom), a zoološki vrt na Paliću je zapravo otvoren 1. maja 1950. godine. Iako u urbanoj populaciji Beograda postoji tradicija odlaska u prirodu na uranak, čini se da među ruralnim stanovništvom kao i romskom populacijom postoji praksa posete zoološkim vrtovima za ovaj praznik. Dolaze čitave porodice koje sa sobom nose sendviče i sokove i piknikuju na klupama beogradskog zoološkog vrta. Ovo svakako ima veze i sa statusom Kalemegdana u Beogradu, i kompleksa parka prirode na Paliću, čiji su zoološki vrtovi deo u širem smislu, ali mi se veza između zooloških vrtova i ideja o prirodi povezanih sa Prvomajskim praznikom učinila značajnom.

skladu sa prostor-vremenskim kontinuumom, definišu se i *centar* (mesto gde se ja/mi nalazim/nalazimo) i *periferija* (mesto udaljeno od mene/nas) (Baker 1993, 410), odnosno mesto posmatrača u odnosu na spoljni prostor-vreme." (Gavrilović 2009, 81).

I, dalje:

"U muzeju se, kao što znamo, najčešće ništa ne događa, niti išta ima veze sa telesnim/čulnim doživljajima. Muzej se obraća isključivo duhu, a izloženi predmeti nastoje da oblikuju sliku ponovljenog vremena, koje nije ciklično, nego je zaustavljeno u simultanim isečcima različitih istorijskih trenutaka. Ideja je da 'posmatrajući i dodirujući ove predmete, čovek veruje i oseća da gleda u vreme nataloženo u njima i da je zapravo deo ovog vremena – deo večnosti univerzuma' (Čausidis 2007, 12), čime se pokušava sa konstruisanjem novog simboličnog univerzuma, koji bi trebalo da poveže muzejske posetioce sa davno prošlim vremenima i vrednostima koje naša kultura pripisuje njihovim ostacima." (Gavrilović 2009, 89).

Ideje o koncepcijama muzejskog vremena su za analizu zooloških vrtova korisne kao odskočna daska, ili pre slika u ogledalu. Kao što je ranije napomenuto, u izvesnom smislu, zoološki vrt je *anti-muzej*.

Naime, raniji autori (naročito Ritvo 1987) su, kao osnovnu svrhu zooloških vrtova u zemljama koje su bile kolonijalne sile, pored uspostavljanja "reda stvari" u 19. veku, videli težnju da se *granice imperije demonstriraju kod kuće*. Složila bih se sa ovom konstatacijom, s tim da bih otišla korak dalje u tumačenju. U tom smislu, sklona sam da tvrdim da "kvaka" sa zoološkim vrtovima nije u *vremenu*, kao što je slučaj sa muzejima kako pokazuju Gavrilovićeva i Marina Simić (2006), već u *prostoru*.

Da pojasnim: tamo gde muzejske zbirke predmeta "destiluju" vreme stvarajući simbolički univerzum rasprave koji je, uslovno, izvan vremena, i u kome svi predmeti, ma koliko stari, egzistiraju kao jedna simbolička celina čiji je posmatrač pretpostavljeni ponosni baštinik, zoološki vrtovi nemaju tu vrstu luksuza. Ograničeni realno-postojećim vrstama, i važnije, jedinkama koje su im uopšte dostupne za izlaganje, zoološki vrtovi igraju na kartu diverziteta koji svoj "materijalni" izraz dobija u tendenciji da se što veći broj različitih vrsta iz svih krajeva sveta prikaže na, često, vrlo ograničenom prostoru. Tako, moglo bi se reći da *posmatrajući i (u vrlo iznimnim i strogo kontrolisanim situacijama) dodirujući ova bića, čovek veruje i oseća da gleda u ogromne geografske prostore nataložene u njima, i da je zapravo deo ovih prostora – deo ogromnosti planete*.

Ovo je, rekla bih, takođe potkrepljeno savremenom tendencijom da se zoološki vrtovi prostorno uređuju prema kontinentima,¹²⁵ odnosno da se izložene životinje grupišu prema mestu svog porekla nasuprot, na primer, ranijim klasifikatornim i izlagačkim praksama koje bi sve grabljivice stavljale na jedno mesto, a sve biljojede na drugo itd, ili, kao što je bio slučaj sa zoološkim vrtom u Londonu kada je prvi put otvoren - životinje su bile izlagane po principu biološke srodnosti, i trebalo je "skupiti sve", tako da su u jednom delu vrta, na primer, grupisane sve vrste konja, u drugom sve vrste mačaka, u trećem sve vrste zmija¹²⁶ itd. - kao i svi drugi sistemi klasifikacije ni ovaj nije bio preterano srećno rešenje.

Ova konstatacija o "taloženju i sažimanju prostora" je, čini mi se, vrlo efektivna heuristika, budući da daje elegantno objašnjenje funkcije zooloških vrtova kako u kolonijalnim tako i u - a o tome će biti više reči dalje u tekstu - zemljama koje nisu bile kolonijalne sile.

Ovde bih, takođe, na trenutak, skrenula pažnju na opasku o tome kako se "u muzejima ništa ne dešava", te da su muzeji usmereni ka "duhu" spram "čulnih doživljaja" – upravo u ovom kontekstu se, možda više nego igde, zoološki vrtovi prokazuju kao *anti-muzeji*, budući da su upravo čulni doživljaji – boravak u istom prostoru sa različitim životinjama – u osnovi ideje *znanja* koje se dobija posetom zoološkom vrtu (koja se zgodno kalemi na ideje o vizuelnom učenju u bionaukama koje su se ranije prvenstveno vezivale za prirodnjačke muzeje), a pitanje koje se tiče toga *da li se nešto dešava* može biti jako značajno. Čitava ta, u osnovi paradoksalna, zavrzlama je posredovana, od svih stvari, *klasom* i klasnim pripadnostima i preokupacijama kako idejnih tvoraca i osnivača evropskih menažerija i zooloških vrtova, tako i njihovih posetilaca. U tom smislu, može se reći da je pitanje klase, kao i u slučaju muzeja, od suštinskog značaja za razumevanje zooloških vrtova, i uopšte, životinjskih atrakcija.

Istoričarka Harriet Ritvo (Harriet Ritvo) nudi opis pre-hagenbekovskog zoološkog vrta uz opasku da je raspored životinja u vrtovima naglašavao trijumf reda nad haosom:

¹²⁵ U svojoj knjizi o Beogradskom zoološkom vrtu, Vuk Bojović (2010) je izneo planove koje je imao za to da reorganizuje zbirku po geografskom principu (i premesti je na drugu, veću lokaciju). Isti takav plan mi je izneo i biolog zoološkog vrta na Paliću, u čijoj kancelariji je, na ormanu, stajala zalepljena gruba skica novog plana vrta raspoređenog po kontinentima.

¹²⁶ Doduše, zmije, i gmizavci i vodozemci uopšte, su nezgodni za izlaganje budući da najčešće zahtevaju strogo kontrolisane uslove života poput temperature i vlage, tako da "kuće reptila" do danas optrajavaju u zoološkim vrtovima prvenstveno iz infrastrukturnih razloga.

„Opasne životinje koje su se u prirodi kretale po ogromnim teritorijama bile su zatočene u malim kavezima i poredane pored dobro obeleženih staza u nafriziranim vrtovima koji su delovali prirodno samo u kontrastu sa urbanim pejzažom koji ih je okruživao. Hortikulturni eksponati... su samo naglašavali artificijelnost cele postavke, isto kao i konstruisana jezerca koja su bila regularna stavka u svim zoološkim vrtovima koji su imali dovoljno prostora i novca da ih ugrade. Takođe, u kontrastu sa nesputanom rasprostranjenošću prirode, devetnaestovekovni vodiči kroz zoološke vrtove su uvek bili linearni. Nezavisno od toga kog je oblika bio zoološki vrt, zvanični vodič je uvek propisivao jednu rutu koja je vodila od ulaza do tezge sa osveženjem.

Najsnažnija vizuelna ekspresija ljudske dominacije nad prirodom je bio prizor velikih mesoždera u kavezima, i stoga su ove životinje bile esencijalne za svaki zoološki vrt tog perioda...

Privlačnost ovakvih eksponata bila je bazirana na kontrastu između prirodne svireposti ovih životinja i njihove artificijelne nemoći.“ (Ritvo 1997, 47-48 moj prevod).

I to je, zapravo, bila poruka imperije. Imperija je bila ta koja je osvajala, krotila, i sistematizovala svet. Priče o velikim lovcima koji su hvatali žive divlje životinje su bile popularni narativi u vreme osnivanja velikih evropskih vrtova. Živopisni likovi poput Karla Hagenbeka su bili folklorni heroji.

Sa druge strane, kako kaže Elizabet Henson (Hanson 2002, 28), uloga zooloških vrtova je bila i da radničku klasu nauče standardima ponašanja srednje klase. Poput muzeja, oni su svojom arhitekturom i svojim jasnim razgraničenjima, nafriziranim travnjacima, jasno obeleženim stazama i strogim pravilima ponašanja, nudili zajednički javni prostor, i zajednički javni sadržaj koji je trebalo naučiti konzimirati. Bez buke i bacanja đubreta, lovljenja eksponata i pokušaja da se izazove reakcija kod životinja. Trebalo je u tišini šetati i posmatrati, i tako je telo, na svežem vazduhu u oazi prirode usred gradova, trebalo da bude disciplinovano i preobraćeno u kontemplativno telo koje upija prirodne lepote, pravila ponašanja i naučna saznanja ne trošeći svoje vreme uludo. Unutrašnje ushićenje pred varijabilnošću živog sveta je trebalo da bude sasvim dovoljno. No, kako će se pokazati, vuk dlaku menja ali ćud nikada, a spektakularna dimenzija kolekcija životinja koja je u popularnoj kulturi pretekla iz vremena putujućih i drugih *javnih* menažerija i cirkusa se nije lako dala saobraziti buržoaskom svetonazoru.

I možda baš zbog toga, zoološki vrtovi nisu propali, naprotiv. Današnje preokupacije i izazovi sa kojima se zoološki vrtovi susreću su umnogome artikulisane sa pozicija kritike

etičnosti držanja životinja u zatočeništvu, a rasprave su uokvirene pitanjima poput opravdanosti insistiranja na edukativnoj i naučnoj ulozi vrtova u svetu digitalnih tehnologija i sve veće mogućnosti putovanja. Odgovori na ovakva pitanja se uglavnom artikulišu kao stavljanje akcenta na očuvanje prirode, programe razmnožavanja ugroženih vrsta i pomoć koju mnogi vrtovi pružaju životinjama u divljini. Kako kaže Najdžel Rotfels:

„Prema ovakvoj logici, životinje, makar u našim velikim zoološkim vrtovima, nisu više čudovišni kućni ljubimci dekadentnog plemstva, nisu više žrtve imperijalnih osvajanja; radije, one su retki, dragoceni srećnici...

Sklonjene od opasnosti življenja u retko 'divljim', često 'ratom razorenim', tipično 'katastrofalno osiromašenim' krajevima sveta koji su im prirodna staništa, životinje u današnjim prosvetljenim zoološkim vrtovima, sa njihovim veterinarima i antibioticima, sada mogu s radošću da iščekuju svoje duge živote; zaista, mogu da se raduju jer će, kao zamrznuti gameti i uzorci tkiva, postati genetički besmrtni.“ (Rothfels 2002, 24, moj prevod).

2.8 Zoološki vrt kao *anti-muzej*

No, ovde bih želela da ukažem na nešto drugo – tamo gde su muzeji za dlaku izbegli metak jer ljudi nisu želeli da ih posećuju, i morali ozbiljno da rade na sopstvenoj transformaciji kako bi predmete koje izlažu,¹²⁷ i uopšte, iskustvo koje nude, učinili prijemčivim širokoj publici, zoološki vrtovi načelno nisu imali taj problem. Sada bih se, zato, vratila na raniju konstataciju o tome da je zoološki vrt, u izvesnom smislu, *anti-muzej*. Pre svega, u organizacionom smislu zoološki vrtovi su izlazili u susret svojoj publici i vremenom se menjali bez mnogo bojazni o tome kako će to uticati na *percepciju zooloških vrtova kao institucija*. Taj aspekt, međutim, nije ono što me ovde interesuje.

Ovde bih se pozabavila prostorom, nasleđem, dešavanjem i gledanjem.

Kao što sam ranije napomenula, mislim da je moguće ustvrditi da tamo gde muzejske zbirke predmeta "destiluju" vreme stvarajući simbolički univerzum rasprave koji je, uslovno, izvan vremena, i u kome svi predmeti, ma koliko stari, egzistiraju kao jedna simbolička celina čiji je posmatrač pretpostavljeni ponosni baštinik, zoološki vrtovi "destiluju" *prostor*. Oni su u određenom smislu *aspacijalni*, a njihova vremenska dimenzija je nužno uvek *ovde i sada*.

¹²⁷ Ovo važi delimično i za prirodnjačke muzeje - videti raniju konstataciju o animatroničkim dinosaurima u prirodnjačkom muzeju u Londonu.

Eksponati mogu, na primer, biti poređani po nekakvom zamišljenom evolutivnom sledu, od prostijih ka složenijim životinjama, recimo, ali to ne menja stvari. Dalje, hteli ne hteli, zoološki vrtovi su uvek čulni doživljaji. Osim vizuelne, oni imaju i zvučnu i dimenziju mirisa, a neposredna blizina životinja, i činjenica da se one *kreću* i *oglašavaju*, da *delaju*, i to delaju autonomno u odnosu na posmatrača je, mislim, ono što je presudno.

Da pojednostavim: kada bi u svakom trenutku postojala mogućnost da opanci iz stalne postavke Etnografskog muzeja u Beogradu počnu samoinicijativno da skakuću, trče ili opletu kolce, veliki identitetski narativ muzeja bi postao manje važan.

Isto tako, ljudska fascinacija egzotičnim životinjama, i to *živim egzotičnim životinjama*, koje delaju, a u slučaju, na primer, gladijatorskih borbi, delaju na prilično surove i zastrašujuće načine, traje hiljadama godina. I upravo je čin gledanja, i zapravo očekivanje da nam oni koje gledamo uzvrate pogled ili da na nas odreaguju, da bića koja su potpuno radikalno drugačija od nas – a opet slična, smrtna i osećajna – na neki način primete naše prisustvo,¹²⁸ ta mogućnost kontakta i možda rudimentarne komunikacije sa Drugim je ono što čini zoološke vrtove prijemčivim. U njima se uvek *dogđa susret*.

Kako kaže Džon Berger:

"Javni zoološki vrtovi su nastali na početku perioda kada su životinje počele da nestaju iz svakodnevnog života. Zoološki vrt u koji ljudi odlaze da se sretnu sa životinjama, da ih posmatraju, da ih vide, je zapravo spomenik nemogućnosti takvih susreta." (Berger 2009, 30, moj prevod).

Ali ipak, posetioci su se, od samog nastanka zooloških vrtova oglašivali o propisana pravila ponašanja, i po vrtovima se kretali po sopstvenom nahođenju. Neke životinje su izbegavali (zmije su dobar primer), a neke voleli. Ritvo (1987) piše o *zoo pets*, odnosno životinjama iz zooloških vrtova koje su iz nekog razloga bivale posebno omiljene među publikom, i o čijim dogodovštinama je pisala popularna štampa. Pritom, takve životinje nisu retkost ni danas - ranije pomenuti beli medvedić Knut iz zoološkog vrta u Berlinu je dobar primer, u Beogradu

¹²⁸ Zato posetioci u vrtovima često gađaju životinje novčićima ili drugim predmetima u nameri da privuku njihovu pažnju i izazovu nekakvu reakciju, reakciju koja može biti i neka vrsta *prepoznavanja*, no o tome više u narednim poglavljima.

je osamdesetih godina to bio šimpanza Sami, dok bi se moglo reći da je danas u zoološkom vrtu na Paliću to slonica Marta.¹²⁹

Zoološki vrtovi, naime, nesumnjivo uvek pričaju neku priču. Bilo da je to priča o konzervaciji i očuvanju životne sredine i ugroženih vrsta koja je trenutno aktuelna, ili priča o granicama znanja, imperije i moći koju su pričali u 19. veku, narativ eksplicitno ili implicitno uvek postoji. Čini mi se, međutim, da je razlika između narativa koje prezentuju muzeji i narativa koje prezentuju zoološki vrtovi u tome što bazični narativ svakog zoološkog vrta – narativ o odnosu i razlici između ljudi i životinja – ima mnogo širu publiku od bilo kakvog narativa koji se tiče kulturnog nasleđa, i zato su zoološki vrtovi prijemčivi tako širokoj publici.

Seta Lou i kolegice (Low et al. 2005) u knjizi *Rethinking urban parks*, istražujući razloge iz kojih afroameričke i imigrantske populacije odlaze, odnosno ne odlaze u neke parkove koji se nalaze u kvartovima u kojima stanuju, dolaze do koncepta *disonantnog nasleđa*. Naime, nasleđe koje je na neki način prezentovano uvek nosi pečat onoga ko ga je prezentovao, a to ko, kada, kako i šta prezentuje (o čemu piše i Gavrilović 2009; 2011) odnosno ne prezentuje, uvek za sobom povlači određene percepcije. Nasleđe jednostavno ne znači isto za sve ljude i uslovljeno je različitim identitetskim kategorijama pripadnosti – autorke istraživanja tako dolaze do podatka da afroamerička populacija, na primer, određeni memorijalni park izbegava zato što je istorija koja je u njemu predstavljena dominantno bela i potpuno isključuje ulogu Afroamerikanaca u periodu istorije koji je u parku ovekovečen, dok Hispanoamerikanci koji su se u kvart doselili u prethodnoj deceniji, park percipiraju kao lepo mesto puno zelenila na koje mogu doći sa porodicom i prijateljima, a za nasleđe koje je u parku predstavljeno nisu zainteresovani.

"Nasleđe" koje je prezentovano u zoološkim vrtovima je, u tom smislu, univerzalno, odnosno, mnoštvo interpretacija je moguće, ali nijedna nije nužna. Suočavanje sa egzotičnim životinjama, rekla bih, potcrtava upravo *ljudskost* posmatrača, a u paketu sa narativima zooloških vrtova o očuvanju planete i životinjskih vrsta za naredna pokoljenja, to rezultira poroznom i permeabilnom koncepcijom univerzalnog nasleđa koje svi ljudi mogu baštiniti, ali i nasleđa u okviru kojeg sami mogu birati šta im se najviše dopada bez bojazni od

¹²⁹ Nažalost, tokom pisanja ove teze Marta je preminula. Njena smrt je detaljno medijski praćena i ožaljena, svedočeći o njenom posebnom statusu u zoološkom vrtu i javnoj percepciji.

identitetskih reperkusija ili spoljnih pritisaka. A to je, rekla bih, važan element "tajne uspeha" zooloških vrtova - ne ponajmanje zato što, čak i kada se životinje drže u malim kavezima i lošim uslovima, zoološki vrtovi - iako naravno uvek postoje glasovi koji se tome javno i privatno protive - uvek *imaju publiku*. Zoološki vrtovi pružaju neku vrstu eskapizma i prodaju fantaziju o mogućnosti kontakta, ali disonanca se danas svodi na - opet - pitanje etičnosti držanja životinja u zatočeništvu – ljudi koji se protive neće odlaziti u zoološke vrtove, ljudi kojima ne smeta hoće.

Čini mi se da rasprava o pitanju etičnosti držanja životinja u zatočeništvu dovodi do važnog uvida u vezi sa zoološkim vrtovima, koji se tiče toga da su, u ideološkom smislu, vrtovi - makar na Zapadu - obišli pun krug. S jedne strane, ulaznice za zoološke vrtove su danas u Evropi - pa i u Srbiji - prilično skupe i u tom smislu je poseta zoološkim vrtovima često ograničena na posebne prilike i rezervisana za bogatije stanovništvo, a s druge strane, od 1970ih naovamo (Marino et al. 2010, 126) zoološki vrtovi (i akvarijumi, ali oni nisu ovde tema) su, usled rastuće kulturne nelagode u vezi sa držanjem životinja u kavezima s jedne strane, i sve većeg uništenja prirodnih staništa najrazličitijih (ili *svih*) životinjskih vrsta na globalnom nivou s druge strane, svoje narative, odnosno narative kojima legitimišu sopstveno postojanje, (ponovo) "prešaltali" na edukaciju. Za razliku od edukacije o biološkim vrstama i taksonomiji koja je bila karakteristična za zoološke vrtove 19. veka, danas se obrazovanje koje se stiče u zoološkim vrtovima prvenstveno odnosi na očuvanje životinjskih vrsta i prirodne sredine, a ideja vodilja je da posete zoološkim vrtovima treba da utiču na povišenje nivoa svesti posetilaca - a posebno dece - o problemima uništenja prirode i prirodnih staništa i stradanja životinjskih vrsta na globalnom nivou. Ovo se odražava i na politike izlaganja životinja i uređenja volijera: tako, na primer, u zoološkom vrtu u Londonu, pored volijere sa tigrovima stoji ogromna narandžasta tabla na kojoj su crne siluete nekoliko stotina tigrova, praćene velikim natpisom koji posetioce obaveštava o tome da je to broj živih jedinki koje su preostale u prirodi. Još dramatičniji je primer jedne vrste azijske kornjače koja rapidno izumire jer se njeno meso smatra delikatesom - ove kornjače su izložene u terarijumu koji izgleda kao kuhinja, sa sve pločicama, policom sa začinima, ornamentisanom činijom, šporetom i loncem iz kojeg izlazi para, a koji posetiocima treba da ukažu na to da su ove životinje ugrožene zato što se koriste u ishrani.

U tom smislu, zoološki vrtovi su dobar primer toga kako je jednu vrstu institucije koja je inicijalno bila zamišljena kao moderno, manje-više sterilno, buržoasko šetalište za

kontemplaciju taksonomije, *publika* transformisala u nešto drugačije, s jedne strane oglušivši se o zacrtane staze do teže s osveženjem, a s druge strane posmatrajući *životinje* kao *nešto više* od onoga kako su predstavljene, učitavajući u eksponate sopstvene ideje i vrednosti, i zapravo konstantno, u suprotnosti sa pravilima i dobrobiti izloženih životinja, inicirajući nekakve *događaje kontakta*. Ovo je isprva rezultiralo time da je prvobitna devetnaestovekovna koncepcija vrtova kao muzeja čiji su eksponati igrom slučaja živi u dobroj meri napuštena, a vrtovi su oberučke prihvatili svoj zabavni karakter. Jedna od nemilih epizoda u tom procesu jeste bilo i izlaganje "divljih" ljudi u zoološkim vrtovima tokom 20. veka, u okvirima takozvanih etnoloških izložbi - i dan danas na kapiji Hagenbekovog zoološkog vrta u blizini Hamburga, pored ukrasnih lavova, medveda i slonovskih glava stoje jedan "Zulu ratnik" i jedan "Sijuks ratnik". Komponenta spektakla je bila (i rekla bih, ostala) jedna od važnih značajki u funkcionisanju zooloških vrtova, i često je artikulisana u terminima etnoklasifikacije egzotičnih životinja - kako mi je rekao jedan ispitanik: "j...eš zoološki vrt koji nema slona". Međutim, kako je ranije naznačeno, ideja zoološkog vrta kao mesta zabave i relaksacije (i tek sekundarno, učenja) je od sedamdesetih godina 20. veka počela da se menja, a uspon različitih pokreta, a posebno ekološkog i pokreta za prava životinja (o kojima je bilo više reči u prethodnom poglavlju) je uslovio izvestan kontemplativni i samokritički obrt u narativima zooloških vrtova, koji je rezultirao današnjim akcentom na edukaciji publike o ekološkim problemima, ali i transformaciju uloge zooloških vrtova u mesta koja i "iza kulisa" brinu o životinjama, tako što trajno zbrinjavaju životinje iz zaplene ili pak u divljini hvataju jedinke koje su ugrožene krivolovom i drugim oblicima devastacije prirodnog okruženja i pružaju im "sigurnu kuću" u svojim volijerima.

Naravno, ovo ne znači da je društvenu funkciju zooloških vrtova u današnjem svetu moguće svesti na edukaciju publike. Naprotiv. U tom smislu treba napraviti razgraničenje između onoga što je *narativ* zooloških vrtova, i onoga što je, u nedostatku boljeg izraza, situacija na terenu.

S tim u vezi, u poslednjih desetak godina je vršen niz različitih psiholoških i socioloških ispitivanja koja su za cilj imala da izmere učinkovitost zooloških vrtova (i akvarijuma) kao mesta na kojima publika uči o životinjama, ali i očuvanju ugroženih vrsta i prirodne sredine. Rezultati nisu bili naročito blistavi.

Godine 2007. AZA (Asocijacija zooloških vrtova i akvarijuma) u SAD je objavila sada već kontroverznu studiju pod nazivom *Why Zoos and Aquariums Matter: Assessing the impact of a visit to a zoo or aquarium* (Falk *et al.* 2007), a koja je tobože pokazala kako posete akreditovanim zoološkim vrtovima i akvarijumima imaju dugoročne pozitivne efekte na stavove posetilaca o konzervaciji životinjskih vrsta i prirodne sredine. Ova studija je bila jedna od prvih ove vrste, i naširoko je citirana i navođena u prospektima i na vebstranovima američkih zooloških vrtova i akvarijuma kao dokaz o pozitivnom uticaju poseta ovim institucijama na mišljenje, stavove i znanje posetilaca (Marino *et al.* 2010). Međutim, podrobija analiza ove studije je pokazala ozbiljne metodološke nedostatke i navela autore kritičke studije da zaključe da:

"Uprkos širokoj prihvaćenosti studije Falka i kolega u okviru zajednice zooloških vrtova i akvarijuma, pokazali smo mnogobrojne metodološke slabosti koje njihove rezultate čine teškim ili čak nemogućim za interpretaciju. Važnije, njihove tvrdnje - naširoko deljene putem vebstranov zooloških vrtova i akvarijuma - umnogome nadilaze njihove metodološki ograničene nalaze."

I dalje:

"Sumarno, do danas nema nikakvih jasnih, niti pak sugestivnih dokaza za tvrdnju da zoološki vrtovi i akvarijumi promovišu promene u stavovima, edukaciju i interesovanje za očuvanje životinjskih vrsta i okoline kod posetilaca (Marino *et al.* 2010, 137, moj prevod).

Potonja istraživanja (najskorije, Jensen 2014), nisu došla do drastično različitih zaključaka - potencijal za edukaciju postoji, ali za sada su merljivi rezultati mršavi, posebno kada je reč o deci koja su često glavna ciljna publika edukativnih programa u zoološkim vrtovima.

A deca, ma šta zvanični narativi zooloških vrtova o obrazovanju iz oblasti zoologije ili konzervacije pričali, poglavito u zoološke vrtove dolaze da bi *videla životinje*. S tim u vezi, ideja o tome da će (a posebno kada je reč o posetama zoološkim vrtovima koje se odvijaju bez stručnog vodiča) prisustvo u istom prostoru sa životinjama na neki način imati veći uticaj na stavove ljudi (ili malih ljudi) o konzervaciji i ekologiji od, na primer, gledanja edukativne emisije na televiziji, se čini dubioznom, i rekla bih da je pomalo i, u nedostatku boljeg termina, *mistična*. S tim u vezi, a bez pretenzija na uopštavanje ili pravljenje neopravdanih kroskulturnih paralela, praksa isertavanja dečjih lica posebnim bojama - koja je za određenu svotu novca dostupna posetiocima Beogradskog zoološkog vrta na primer - tako da izgledaju kao životinje, me je neodoljivo podsetila na amazonske šamane koji životinjske kože oblače

kao "ronilačka odela" koja će im omogućiti da sagledaju vizuru određene životinje. I u tom smislu bih rekla da dečica (i retki odrasli) koju sam u svojim posetama Beo zoo vrtu posmatrala kako, ofarbanih lica, trče naokolo izigravajući lavove, tigrove, medvede, lisice i ostale životinje, ne daju ni tri groša za edukaciju o konzervaciji ili ma čemu drugom iz narativnog repertoara zooloških vrtova. *Ali bi mogla.*

2.9 O društvenim i drugim funkcijama zooloških vrtova

U knjizi "Muzeji i granice moći" (2011), Ljiljana Gavrilović započinje poglavlje o kabinetima čuda citirajući autore Elznera i Kardinala (Elsner and Cardinal 1994), koji govore o Noju kao prvom sakupljaču, koji je jedini ikada, kako kažu, sakupio kompletnu kolekciju željenih stvari (v. Gavrilović 2011, 27). Naravno, ovakva konstatacija je samo stilska figura - Noje nije bio istorijska ličnost niti je - važno je napomenuti - sakupljao *stvari*. Te ako bismo bistro oko antropologije ljudsko-životinjskih odnosa okrenuli ka Potopu, mogli bismo doći do nekih interesantnih saznanja o biblijskim idejama o ljudsko-životinjskim odnosima, obrnutom totemizmu (Borneman 1988) i korenima odnosa hrišćanskog sveta prema životinjama, ali to je tema za neku drugu priliku. No, u tekstu *Bugs and Beasts before the Law* (eng. Bube i zveri pred zakonom), Nikolas Hamfri (Humphrey 2002) piše o praksi suđenja životinjama u Evropi, i daje primer iz Berna iz 1478. godine, kada se jedna vrsta insekata našla pred crkvenim sudom zato što su uništavali letinu. Odbrana je ustvrdila da su, jedući letinu, insekti delovali u skladu sa božjom voljom odnosno božjim zakonom, te da nisu bili krivi. Međutim, tužitelji su ukazali na to da se ova vrsta insekata nije nalazila na spisku životinja koje su primljene na Nojevu barku, te da su se na nju verovatno ušunjali i prošvercovali se kao slepi putnici, što je značilo da nemaju nikakva prava pred crkvenim sudom, i da je pitanje da li su *uopšte životinje*. Presuda je bila u skladu sa tim - sud je odlučio da se o njima više ne sme govoriti kao o životinjama, a insekti su zauvek anatemisani (Humphrey 2002, 2-3).

Period nakon Velikih geografskih otkrića u Evropi je označio početak kraja starih klasifikacija, evropski gradovi su polako ali sigurno počeli da se pune raznim slepim putnicima sa Nojeve barke, a subsekventne promene i turbulencije u kategorijalnom aparatu Evropljana su dokumentovane u prethodnim poglavljima. No, kao što je ranije naznačeno, prakse držanja i izlaganja egzotičnih životinja su stare koliko i život u gradovima, međutim, nesumnjivo je da se, sa nastankom savremenih javnih zooloških vrtova, nešto promenilo.

Kritikujući ideju linearne progresije od starijih menažerija bogatih ili putujućih (a kasnije i stacionarnih) menažerija namenjenih i otvorenih za široki puk do savremenih zooloških vrtova, istoričar Najdžel Rotfels (Nigel Rothfels 2002, 13-43) u knjizi *Savages and Beasts: the Birth of the Modern Zoo* (eng. Divljaci i zveri: rođenje modernog zoološkog vrta) ukazuje na široko prihvaćenu praksu u pisanju istorija zooloških vrtova da se stvari predstavljaju linearno (kao što je, između ostalog, bio slučaj i u ovom tekstu), i da se poseban naglasak stavlja na razlike između menažerija i zooloških vrtova uz naglašavanje tobožnje prosvetiteljske društvene uloge potonjih. Rotfelsova kritika je značajna iz više razloga, i zapravo, ide u nekoliko smerova. S jedne strane, autor ukazuje na brojne sličnosti između zooloških vrtova i starijih menažerija - i jedne i druge su osnivali bogati i uticajni ljudi na primer (moglo bi se reći da je razlika samo u izvorima bogatstva i uticaja) - i govori o tome kako su zoološki vrtovi, iako inicijalno namenjeni obrazovanju i kontemplaciji, vrlo brzo prihvatili svoju zabavnu ulogu i postali poprišta najrazličitijih zabavnih aktivnosti za ljude poput koncerata i promenada (danas na primer dečjih rođendana, smotri folklornih plesova i slično), ali i kako su ranije menažerije često bivale mesta učenja i naučnog istraživanja za rane evropske prirodnjake, te kako je, kao što je i u ovom radu ranije napomenuto, Fridrih II još u 13. veku pisao knjige o pticama koje je držao u svojoj menažeriji. S druge strane, kao odgovor na tvrdnju da su ranije menažerije bogatih služile tome da povećaju ugled i demonstriraju moć pojedinaca koji su bili njihovi vlasnici, Rotfels navodi:

"U isto vreme, pak, jasno je da moderni Zapadni zoološki vrtovi, od 19. veka do danas, često vrlo eksplicitno izražavaju političke, imperijalne, ili obrazovne tvrdnje trenutnih elita - oni su, na primer, osnove na kojima pokušavamo da podučimo ispravne sudove o egzotičnom svetu. Ovo je jednako očigledno u ranom dvadesetovekovnom izlaganju Pigmeja Ota Benge u zoološkom vrtu u Bronksu koliko je i u savremenoj didaktici zooloških vrtova o potrebi da se zaustavi uništenje kišnih šuma od strane lokalnih farmera i rančera. I zaista, činjenica da su toliki programi konzervacije u zoološkim vrtovima - poput "metara kišnih šuma" (eng. *rain forest meters*), gde posetioci mogu da ubacuju novčiće u posebno prilagođen parking metar kako bi spasli malo parče kišne šume negde daleko - zasnovani na ideji kupovine zemlje na dalekim mestima zarad njene zaštite ukazuje na to da imperijalistički impulsi velikih devetnaestovekovnih zooloških vrtova nisu toliko udaljeni od savremenih zooloških vrtova koliko bismo možda želeli da verujemo. Ukratko, tvrdnje koje su istoričari zooloških vrtova tradicionalno iznosili o progresivnim promenama koje su zoološki vrtovi doneli bi trebalo prihvatati sa velikim oprezom" (Rothfels 2002, 39, moj prevod).

Nije, dakle, reč samo o tome da su plemeniti zoološki vrtovi odmenili stare zle menažerije, kritika se odnosi i na ideju o tome da su se savremeni zoološki vrtovi ogromnim koracima odaljili od sopstvenih kolonijalnih devetnaestovekovnih korena. Ni jedna ni druga tvrdnja, kako Rotfels pokazuje, nisu neupitne. I, važnije, čini se da, makar u Evropi, zoološki vrtovi u svojim obrazovnim narativima imaju tu privilegiju da krivicu za uništenje životne sredine izloženih životinja najčešće prebace na neke Druge.¹³⁰

No, kako je ranije napomenuto, nekakva promena se jeste dogodila sa osnivanjem javnih zooloških vrtova, a za njenu interpretaciju bi, čini mi se, bilo uputno ponovo pozajmiti iz antropološke muzeologije. Radi se naime o promeni koncepta moći koji je bio na snazi, o promeni koju je, u istoriji muzeologije, moguće pratiti kroz osnivanje javnih muzeja nasuprot ranijih privatnih kabineta čuda. Kako u - primereno nazvanom - odeljku "promena koncepta moći" kaže Ljiljana Gavrilović:

"Moć koja se uspostavljala nad detaljno opisanim i uređenim svetom u predmodernim zbirka predmeta bila je lična/individualna: *moje* stvari, *moj* svet (u granicama *moje* moći), *moj* red, *moja* kontrola. Zatvorenost (nedostupnost ili ograničena dostupnost javnosti) tih zbirki označavala je moć koja je ne-diskutabilna, autoritet blizak božanskom, zasnovan ili na položaju unutar socijalne stratifikacije (kralj/princ/aristokrata je *to-što-jeste* po božjoj volji), ili znanjem. Postojalo je uverenje da je univerzalno znanje isključivo Božji prerogativ (Morgan 2007, 203), te je prikupljanje ukupnog znanja o celom univerzumu na jednom mestu pretpostavljalo autoritet jednak božanskom autoritetu. Tako se predmoderne zbirke, iako s načinima konstrukcije smisla i uspostavljanja reda u univerzumu izlaze iz okvira religijskog koncepta sveta, i dalje zasnivaju na socijalnom ustrojstvu koje počiva na religijskim konceptima.

¹³⁰ Iako površno, ovo je donekle i logično, budući da se gro "obrazovanja" u vrtovima često svodi na informativne table pored volijera na kojima po pravilu nema mesta za puno teksta. A budući da se zovu "zoološki vrtovi" a ne "vrtovi kritike imperijalističkih politika i destruktivnog uticaja globalnog kapitalizma na životnu sredinu i životinjske vrste", te da različite multinacionalne korporacije često sponzorišu zoološke vrtove i "konzervacijske napore" u okviru svojih programa pranja savesti i poreskih olakšica, ova proizvodnja destruktivnih Drugih uopšte ne iznenađuje. S tim u vezi, a opet u kontekstu primenjene antropologije, već duže vreme sanjam o "izložbi" u nekom zoološkom vrtu koja bi, umesto karakteristika vrste, na informativnim tablama opisivala lične istorije izloženih životinja i imenovala sve konkretne pretnje sredinama iz kojih njihove vrste potiču - to bi, za moj groš, bilo pravo obrazovanje o očuvanju prirodne sredine i životinjskih vrsta u zoološkom vrtu.

Prelaskom sa privatnog na državno vlasništvo nad zbirkama, što se odvijalo tokom ranog modernog doba (u periodu formiranja modernih država), red i kontrola prelaze sa pojedinaca na naciju, stavljajući je tako u poziciju nosioca moći. Tek u tom trenutku se konačno raskida sa božanskim redom - unutar poretka svih stvari, prikazanog u muzejima, ali i u okviru socijalnih odnosa. Autoritet nacije nije bio samopodrazumevajući; bilo je neophodno da ga najšira javnost (svi oni koji ulaze u okvire nacije) stalno/ponovo uči. Tako muzeji (kao i javne škole) postaju mesta na kojima se prikazuje apsolutno znanje (koje pripada državi/naciji) kao apsolutna moć...

Koncept nacije kao nosioca moći osnov je i konstruisanja zbirke/muzeja na teritorijalnom principu (jer je teritorija koja se kontroliše neraskidivo povezana sa konceptom nacije): mi kontrolišemo teritoriju, pa tako i znanje o njoj; mi konstruišemo red na prostoru na kome imamo moć.

Ovi koncepti, uspostavljeni pre više od dva veka, sačuvani su manje-više do danas. Poslednjih nekoliko decenija muzeji u svetu počeli su da istražuju svoj odnos ne samo prema znanju, nego i prema moći, dok kod nas taj proces još uvek nije počeo. Zbog toga naši muzeji i dalje nude slike stvarnosti kreirane u okviru potrage za istinom, ali ograničene autoritetom nacije, jasno definisane teritorijom i/ili zamišljenim nacionalnim prostorom, ali neograničene u vremenu, jer idu od "iskona" do nesagledive budućnosti" (Gavrilović 2011, 35-36).

Upravo promena koncepta moći je ono što bi se moglo okarakterisati kao ključna razlika između ranijih menažerija i modernih javnih zooloških vrtova. Sa svojim nastankom ne samo odmah posle - već delom i direktno kao proizvoda Francuske buržoaske revolucije, savremeni zoološki vrtovi su kvintesencijalni primer ovakve promene. No, iako se paralele tu ne završavaju, postoje i neke značajne razlike i dodatni uvidi koje ću ovde izneti.

Naime, kada je reč o predmodernim zbirkama egzotičnih životinja - bar onima koje su prikupljane u hrišćanskom svetu - konstatacije o autoritetu koji je blizak božanskom a zasnovan na socijalnoj stratifikaciji koje iznosi Ljiljana Gavrilović stoje - kada je reč o menažerijama aristokratije. Kolekcije egzotičnih životinja (ili druge životinjske atrakcije), kako je ranije napomenuto, po samoj svojoj prirodi - životinje su delatna bića koja uvek mogu da iznenade - imaju širi auditorijum od kolekcija predmeta. U tom smislu, razlika između menažerija bogatih i putujućih menažerija, cirkusa i životinjskih atrakcija koje su zabavljale pučanstvo je u tome što su ove potonje često zasnivane iz čisto finansijskih pobuda, ali i u tome što su podrazumevale mnogo više *interakcije* između životinja i ljudi koji su ih izlagali i posmatrali. S druge strane, stacionarne menažerije bogatih su bile statusni simboli, ali i, na tragu prikupljanja znanja i dokazivanja moći, a u skladu sa ranije

pominjanim narativima o uživanju u božanskom stvaranju koje oplemenjuje dušu, i ne ponajmanje priči o Noju kao božjem izabraniku - kolekcionaru životinja, nosile su pečat lične moći onih koji su ih zasnivali i održavali. No, ovde je važno napomenuti da su, još od antike, zbirke egzotičnih životinja imale posebnu "težinu" koju su nasledile, i zapravo, počele u izvesnom smislu da gube, tek u vreme ustanovljavanja sigurnih pomorskih puteva u 18. i 19. veku. Naime, reč je o tome da je, u predmodernom periodu - pa i u modernom, pa i danas - bilo *užasno teško* dopremiti žive životinje iz drugih delova sveta u Evropu. S tim da je i "užasno teško" zapravo eufemizam u ovom kontekstu - naime, većina, ako ne i sve egzotične životinje koje su dopremane u Evropu su hvatane u divljini, što je, po sebi, bio poduhvat, posebno u vreme pre postojanja omamljujućih sredstava (kada je reč o sisarima, stvar je bila još komplikovanija kada su u pitanju ptice). Potom, transport je bio jako nesiguran - od standardnih "morskih" opasnosti poput nevremena i gusara, do zapravo, uspeha da se životinje - poput na primer slonova, nosoroga i drugih krupnih životinja, ali i mesojeda poput lavova, tigrova, leoparda i drugih - uopšte ukrcaju na brodove ili druge oblike transporta, a potom da se *održe u životu* za sve vreme puta i neozleđene stignu u Evropu gde bi bile izložene, a onda i *da se održe u životu u okviru zbirke* - sve ove stvari su zahtevale užasno mnogo znanja, truda, vremena, i naravno - novca. Za razliku od predmeta ili prepariranih uzoraka, žive životinje, koje je trebalo hraniti i pojititi, čuvati od klimatskih promena i bolesti, i na koncu sprovesti od jednog do drugog mesta u komadu su, s jedne strane, bile znaci ogromnog ugleda i bogatstva, a s druge strane - što je važno za današnje zoološke vrtove - utelovljenja ekonomske, političke i lične moći i socijalnih, trgovinskih, političkih i drugih veza svojih "vlasnika". One su bile, burdijeovski rečeno, utelovljenja svih mogućih *oblika kapitala*¹³¹ (Bourdieu 1986).

Ljiljana Gavrilović dalje piše o prelasku kolekcija predmeta iz privatnog u državno vlasništvo u ranom modernom periodu, odnosno periodu formiranja modernih država. Kako je ranije navedeno, slučaj sa zoološkim vrtovima je bio vrlo sličan - prvi zoološki vrtovi u Parizu i Londonu su u sebe inkorporirali životinje iz ranijih kraljevskih menažerija - a u slučaju zoološkog vrta u Beču, čitava menažerija je postala javno dostupna. No, ono što je važno jeste da se sa zbirkama neobičnih predmeta i zbirkama egzotičnih životinja desila ista stvar -

¹³¹ Upravo ovo je činilo i čini vlasnike ranih putujućih i drugih menažerija i cirkusa koji su bili otvoreni za javnost toliko interesantnima - kako za istoričare tako i za javnost njihovog vremena. Ne iznenađuje stoga što su likovi poput Karla Hagenbeka i P.T. Barnuma bili folklorni heroji.

moć, odnosno red i kontrola su prešli sa pojedinaca na nacije. Čini se da je moguće ustvrditi da je upravo ta promena, kako u istorijskom, tako i u ideološkom smislu, bila ono što je razlikovalo ranije menažerije od modernih javnih zooloških vrtova.

Dalje, prelazak na "nacionalne osnove" u slučaju zooloških vrtova i jeste i nije imao težinu "apsolutnog znanja" koje pripada državi odnosno naciji o kojima govori Gavrilovićeve - s jedne strane, upliv ogromnog broja novih vrsta životinja je doveo sam *koncept znanja* u pitanje - dobar primer toga, o kojem piše Harijet Ritvo (Ritvo 1997) je donošenje prvog prepariranog kljunara u Britaniju: poučeni ranijim prevarama i razočarenjima glede postojanja džinova, psoglava i sirena, britanski prirodnjaci su bili uvereni da je neko zašio pačiji kljun na telo dabra i da je nemoguće da takva životinja stvarno postoji; te je u tom smislu pretpostavljanje mogućnosti bilo kakvog ograničenog i apsolutnog znanja glede životinjskih vrsta bilo iluzorno. No, s druge strane, principi taksonomije i klasifikacije jesu smatrani univerzalnim i bili su domen znanja nad kojim je moguće imati apsolutnu kontrolu i - sledstveno - moć, a oni jesu bili u delokrugu nacije/države, u ovom kontekstu često oličene u raznim nacionalnim, kraljevskim i drugim prirodnjačkim i zoološkim društvima koja su najčešće - jakako - bile sačinjene od pripadnika nacionalnih elita. U tom smislu, iako su svi varijeteti izmicali kontroli, principi klasifikacije su bili uredno zauzdani. I, naravno, teritorijalni princip zavodjenja reda je igrao važnu ulogu, ali možda ne na način na koji je to bio slučaj sa predmetima.

Na kraju, konstatacije Gavrilovićeve koje se tiču domaćih (etnografskih) muzeja i toga da oni nude slike stvarnosti koje su kreirane u okviru potrage za istinom (ali ograničene autoritetom nacije) imaju posebnu težinu kada je reč o zoološkim vrtovima. Naravno, zoološki vrtovi na globalnom nivou i zavičajni muzeji u Srbiji daleko od toga da su ista stvar ili da su nastali na istim ideološkim i filozofskim principima, ali izvesna "nevoljna sličnost" svakako postoji. Naime, budući da su moderni zoološki vrtovi prvobitno zasnovani na idejama naučnog istraživanja životinja po ugledu na fizička i astronomska istraživanja fizičkog sveta, te da i dalje ostaju provincija prirodnih nauka - i to zapravo, bar u smislu javne percepcije i reprezentacije - prilično načelno shvaćenih prirodnih nauka, oni i dalje, čak i u svom najprogresivnijem ruhu, nude slike neizmenjenog sveta kreirane u okvirima potrage za istinom,¹³² i važnije, budući mahom zatvoreni za uvide i uplive iz društvenih nauka, ne

¹³² Istina, oni obezbeđuju slike nenarušenih habitata zbog dobrobiti životinja, ali opet, delom i zbog toga što, kao što je ranije napomenuto, nisu vrtovi kritike imperijalističkih politika i destruktivnog uticaja globalnog

prolaze kroz procese preispitivanja kroz koje su muzeji prolazili u poslednjih nekoliko decenija. S tim u vezi pak, *zoološki vrtovi* u Srbiji zaostaju za zoološkim vrtovima u svetu na sličan način na koji je to slučaj sa muzejima - pravilnici o uslovima držanja i izlaganja egzotičnih životinja su katastrofalno zaostali, a zapravo su donešeni tek 2010. godine - do tada je delatnost zooloških vrtova i mini zooloških vrtova bila gotovo potpuno zakonski neregulisana, i potpadala pod nekoliko tačaka Zakona o očuvanju prirode.¹³³ Prilikom svog terenskog istraživanja u Zoo Paliću, imala sam prilike da prisustvujem promenama - pre svega u vidu renoviranja i proširenja volijera za lavove i tigrove (i druge životinje) - kroz koje ovaj vrt prolazi u težnji da se saobrazi sa zahtevima i pravilima EAZA-e (Evropske asocijacije zooloških vrtova i akvarijuma) i postane njen član (ovaj proces je umnogome analogan procesima kroz koje Srbija prolazi u pokušaju da postane članica EU, s tim da Zoo Paliću mnogo bolje ide nego državi u celini). No, u isto vreme dok u zoološkom vrtu na Paliću renoviraju i povećavaju volijere i planiraju proširenje vrta (budući da nije sva zemlja koja pripada vrtu iskorišćena), i uključuju se u različite međunarodne programe razmnožavanja ugroženih životinja, i planski i postepeno pribavljaju nove jedinke i vrste, u Beogradu, čiji zoološki vrt je ograđen bedemima, nalazi se u samom centru grada pored okretnice tramvaja - dakle na mestu koje ne može biti zvučno i svetlosno zagađenije, ali ni manje i skućenije - u kom većina životinja i dalje živi betonskim kockama 2x2 metra površine, ograđenim gvozdenim rešetkama, gradonačelnik Beograda Siniša Mali odvajava basnoslovnu sumu novca za pravljenje pingvinarijuma - u trenutku kada je na internetu aktuelna peticija za spasavanje nilskih konja iz katastrofalnih uslova u kojima žive u beogradskom zoološkom vrtu.¹³⁴ Naravno, ovo je ništa spram zoološkog vrta u Boru *koji je otvoren 2011. godine*¹³⁵ - takođe u samom centru grada. O ovim i drugim karakteristikama srpskih zooloških vrtova će biti reči u narednim poglavljima, ovde je trebalo samo da posluže

kapitalizma na životnu sredinu i životinjske vrste", te tako njihove simulacije životinjskih habitata - čak i kada su to - samo simulacije - na primer iscertane kulise ili zidovi volijera, neće uključivati slike ekološke devastacije u pratnji logoa multinacionalnih korporacija koje su vinovnici te devastacije jer, s jedne strane, tome nije mesto na finim buržoaskim šetalištima, a s druge strane, to nažalost jednostavno ne ulazi u delokruge današnjih zooloških vrtova.

¹³³ Za ove informacije sam neizmerno zahvalna pravnicima zoološkog vrta na Paliću.

¹³⁴ Koja je odmenila raniju peticiju za spasavanje slona, koja je odmenila raniju peticiju za spasavanje tigra, koja je odmenila raniju peticiju za spasavanje orangutana... i tako u nedogled.

¹³⁵ Tako da zapravo nije postojao u trenutku kada sam osmišljavala predlog disertacije i stoga ne ulazi u ovaj rad.

kao ilustracija, i to ilustracija za dve stvari: nisu svi zoološki vrtovi u Srbiji isti,¹³⁶ i drugo, različite kulturno-istorijske okolnosti su dovele do toga da više liče na devetnaestovekovne menažerije nego na savremene - post-hagenbekovske - zoološke vrtove.

Mislím da je iz svega do sada navedenog moguće ekstrapolirati neke zaključke o društvenoj funkciji zooloških vrtova - barem kada je reč o onim zoološkim vrtovima koji su do sada bili predmeti istraživanja istoriografije - zoološkim vrtovima u zemljama koje su bile imperijalne i kolonijalne sile.

Dakle, nastale na tragu (ponekad i vrlo bukvalno izrastajući iz) ranijih menažerija plemstva, kolekcije egzotičnih životinja su u 19. veku dobile novo ime - zoološki vrtovi, i postale otvorene za javnost. U duhu prosvetiteljskih napora, ali i zasnivanja naučnih zajednica nacionalnih država u kojima su nastajali, zoološki vrtovi su prvenstveno trebali da služe naučnom istraživanju živih životinja, a potom obrazovanju naroda o egzotičnim životinjama i udaljenim krajevima iz kojih su one dolazile. Naučno-istraživački aspekt zooloških vrtova je i danas važna stavka u njihovom funkcionisanju,¹³⁷ i taj, uslovno rečeno, zakulisni aspekt njihove delatnosti je manje-više samorazumljiv. Ono što je ovde važno raščlaniti i podrobnije objasniti jesu vrste "obrazovanja" koje su zoološki vrtovi nudili pre svega urbanoj javnosti evropskih gradova 19. veka. S jedne strane, kao što je u tekstu pokazano, zoološki vrtovi su deklarativno obrazovali ljude o egzotičnim životinjama, no, imali su - nalik muzejima - i nešto perfidniju funkciju - trebalo je da potpomognu novonastaloj urbanoj radničkoj klasi da nauči da se saobražava buržoaskim pravilima ponašanja, vrednostima i svetonazoru. Ovo je, kako piše Ljiljana Gavrilović (2011, 57-58), u slučaju muzeja rezultiralo time da pripadnici nižih klasa nisu odlazili u muzeje jer se nisu osećali kao da tamo pripadaju. Sa zoološkim vrtovima je, međutim, bilo drugačije, ne ponajmanje zato što je, paralelno sa tradicijom plemićkih menažerija, u Evropi postojala i duga tradicija različitih životinjskih atrakcija, spektakala i sportova namenjenih širokim narodnim masama, i oličenih u putujućim menažerijama i cirkusima koji su "svakojaka čudesa" prikazivali svima koji su imali nešto novca da ih sebi priušte. U tom smislu, taj "vašarski" aspekt menažerija koje su bile otvorene za pučanstvo, zoološki vrtovi nisu uspeali da potisnu niti preoblikuju. Iako je situacija danas nešto - u nedostatku boljeg izraza - *mirnija*, zabavni aspekt zooloških vrtova je i dalje osnovni zamajac njihovog funkcionisanja. Vratimo li se u 19. vek, u interpretativnom smislu

¹³⁶ Ovde bi se možda čak moglo reći i "na istom stupnju razvoja".

¹³⁷ Doduše, ne u Srbiji.

je moguće izdvojiti nekoliko ključnih razloga za neuspeh buržoaskog zoološkog vrta kao muzeja sa živim eksponatima.

Pre svega, kada su postali javne institucije, zoološke vrtove je odnekud valjalo i finansirati. Za razliku od predmeta u muzejima koje je dovoljno dopremiti, izložiti, s vremena na vreme s njih obrisati prašinu ili ih restaurirati, *žive životinje treba nečim hraniti, i to svakodnevno*. Pored toga, treba za njima čistiti, treba im obezbediti sklonište, i održavati njihove volijere da, u krajnjoj linji, ne bi iz njih pobegle i nekoga pregazile, ujele, pojele ili na drugi način povredile ili usmratile. Takođe ih treba i lečiti, i zapravo zaposliti ljude koji znaju kako da o njima brinu. Iako je oduvek bilo pomodno da bogata gospoda poklanjaju životinje ili doniraju novac zoološkim vrtovima, kao u slučaju zoološkog vrta u Londonu - koji je zapravo odolevao potpunom otvaranju za javnost do 1850ih godina - dugo su postojali određeni dani kada je vrt i dalje bio otvoren samo za članove Londonskog zoološkog društva - na kraju se ipak pokazalo da je održavanje velike zbirke (često velikih) životinja veoma skupo, i da je jedini način da se troškovi pokriju to da se vrtovi otvore za sve zainteresovane. U tom smislu, može se reći da je sama priroda ovih zbirki - odnosno *priroda životinja* bila ta koja je presudila u ovom slučaju.

Dalje, kao što je u radu pokazano, uslovno rečeno "baština" koja se prikazuje u zoološkim vrtovima je daleko prijemčivija za daleko veći broj ljudi od one koja se prikazuje u muzejima. Bazični odnos između ljudi i životinja, kao i fantazija susreta koju zoološki vrtovi prodaju, su daleko širi okviri za identifikaciju od onih koje nude muzeji. Pored toga, čulni doživljaj koji je ključan za iskustvo posete zoološkom vrtu ne mora da podrazumeva nikakvo (pred)znanje, a posetioci su shodno tome slobodni da, bez bojazni, biraju sopstvene putanje i gledaju šta žele. A činjenica da su životinje *žive* i da *autonomno delaju* ma koliko bile "svedene" na svoja bazična ponašanja i marginalizovane u zoološkim vrtovima, ih čini zanimljivim za gledanje. S tim u vezi, rekla bih da je još jedan važan faktor i to što su zoološki vrtovi po pravilu *na otvorenom*, dok su muzeji, opet po pravilu, monumentalne građevine impozantnih ulaza, sastavljene od dvorana i hodnika koji nužno vode jedni u druge i najčešće podrazumevaju unapred zacrtanu linearnu putanju. Kao što je ranije napomenuto, i devetnaestovekovni zoološki vrtovi su u svojim propektima¹³⁸ nudili putanju od ulaza do štanda sa osveženjem, ali je na otvorenom mnogo lakše kretati se drugačijim putanjama, što

¹³⁸ Zoološki vrt u Beogradu to radi i danas.

su posetioci vrtova uvek činili, a čine i danas. Bez težine mermernih zidova iz kojih izbija obaveza da se nešto nauči, ambijent zooloških vrtova koji je često planski osmišljavan tako da predstavlja oazu prirode u urbanom okruženju, nudio je opušteniju atmosferu svojim posetiocima nego što su to muzejska zdanja ikada mogla učiniti. U tom smislu je, dakle, buržoaski projekat zooloških vrtova kao mesta učenja o taksonomiji i tihe kontemplacije neslavno propao i ustupio mesto zoološkim vrtovima kao mestima zabave i razonode za široki puk. Ova promena je svoj najsnažniji izraz dobila u "hagenbekovskoj revoluciji", novom načinu uređenja zooloških vrtova koji je osmislio Karl Hagenbek početkom 20. veka. Hagenbek je pre svega bio šoumen, a kako izveštaji iz vremena otvaranja njegovog *tierpark*-a pokazuju, teatralni aspekt njegovih eksponata je, između ostalog, posetiocima nudio i *bezopasno putovanje u najudaljenije krajeve sveta* (Rothfels 2002) - krećući se među volijerama uređenim tako da simuliraju (za oko posetioca mnogo više nego za životinje same) egzotične prirodne krajolike iz kojih su izložene životinje dolazile - vešto odvojene od posetilaca jarcima i uzvisinama namesto gvođenih rešetaka - posetioci su imali da iskuse svojevrsan put oko sveta, ali bez skupog i napornog putovanja i opasnosti koje bi na takvom putovanju vrebale u stvarnosti. Hagenbekov model izlaganja životinja se ubrzo ispostavio kao daleko prijemčiviji za publiku od ogoljene sistematizacije vrsta koju su praktikovali dotadašnji zoološki vrtovi, tako da je, vremenom, postao standard kojem su težili (i još uvek teže) gotovo svi zoološki vrtovi.

Valjalo bi, međutim, skrenuti pažnju na još jednu vrstu "učenja" koju su proklamovali devetnaestovekovni zoološki vrtovi, a koja je, do danas, i dalje prisutna u većini Zapadnih vrtova. Radi se o učenju o egzotičnim životinjama i *udaljenim krajevima iz kojih one dolaze*. U izvesnom - vrlo važnom - smislu, zoološki vrtovi su u 19. veku na sebe preuzeli zadatak obrazovanja populacije kod kuće o *moći i granicama imperije*. U skladu sa postavkama o moći koje iznosi Ljiljana Gavrilović, *moja moć i moj red* su sada postali *naša moć i naš red*. A zoološki vrtovi su, sa svojim lavovima, slonovima, nosorozima, gazelama, šarenim pticama, zmijama, kengurima i drugim egzotičnim vrstama na, rekla bih, daleko spektakularniji način od mastiljavih zbirki lukova i strela i pletenih korpi pozivali publiku da čulno iskusi granice carst(a)va.

"Pogledajte šta sve imamo! Pogledajte šta smo sve *ukrotili!*" Iako su mahom (u nedostatku boljeg termina *infrastrukturno*) nastajali u okvirima šireg devetnaestovekovnog diskursa o sentimentalizaciji prirode, ranije navedena opaska istoričarke Harijet Ritvo o slici velikih

grabljivaca u malim kavezima kao slici trijumfa reda nad haosom svedoči kako o predmodernim korenima (i karakteristikama) zooloških vrtova, tako i o narativu nasilne dominacije nad osvojenim predelima koja je prožimala rane zoološke vrtove. Oni su tako svedočili ne samo o dominaciji Čoveka nad Prirodom u filozofskom (ili *strukturalističkom*) smislu, već i o dominaciji Čoveka (shvaćenog kao belog Evropljanina - ostali su, zapravo, često izlagani u zoološkim vrtovima, ponekad *zajedno sa majmunima*) nad vrlo specifičnom - egzotičnom - Prirodom. Kao da je bilo potrebno, u svetlu novih otkrića i upliva novih bića u evropske gradove ali i svest Evropljana, ponovo ideološki pokoriti te nove, daleke prirode. I dok je *domaća* pa makar i netaknuta priroda slavljena i čuvana, nove, daleke i opasne *Prirode* je, ipak, trebalo pokoriti, ukrotiti, *prečistiti i sanirati* i učiniti ih, u izvesnom smislu, pogodnim za konzumaciju. Zoološki vrt se, u tom smislu, kao *naučna* institucija javlja u odsudnom trenutku - zbirke više nisu služile samo da uprizore vizuelno lepe ili interesantne (ili velike) životinje zarad uživanja u lepoti božjeg stvaranja - sada su služile tome da opišu i klasifikuju, zatvore, posmatraju i dokumentuju, označe, ograniče i ogole jedinke i, sledstveno, *vrste*, oku stručnih posmatrača, *oku nauke*.¹³⁹

U vreme osnivanja prvih zooloških vrtova u zemljama koje su bile kolonijalne sile još uvek nije postojala gotovo nikakva moralna nelagoda u vezi sa nabavkom životinja, te su tako egzotične životinje - kao i predmeti, *kao i ljudi* - prosto uzimane iz kolonija pod pretpostavkom da je njihovo naučno izučavanje (ovo je često i danas slučaj osobito kada se radi o novootkrivenim vrstama, s tim da je otimačina zabašurena birokratijom) i izlaganje publici kod kuće u svrhu obrazovanja i zabave sasvim dovoljno opravdanje. Ali čak i u ovim uslovima bezočne otimačine, bilo je, da prosti ova disertacija, *vraški* teško uhvatiti, savladati,

¹³⁹ Ovde bih primetila nešto što je, čini mi se, promaklo pažnji istoričara na čije radove sam se ovde oslanjala - naime, u devetnaestovekovnim zoološkim vrtovima¹³⁹ su medvedi često izlagani u okviru takozvanih *bear pits* odnosno velikih jama koje su bile ukopane u zemlju i ograđene, dok su svi ostali veliki grabljivci - *vanevropski* veliki grabljivci - izlagani u malim metalnim kavezima. Kako je onomad rekao pesnik, i njihovo *nebo su vezali žicom*. U zoološkom vrtu u Beogradu je situacija do relativno skoro bila slična - u smislu da su svi veliki grabljivci osim medveda sa svih strana bili ograđeni¹³⁹ - što je, između ostalog rezultiralo tragedijom kada je u avgustu 2007. godine tokom "Bir festa" jedan mladić sa zidina upao u kavez sa medvedima i izgubio život.¹³⁹ No, reč je o tome da su evropske vrste medveda koje su se imale naći po evropskim zoološkim vrtovima 19. veka¹³⁹ imale, uslovno rečeno *drugačiji tretman* od egzotičnih grabljivaca koji su u Evropu dopremani iz Afrike, Azije i Amerika. Iako nisam sklona tome da tvrdim da je ovo bilo svesno i namerno (osim možda u kontekstu toga da se prosto *više znalo* o životu i ponašanju medveda nego o životu i ponašanju drugih velikih grabljivaca), čini mi se da i ovo ide u prilog tezi o "pokoravanju" različitih *priroda*.

transportovati i dopremiti žive životinje za izlaganje u evropskim zbirkama. U tom smislu, svaka uspešno donešena i izložena životinja je svedočila kako o pokoravanju udaljenih priroda i ogromnim geografskim prostorima koji su se nalazili pod vlašću matice, tako i o *napretku* i bezmalo *savršenstvu* novouspostavljene saobraćajne i druge infrastrukture i trgovinskih puteva imperije koja je sebi lagodno mogla da dopusti ulaganje vremena, truda, novca i resursa u nešto naizgled trivijalno kao što je *zabava* za njene građane kod kuće. I rekla bih da je upravo ova *nonšalancija* bila ključni aspekt moći imperije koja je demonstrirana kod kuće. A, u paketu sa širim devetnaestovekovnim procesima nastajanja nacionalnih država, zoološki vrtovi su, tako, odigrali važnu ulogu u simboličkoj artikulaciji odnosa između matica i kolonija, prirode (ili *priroda*) i kulture i uspostavljanju nove geopolitičke slike sveta i pozicije Evrope u njoj.

Ovde bih iznela jedan značajan citat Done Haravej:

"Poznavanje i življenje sa ovim psima znači nasleđivanje svih uslova njihove mogućnosti, svega onoga što čini stupanje u odnos sa ovim bićima stvarnim, svih posezanja koja konstituišu vrste saputnice. Biti u ljubavi znači biti od ovoga sveta, biti u povezanosti sa značajnom drugošću i označavajućim drugima, na mnogim nivoima, kroz slojeve lokalnosti i globalnosti, u mrežama razgranatosti. Ja želim da znam kako da živim sa istorijama koje upoznajem" (Haraway 2012, 81, moj prevod).

Iako Haravejeva govori o psima - i to jednoj određenoj rasi pasa - smatram da se njeni uvidi o *vrstama saputnicama* mogu legitimno primeniti i na životinje u zoološkim vrtovima, posebno s obzirom na njihove komplikovane istorije i upletenosti u odnose moći i mreže globalnosti i lokalnosti koji su dokumentovani u ovom poglavlju. S tim u vezi, iako možda nisu domestikovane, vrste - i posebno - *jedinke* koje se izlažu u zoološkim vrtovima su *nevoljne saputnice*, zarobljene i ostavljene na marginama naučnog interesovanja, često svedene na vrlo bazičnu biološku egzistenciju¹⁴⁰ i uprizorene zarad ispunjenja efemernih

¹⁴⁰ Zoološki vrtovi su kao istraživačka tema za mene bili izuzetno naporni i sumorni jer se, kako god postavili stvari, vrte oko životinja osuđenih na doživotnu robiju u volijerama koje - sve i da su najveće i najbolje na svetu - jednostavno nisu njihovo prirodno okruženje. No, možda najtužniji i *najsrceparajućiji* momenat istraživanja sam doživela kada sam ušla "iza kulisa", u zgradu u kojoj spavaju slonice i kamila u Zoo Paliću. Iako su preko dana u svojim odvojenim ispustima, uveče kada su zatvorene deli ih samo jedna niska ograda, i njih dve "komuniciraju", dodiruju se i dele hranu. I indijski slonovi i kamile su životinje koje u prirodi žive u krdima, ali su u zoološkom vrtu jedine pripadnice svojih vrsta, i onda, tako usamljene, nalaze utehu jedna u drugoj.

ljudskih prohteva za gledanjem. U tom smislu, mislim da je važno da i njima posvetimo pažnju koju posvećujemo ostalim vrstama sapatnicama sa kojima egzistiramo u manje ambivalentnim odnosima i koje, da parafraziram Haravejevu, *volimo manje nasilno*.

Mislim da je moguće ustvrditi da se društvena funkcija zooloških vrtova, u zemljama koje su bile kolonijalne sile, od 19. veka do danas, može okarakterisati kao dvojaka, to jest da su zoološki vrtovi kao institucije imali *manifestnu* i *latentnu* funkciju koje, iako se umnogome prepliću, ipak mogu biti posmatrane odvojeno.

Manifestna funkcija zooloških vrtova bila je, isprva, da obezbede okruženje i mogućnosti za naučnike da izučavaju žive primerke različitih životinja i time doprinesu uvećavanju korpusa sveukupnog "prirodnjačkog" znanja. Vrtovi su, takođe, trebalo da služe tome da prikažu različite životinjske vrste široj javnosti i prenesu joj znanja o egzotičnim životinjama i krajevima iz kojih su one dolazile kao i dostignućima nauke, a posebno taksonomije. Imali su i edukativnu funkciju koju i danas baštine. Funkcija koju su poprimili - ili pre - *prihvatili* krajem 19. i početkom 20. veka, a koja je manje-više došla kao neželjena posledica same prirode njihovih eksponata, bila je i *zabavna* funkcija, koja ih je učinila različitim od muzeja, ali vremenom postala i glavni zamajac njihove promene, razvoja, i na kraju krajeva, neometanog *opstanka* do danas. Od sedamdesetih godina 20. veka, diskurs zooloških vrtova je, u svetlu novonastalih preokupacija u vezi sa dobrobiti životinja u vrtovima s jedne strane, i problemima antropogenog uništenja životne sredine s druge strane, doživeo novi preobražaj - zoološki vrtovi su postali mesta na kojima se učilo ne samo o životinjama, već i o *očuvanju vrsta i prirodne okoline*, a zapravo i *mesta na kojima se očuvanje dešavalo* kroz različite programe izučavanja, konzervacije i razmnožavanja ugroženih vrsta koji su na snazi i danas, i zapravo čine *sine qua non* savremenih, od strane različitih kontinentalnih stručnih tela poput EAZA-e akreditovanih zooloških vrtova.

Latentna funkcija zooloških vrtova u zemljama koje su bile kolonijalne sile je, takođe, bila višestruka. Pre svega, u vreme svog nastanka (na tragu ranijih plemićkih menažerija), zoološki vrtovi su zamišljeni kao muzeji čiji eksponati su igrom slučaja živi, i poput muzeja, pokušavali su da uvedu izvesne standarde ponašanja koje bi niže klase trebalo da prihvate - pokušavali su da novonastalu urbanu radničku klasu saobraze buržoaskim vrednostima, pravilima ponašanja i načinu života. Ovaj projekat je propao, kako zbog prirode samog sadržaja koji se nudio i postojanja "paralelne istorije" za javnost otvorenih menažerija i

drugih životinjskih atrakcija koje su bile otvorene za plebs, tako i zbog činjenice da je (vrlo vulgarno) sama cena održavanja zbirki živih bića diktirala izvesnu fleksibilnost u funkcionisanju zooloških vrtova kao institucija. Međutim, kroz sve ovo, a potom i posebno nakon "prihvatanja svog zabavnog karaktera" u vreme koje je koincidiralo sa nastankom modernih nacionalnih država u Evropi, zoološki vrtovi su služili tome da demonstriraju moć i granice kolonijalne moći kod kuće. Manifestacije ove moći su u simboličkom smislu bile vidljive u politikama uređenja i uprizorenja životinja u vrtovima, ali i utelovljene u životinjama samim, budući da su poduhvati njihovog hvatanja, transporta i održavanja u životu u okviru zbirki - *svi oni uslovi njihove mogućnosti* - svedočili o neprikosnovenoj nadmoći imperije nad prirodom i svim njenim izazovima.

Čini mi se da nije zgoreg ponoviti - ili *potcrtati* - da su i jedna i druga vrsta funkcije neraskidivo povezane sa telima i životima izloženih životinja koje u zoološkim vrtovima postoje ujedno i kao naučni predmeti odnosno didaktička oruđa, kao živa bića koja *se ponašaju* - jedu, spavaju, oglašavaju se, prljaju, razmnožavaju, razboljevaju i umiru - i o kojima treba brinuti, kao *nevoljne učesnice* jednog ljudskog metanarativa o odnosu između prirode i kulture, i na kraju kao utelovljenja geopolitičkih odnosa moći i, sledstveno, *mogućnosti razmene*.¹⁴¹

Takođe, obe ove funkcije, ili vrste funkcija zooloških vrtova, posredovane su i omogućene ljudskom potrebom za *gledanjem* egzotičnih životinja. Ta potreba je, svakako, uslovljena kulturom, ali je ono što je u njoj "kulturno" teško uhvatiti, budući da su, s jedne strane kolekcije egzotičnih životinja postojale od kako postoje gradovi (i svuda gde su postojali gradovi), a s druge strane, različiti oblici životinjskih sportova, spektakala i atrakcija (a kad je reč o Evropi posebno putujuće menažerije, cirkusi i slične pojave) su često bile dostupne i (namenjene ili najčešće praktikovane među) ruralnim populacijama. S tim u vezi, iako je antropologija kao disciplina svoj "metodološki credo" izgradila na kulturnom relativizmu i izbegavanju neosnovanih generalizacija, ljudsko životinjski odnosi jesu *kulturna univerzalija* koja je s obzirom na svoju prostornu (i vremensku) rasprostranjenost u ljudskim društvima tragično malo istraživana. U tom smislu, a bez pretenzija na univerzalna objašnjenja, u narednim poglavljima ću pokušati da odgovorim na dva ključna pitanja ove teze koja su iznikla iz svega što je do sada rečeno, ali i iz same prirode problema koji se razmatra, a to su:

¹⁴¹ Ili, češće, uzimanja bez bojazni od posledica.

1. Zašto gledamo životinje u zoološkim vrtovima?

2. Kakve su kulturne specifičnosti nastanka i razvoja zooloških vrtova u Srbiji?

U traženju odgovora na prvo pitanje ću u narednom poglavlju posegnuti za uvidima kako etnografije ljudsko-životinjskih odnosa, tako i zapadne filozofije, dok ću u potonjim poglavljima, koristeći se objavljenom građom i sopstvenim etnografskim istraživanjem, pokušati da mapiram društveni kontekst i dokučim funkcije zooloških vrtova u Srbiji, zemlji koja nikada nije bila kolonijalna sila, pre svega tako što ću posmatrati to kako životinje "postoje iznutra" u jednoj takvoj instituciji - Zoo Paliću.

One of the recurring philosophical questions is: "Does a falling tree in the forest make a sound when there is no one to hear?" Which says something about the nature of philosophers, because there is always someone in a forest. It may only be a badger, wondering what that cracking noise was, or a squirrel a bit puzzled by all the scenery going upwards, but someone.

Terry Pratchett, *Small Gods*

3. Zašto gledamo životinje?

Ako išta svedoči o (nužnosti) interdisciplinarnosti polja istraživanja ljudsko-životinjskih odnosa, onda je to napor koji sam uložila u čitanje, razumevanje i filtriranje korisnih ideja iz filozofskih tekstova koji će ovde biti uzeti u razmatranje. No pre nego što se u to upustim, dopustila bih sebi uvodnu digresiju koja se direktno tiče gore priložene fotografije i gornjeg

¹⁴² Slika je preuzeta sa tumblr bloga pod nazivom Discourse on the otter koji se zasniva na igri reči gde se Other (eng. Drugi) menja rečju Otter (eng. Vidra), i zatim se citati iz dela postmoderne filozofije koji se tiču Drugog i drugosti stavljaju na fotografije vidri. Gornji citat je iz Butler (2004, 19). Blog se može naći na ovoj adresi: discourseontheotter.tumblr.com. Poslednji put posećeno: 30.5.2017.

citata,¹⁴³ koji su, zapravo, u tesnoj vezi sa mojim pokušajem - o kome će u ovom poglavlju biti reči - da razumem i *objasnim* zašto ljudi gledaju životinje u zoološkim vrtovima.

Pre svega, mislim da je važno napraviti distinkciju između dva pitanja koja je lako pobrkati: pitanja *zašto ljudi odlaze u zoološke vrtove* i pitanja *zašto ljudi gledaju životinje*. Iako su, posebno u današnjem kontekstu, ova dva pitanja neraskidivo povezana, ovde ću pokušati da pokažem da odgovori na njih nužno ne pripadaju istom redu fenomena, a ja ću se u ovom poglavlju baviti drugim pitanjem i mogućim odgovorima na njega.

Naime, kako Frejzer (Fraser 2009) pokazuje, ljudi odlaze u zoološke vrtove, i, što je još važnije, vode svoju decu u zoološke vrtove, kako bi ostvarili i pojačali porodične veze i u potomstvo usadili porodične vrednosti, kao i da bi obezbedili deci iskustva sa živim životinjama, što će im pružiti šire modele altruizma koji bi u njihove moralne nazore uvrstili i živi svet i prirodnu sredinu. Ovi nalazi ne iznenađuju i uklapaju se u šire pretpostavke o, opet, pretpostavljenim ciljevima i efektima porodičnih izleta i konstruktivno utrošenog slobodnog vremena, kao i u narative koje zoološki vrtovi kao institucije plasiraju svojim posetiocima. U tom smislu, rekla bih da Frejzerovo istraživanje zgodno pokazuje domete rezultata koji se imaju dobiti kroz intervjuisanje publike zooloških vrtova. Ono što mene, međutim, interesuje, i što je jedno od osnovnih istraživačkih pitanja i jedan od osnovnih ciljeva ove disertacije, jeste da utvrdim kako zoološki vrtovi funkcionišu *iznutra*, ali i da pokušam da osvetlim, razumem i objasnim - u meri u kojoj je to moguće - ljudsku fascinaciju gledanjem životinja u zoološkim vrtovima. U tom smislu, ovo poglavlje bi trebalo da ode korak dalje i postavi pitanje koje bi se možda moglo artikulirati kao *zašto ljudi odlaze baš u zoološke vrtove* da bi postigli ovo o čemu Frejzer piše. Pored toga, kao što je u prethodnim poglavljima pokazano, ljudska fascinacija gledanjem životinja je starija od zooloških vrtova, a deca, koja su danas njihova osnovna publika, nisu bila ili makar nisu bila značajan deo ove konstelacije pre početka, i posebno sredine 20. veka. Ono što me, dakle, ovde interesuje je šta je to što čini *gledanje i prisustvo u istom prostoru* sa egzotičnim životinjama toliko prijemčivim za tako široku publiku *toliko dugo*.

S tim u vezi, gorenavedeni citat Terija Pračeta kao i fotografija vidre sa citatom Džudit Batler u izvesnom smislu čine okosnicu, ili bar temena duži po kojoj će se ovo razmatranje kretati.

¹⁴³ Roman Terija Pračeta pod nazivom "Mali bogovi" postoji u srpskom prevodu, ali su prevodi Pračeta, do romana "Poslednji kontinent" prilično katastrofalni, tako da sam se ovde opredelila da citat ostavim u originalu.

Sa ostalim životinjama delimo planetu, delimo (najčešće) bazični telesni plan i delimo smrtnost. Sa njima često delimo i životni prostor i *živote*, ali ih i ubijamo i jedemo¹⁴⁴ i koristimo na druge načine. U krajnjoj liniji, spremno kupujemo fantaziju susreta sa njima koju nam zoološki vrtovi nude.

Spremna sam da tvrdim da je *drugost* životinja zavodljiva za čula, a njihova nesputanost društvenim normama i način na koji *performiraju* svoju telesnu autonomiju, čak i u slučajevima kada su zatvorene u kaveze, fascinantna i upravo izaziva jednu vrstu *privremenog rastakanja sopstva*. Gledajući njih, mi vidimo lepotu i raznolikost živog sveta, ali vidimo i sebe *bez kulture*, osećamo, rekla bih, i srodnost i razliku, i divljenje i strah, i, možda, potajnu sreću što mi, za razliku od njih, nismo u kavezima. I iako Džudit Batler, kada govori o tome da smo *raščinjeni* kada smo suočeni sa Drugim zapravo govori o ljubavi i zaljubljenosti, mislim da njeni uvidi mogu da se primene i na ushićenje koje mnogi od nas osećaju kada su suočeni sa životinjama. Raščinjeni smo, dakle, i kada smo suočeni sa Vidrom.

S druge strane, pak, kao što Pračetrov citat duhovito pokazuje, naše filozofije često potpuno zanemaruju druge životinje ili ih tretiraju, o čemu piše i Derida (Derrida 2002), kao ne-bića, ili kao osnovne Druge naspram kojih se ljudi imaju definisati kao *ljudi*, najčešće kroz narative o tome da su ljudi nešto *bolje* i nadređeno (što je problem koji je, kako je ranije pokazano, prepoznat i u antropologiji), odnosno da su životinje nešto *gore* i podređeno, nešto *subalterno*.¹⁴⁵ Ono što će biti polazna osnova ovog poglavlja, i možda zapravo odskočna daska jednog manje-više etnografski informisanog filozofskog razmatranja koje ću ponuditi, je upravo pretpostavka da u šumi uvek ima *nekoga* (i ne samo to - i šuma je *neko* Kohn 2013). I da - da iskoristim metaforu do kraja - ne samo da taj neko čuje i vidi drvo kako pada i kad nema ljudi unaokolo, već je u stanju i da *vidi* nas, te da je upravo to prepoznavanje, i ta tiha ljudska zebnja da sa druge strane takođe postoji *pogled*, s jedne strane ono što čini zoološke vrtove tako prijemčivim, a s druge strane, i na opštijem nivou, nešto što može imati

¹⁴⁴ Ih i ubijate i jedete.

¹⁴⁵ Prevod termina subaltern koji se pojavljuje u domaćoj literaturi je podređeno, što mislim da maši suštinu, a kako su mi ukazale kolegice sa Odeljenja za sociologiju i Instituta za sociologiju i društvenu teoriju, legitimno je koristiti ga u srpskom jeziku u formi prideva: subalterno. Iako nije najsrećnije rešenje, ovaj termin u originalu zapravo jako dobro opisuje poziciju pogleda odozdo i iskosa koji bi bio životinjska perspektiva na ljudsku kulturu.

kako važne implikacije za antropologiju (i druge društvene nauke i humanističke discipline) tako i dalekosežne posledice po načine na koje se odnosimo prema drugim životinjama.

U tome se, mislim, krije osnovna *dilema*, ili možda pre osnovna *misterija* gledanja životinja. Kada smo licem u lice sa nekom drugom životinjom, ne možemo a da je ne percipiramo kao individuu. U zavisnosti od konteksta ta percepcija varira: kada gledamo svoje kućne ljubimce, tu percepciju uzimamo zdravo za gotovo, ali je često izražavamo kroz narative (i ne samo narative) o ljubimcima kao članovima porodice. S druge strane, u percepciji veterinara na primer, životinja će uvek biti jedinka sa svojim posebnim karakteristikama, istorijom bolesti i tako dalje. U percepciji naučnika, na primer etologa koji istražuje merkat kakov je slučaj u Kandeinom tekstu (Candea 2012), jedinka će imati neke sopstvene karakteristike i ponašanja, ali će biti posmatrana kao deo umesto celine, odnosno kao predstavnica *vrste*. Kada smo, međutim, laički suočeni sa jedinkama izloženim u zoološkim vrtovima, sve ove diskurzivne niti se upliću: tigar u zoološkom vrtu nije kućni ljubimac, ali nije ni sasvim *divalj* - njegovo okruženje je simulirano i on je sasvim kulturno kontekstualizovan. S druge strane, on je predstavljen, a u skladu sa diskursom zooloških vrtova, kao jedinka koja treba da predstavlja čitavu vrstu i da nas nešto nauči o toj vrsti i njenom poreklu. Međutim, kada se nađemo licem u lice sa njim,¹⁴⁶ i posebno kada životinja priđe ogradi i stane na metar od nas, i kada *nas zaista pogleda*, netremice i predatorski, ali i pomalo rezignirano - ne ponajmanje jer zna da ako pokuša da nas dohvati dobiće strujni udar od žice kaveza - čitavo iskustvo dobija pomalo nadrealnu dimenziju. Jer kada ova ogromna zver, smeštena u kavez u centru grada odabere baš mene ili nekog drugog i posveti mu svoju pažnju, ne možemo se oteti utisku da se radi o biću koje dela autonomno i namerno, i koje ima sopstveni pogled i sopstveni plan, ali i biću koje je posledica i finalni izraz čitave jedne filozofske, kulturne i geopolitičke istorije sveta koja ga čini mogućim. Ali i biću koje bi me - za razliku od vidre ili merkata na primer¹⁴⁷ - verovatno za tren oka smazalo da nije električne ograde koja nas deli.¹⁴⁸ I uopšte, sporadični incidenti koji se događaju u zoološkim vrtovima širom sveta, ali i

¹⁴⁶ Ovo mi se dogodilo u zoološkom vrtu u Beogradu prilikom jedne od prvomajskih etnografskih poseta.

¹⁴⁷ I vidre i merkati postoje u zoološkim vrtovima u Beogradu i na Paliću. Vidra na Paliću se zove Goku i vrlo je vokalna i druželjubiva, i često prilazi ogradi volijere u nadi da će dobiti hranu.

¹⁴⁸ S tim u vezi, jedan moj ispitanik, timaritelj na Paliću mi je rekao kako bi, da se on pita, električna ograda bila sa spoljne strane da spreči posetioce da uznemiravaju životinje. Imao je još svašta da kaže na temu voltaže takve ograde, a posebno u kontekstu ljudi koji se ne obaziru na pravila i upozorenja i pokušavaju da guraju ruke u volijere sa životinjama.

u Srbiji¹⁴⁹ ostaju kao upozorenje, ali, rekla bih, i vrsta *draži* koja posetioce mami u zoološke vrtove. Osećaj hoda po tankoj liniji i doživljaj blizine - ma koliko razdeljene jarkovima ili ogradama - i opasnosti su, možda nemili, ili možda dobro sakriveni i u narativima zooloških vrtova (danas) slabo pominjani motivatori za posećivanje, motivatori koji su s druge strane prilično eksplicitno priznati kada je reč o savremenim cirkusima koji rabe životinjske tačke, ili o starim evropskim (putujućim) menažerijama.

Bilo kako bilo, posmatranje životinja u zoološkim vrtovima, ali i *same životinje u zoološkim vrtovima* su antropološke teme i filozofski problemi koji daleko od toga da su jednostavni i daleko od toga da podležu jednom unificiranom (antropološkom ili ma kom drugom) objašnjenju. Rekla bih da je prvi korak u pokušaju da se zoološki vrtovi uspešno teorijski problematizuju to da se pomaknemo od ideje "životinja" kao nekakve unificirane kategorije čiji su svi predstavnici isti, i pokušamo da obratimo pažnju upravo na značaj i značenje zatočenih jedinki. Ovakav poduhvat, na žalost, prevazilazi granice ovog teksta, ali će pokušaji u tom smeru u njemu naći svoje mesto. I dalje, u ovom poglavlju ću pokušati da ponudim *nacrt za jednu teoriju prakse*¹⁵⁰ gledanja životinja u zoološkim vrtovima, koja će, nadam se, poslužiti drugima kao odskočna daska kako za razumevanje, tako i za dalje istraživanje zooloških vrtova i ljudsko-životinjskih odnosa koji se u njima događaju i koji ih čine, s jedne strane, prijemčivim za tako široku publiku na globalnom nivou, a s druge strane institucijama koje su važne za razumevanje ljudsko-životinjskih odnosa i svega što ide "u paketu" s njima danas.

Kako kaže Žak Derida:

"Ovaj prećutni dogovor između filozofskog smisla i zdravorazumskog smisla (eng. *common sense*) koji dozvoljava da veselo govorimo o Životinji u generalizovanoj jednini je možda jedan od najvećih i najsimptomatičnijih idiotluka (eng. *idiocies*) onih koji sebe nazivaju ljudima" (Derrida 2002, 409, moj prevod).

3.1 O iskustvu gledanja životinja u zoološkim vrtovima

¹⁴⁹ O bekstvu jaguara iz zoološkog vrta u Beogradu sam pisala u Žakula 2013, o bekstvu šimpanze Samija pisao je Kovačević (2001). U zoološkom vrtu na Paliću se 2003. godine dogodilo da je tigrice pobegla iz kaveza, i nju je nažalost ubio policajac. Ovaj događaj se nije pojavio u mojim razgovorima sa osobljem vrta na terenu.

¹⁵⁰ Kako bi to rekao Pjer Burdije (1999).

Teoretičar umetnosti i pisac Džon Berger (John Berger) u eseju *Why Look at Animals?* objavljenom u istoimenoj knjižici (Berger 2009 - knjiga je prvi put objavljena 1980. godine, dok je konkretni esej zapravo napisan 1977. godine) postavlja upravo pitanje po kome ovo poglavlje nosi naziv. Kao jedan od prvih ljudi koji su bacili filozofsko oko na pitanje zooloških vrtova, Berger ostaje autor naširoko citiran u literaturi. Njegovi uvidi su svakako korisni (i ovde će biti ukratko izneseni), ali imaju i svoja ograničenja na koja ću dalje u tekstu skrenuti pažnju, ili bolje, koja ću iskoristiti kao odskočnu dasku za dalju interpretaciju. Prvi od ovih važnih uvida tiče se suživota ljudi i životinja.

Dixit Berger:

"Sa svojim paralelnim životima, životinje čoveku nude saputništvo (eng. *companionship*) koje se razlikuje od bilo kojeg koje nudi ljudska razmena. Ono je različito zato što se radi o društvu koje se nudi usamljenosti čoveka kao vrste.

Jedno takvo negovoreće društvo je osećano kao toliko jednako da često možemo naći uverenje da su zapravo ljudi bili ti kojima je nedostajao kapacitet da razgovaraju sa životinjama - otud priče i legende o izvanrednim bićima kao što je Orfej, koja su sa životinjama mogla razgovarati njihovim jezikom.

Šta su bile tajne životinjske sličnosti i razlike od čoveka? Tajne čije postojanje je čovek prepoznao čim je uhvatio pogled životinje.

U jednom smislu, čitava antropologija, zaokupljena prelaskom iz prirode u kulturu (*sic!*), je odgovor na to pitanje. Ali postoji i uopšteni odgovor. Sve tajne su bile u vezi sa životinjama kao *posrednicima* između čoveka i njegovog porekla. Darwinova teorija evolucije, neizbrisivo obeležena tragovima evropskog 19. veka, takođe pripada ovoj tradiciji, staroj koliko i čovek sam. Životinje su posredovale između ljudi i njihovog porekla zato što su ujedno bile i nalik i ne-nalik ljudima.

Životinje su došle s one strane horizonta. Pripadale su i *tamo* i *ovde*. Isto tako, bile su i smrtno i besmrtno. Krv životinje je tekla isto kao krv čoveka, ali njena vrsta je bila neumiruća i svaki lav je bio Lav, i svaki vo je bio Vo. Ovaj - možda prvi egzistencijalni dualizam - se odrazio na tretman životinja. One su bile potčinjavane i obožavane, uzgajane i žrtvovane " (Berger 2009, 15-16, moj prevod).

Dobar deo napora koji je pisanje ovog poglavlja iziskivalo od mene ticao se, uslovno rečeno, *procesuiranja* filozofskih pasusa poput ovog kroz *antropološku matricu*, to jest frustrirajućih pokušaja da se vredne ideje i korisni koncepti proseju iz često za moj ukus previše poetičnih, i objektivno *neizdrživo* evrocentričnih iskaza poput ovog. Međutim, olakšavajuća okolnost u

celoj stvari je bila to što su zoološki vrtovi, iako postoje svuda na svetu (i iako su zbirke egzotičnih životinja postojale svuda gde su postojali gradovi, uključujući Afriku, Aziju i Ameriku), u formi u kojoj postoje danas, ipak izrasli iz filozofskih, ideoloških i političkih ideja i formacija artikuliranih u Evropi. U tom smislu, odoleću (i odolevam) antropološki usađenim porivima ka kulturnom relativizmu (u lovačko-sakupljačkim zajednicama nema ove vrste dualizma! Amerindijanski perspektivizam podrazumeva da su svi pogledi jednaki!) i relativističkoj kritici ovih ideja i tekstova, i pokušati da ustanovim koji uvidi su relevantni za prakse izlaganja, i posebno *gledanja* egzotičnih životinja u zoološkim vrtovima danas.

U tom smislu, Bergerove konstatacije, posebno o *usamljenosti čoveka kao vrste* se čine posebno značajnim. Danas, na osnovu arheoloških istraživanja i DNK analiza (npr. Sankararaman *et al.* 2012),¹⁵¹ znamo da je *homo sapiens sapiens* interreagovao i čak se pario sa neandertalcima. Bez želje da biologizujem ili redukujem ljudske kuturne preokupacije na biološke instinkte, mislim da je, s jedne strane, neopravdano zanemarivati činjenicu da su ljudi *vrsta životinje*, a s druge strane, ovo mi se u filozofskom (a, zašto da ne - i antropološkom) smislu čini relevantnim, budući da ukazuje na to da je *homo sapiens sapiens*, kao vrsta, praktično od samog početka pokazivao otvorenost i (blago rečeno, bar u kontekstu kopulacije sa neandertalcima) interesovanje za ostale životinje.¹⁵² Istorija ljudskih odnosa sa ostalim životinjama je ambivalentna, često za buržoaske senzibilitete *nepristojna*, nasilna ali i obeležena ljubavlju i negom, i prepuna nedoumica i božanstava preobraženih u životinje, ali mislim da je moguće složiti se sa Bergerovom konstatacijom (i zapravo, mislim da ju je moguće u izvesnom smislu i *uopštiti*) da je ona, kao i ljudsko-životinjski odnosi (od)uvek, i do danas, obeležena i informisana percepcijom i/li saznanjem da su ostale životinje ujedno i *nalik* i *ne-nalik* nama. I čini mi se da u tom procepu između sličnosti i razlike, *ambisu* kako ga Derida (2002) naziva, vreba žudnja za posmatranjem, i ne samo posmatranjem kao gledanjem pasivnog objekta, već i žudnja za *pogledom* koji će biti *uzvraćen*, za time da ćemo biti prepoznati kao svesna bića od strane drugih bića za koja podozrevamo da su svesna¹⁵³ i

¹⁵¹ Zahvalna sam kolegici MA Tamari Blagojević iz Laboratorije za bioarheologiju Odeljenja za arheologiju Filozofskog fakulteta u Beogradu na tome što mi je preporučila relevantnu literaturu za ovo pitanje. Šta bih ja bez mojih arheološkinja?

¹⁵² Da ne govorimo o tome da su predstave kopuliranja sa životinjama u zidnoj (a kasnije i drugoj) umetnosti *homo sapiens sapiens* relativno česte, ali mahom izuzete iz udžbenika istorije, arheologije i antropologije.

¹⁵³ Rekla bih da je, u filozofskom smislu, moguće ustvrditi da je čitav SETI program potrage za vanzemaljskim životom još jedan, možda najogoljeniji, izraz ove i ovakve žudnje.

da će se u tom sučeljavanju pogleda desiti *nešto*, nešto što nadilazi (ili se podvlači ispod bodljikave žice onoga što zovemo) razum, i da ćemo se, možda, osetiti kao da nismo sami u ogromnom, hladnom, nezainteresovanom univerzumu. Zašto bi inače bogovi toliko često poprimali obličja životinja?

No, literarna (?) vrednost gornjeg pasusa na stranu, kao i njegova upitna filozofska i antropološka težina, uvidi ove vrste ne mogu, ili jako teško mogu imati ishodište u *etnografiji*. Ako bismo se priklonili pozitivističkom viđenju nauke, oni bi (sa izuzetkom podatka o kopulaciji sa neandertalcima) postali jednostavno nenaučni. Problem je u tome što je *de facto* nemoguće, u etnografskom intervjuu, postaviti pitanje koje bi rezultiralo odgovorom koji uspeva da verbalizuje čitavu težinu emocija i klupko najrazličitijih privatnih, javnih, istorijskih, kulturnih, ideoloških, političkih i drugih niti koje ulaze u srž osećaja sreće ili ushićenja - ili, svakako, tuge, besa i revolta - koje ljudi imaju gledajući ostale životinje zatvorene u zoološkim vrtovima.

Srećom, priroda istraživačkog polja ljudsko-životinjskih odnosa poziva, kako su to još 1993. učinili Sanders i Arluk (Sanders & Arluke 1993), na raskidanje sa suvim pozitivizmom i emotivni angažman sa tematikom. I iako i sama radije naginjem pozitivizmu, čini mi se da je za razumevanje ljudsko-životinjskih odnosa nužno, čak i/ili posebno ako će to razumevanje biti pozitivističko, uključiti emotivne i, uslovno rečeno, *mistične* aspekte tog odnosa kako bi razumevanje bilo potpuno, budući da ljudski svet, ili njegova antropološka realnost, nisu sazdani samo od merljivih i lako klasifikabilnih fenomena i odnosa.

Govoreći dalje o filozofskim aspektima ljudskog odnosa prema i sa životinjama, Berger kaže:

"Odlučujući teorijski raskid je došao sa Dekartom. Dekart je internalizovao, *unutar čoveka*, dualizam implicitan u ljudskom odnosu prema životinjama. Apsolutno odvajajući telo od duše, on je telo ostavio zakonima fizike i mehanike, a, budući da životinje nisu imale dušu, životinja je svedena na model mašine" (Berger 2009, 21, moj prevod).

I dalje:

"Ova redukcija životinje, koja ima svoju teorijsku kao i ekonomsku istoriju, je deo istog procesa koji je ljude sveo na izolovane jedinice proizvodnje i potrošnje. I zaista, tokom ovog perioda (autor govori o 20. veku) pristup životinjama je često određivao pristup čoveku" (Berger 2009, 23, moj prevod).

Pozivajući se dalje na teorije o uobličavanju klasne raslojenosti u zapadnim društvima, autor govori o nestajanju životinja iz svakodnevnog života urbanih populacija na Zapadu i zaključuje kako su, u ideologiji koja je pratila ove transformacije, "životinje uvek one *koje su posmatrane*" (Berger 2009, 27, moj prevod i kurziv).

Dalje, autor ove transformacije u zapadnim društvima dovodi u vezu sa usponom kompanije Dizni i životinjskim pričama koje je ona prezentovala deci od - ugrubo - sredine 20. veka, i shodno tome, sa umnožavanjem i porastom dostupnosti plišanih životinja kao omiljenih dečjih igračaka, da bi potom interpretirao porodične posete zoološkom vrtu kao sentimentalnije od drugih zajedničkih izleta i govori o tome kako "Odrasli vode decu u zoološke vrtove kako bi im pokazali originale njihovih 'reprodukcija'" (Berger 2009, 33, moj prevod) - gde se pod reprodukcijama podrazumevaju plišane igračke životinja. Ovo je, čini mi se, najslabiji aspekt Bergerovog argumenta, što i ne iznenađuje - ovo je upravo ono mesto gde, čak i u savremenim istraživanjima, postoji "rupa u znanju", ono mesto koje je meni u ovom poglavlju zanimljivo i ono mesto gde leži pitanje "šta je to što čini baš gledanje životinja toliko prijemčivim".

No, uvidi do kojih Berger kasnije dolazi nisu zanemarljivi, naprotiv:

"Kako god gledali ove životinje, čak i ako je životinja tik uz rešetke, na manje od stope razdaljine od vas, i gleda napolje ka publici, *vi gledate nešto što je učinjeno apsolutno marginalnim*; i sva koncentracija koju možete da prizovete nikada neće biti dovoljna da ga centralizuje. Zašto je tako?

U određenim okvirima, životinje su slobodne, ali i one same, kao i posmatrači, se oslanjaju na njihovo zatočeništvo. Njihova vidljivost kroz staklo, kroz razmake između rešetaka, ili kroz prazan vazduh iznad jame u kojoj su smeštene, nisu ono što se čine - da jesu, sve bi bilo izmenjeno. Tako, vidljivost, prostor, vazduh, sve ove stvari su svedene na tokene.

Ovaj dekor, prihvatajući ove elemente kao tokene, ponekad ih reprodukuje kako bi stvorio čistu iluziju - kao što je to slučaj sa naslikanim prerijama ili naslikanim stenovitim predelima na zidovima kutija za male životinje. Ponekad ovo samo dalje dodaje tokene kako bi ukazalo na ponešto od originalnih predela iz kojih životinje potiču - mrtve grane drveća za majmune, veštačko stenje za medvede, kamenčići i plitka voda za krokodile. Ovi pridodati tokeni služe dvema odvojenim svrhama: za posmatrača oni su kao rekviziti u pozorištu: za životinju oni konstituišu minimum okruženja u kojem ona može fizički postojati.

... I sve ovo je ono što ih čini marginalnima. Prostor koji nastanjuju je veštački. Otud njihova tendencija da se šćućuraju uz njegove ivice. (Iza njegovih ivica možda postoji pravi prostor.) U nekim kavezima je i svetlost jednako veštačka. U svim slučajevima je okoliš iluzija. Ništa ih ne okružuje osim njihove sopstvene letargije ili hiperaktivnosti. One nemaju ništa nad čime bi delale - osim, na kratko, obezbeđene hrane i - vrlo retko - obezbeđenog parnjaka. (Otuda njihove celogodišnje aktivnosti postaju marginalne aktivnosti bez cilja.) Na kraju, njihova zavisnost i izolacija u tolikoj meri uslovljavaju njihove reakcije da one tretiraju sve događaje koji se oko njih dešavaju - najčešće ispred njih, gde se nalazi publika - kao marginalne. (Otud njihovo zauzimanje stava koji je inače isključivo ljudski - ravnodušosti.)" (Berger 2009, 34-35, moj prevod).

Mislim da je upravo ova marginalnost, ili *marginalizovanost* jedna od važnih instanci u razumevanju gledanja životinja u zoološkim vrtovima kao vrste kulturne prakse. Međutim, takođe mi se čini da su Bergerove tvrdnje, iako načelno ispravne, donekle preterane - s jedne strane imajući u vidu prostorno uređenje velikog broja današnjih zooloških vrtova, a s druge strane utoliko što, na tragu bezmalo celokupne zapadne filozofije pre njega, Berger pretpostavlja da u šumi nema nikoga kad nema ljudi, odnosno potpuno odriče posmatranim životinjama dejstvenost i telesnu autonomiju i svodi ih na dvodimenzionalne slike koje, u okvirima njegove interpretacije, nemaju čak ni simbolička značenja povezana sa kolonijalizmom - za Bergera se zoološki vrtovi tiču samo odnosa ne čak ni između ljudi i životinja, već ljudi *prema* životinjama. Ovaj odnos je jednostran, u njemu su životinje pasivni objekti svedeni - kao uostalom i sve ostalo oko njih - na tokene ili značajke u nekakvoj isključivo ljudskoj igri značenja. Iako deluje kao zdravorazumska, ovakva postavka stvari evocira ranu dvadesetovekovnu antropologiju i njenu percepciju životinja isključivo kao simbola (što i nije slučajno budući da se Berger ranije u tekstu poziva upravo na strukturalizam i studije o totemizmu), što, kao što je ranije pokazano, nije preterano plodonosan način gledanja na stvari. Dalje, mislim da je ova vrsta simboličkog redukcionizma prilično opasna stranputica koja ne samo da ne doprinosi razumevanju fenomena koji su na "tapetu", već i defetistički posredno legitimiše nasilničke - što simboličke, što praktične - prakse koje, da upotrebim autorov rečnik, *životinje marginalizuju* odnosno potiskuju na margine, sležući propratno ramenima i etiketirajući ih kao samo još jedan u nizu užasa kapitalizma (videti Berger 2002, 38). Na kraju, Bergerova interpretacija zanemaruje činjenicu da je iskustvo posete zoološkom vrtu samo delom vizuelno iskustvo, te da implikacije prisustva u istom prostoru sa egzotičnim životinjama u zoološkim vrtovima, kao zapravo i samo postojanje zooloških vrtova kao institucija, imaju mnogo dalekosežnije

društvene posledice nego što jedna nespretna redukcionistička interpretacija/kritika poput njegove može da pretpostavi.¹⁵⁴

Berger, tako, kaže:

"Sva mesta nasilne marginalizacije - geta, kartonska naselja, zatvori, ludnice, koncentracioni logori - imaju nešto zajedničko sa zoološkim vrtovima. Ali je isuviše jednostavno i isuviše evazivno koristiti zoološki vrt kao simbol. Zoološki vrt je demonstracija odnosa (pl.) između čoveka i životinja; ništa više. Marginalizaciju životinja danas sledi marginalizacija i gašenje jedine klase koja je, kroz istoriju, ostala bliska životinjama i održavala mudrost koja prati tu bliskost: srednjih i stinih seljaka" (Berger 2009, 36, moj prevod).

Gore citirani pasus savršeno ilustruje kako domete, tako i probleme sa Bergerovim (a rekla bih i širim filozofskim) stanovištem glede životinja, i posebno, potcrtava probleme koji su inherentni bilo kakvom ozbiljnom promišljanju zooloških vrtova.

Naime, iako Berger pravilno prepoznaje zoološke vrtove kao mesta nasilne marginalizacije (posebno nalik zatvorima ili ludnicama), on ne istražuje ovu paralelu dalje, i, štaviše, decidirano odvaja zoološke vrtove od ovih institucija (u kojima su *ljudi*), nedvosmisleno tvrdeći da se zoološki vrtovi tiču odnosa između ljudi i životinja i ničega više. Kao što je, nadam se, u prethodnom poglavlju pokazano, ova tvrdnja je jednostavno netačna, ali se kao i neke druge tvrdnje koje autor iznosi (posebno glede kućnih ljubimaca Berger 2009, 23-25), uklapa u diskurs pokreta za zaštitu i prava životinja koji su delovali (ili bivali osnovani) krajem sedamdesetih i početkom osamdesetih godina 20. veka, kada je Berger ovo i pisao. S jedne strane, ovakvo insistiranje na odnosima između ljudi i životinja i *ničemu drugom* je moglo (i trebalo) da služi kao protivteža različitim oblicima *razvodnjavanja* problematike koji su česta pojava kada se javno govori o životinjama. To je ono što Nikola Visković (Visković 2009) naziva "8 sofizama" koji opravdavaju ljudske odnose *prema* životinjama, a posebno one koji su inherentno tlačiteljski. Ovih 8 sofizama, koji zapravo pravdaju korišćenje životinja u različite svrhe budući da pretpostavljaju *dobrobit ljudi* kao primarnu, se nalaze i u korenu ispraznih kritika pokreta za oslobođenje životinja, ili, uistinu, bilo kakvog javnog

¹⁵⁴ Svakako, Bergerov tekst je pionirski poduhvat u oblasti. Napisan 1977. godine, reflektovao je (i reflektuje) zaštitarske sentimente i nezgrapni "princip tupog predmeta" pristup borbi za prava životinja koja je karakteristična za taj period. Međutim, redukcionizam, čak i kada je kritički, rizikuje da zamagli stvarne odnose moći koji su na delu što, da se tako izrazim, *ne pomaže revoluciji*.

govora o dobrobiti životinja, kritika koje se zasnivaju na "argumentu" sazdanom od retoričkih pitanja¹⁵⁵ poput *zašto se boriti za životinje dok ljudi pate?* Ili, češće *kako vas nije sramota da se borite za životinje dok ljudi pate?!* U tom smislu, jasan je Bergerov otklon od dublje problematizacije zooloških vrtova kao mesta koja su *nalik* mestima na kojima su ljudi istorijski patili ali pate i danas.

Glede Bergerove konstatacije da je isuviše jednostavno i isuviše *evazivno* iskoristiti zoološki vrt *kao simbol*, složila bih se, ali mislim da bi se moja i njegova perspektiva na tom mestu razišle. Njegova bi, čini mi se, bila ušančena u *viđenju životinja kao simbola*, što autoru, očito, makar u kontekstu zooloških vrtova ne odgovara. U tom smislu, njegovo *nekorišćenje* životinja kao simbola je jasna odluka koja, s tim što implicira da one jesu simboli, ima nešto više da kaže u vezi sa dominantnim javnim diskursom trenutka u kojem je tekst pisan. S druge strane, kritika koju je u svetlu današnjih dometa antropologije ljudsko-životinjskih odnosa moguće uputiti ovakvom stanovištu, ogleda se pre svega u tome što je i sama pretpostavka da se ovde radi o simbolima, jedna, u nedostatku boljeg izraza, čosava tvrdnja, koja iako je imala smisla u trenutku kad je izrečena, i iako ima smisla (nažalost čak i danas) *kao ograda* u kontekstu u kojem je izrečena, prečutno eliminiše zoološke vrtove iz bilo kakve rasprave o kulturi šireg opsega. Naime, emulirajući dominantni diskurs, Berger gornjim pasusom implicitno stavlja tačku na bilo kakvu dalju raspravu o tome šta su zoološki vrtovi, otkud oni i čemu služe. Ovo je, opet, nalik njegovim (i drugim) stanovištima artikulisanim sedamdesetih i osamdesetih godina, a koja osuđuju sve ljudsko-životinjske odnose - pa i odnose između ljubimaca i ljudi koji ih čuvaju - kao neprirodne, eksploatatorske i inherentno loše - jedno, rekla bih plitko, i na koncu kontraproaktivno viđenje ljudsko-životinjskih odnosa, koje, kao i prethodno pominjane *ranije* studije o domestikaciji životinja u arheologiji ali i studije ljudsko-životinjskih odnosa u antropologiji, podrazumevaju jednostrano viđenje ovih odnosa, koje životinjama krade dejstvenost i zapravo ih čini onime protiv čega se ovakvi diskursi deklarativno bore.

Na kraju, Bergerov iskaz o paraleli između marginalizacije životinja i marginalizacije seljačkih klasa, iako ima smisla kada je reč o sudbinama jestivih životinja i seljačkih klasa u kapitalizmu, jednostavno ne stoji kada je reč o životinjama u zoološkim vrtovima, i uopšte, nekakvom pokušaju objašnjenja zooloških vrtova kao (kulturnih) institucija. Pre svega, reč je

¹⁵⁵ U smislu pitanja koja nemaju i ne treba da imaju odgovore jer služe samo kao stilska figura, i nemaju nikakvu konkretnu aktivnost iza sebe.

o tome da, kao što je ranije pokazano, izlaganje egzotičnih životinja nije (samo) fenomen modernog doba, ali, važnije, i o tome da ne postoji znak jednakosti između životinja u zoološkim vrtovima i životinja koje se koriste za rad i ishranu, što su životinje sa kojima seljačke klase u Bergerovom (kon)tekstu dolaze u dodir. I upravo to i takvo postavljanje znaka jednakosti je srž problema kako sa Bergerovim tekstom tako i sa dobrim delom razmišljanja o životinjama u zapadnoj filozofiji i društvenim i humanističkim naukama.¹⁵⁶

U tom smislu, dakle, Bergerov esej je važan pionirski poduhvat u promišljanju zooloških vrtova u filozofiji i važan zamajac u tom promišljanju u društvenim i humanističkim naukama, ali je takođe i svedočanstvo o vremenu u kojem je nastao, i tmuran spomenik procesa razvoja i legitimizacije kritičkih studija životinja u zapadnoj akademskoj javnosti. Njegova osnovna i najtragičnija mana jeste to što ceo bestijarij zapadne kulture svodi na istu ravan, a potom i u tome što životinje, nepopravljivo, posmatra kao pasivne objekte bez dejstvenosti, tužne zarobljenice nekakve izolovane, opskurne kolekcionarske fantazije koja tobož postoji izvan svakog društvenog konteksta i sama je sebi svrha i motivacija. S druge strane, osnovna vrlina Bergerovog teksta jeste upravo neskrivena kritičnost prema zoološkim vrtovima i insistiranje na tome da, šta god njihovi zvanični narativi bili, zoološki vrtovi jesu zatvori za životinje.

Bez želje - ili možda baš hoteći - da budem ona vila koja veštičju kletvu bačenu na Trnovu Ružicu preinačuje u stogodišnji san namesto smrti, to jest bez želje da pravdam postojanje zooloških vrtova, i u nameri da pokušam da uspostavim koliko-toliko izbalansiranu, i u meri u kojoj je to moguće objektivnu perspektivu, skrenula bih ponovo pažnju na to da životinje, iako u zoološkim vrtovima jesu *bespomoćne* i zatvorene, nisu izopštene iz procesa stvaranja značenja (naprotiv), niti im je dejstvenost potpuno oduzeta: štaviše mislim da je, makar u određenim kontekstima i situacijama,¹⁵⁷ dejstvenost životinja u zoološkim vrtovima zapravo *ogoljena*. Stoga mislim da je za osmišljavanje valjanog interpretativnog okvira potrebno obratiti pažnju i na aspekte posmatranja životinja u zoološkim vrtovima koji nadilaze

¹⁵⁶ Ali, zapravo, i u *veterini* koja je bazično osmišljena prema istim principima kao humana medicina, ali u praksi obuhvata najrazličitije životinje, posebno u zoološkim vrtovima. Izazovi veterinarske medicine u zoološkim vrtovima bi mogli biti tema za ceo jedan doktorat, ali će u ovom tekstu biti uzeti u obzir tamo gde to bude bilo potrebno.

¹⁵⁷ Poput, na primer, situacija u kojima životinje u zoološkim vrtovima povređuju posetioce koji ih uznemiravaju ili decu bez nadzora koja im skaču u volijere.

vizuelnu (često artikulisanu kao odnos subjekat koji gleda - objekat koji je gledan) dimenziju iskustva i otvaraju nova pitanja i mogućnosti interpretacije.

S tim u vezi, autorka Rebeka Bišop (Rebecca Bishop 2004) u tekstu *Journeys to the Urban Exotic: Embodiment and the Zoo-going Gaze* (eng. Putovanja u urbano egzotično: utelovljenje i pogled posetilaca zoološkog vrta¹⁵⁸), nudi kompleksnije viđenje problema.

Struktura teksta Rebeke Bišop je poprilično frustrirajuća. Iako je zasnovan na etnografskom istraživanju jednog zoološkog vrta u Australiji, veći deo teksta se zapravo tiče artikulacije filozofskih stanovišta u vezi sa iskustvom posmatranja životinja - posebno gorila - u zoološkom vrtu, dočim je ono što je u vezi sa tim frustrirajuće činjenica da autorka kroz ceo tekst ponavlja jedan manje-više isti argument samo sa minornim dopunama u svakoj iteraciji. Ovaj spiralni stilistički horor koji podseća na beskrajna ponavljanja sa sitnim varijacijama koja nalazimo kod Levi-Strosa u "Mitologikama" na primer, ili beskrajne kompjuterski generisane matematičke operacije koje se vezuju za teoriju haosa u fizici, čini osnovni argument autorke bespotrebno komplikovanim za razumevanje i još težim za reprodukovanje, ali ću se ovde potruditi da ga jasno iznesem budući da su njeni uvidi, koji, uslovno rečeno, nastavljaju tamo gde Bergerovi prestaju, ključni za razumevanje svojevrsne *dijalektike pogleda* između ljudi i životinja koja se događa u zoološkim vrtovima.

Kako autorka kaže:

"Termin 'ikona' implicira uhvaćenu sliku, statičnu vizuelnu referencu, materijalni artefakt čija površina predstavlja ili simbolizuje fluidnu dubinu društvenih odnosa, ideja (*eidōs*), i načina bivanja-u-svetu. Kao kulturni tekst, ikona se implicitno oslanja na dijaloški odnos između vizuelnog i socijalnog, gde su objekti obdareni značenjem, oživljeni kroz prakse razmene i kruženja u deljenim kontekstima značenja. Mahom inspirisane fukoovskom dijalektikom znanja/pogleda, savremene studije orodjenih, etničkih i seksualizovanih ikonografija na EvroZapadu fokusirale su se na način na koji su činovi gledanja informisani diskurzivnim poljima koja ujedno i konstituišu i izražavaju odnose moći inherentne društvenim procesima. Ova pozicija je svoje ishodište imala u praksama vizuelizma, i doprinela da se na njihovoj osnovi uspostavi ključna preokupacija u EvroZapadnoj teoriji - njima 'skopički režim' (*scopic regime*),¹⁵⁹ koji odvaja gledaoca od objekta pogleda, i gde se 'drugim'

¹⁵⁸ *Zoo-going gaze* u originalnom naslovu teksta aludira na "male gaze" odnosno muški pogled koji je u feminističkoj teoriji definisan kao autoritativni ili pogled sa pozicije moći i kome se reprezentacije povinuju.

¹⁵⁹ Autorka referira na režime gledanja kako o njima piše Martin Džej (Jay 1988), i pod njima podrazumeva odnose moći i gledanja generalizovane na čitavu kulturu. Prim.aut.

objektima, narodima i mestima značenje podaruje sa privilegovane pozicije autoritativnog posmatrača" (Bishop 2004, 106, moj prevod).

I, dalje:

"... dok prakse vizualizma potcrtavaju kompleksne politike konstrukcije identiteta na Zapadu, gledanje samo po sebi nije nikada statično, a značenje životinje-objekta je višeslojno, dvosmisleno i ponekad kontradiktorno. Dalje, sugerišem da prakse gledanja postoje u tandemu sa utelovljenim razumevanjem (*embodied apprehension*) objekata koji-se-gledaju... Ustvrdiću da, dok su politike gledanja upisane u životinjska tela, shvatanje životinja i životinjskosti (*animality*) je čulno jednako koliko i vizuelno simboličko, afektivno koliko i proizvod diskurzivnih polja, i da ikonografije mogu biti interkorporealne jednako koliko i indeksične" (Bishop 2004, 106, moj prevod).

Dakle, autorka tvrdi da je zoološke vrtove i posmatranje životinja u njima moguće tumačiti u skladu sa savremenim teorijama posmatranja odnosno gledanja, ali potcrtava to da gledanje životinja u zoološkim vrtovima nije samo vizuelno iskustvo. Za razliku od Bergera (2009) koji životinje i njihova okruženja svodi na *tokene*, odnosno na čisto vizuelne ekspresije ljudske nadmoći koje se tiču isključivo odnosa između ljudi i životinja, Rebeka Bišop ove prakse smešta u širi okvir režima gledanja i s njima povezanih odnosa moći koji su na snazi na onome što ona (zgodno) naziva EvroZapadom. Osim toga, autorka ističe da iskustvo ili razumevanje (eng. *apprehension*, koje bismo mogli dovesti u vezu sa *posezanjima* o kojima je ranije u tekstu bilo reči a o kojima govori Dona Haravej) životinja u zoološkim vrtovima nije samo vizuelno već i čulno na druge načine - životinje imaju svoj specifičan miris, oglašavaju se, i ponekad uzvraćaju pogled, ali i *nije svedeno samo na vizuelno učenje u smislu posmatrača koji je subjekat koji posmatra životinju koja je objekat* što je dugo (kao što je ranije u tekstu i pokazano) bila osnovna premisa pretpostavljenog *učenja* o koje se događa u zoološkim vrtovima (a na tragu ideja o vizuelnom učenju u prirodnim naukama). Još jedna važna ideja koju Bišopova uvodi jeste i afektivna ili emotivna komponenta iskustva zoološkog vrta, koja je uvek individualna, a često, rekla bih, i presudna za oblikovanje iskustva posete zoološkom vrtu i gledanja životinja koje su u njemu izložene. Na koncu, autorka primećuje, ili možda bolje, *imenuje* onaj skliski i neuhvatljivi aspekt gledanja izloženih životinja shvaćenih kao pojedinaca, govoreći o *interkorporealnim ikonografijama*.

Interkorporealne ili *međutelesne* ikonografije zapravo predstavljaju proizvođenje i čitanje ikoničkih značenja ujedno, koje se odvija kao dijalektički proces, ili, kako sam ranije sugerisala, dijalektiku pogleda koja se odvija između subjekta i objekta, i zapravo umnogome

oblikuje predstave koje posmatrač stiče o posmatranom. Dalje, ovde bih povukla paralelu između interkorporealnih ikonografija shvaćenih kao stručni izraz koji označava ono što se dešava između ljudi i drugih životinja koje su izložene u zoološkim vrtovima, i (ranije pominjane) šire filozofske dileme u vezi sa percepcijom životinja koju je iz rada filozofkinje Kej Milton (Milton 2005) moguće iščitati kao tenziju ili diskrepancu između *antropomorfizma* i *egomorfizma*. Iako nisu u direktnoj vezi sa tekstom Rebeke Bišop koji je ovde na tapetu, mislim da su uvidi koje daje Kej Milton važni za sticanje ili konstruisanje šire filozofske ili antropološke osnove za teoretisanje o ljudsko-životinjskim odnosima i gledanju životinja koje se događa u zoološkim vrtovima, ne ponajmanje zbog afektivnih i ličnih aspekata ovih procesa koji su zapravo presudni za njihovo oblikovanje i *intelektualno procesuiranje*, u nedostatku boljeg izraza. Naime, ovde su važna dva uvida do kojih Kej Milton dolazi kroz svoju kritiku *kritike*, sa kojom se, konkretno, suočavaju naučnici koji rade sa životinjama u laboratorijama kada o tim životinjama pišu kao o individuama, a u širem smislu i praktičari društveno-humanističkih disciplina kada pokušavaju da ljudsko-životinjske odnose sagledaju kao *obostrane*, i kada ih okrivljuju za *antropomorfizaciju* njihovih životinjskih subjekata. Prvi uvid se tiče samog koncepta antropomorfizacije koji, prema Miltonovoj, podrazumeva da ljudi, kada tumače životinjska ponašanja u ljudskim terminima - na primer kada za psa kažu da je *ljubomoran*¹⁶⁰ - podrazumevaju *da su psi kao ljudi* i da shodno tome *osećaju ljubomoru na isti način*. Kako Miltonova kaže, ovo je sasvim pogrešno, i podrazumeva jedan međustепенik poistovećivanja i uopštavanja - da su svi psi isti kao svi ljudi i da zato ispoljavaju ista ponašanja - koji u većini slučajeva jednostavno nije prisutan. Dalje, antropomorfizam ili antropomorfizacija kao praksa za koju su tobože krivi oni koji prepoznaju individualnost kod ne-ljudskih životinja, se zasniva na dubioznoj ideji o tome da su *samo ljudi sposobni za ljubomoru* ili ma koje drugo ponašanje o kome govorimo, što, opet u većini slučajeva, jednostavno nije tako, ne ponajmanje zato što, ako bismo ovaj argument doveli do njegove krajnje logičke konsekvence, *mi jednostavno ne znamo dovoljno o psihologiji životinja* - ni shvaćenih Ćuture onako kako ta kulturna kategorija na EuroZapadu podrazumeva, a posebno ne o psihologiji pojedinačnih vrsta, ili pojedinačnih jedinki, da bismo mogli da tvrdimo, ili da decidirano odričemo životinjama sposobnost za osećanja i ponašanja koja tumačimo kao ljubav, tugu, ljubomoru ili nešto drugo. S tim u vezi, Kej Milton dalje kaže kako je *značenje nemoguće stvoriti iz bezznačajnosti*, odnosno da ga je

¹⁶⁰ Primer sa psima i ljubomorom je zgodan i zato što je u izvesnom smislu kulturno i jezički blizak govornicima srpskog jezika, pošto u našem jeziku postoji i idiom "ljubomoran kao pas".

nemoguće izvući niotkuda, posebno kada se radi o odnosima između pojedinačnih ljudi i individualnih životinja koji su manje-više dugog trajanja¹⁶¹ (na primer odnosi između naučnika u laboratorijama i laboratorijskih životinja, ljudi i njihovih kućnih ljubimaca, ili, zašto da ne - timaritelja i životinja o kojima brinu u zoološkim vrtovima). Te da pored toga što je poslovični pas ljubomoran *kao pas* a ne kao čovek, ljudska percepcija i interpretacija ponašanja ostalih životinja je, iako se dešava unutar referencijalnog okvira ljudskih jezika, zasnovana na direktnom posmatranju i jednostavno ne podrazumeva uverenje govornika da su životinje iste kao ljudi, pa su stoga sposobne za ista osećanja ili ponašanja kao ljudi. To, dakle, što je percepcija nekog ponašanja kod životinja posredovana ljudskim jezikom, ne znači da je životinja poistovećena sa svim ljudima, znači samo da prepoznamo sličnost između određenog životinjskog ponašanja i ponašanja koja imamo pohranjena u sopstvenom repozitorijumu (ljudskog) iskustva.

U tom smislu, Kej Milton predlaže alternativni termin: *egomorfizam*. Egomorfizam je termin koji treba da objasni šta se zapravo dešava u situacijama kada govorimo o životinjama kao individuama, a istovremeno i *režim gledanja*, koji iako možda nije rezervisan za sve životinje,¹⁶² nesumnjivo oblikuje naše percepcije ponašanja drugih životinja. Egomorfizam, ukratko, podrazumeva da se percepcija životinjskih ponašanja ne zasniva na *učitavanju u*, već na *iščitavanju značenja iz* različitih situacija kontakta. A matrica za ovo se ne zasniva na efemernim i sveobuhvatnim promišljanjima o tome kakvi su svi ljudi i kakve su sve životinje, i učitavanju opšte ljudskosti u životinju, te subsekventnom, opet opštem, dubioznom zaključivanju o ljudskosti životinja kroz induktivno zaključivanje zasnovano na jednom ljubomornom psu, naprotiv. U skladu sa, između ostalog, principom Okamove oštrice, prema mišljenju Kej Milton, matrica za iščitavanje značenja iz životinjskih ponašanja se zasniva, s jedne strane, na iskustvu (posebno na iskustvu života i rada sa pojedinačnim životinjama), i s druge strane na *ličnom iskustvu*, odnosno percepciji ili *shvatanju* da je životinja u izvesnom smislu *kao ja*, da će reagovati slično u sličnim situacijama, i da će, shodno tome, za mene biti moguće da njeno ponašanje intepretim, odnosno otkrijem značenje koje se iza njega krije. A zapravo, ma šta bio diktum kartezijske nauke, između ljudi i životinja *mora*

¹⁶¹ S tim da bih ovde dodala da mislim da je isto moguće tvrditi za bilo kakve odnose između ljudi i životinja u kojima se dešava nekakva komunikacija.

¹⁶² Mada mi se čini da je ovo upitno.

*postojati minimum deljenog značenja*¹⁶³ (uistinu, Džej Mečling (Mechling 1989) tvrdi da između ljudi i životinja itekako može postojati *folklor*), inače bilo kakvi odnosi, a posebno odnosi između ljudi i životinja koje se koriste za rad na primer, *jednostavno ne bi bili mogući*, pošto životinje nisu stvari i ne postoje u stanju suspendovane animacije kada nema ljudi u blizini, niti su, s druge strane, životinje roboti koje je moguće savršeno programirati da izvršavaju samo i isključivo naređenja ljudi. Može se dakle reći da je egomorfizam percepcija da je životinja kao ja, ali i *da je životinja sopstveno ja*, da u šumi ima nekoga, ili - rečeno jezikom ontološkog obrta - egomorfizam je, kao režim angažmana sa životinjama, zasnovan na percepciji da i životinja ima sopstvenu *perspektivu*, koja nije ljudska *ali je važna i dejstvena i učestvuje u procesima strukturiranja značenja*. A, odmaknemo li se korak unazad, može se reći da je egomorfizam kao režim gledanja, u sadejstvu sa onim što Rebeka Bišop naziva interkorporealnim ikonografijama, ono što čini da kada gledamo životinje u kavezima ne ostajemo ravnodušni, ili da čak osećamo nelagodu: "*Ne bih voleo da budem tako zatvoren u kavezu*" (Bishop 2004, 117, moj prevod), kako komentarišu autorkini ispitanici dok posmatraju gorile.

Pišući dalje o zoološkim vrtovima, Rebeka Bišop govori o tome kako su oni mesta u gradovima u kojima kontinuiteti - a dodala bih i *diskontinuiteti* - između ljudi i životinja mogu biti *dramatizovani* (Bishop 2004, 107), te kako su - kako je u ranijim poglavljima pokazano - prakse izlaganja egzotičnih životinja prakse moći koje etabliraju ljudsku dominaciju nad ostalim vrstama i prirodom uopšte, ali i kako su ove prakse, zasnovane na dihotomijama između prirode i kulture, i ljudi i životinja, situirane u okvirima specifične zapadne epistemologije. No, ono čime autorka zapravo doprinosi i odlazi korak dalje u tumačenju, jeste to što dalje problematizuje prakse gledanja životinja, koristeći ove ranije uvide kao bazu ali i odskočnu dasku. Kako Rebeka Bišop kaže:

"... ovde mi je cilj da predstavim načine na koje se životinjska tela aktivno shvataju ne samo kroz jednostavna vizuelna 'čitanja' životinje kao reprezentativnog objekta, već kroz mešanje čulnih i telesnih kao i vizuelnih modaliteta. 'Semioza je politika na drugi način' kako je Haravej sugerisala, pa ipak, značenje pripisano životinjama na modernom Zapadu je višeslojno, dvosmisleno i često kontradiktorno" (Bishop 2004, 108, moj prevod).

¹⁶³ Ovo, opet, nije istina za sve životinje sa kojima ljudi dolaze u kontakt, i to zapravo samo ide u prilog osnovnoj tezi ili kritici iznesenoj do sada u ovom poglavlju, a to je da *nisu sve životinje iste* niti su one jedna unificirana kategorija sa kojom možemo ili moramo imati samo jednu jasno zacrtanu vrstu odnosa.

Dalje:

"...životinjskost je istorijski bivala konstruisana kao stanje bivstvovanja, kao subalterni kvalitet, kao telesna manifestacija, kao esencija devijantnosti i patologije... određene životinje su idealizovane i korišćene kao modeli reda i moralnosti, dok nekada mogu biti predstavljene kao Drugi, kao Zver (eng. *Beast i Brute*), kao model nereda" (Bišop 2004, 108, moj prevod).

I:

"... dok životinja može služiti kao ikonička re-prezentacija širih praksi moći i formacije identiteta, gledanje po sebi nije proces monolitne vizije, u kome je značenje homogeno i singularno dodeljeno. Gledanje je ispunjeno mnogostrukim referencijalnim okvirima, mnogostrukim načinima tumačenja/ stvaranja smisla (eng. *Making sense of*) od objekata koji su izloženi; ono stvara višeslojne interpretacije koje se kontinuirano odvijaju" (Bishop 2004, 108, moj prevod).

Srž autorkinog argumenta jeste, dakle, da kao ni procesi izlaganja, ni procesi *gledanja* životinja u zoološkim vrtovima nisu monolitni niti se povinuju nekakvim čvrstim aršinima značenja, i, važnije, nisu determinisani samo vizuelnim aspektom zooloških vrtova već podrazumevaju dublji čulni i afektivni angažman publike. Ukratko, zoološki vrtovi se tiču nečeg što je više od gledanja, a poruke koje prenose, ili *priča koju pričaju* nije nužno jedini narativ koji publika iz njih iščitava.

Ovo je, svakako, u vezi sa promenama koje su diskursi zooloških vrtova pretrpeli u poslednjih 40 godina, i sa arhitektonskim i vizuelnim promenama koje su ih pratile, a koje su naglašavale "prirodnost" okruženja u kojima se životinje izlažu. No, kako Bišop naglašava, imperijalne prakse koje su bile inherentne osnivanju ranih zooloških vrtova postoje i danas, samo u drugačijem ruhu:

"... spektakl prirodnosti u savremenom zoološkom vrtu ostaje neodoljiva iluzija. Imperijalne prakse inherentne osnivanju ranih zooloških vrtova ostaju dominantne i danas, ali je bilo nekoliko značajnih promena u praksama i diskursima koji okružuju savremene prakse držanja životinja. Kolonijalni poduhvati poput Hagenbekovog su ustupili mesto korporativnom finansiranju i transglobalnim mrežama konglomerata koji se bave očuvanjem životinjskih vrsta. Fokus na katalogizovanju i držanju ne-ljudskih tela koji je bio karakterističan za 18. i 19. vek je zamenjen projektom repliciranja i simuliranja 'autentičnog' prirodnog sveta. Ova konstrukcija 'pravih' kopija životinjskog sveta okružena je retorikom izvlačenja i očuvanja životinjskih vrsta, projektom 'spasavanja' životinja iz njihovih indigenih staništa na udaljenim obalama. U okviru ove dvostruke teme očuvanja i simulacije, same životinje su prisiljene da izvode svakodnevne rituale jedenja, odmaranja, pomeranja iz zatvorenih u

otvorene delove volijera i obratno, u replikaciji onoga što bi radile 'prirodno' u divljini; logoi korporacija, električne ograde, žice i lažni pejzaži su namerno skrajnuti aspekt konzervacije i prezervacije životinjskih tela: reprodukcija 'prirode' kako u biološkom tako i u tehnološkom smislu" (Bishop 2004, 111, moj prevod).

I dalje:

"Ono na šta je ključno ovde skrenuti pažnju je da [priroda koju treba spasiti] 'ona' nije *a priori* priroda koja je replicirana u zoološkom prostoru, već priroda koja se aktivno re-kreira u činovima repliciranja i simulacije; i značenje 'prirode' i značenja pripisana životinjskim telima su, da iskoristim terminologiju Butler, 'razgranate performativne fikcije'. Uzmimo u obzir tvrdnju Butler da je rod izgrađen na prećutnom dogovoru da se performiraju, produkuju i održavaju rodni identiteti, dok 'autori roda postaju zaneseni sopstvenim fikcijama, a ova konstrukcija potom prisiljava osobe da veruju u njenu neophodnost i prirodnost' a rod sam je 'kulturna fikcija za koju se pretpostavlja da je regulisana' (Butler 1997, 405). Isto tako, 'divljina' i 'priroda' mogu biti viđene kao performativni prostori koji su ujedno i istorijski konstruisani i utelovljeni u ikonografskom 'iskustvu'" (Bishop, 2004, 113-114, moj prevod).

Uvidi koje Bišop nudi glede savremenih transformacija zooloških vrtova su važni iz više razloga. Pre svega, važne promene u politikama izlaganja i narativima zooloških vrtova u vezi sa konzervacijom i zaštitom životinja i prirodne sredine ukazuju na prikriveno prisustvo starih imperijalnih tendencija u kolekcionarstvu, ali mi se takođe čini da su važni za razumevanje transformacije i možda ponovnog pokušaja asimilacije zooloških vrtova u okvire buržoaskog senzibiliteta. Taj senzibilitet sada poprima obličje paternalističkog intervencionizma i trudi se da prikrije (ili ređe - oduži) zasluge kako EvroZapadnih društava u kojima se zoološki vrtovi o kojima piše nalaze, tako i njihovih korporativnih sponzora - u devastaciji prirodnih staništa (i neretko lokalnih zajednica), što životinje u zoološkim vrtovima uopšte čini podobnim za spasavanje. Ova nova iteracija pokušaja saobrazbe, tako, rađa i jednu novu, ili možda ranije manje prominentnu, latentnu funkciju zooloških vrtova:

"Kao što su zoološki vrtovi i menažerije kroz istoriju Evrope utelovljavali mrežu kulturne imaginacije i mehaniku kolonijalne i političke ekonomije, današnji zoološki vrtovi re-prezentuju kompleksni odnos između zamišljenih prostora prirode i konstrukcije i performiranja konzumabilne (eng. *consumable*, one koju je moguće konzumirati u smislu potrošnje) drugosti. Tranzicija od istorijskih načina prikazivanja životinja u uređenim sukcesivnim zgradama ka simulacijama 'stvarnog', razotkriva načine na koje prezentacija životinjskih tela reflektuje postojeće političko-moralne pejzaže i prakse znanja: životinja više nije objekat koji se ima staviti u kavez i posmatrati, već je objekat koji

priziva jednu vrstu *iskustva*, jedno 'bivanje tamo', participaciju u ili simuliranje putovanja u džunglu. Ogromne ekonomske mreže koje stoje iza proizvodnje 'prirodnog prostora' se mahom drže izvan vidokruga u savremenoj retorici spašavanja i očuvanja" (Bishop 2004, 114, moj prevod).

Ovde bih posebno skrenula pažnju na autorkinu konstataciju o "konzumabilnoj drugosti".¹⁶⁴ Ona mi se čini važnom zato što mislim da ukazuje na ono što bih okarakterisala kao finalni stadijum modernizacije zooloških vrtova, u smislu njihove saobrazbe modernističkim vrednostima i idejama koja je počela još sa njihovim osnivanjem (nasuprot menažerija), ali je bila ometena različitim faktorima, a posebno klasnim diverzitetom (ali i drugim diverzitetima) njihove publike. S tim u vezi, mislim da je ovde važno napomenuti da zoološki vrtovi u Srbiji još uvek nisu prihvatili model funkcionisanja koji Bišopova navodi, te da iako neki idu ka tome, drugi ostaju čvrsto ušančeni u ranijim diskursima koji naglašavaju zabavu i labavo definisano "učenje", i reflektuju svoje predmoderne korene na različite načine.

No, vratimo li se pitanju gledanja (određenih) životinja u zoološkim vrtovima, Rebeka Bišop dalje piše posebno o gledanju gorila. Ovde bih skrenula pažnju na to da primati, a posebno veliki majmuni imaju neku vrstu posebnog statusa u zoološkim vrtovima, koji svoje ishodište, pretpostavljam, ima u njihovoj sličnosti sa ljudima. Moje iskustvo sa gledanjem majmuna u zoološkim vrtovima je, još od detinjstva, bilo neprijatno - nisam volela majmune jer su mi izgledali kao ljudi kojima *nešto fali*. Danas znam da u takvom viđenju nisam bila usamljena u istoriji Evrope, budući da su majmuni, kako piše Fernandez-Armesto (2004), pre uspona Darwinove teorije koja im je dala specijalan predački status, u evropskoj hrišćanskoj misli objašnjavani kao ljudi koji su bili izuzetno grešni pa ih je bog kaznio pretvorivši ih u majmune. Bilo kako bilo, moja nelagoda u vezi sa majmunima je proisticala iz njihove telesne sličnosti sa ljudima - njihova lica se međusobno razlikuju, njihove šake i *uši* su kao ljudske, ali na mestu gde treba da budu stopala, stoji još jedan par šaka. Pored toga, u vreme kada sam ja bila dete, osamdesetih i početkom devedesetih godina 20. veka, zoološki vrt u Beogradu je praktikovao oblačenje malih šimpanzi - koje su odgajane u ljudskim porodicama - u pelene i benkice, od čega je pravljen čitav medijski čapras-divan, a mala šimpanzica Zorica je u svojim odelcima za devojčice bila čest gost različitih televizijskih emisija za decu.¹⁶⁵ U svakom slučaju, za mene su, kada sam bila dete, majmuni u zoološkim vrtovima

¹⁶⁴ Užasna transkripcija, ali mi se čini da bi "potrošljiva" bilo još gore.

¹⁶⁵ Praksa odgajanja šimpanzi, i uopšte velikih majmuna, u ljudskim porodicama i potonje ubacivanje u grupu odraslih šimpanzi je, kako mi je objasnio biolog zoološkog vrta na Paliću, *užasno štetna* i zbujujuća kako za

bili strašni, dok su danas samo tužni. No, moje iskustvo na stranu, upravo ova sličnost, u paketu sa različitim istraživanjima kognitivnih sposobnosti, i čuvenom istraživanju koje kaže kako *homo sapiens sapiens* deli 98% svog genoma sa šimpanzama,¹⁶⁶ čini majmune, a posebno velike majmune (šimpanze, bonoboe, gorile i orangutane) posebno prijemčivim za publiku zooloških vrtova.¹⁶⁷ U tom smislu, ne iznenađuje što se autorka opredelila da svoja etnografska posmatranja obavlja baš pored volijere za gorile. Iako mislim da je dobar deo njenih nalaza moguće uopštiti na posmatranje različitih drugih životinja u vrtovima, čini mi se da bi neko buduće istraživanje ovog tipa moglo doneti zanimljivije rezultate ako bi bilo fokusirano na posmatranje neke vrste koja nije toliko nalik ljudskoj.

3.2 *Animi sedem esse in oculus*¹⁶⁸

"Najsmešniji primer anksioznosti u vezi sa održavanjem granice između ljudi i životinja koji Tomas iznosi dolazi iz kolonijalne Nove Engleske, gde je sveštenik Koton Mater naširoko pisao o tome kako bi sebe mogao diferencirati "od zveri" - što je bila briga koja se posebno intenzivirala jednom prilikom kada je "praznio cisternu prirode" i pridružili su mu se psi koji su činili isto. Njegovo rešenje problema koji je predstavljala takva telesna sličnost bilo je da gaji "svete, plemenite, božanske" misli kad god bi se zadesio u situaciji "da odgovara na jednu ili drugu nuždu prirode" (Thomas 1983, 37-38), tako ujedno odvajajući um od tela, kulturu od prirode, čoveka od životinje" (Mullin 1999, 204, moj prevod).

jedinku tako i za grupu. Međutim, posebno kad je jedinka posredi, psihološki šok koji ona doživljava kada prestane da bude "nečija beba" i biva bačena među odrasle šimpanze, od kojih je (uključujući i sopstvenu majku) prerano odvojena - i kojoj je, zapravo, prerano vraćena (budući da detinjstvo šimpanzi traje oko 7 godina, a u grupu se obično vraćaju kada fizički prerastu zonu komfora svojih čuvara) - rezultira u jedinkama koje su nesposobne da se uklope u grupu, što je za šimpanze, kao jako socijalne primare, izuzetno važno. Ova odvratna praksa je jedan od indikatora stanja - makar devedesetih godina 20. veka, u beogradskom zoološkom vrtu.

¹⁶⁶ Uzgred, ovaj podatak je tačan, ali je kvaka u tome da onih preostalih 2% određuju ogroman broj stvari koje nas čine različitima.

¹⁶⁷ Ovo je, posebno kada je reč o šimpanzama, rezultiralo potpuno neplanskim razmnožavanjem i genetskim mešanjem šimpanzi i bonoboa u zatočeništvu što je, kako mi je objašnjeno, stvorilo čitave loze životinja koje su "genetski škart", budući da ne mogu da doprinesu razmnožavanju ove dve respektivne vrste u zatočeništvu. Nadalje, uzev u obzir bihejvioralne razlike između ove dve podvrste šimpanzi, ovo stvara jedinke koje su "zbunjene" i često nesposobne da se uklope u postojeće grupe, te ispoljavaju različite vrste abnormalnih ponašanja.

¹⁶⁸ *Lat.* Sedište duše je u očima.

Ovaj Tomasov primer na koji Moli Mulin skreće pažnju je važan zato što ilustruje nelagodu u vezi sa telesnim sličnostima, ili bolje - životinjskim aspektima ljudske telesnosti koje nikakva količina progressa i kulture ne može da ukloni niti zamaskira. To primer posmatranja gorila u zoološkom vrtu koji analizira Rebeka Bišop čini posebno zanimljivim, pre svega zbog ranije pominjane sličnosti između ljudskih i tela velikih (*bezrepih, čovekolikih*) majmuna. U tom smislu, Rebeka Bišop pre svega piše o tome kako letargija koju pokazuju životinje u zoološkim vrtovima često izaziva razočarenje kod posetilaca - rekla bih da je u današnje vreme to razočarenje dodatno pojačano kada se kontrastira sa slikama divljih životinja u prirodi, koje posetioci konzumiraju kroz televizijske emisije - ali i čini da, posebno u slučaju gorila koji toliko liče na ljude, bilo kakva telesna aktivnost s njihove strane prouzrokuje mešavinu fascinacije, oduševljenja i neretko gađenja kod publike.

"Ova oscilacija između 'ljudskosti' gorila i njihovih životinjskih ponašanja i aktivnosti reflektuje širu istorijsku EvroZapadnu dijalektiku o velikim majmunima kao ujedno antitezi i poreklu bivanja-čovekom. Kroz istoriju Evro-Zapada, 'životinjskost' je predstavljala mnoštvo bihevioralnih i telesnih transgresija povezanih sa instinktivnim, karnalnim, seksualnim i ovozemaljskim, koje su se sve pomerale između koncepcija o prirodi ljudske prirode i životinjskoj prirodi koja tiho vreba unutar čoveka. Čovekoliki majmuni su istorijski utelovljavali ove dvostruke polove ljudskosti i animalnosti, od srednjovekovnih vizija divljih ljudi na stranim obalama do prosvetiteljskih spekulacija o poreklu ljudske vrste. U isto vreme, veliki majmuni su služili kao parodične i groteskne figure, što je stanje iskazano u diktumu *simian quam similes trupissima bestia nobis*, 'Koliko je nalik nama ta ružna zver, majmun'. Kontinuirana uloga majmuna kao karnevalske figure se jasno vidi u ushićenju i gnušanju koje savremena publika izražava prema telesnim funkcijama gorila; ove 'čovekolike' figure krše (eng. *transgress*) i okreću 'naglavačke' standarde civilizovanog telesnog ponašanja tako što defeciraju, dodiruju genitalije, (i, što je češće kod šimpanzi, masturbiraju) a publika odgovara glasnim oduševljenjem i lažnim užasavanjem na ovaj spektakl 'nedovršenog i otvorenog tela... koje je pomešano sa svetom, sa životinjama' (Bakhtin 1984, 26-27)" (Bishop 2004, 116, moj prevod).

Dalje, govoreći o ambivalenciji koju posmatranje gorila stvara kod posetilaca, autorka piše:

"Tako, dok s jedne strane publika uživa u svom veselom gađenju nad spektaklom ogoljenog, curećeg životinjskog tela, percipirano prisustvo 'subjektiviteta' koji izvire iz očiju životinja narušava ovu komičnu sliku; dešava se neprijatan sklop između 'oni su baš kao mi' i 'hajde da gledamo gorile kako rade stvari za nas'" (Bishop 2004, 117, moj prevod).

Dalje:

"Među publikom koja posmatra velike majmune percipirani subjektivitet gorila stvara višeslojnu nelagodu; tvrdim da među publikom postoji ontološko prepoznavanje tanke linije između bivanja 'ljudskim bićem' i sopstvenog životinjskog porekla, između bivanja-sobom i bivanja-drugim. Spektakl stvorenja sa 'ljudskim' očima u zatočeništvu priziva prevođenje 'njihovog' iskustva u sopstveno iskustvo, gde se subjekat i objekat, čovek i životinja, privremeno stapaju. U isto vreme, sugerišem da kada publika vidi sopstvenu ljudskost reflektovanu u prizoru gorila, ovo povremeno stvara razumevanje o potencijalnoj pretnji njihovog zatočeništva. *Ne bih voleo da budem tako zatvoren u kavezu*. Iluzija 'slobode' kod životinja zatočenih bez rešetaka kod posetilaca stvara afirmaciju njihove sopstvene prostorne i ontološke 'neograničenosti': privilegovane slobode kretanja...

...U ovoj iskustvenoj semiotici životinjske drugosti, 'gorile' su obdarene istorijski konstruisanim setom značenja koji se infiltrira u življeno iskustvo gledanja, dok se u isto vreme neverbalne, interkorporealne prakse, putem kojih ljudi razumevaju jedni druge infiltriraju u to znanje-o-drugosti; tela gorila, kao i ljudska tela, se čitaju intersubjektivno, njihove oči i izrazi lica se shvataju kao označitelji subjekta koji se nalazi unutra" (Bishop 2004, 117-118, moj prevod).

Uvidi koje daje Bišop u vezi sa posmatranjem gorila kao, uslovno, Drugoga-koji-je-nalik-meni, potkrepljuju ranije iznesenu ideju o *egomorfizmu* kao režimu razumevanja životinja u situacijama kontakta jedan-na-jedan, odnosno o egomorfizmu kao načinu na koji ljudi tumače i razumevaju ponašanja životinja koje direktno posmatraju u okviru različitih vrsta kontakata koji se ostvaruju među vrstama. Ovo, dodala bih, potvrđuje kako značaj teksta Kej Milton (Milton 2005), tako i ogroman doprinos ranije pominjanog zbornika koji je uredio Džon Najt (Knight 2005) u oblasti studija ljudsko-životinjskih odnosa u antropologiji. Šteta samo što Bišop nije imala pristup tekstu Miltonove (tekst Rebeke Bišop je, podsetimo, izašao 2004. godine, dok je tekst Kej Milton izašao 2005.) pošto mislim da bi kombinovanje filozofskih ideja koje koristi Bišop sa onima Kej Milton rezultiralo u još sveobuhvatnijem razumevanju problematike gledanja životinja u zoološkim vrtovima. Ovako, taj zadatak pada na mene.

U tom smislu, zadatak preda mnom zapravo i nije kompleksan, ali mislim da je u teorijskom smislu prilično zahvalan, zato što može doprineti skraćanju puta objašnjavanja *višeslojne nelagode* koju, prema mišljenju Bišop publika oseća gledajući gorile¹⁶⁹ tako što će je zasnovati na, ili pre *nadomestiti* idejom egomorfizma koji u sebi sadrži, kako ideju o *dvosmernosti* ljudsko-životinjskih odnosa, a da nužno ne podrazumeva intencionalnost kod

¹⁶⁹ S tim da držim da je ista ova vrsta nelagode prisutna i kod gledanja drugih životinja, samo je u slučaju velikih majmuna augmentovana njihovom telesnom sličnošću sa ljudima.

životinja, tako i ideju o tumačenju ponašanja životinja na osnovu sopstvenog iskustva. A čitav ovaj teorijski kolaž daje zadovoljavajuće objašnjenje vapaja devojčice u beogradskom zoološkom vrtu. Stojeći ispred malog gvozdene kaveza, ona gleda mladu belu lavicu (nekada belog lavića, zvezdu Beo zoo vrta), kako, budući da je prerasla bivanje u prostranoj volijeri sa svojim belim roditeljima, unezvereno hoda ukруг,¹⁷⁰ i uzvikuje: "Mama, šta mu (*sic!*) je? Što je tako *tuuuužan?!*".

No, još jedan aspekt argumentacije Rebeke Bišop mi se učinio značajnim i vrednim dopune. Naime, autorka (u jednom od gorenavedenih citata) piše o tome da "spektakl stvorenja sa 'ljudskim' očima u zatočeništvu priziva prevođenje 'njihovog' iskustva u sopstveno iskustvo, gde se subjekat i objekat, čovek i životinja, privremeno stapaju" (Bishop 2004, 117, moj prevod). Ova ideja stapanja, odnosno raščinjavanja granica između subjekta i objekta, čoveka i životinje, nalazi svoje, ako ne objašnjenje, a ono elaboraciju u knjizi *The Powers of Horror: an Essay on Abjection* (eng. "Moći užasa: esej o abjekciji"¹⁷¹) autorke filozofkinje i teoretičarke medija Julije Kristeve (Julia Kristeva 1982).

U ovom tekstu ću termine abjekcija i abjekt(no) (u smislu prideva) koristiti u transkribovanom obliku, budući da nisam zadovoljna postojećim prevodom, te da mi se čini da bi bilo korisno ove termine uvesti u antropološku upotrebu u istoj formi u kojoj su uvedeni termini "subjekat" i "objekat". S tim u vezi, moram da napomenem da sam Kristevu čitala u engleskom prevodu, dok je originalni tekst pisan na francuskom (a autorka je poreklom

¹⁷⁰ Kako mi je objasnio biolog zoološkog vrta na Paliću, ova patološka kompulzivna ponašanja su rezultat toga što životinje koje su u malim kavezima često u prirodi prelaze ogromne razdaljine na dnevnom nivou, pa su ovakva ponašanja način na koji se njihova tela "prirodno" bore protiv atrofije mišića.

¹⁷¹ Prevodilačka je tuga često pregolema, što je (bio) slučaj i sa prevođenjem termina "abjection" i "abject" na srpski jezik, posebno zato što ovi termini, koliko mi je poznato, nisu do sada bili prisutni u domaćem naučnom diskursu. Pre pisanja ovog poglavlja, sa terminom *abjection* sam se susrela prevodeći rezime jednog teksta objavljenog u *Etnoantropološkim problemima* (Jurich 2016). Posle puno razmatranja i polemisanja, urednica EAP-a dr Dragana Antonijević i ja smo došle do sledećeg prevoda: *poniženost, bedastoća koja prelazi „granice, pozicije, pravila“ i „remeti identitet, sistem, red“* (Jurich 2016, 453 - respektivno, prevod moj i dr Dragane Antonijević), rukovodeći se objašnjenjima termina između ostalog nađenim na: Felluga, Dino. 2011. "Modules on Kristeva: On the Abject." *Introductory Guide to Critical Theory*. Purdue U. 10.9.2016. <<http://www.purdue.edu/guidetotheory/psychoanalysis/kristevaabject.html>>, međutim, i ovakav, blago rečeno opisni prevod, zapravo ne uspeva da sasvim prenese smisao termina, zato ću se u telu teksta detaljno pozabaviti značenjem termina *abject* i *abjection* kako bih ih povezala sa temom i, možda, bolje i elegantnije objasnila i prevela na srpski jezik.

Bugarka), tako da mogu samo delimično biti odgovorna (budući da ne govorim francuski) za ono što bude izgubljeno u prevodu. U svakom slučaju, autorkin izbor termina "abject" nije slučajna, iako on u engleskom (i francuskom) jeziku ima etablirano značenje, jer se delom radi i o igri rečima, budući da ovaj termin, kako ga Kristeva koristi, stoji u opoziciji ili negaciji sa terminima "subjekt" i "objekt", te se stoga "a" na početku reči "abject" može tumačiti kao prefiks koji označava negaciju.

No, važno je napomenuti da se u teoriji Julije Kristeve abjektno vezuje za stadijume psihosocijalnog razvoja, a njen tekst stoji u dijaloškom odnosu sa psihoanalizom Frojda i Lakana. Međutim, psihoanalitički aspekti - ili implikacije - njenog rada ovde neće biti dubinski istraživani, već će pažnja biti obraćena na upotrebu i, zapravo, korisnost njenih termina za razumevanje privlačnosti i prijemčivosti zooloških vrtova za publiku.

Prema Juliji Kristevoj, a kako kaže Dino Feluga (Felluga 2011, moj prevod): "...abjektno (eng. *abject*) referira na ljudsku reakciju (užas, povraćanje) na pretnju sloma u značenju izazvanu gubitkom distinkcije između subjekta i objekta ili sopstva i drugoga. Primarni egzemplar onoga što izaziva ovakvu reakciju je leš (koji nas traumatično podseća na sopstvenu materijalnost); međutim, i druge stvari mogu izazvati ovakvu reakciju: otvorena rana, fekalije, kanalizacioni otpad, čak i kožura (kajmak) koja se formira na površini toplog mleka."

Ili kako Kristeva kaže:

"Stoga, nije nedostatak čistoće ili zdravlja ono što izaziva abjekciju, već ono što narušava identitet, sistem, red. Ono što ne poštuje granice, pozicije, pravila. Ono što je između, dvosmisleno, kompozitno..." (Kristeva 1982, 4, moj prevod)

I dalje:

"Abjektno nas, s druge strane, suočava sa onim krhkim stanjima kada čovek zalazi na teritorije *životinje*. Tako su, putem abjekcije, primitivna društva označila jasne granice svoje kulture kako bi je udaljila od pretećeg sveta životinja, koje su zamišljane kao predstavnici seksa i ubistva, ili animalizma (eng. *animalism*)" (Kristeva 1982, 12-13, moj prevod).

Zanemarimo li, na trenutak, činjenicu da (svakom poštenom antropologu ili antropološkinji, kao i kolegama iz drugih društvenih nauka zasigurno) *uši bride* od antropološki neoprostivog,

nonšalantnog evrocentrizma iskaza izrečenih u gorenavedenim citatima,¹⁷² abjekcija ili *abjektivnost* kao kvalitet, može okarakterisati neke aspekte posmatranja životinja u zoološkim vrtovima.

Kako Kristeva piše, *abjektivno* je ono što je radikalno isključeno iz simboličkog reda, ali ono je i "ono što me vuče ka mestu gde se značenje urušava" (Kristeva 1982, 2, moj prevod), što zapravo etablira izvesnu privlačnost jedne tako zastrašujuće konstelacije stvari. Abjektivno je, prema Felugi (2011), za Kristevu u svom "privlačnom ruhu" povezano sa umetnošću i religijom.¹⁷³

"Prema Kristevoj, najbolja savremena književnost (Dostojevski, Prust, Arto, Selin, Kafka itd.) istražuje mesto abjektivnog, mesto gde granice počinju da se rastaču, gde smo suočeni sa arhaičnim prostorom pre lingvističkih opozicija kao što su sopstvo/drugi ili subjekat/objekat. Transcendentno ili uzvišeno je, za Kristevu, zapravo naš trud da prekrijemo slomove (i subsekventno ponovno etabliranje granica) povezane sa abjektivnim; a književnost ima privilegovani prostor kako za uzvišeno tako i za abjektivno: "Kada bolje pogledamo, sva književnost je verovatno verzija apokalipse koja je, čini mi se, ukorenjena, nezavisno od toga šta su socio-istorijski uslovi u kojima je nastala, u osetljivoj granici (graničnim slučajevima) gde identiteti (subjekat/objekat itd.) ne postoje, ili jedva da postoje - dvostruki, zamagljeni, heterogeni, životinjski, metamorfisani, promenjeni, abjektivni" (Kristeva 1982, 207)" (Feluga 2011, moj prevod).

Čini se da svakako ne bih bila prva koja bi iznela primedbu da je prijemчивost abjektivnog daleko radikalnije i plastičnije nego kroz dela Dostojevskog iskazana ili demonstrirana kroz (filmska) ostvarenja kao što je, na primer, *Cannibal Holocaust* (Deodato 1980) (ili, zapravo, bilo kakvu *pulp* literaturu, posebno na primer tzv. *penny dreadfuls*, koji su bili popularni u

¹⁷² Ljudski leševi jednostavno nisu predmet gađenja u svim kulturama - u nekima se čak jedu; lekari uče da se ne gade ovorenih rana; fekalije jesu mahom odvratne ali ne za sve kaste u Indiji; "primitivni ljudi" ne postoje kao zajednički predak "civilizovanih ljudi" danas; seks i ubistvo se ne pripisuju životinjama u svim kulturama (a ubistvo se ne pripisuje čak ni u evropskim kulturama, budući da je ubistvo drugih jedinki iste vrste u životinjskom svetu relativno retko, a judeohrišćanska objašnjenja sveta govore da životinje ubijaju i jedu jedne druge, kao i čovek životinje u skladu sa božjom zapovesti posle Adamovog pada, tako da ostaje nejasno odakle je Kristeva izvukla ovu tvrdnju: čini se da postoji nekakav imaginarni repozitorijum životinjskih ponašanja iz kojeg, posebno filozofi, grabe šakom i kapom, ali mapu do tog zakopanog blaga uspešno, već milenijumima, kriju od naučnika), itd.

¹⁷³ Čini mi se da se "umetnost" i "religija" često pojavljuju u različitim diskursima kao *deus ex machina* rešenja koja samo dodatno mistifikuju problem, ali mu daju i izvesnu vrstu mističnog legitimiteta koji je, potom, siguran od pokušaja naučne interpretacije. Ovo u meni često izaziva abjekciju (*sensu* užas, povraćanje).

Britaniji u 19. veku i često su prenosili autorski uobličene folklorne priče o vukodlacima i drugim bićima koja prelaze granice između ljudi i životinja (više o tome u: Bourgault du Codray 2006; Žakula 2012), budući da ideje Julije Kristeve (ironično) u studijama kulture najčešće nalaze primenu u tumačenjima horor narativa u popularnoj kulturi.

Bilo kako bilo, prečiste li se od besramnog evrocentrizma, klasno determinisanih primera "najbolje savremene književnosti",¹⁷⁴ i neutemeljenih generalizacija u vezi sa zamišljenim "primitivnim ljudima", uvidi Julije Kristeve glede psihološke prijemčivosti situacija u kojima se značenja i distinkcije rastaču, i užasa ili *pretnje* od užasa koji bi u takvoj situaciji nastao, te potrebe da se hoda po toj liniji, mogu poslužiti kao objašnjenje prijemčivosti zooloških vrtova za (makar EvroZapadnu) publiku danas. U tom smislu, ako bismo, sledeći Bergera (2009) prihvatili da su životinje u zoološkim vrtovima *apsolutno marginalizovane*, te ako bismo, dalje, njihovu marginalnu poziciju tumačili kao *abjektivnu*, tj. kao onu u kojoj se granice rastaču, kao što se, prema Bišop (2004), makar ponekad, dešava u situacijama gledanja životinja, a koja svejedno *priziva pogled* zato što je, zapravo (i) *užasna*, došli bismo do jednog mogućeg objašnjenja prijemčivosti zooloških vrtova. Međutim, ta prijemčivost nije niti može biti odvojena od istorijskog konteksta. Iako možda svoje ishodište ima u psihološkim, i, posebno, kulturnim preokupacijama publike socijalizovane unutar kulture tzv. EvroZapada, važno je skrenuti pažnju na to da zoološki vrtovi imaju svoju predistoriju i svoje preteče (i savremenike) u različitim vidovima izlaganja životinja, ali i životinjskih sportova i spektakala, koji su često (bili) surovi i krvavi i u kojima abjekcija u svom privlačnom ruhu i izvornom značenju bedastoće i gađenja, ili onoga što izaziva užas i povraćanje, igra daleko značajniju ulogu. Rekla bih da prežici ovih ranijih kulturnih tradicija povezanih sa životinjama informišu i prakse gledanja životinja u zoološkim vrtovima danas, posebno s obzirom na neuspeh zoološkog vrta kao buržoaskog projekta saobražavanja nižih klasa u 19. veku, o kome je bilo reči ranije.

Još jedna stvar koja mi deluje važno u interpretativnom smislu a koja je, čini mi se, promakla autorima i autorkama koji su pisali o zoološkim vrtovima do sada, je antropološka kategorija *liminalnosti* koja je, možda implicitno (ili pre - podsvesno) prisutna u preokupaciji uređenjem volijera i politikama izlaganja egzotičnih životinja u zoološkim vrtovima. Ona je, međutim, u

¹⁷⁴ Koju, interesantno, u gornjem primeru sačinjavaju isključivo beli muškarci od kojih su, oni koji nisu u Srbiji lektira za srednju školu, svi Francuzi.

tom kontekstu ili u tim situacijama toliko opšta i sveprožimajuća da (p)ostaje neprimetna, ali je svejedno sastavni deo čitavog paketa relacija koji zoološke vrtove čini mogućim.

U ovom smislu, čini mi se da bi ono o čemu Kristeva govori kao "abjekciji" pozivajući se na psihoanalizu i (dubiozne) generalizacije o ljudskim bićima, društvima i njihovim prirodama, moglo bez previše prepakivanja, i zadržavši koncepciju o privlačenju pogleda, stati u antropološke okvire ideja o liminalnosti koje između ostalih, artikuliše Meri Daglas u knjizi *Čisto i opasno* (2001).

Naime, zoološki vrtovi su, kao "mesta prirode" smešteni u centrima ili na obodima gradova (zoološki vrt o kome Bišop piše se čak nalazi na zasebnom ostrvu, ali u neposrednoj blizini gradskog centra), a njihova prostorna i simbolička izmeštenost je, delom, i njihova svrha - ranije u tekstu je bilo reči o tome da je, ako ne sam nastanak, a ono svakako njihovo restrukturiranje i prelazak na Hagenbekov model koincidiralo sa pokretom za osnivanje parkova u evropskim i američkim gradovima. U njih ljudi odlaze kako bi, između ostalog, pobjegli od gradske vreve, a istoričarka Harijet Ritvo (1987) piše o tome kako je novootvoreni zoološki vrt u Londonu sredinom 19. veka čak koristio ovu ideju o izmeštenosti (iako je sam vrt smešten u Ridžent parku, koji se nalazi usred grada) i reklamirao se kao beg od gradskog zagađenja i buke. U tom smislu, zoološki vrtovi su na izvestan način "ni ovde ni tamo", i priroda i kultura - što se, kao što je napomenuto, vidi kako u pisanju o njima, tako i u njima samima, kroz pokušaje stvaranja artificijelnih pejzaža za životinje koje su u njima smeštene. Nadalje, same životinje koje su u njima smeštene imaju poseban, granični status. S jedne strane, zahvaljujući savremenim narativima koje zoološki vrtovi koriste kako bi legitimisali sopstveno postojanje - jedinke koje žive u vrtovima su, kako i Rotfels (2002) primećuje, često *posebne*, one koje su "spašene", koje su presudne za očuvanje vrste, one koje postoje i kao jedinke i kao biološki materijal, i kao bića i *kao potencijal* za još bića, i koje su, zapravo - kako će biti pokazano u narednim poglavljima - često "na čekanju" u vrlo određenom smislu - čekaju ili da budu razmnožene, ili da budu sterilisane, ili da budu razmenjene. Pored toga, one su granični, posebni slučajevi i zbog toga što nisu ni divlje niti sasvim pitome, one se čuvaju i o njima se vodi briga iako se ne jedu niti koriste za rad, a opet, nisu ljubimci. U krajnjoj liniji, one su tabuisane - i čiste i opasne, budući da ih je zabranjeno dodirivati *ali i hraniti*, kako za dobro posetilaca tako i za njihovo dobro. Koncepti tabuisanosti i liminalnosti u ovom kontekstu možda ne mogu stajati u svom klasičnom antropološkom smislu gde stoje u direktnoj vezi sa obredima prelaza i stanjem koje se nalazi između dva društveno

prepoznata socijalna statusa, ali u dobroj meri odgovaraju liminalnosti kako o njoj govori Meri Douglas, pišući o jestivim i nejestivim životinjama u Levitskom Zakoniku (Douglas 2001).¹⁷⁵ Iako u ovom kontekstu nije reč o jestivosti/nejestivosti životinja, logika koju Douglas prepoznaje u pravilima Levitskog Zakonika - logika koja sve životinje koje su prema određenim kulturnim normama "nečiste" i stoga nejestive - zmijske idu po zemlji a nemaju noge, slepi miševi lete a nisu ptice i sl. - se da uopštiti na situaciju zooloških vrtova u kojima obitavaju životinje koje nisu domestikovane a nalaze se pod ljudskom kontrolom, odnosno divlje su a žive u gradovima. Ovo ih čini opasnim na simboličkom nivou. S druge strane, mislim da je jedan od zadataka antropologije ljudsko-životinjskih odnosa, pa tako i ovog teksta koji pretenduje na to da bude smešten u njenim disciplinarnim okvirima, i to da uvrsti životinje u antropološka razmatranja, što se, čini mi se, postiže i osmišljavanjem nove ili adaptiranjem postojeće naučne terminologije i metodologije tako da može da obuhvati i životinje (i ljudske odnose sa i prema njima). U tom smislu, rekla bih da je moguće ustvrditi da su zoološki vrtovi liminalna mesta, ne samo u smislu svoje prostorne ovojnosti od urbanih pejzaža koji ih okružuju, već i da su mesta koja imaju izvestan liminalni status u kulturi Evrope i EvroZapada, budući da su mesta ushićenja, čuđenja i užasa, i mesta često silovitog, ako ne i strukturno nasilnog sudara između koncepcija ljudskog i životinjskog i Prirode i Kulture.

¹⁷⁵ Ovde bih skrenula pažnju na to da ne mislim da je tumačenje nejestivosti svinja, zasnovano na rascepljenosti papaka i nedostatku preživljavanja kod ovih životinja opravdano. To jest, ne mislim da je opravdano hvatati se za jednu stvar u razmatranju ljudsko-životinjskih odnosa. Iako tumačenje koje daje Meri Douglas ima unutrašnju logiku koja je neosporiva, mislim da njeno viđenje problema (ne)jestivosti svinja zanemaruje življene živote svinja koje su obitavale u blizini ljudi koji su zakonik pisali, i mislim da se radi o pukoj slučajnosti. Reč je o tome da, kako mi je objasnio moj veliki prijatelj Boris Popović, veterinar, svinje - koje su inače jako čiste životinje - imaju običaj da se valjaju u sopstvenoj nečisti zato što, za razliku od drugih domestikovanih životinja, *nemaju krzno*. Ovo njihovu kožu čini prijemčivom za najrazličitije parazite, ali, evolutivno, taj problem je rešen time što njihov urin i izmet te parazite odbija. Da su u mogućnosti da se stalno kupaju u čistoj vodi, one bi to i činile kao što pokazuje i činjenica da među ostrvima koja pripadaju Bahamima postoji jedno ostrvo, nenastanjeno ljudima, na kojem žive podivljale, slobodne domaće svinje (*sus*), brodolomnice, koje svoje dane provode plivajući u okeanu i izležavajući se na tropskom pesku. Poenta je u tome da nije nužno da svi odgovori budu posledica iste logike. Igram slučajaja, svinje imaju rascepljene papke a ne preživaju, što ih čini liminalnim, ali se one - za razliku od svih ostalih jestivih domaćih životinja - takođe aktivno valjaju u sopstvenoj nečisti (posebno u situacijama gde nema dovoljno vode), što ih čini *nečistim*. U ljudsko-životinjskim odnosima ne mora postojati jedna logika koja pobeđuje.

3.3 O telesnom učenju (drugosti) u zoološkim vrtovima

Ovde bih skrenula pažnju na objašnjenje procesa (telesnog) učenja koji se dešavaju u zoološkim vrtovima a koje daje Rebeka Bišop (2004), s tim da, kako autorka pokazuje, učenje koje se odvija ima malo veze sa proklamovanim narativima zooloških vrtova i znanjima o životinjama i prirodnoj sredini, a mnogo više sa usvajanjem određenih kulturnih predstava i vrednosti. Kako autorka kaže:

"Prakse gledanja su praćene čulnim modalitetima tela koji informišu i infiltriraju se u vizuelno iskustvo" (Bishop 2004, 118, moj prevod).

Autorka dalje piše o kretanju prema i ulasku u zoološki vrt - u njenom slučaju radi se o kratkom putovanju brodom do ostrva na kome se zoološki vrt Taronga u Sidneju nalazi, u slučaju mog istraživanja bi to mogao biti uspon na Kalemegdan, ili put autobusom do turističkog kompleksa Palić (u čijem okviru se nalazi zoološki vrt).

Ono što sledi je pozamašan citat koji objašnjava njeno stanovište o procesima telesnog učenja u savremenim zoološkim vrtovima:

"Unutar zoološkog vrta, kretanje ljudskih tela prati niz obrazaca koji se ponavljaju. Mimeza (imitiranje) životinja je česta aktivnost, i ukazuje na utelovljene osnove putem kojih ljudi razumevaju životinje-objekte. Među publikom koja posmatra gorile, istorijske koncepcije čovekolikih majmuna kao parodične imitacije (ljudi prim.prev.) dobijaju zanimljiv zaokret: često, gledaoci imitiraju majmune. Najčešće deca, ali ponekad i odrasli, udaraju pesnicama u grudi kao muške gorile, ponekad skaču gore-dole ili hodaju povijenim, dugorukim geganjem ne-ljudskog primata...

... ovi događaji nas bacaju "u ravan u kojoj se predmetni svet (eng. *object world*) i vizuelna kopija stapaju" (Taussig 1993, 35). Ovi činovi imitacije potcrtavaju telesne, sinestetičke elemente činova gledanja, gde je 'bivanje životinjom' trenutno shvaćeno kao pokret u prostoru, set ponovljenih kretnji kroz koje se možemo "prepustiti u i postati Drugi" (Taussig 1993, Xiii). Kroz ove činove mimeze, događa se življeno iskustvo životinjskog objekta, vizuelnost koju prati kratko u-telovljavanje (eng. *em-bodying*) životinjskog tela.

Pa ipak, kako Tausig sugeriše, činovi imitacije ne mogu biti osmišljeni izvan istorijskih procesa proizvodnje i pregovaranja drugosti (eng. *alterity*). Dok se mimetički pokreti ljudskih tela pokraj volijera sa životinjama mogu posmatrati kao maštovit način razumevanja životinjskih drugih, koreografija publike koja posmatra gorile, po sebi razotkriva način na koji političko-kosmološke distinkcije i granice mogu biti utelovljene kroz posebne telesne aktivnosti. Prilazak volijeri kako bi se

pogledao spektakl, naslanjanje na gelender, i praćenje puta dalje je serija telesnih pokreta koja je danas toliko uobičajena da je postala aspekt posmatranja egzotičnih životinja koji se uzima zdravo za gotovo. Ljudski odnosi sa divljim životinjama u savremenom zoološkom vrtu... su na različite načine označeni kretanjem do izložbenog mesta, odvojenošću ljudi i ne-ljudi šipkama, staklom, jarkovima ili kanalima s vodom, gledanjem izložene životinje, i kretanjem dalje, ka sledećem objektu. Burdijeova (1977, 91)¹⁷⁶ analiza kretanja tela u kontekstu simboličkog rituala je korisna i u kontekstu savremenog životinjskog spektakla:

Sve simboličke manipulacije telesnog iskustva, počevši od izmeštanja u okviru mitski strukturisanog prostora, na primer, kretnje ulaženja i izlaženja, imaju tendenciju da nametnu integraciju telesnog prostora sa kosmičkim prostorom tumačeći odnos između čoveka i sveta prirode kroz iste termine i koncepte.

Imperijalne prakse izlaganja i držanja, kao i istorijske reprezentacije velikih majmuna kao liminalnih entiteta ujedno i pothranjuju i bivaju afirmisane putem ove iskustvene semiotike životinja i životinjskosti. Naslonjeni na gelender pored volijere sa gorilama, ljudi izražavaju želju za kontaktom sa ovim životinjama (*Voleo bih da mogu jednog da pomazim*), ali ipak ove ograde obezbeđuju i sigurnost od divljih životinja (*Otkinuće ti ruke!*); tako se u prostoru odigrava ono što može biti viđeno kao esencija savremenog odnosa sa ne-ljudskim bićima: želja da se sa životinjama deli nešto zajedničko,¹⁷⁷ ali i prepoznavanje fundamentalnih razlika između sveta ljudi i sveta zveri. Ovaj jaz se ogleda u činu gledanja životinja, koje ostaju zatočene, otvorene za inspekciju, dok ljudska tela prolaze pored njih i idu dalje..." (Bishop 2004, 118-119, moj prevod).

Ljudi su slobodni da se kreću, dok životinje (za)uvek ostaju.

Mislim da je iz gornjeg citata Bišopove moguće izvući dva važna uvida, jedan se tiče *razumevanja životinja* kroz telesne prakse u užem smislu, dok se drugi tiče onoga što bih nazvala *telesno učenje o svetu*.

Prvi se, dakle, odnosi na mimetičke prakse koje posetioци zooloških vrtova često izvode ispred volijera sa životinjama - autorka se fokusira na ponašanje prilikom gledanja majmuna,

¹⁷⁶ Odeljak na koji autorka ovde referira ne postoji u domaćem izdanju "Nacrta za jednu teoriju prakse" (Burdije 1999), tako da će ovde biti preveden na osnovu citata u tekstu Bišopove.

¹⁷⁷ Autorka u tekstu upotrebljava sintagmu *common ground* koja u direktnom prevodu znači zajedničko zemljište odnosno zajedničko stajalište, ali metaforički referira na mogućnost dogovora i posebno razrešenja konflikta kroz nalaženje zajedničkih ili obostrano zadovoljavajućih rešenja. Pored toga, u kontekstu uništenja prirodnih staništa ova sintagma može biti aluzija i na to, a sintagma *common ground* može, na koncu, biti shvaćena i kao prostor miroljubivog susreta.

ali slično ponašanje sam i sama primetila, na primer kada deca (ili odrasli) simuliraju rikanje i gestikuliraju kao da imaju kanže ispred kaveza sa velikim mačkama, ili zavijaju ispred kaveza sa vukovima. Pored ideje poistovećivanja - koja je, dodala bih, prisutna i u praksama oslikavanja lica tako da izgledaju kao životinjska koje sam ranije pominjala - dodala bih da su ove prakse često i pokušaji da se od životinja *izmami nekakav odgovor*, odnosno da se zauzme "common ground", te da se životinjama obrati *njihovim jezikom*. I rekla bih da je trenutak iščekivanja - i uistinu ponekad *dobijanje* odgovora ili reakcije - fantastična mogućnost nekakve značajne interakcije preko granica vrsta, ali i preko granica koje odvajaju divlje od pitomog, egzotično od domaćeg, upravo jedna od stvari koje zoološke vrtove čine toliko prijemčivim.

Drugi, i čini mi se važniji uvid, tiče se učenja o svetu kroz prakse (*sensu* Burdije) kretanja i ponavljanja unapred zacrtanih radnji u prostoru zoološkog vrta. A ovo učenje je neodvojivo kako od sociokulturnog i istorijskog konteksta i narativa zooloških vrtova o životinjama kao "spašenim", ili dalekim prirodnim sredinama iz kojih potiču kao ugroženim, tako i od konteksta samih prostora, prostornog uređenja i dekora zooloških vrtova: od Zulu i Apači ratnika na kapiji Hagenbekovog *tierpark*-a, preko "domorodačkih koliba" i drugih ljudskih artefakata koji su česti delovi scenografije u volijerama sa egzotičnim, posebno afričkim životinjama (što, važno je napomenuti, u domaćim zoološkim vrtovima nije slučaj), do ograda, jaraka i rešetaka koji posetioce odvajaju od životinja, i na kraju samog prostornog uređenja - koje se, kako je ranije napomenuto, najčešće zasniva na principu grupisanja životinja prema kontinentima sa kojih potiču, zoološki vrtovi zapravo nude (ili omogućavaju) usvajanje, kroz praksu kretanja, čitavog niza simboličkih odnosa i kulturnih vrednosti. Kako je ranije u tekstu ustanovljeno, zoološki vrtovi "kompresuju" geografiju na isti način na koji to muzeji čine sa istorijom. Tako, krećući se po ovim "svetovima u malom" u kojima su životinje zatočene (i u izvesnom smislu svedene na tokene kako tvrdi Berger 2009), a ljudi slobodni, posetioci zooloških vrtova konzumiraju i usvajaju setove značenja i odnosa koji pričaju jednu priču, kako o ljudsko-životinjskim odnosima, tako i o konstelaciji sveta i ulozi čoveka (posebno EvroZapadnog čoveka) u tom svetu i odnosima (ne samo geopolitičke) moći koji ga prožimaju.

3.4 Zašto, onda, gledamo životinje u zoološkim vrtovima?

"Zašto" pitanja su s pravom ozloglašena u društvenim naukama i posebno antropologiji, budući da odgovora na njih ima koliko i ljudi kojima bismo ih postavili. Ono što sam, međutim, pokušala da mapiram ili dokučim u ovom poglavlju jesu koreni neosporne EvroZapadne kulturne fascinacije gledanjem životinja u zoološkim vrtovima, a za odgovorima na ovo posebno "zašto" pitanje sam posegla u filozofiju, u nadi da ću tu pronaći objašnjenje. Čini mi se da sam naišla na neku vrstu odgovora, ali ovaj odgovor nije jasan i nedvosmislen, i nije jedno finalno rešenje problema. Pre je kao klupko živih niti koje se upliću, preplicu i raspliću, dok se kotrljaju tamo-amo preko polja kulturno-istorijskog konteksta i udaraju u velike konstelacije odnosa moći koje po njemu leže razbacane. Odgovora je, drugim rečima, mnogo i zapravo su često neodvojivi od pitanja "kako" gledamo životinje u zoološkim vrtovima, a čini se da su i jedni i drugi povezani sa telima i telesnošću kako životinja, tako i ljudi.

Pre nego što pokušam da uobličim moguć heuristički koristan, filozofsko-antropološki odgovor na pitanje zašto gledamo životinje u zoološkim vrtovima, ponudiću neke od zasebnih odgovora koji su isplivali tokom ovog istraživanja, za koje mi se čini da su važni i da mogu poslužiti kao, uslovno rečeno, "gradivni elementi" za jedno opštije tumačenje.

Tako, na primer, Frejzer (2009) govori o tome kako roditelji vode svoju decu u zoološke vrtove (ovo je, važno je napomenuti, jedan mogući odgovor na pitanje zašto ljudi *odlaze u zoološke vrtove*, ali ima svoju vrednost u raspravi) kako bi ih podučili "porodičnim vrednostima" ali i tome da njihovi moralni nazori treba da obuhvataju i prirodnu sredinu i životinje. Iako u izvesnom smislu "limunada" odgovor koji se poklapa sa stvarima koje su danas napisane na vratima zooloških vrtova, rezultati Frejzerovog istraživanja su značajni zato što ukazuju na to da se *prisustvo u istom prostoru sa divljim životinjama* percipira kao okruženje koje je "provodljivo" za ovu vrstu didaktike.

Odgovori koje daje Džon Berger (2009) su i poetični i cinični - s jedne strane on govori o *usamljenosti čoveka kao vrste* (Berger 2009, 15) i ljudskoj potrebi za saputništvom i potrazi za tim saputništvom u životinjskom svetu; s druge strane on govori o deci koja žele da vide "originale svojih kopija", odnosno koja žele da vide ili kojima roditelji žele da pokažu prave životinje na kojima su njihove plišane igračke zasnovane; i na koncu, autor govori o zoološkim vrtovima kao mestima u kojima su žive životinje spomenici sopstvenog istrebljenja u divljini, apsolutno marginalizovane i svedene na slike koje se prodaju - kao i

sve drugo - u ekonomiji kapitalizma. U tom smislu, za Bergera su zoološki vrtovi sa svojim letargičnim i nezainteresovanim životinjama finalni proizvod istih procesa koji su proizveli usamljene ljude svedene na jedinice potrošnje: za njega ljudi odlaze u zoološke vrtove da bi trošili, da bi konzumirali odnose između ljudi i životinja koji su nužno odnosi tlačenja i dominacije. I zanimljivo, ovde njegovo tumačenje staje.

Rebeka Bišop (2004) se u svom tekstu ne bavi toliko pitanjem zašto, koliko pitanjem kako gledamo životinje, ali se iz njenih razmatranja može zaključiti da su promene koje su zoološki vrtovi pretrpeli od 19. veka i sukcesivno poređanih kaveza sa izloženim životinjama i narativa o prikupljanju i klasifikaciji, do današnjih vrtova koji simuliraju prirodna okruženja i govore o očuvanju i spašavanju, transformisale iskustvo gledanja životinja u njima, i pretvorile ga od čisto vizuelnog u sveobuhvatno čulno iskustvo.¹⁷⁸ Pored toga, Bišop naglašava da iskustvo gledanja životinja u zoološkim vrtovima ne odgovara nužno onim narativima koje vrtovi serviraju publici, i da kroz telesni angažman i mimezu posetioци često sami stvaraju sopstvena iskustva i emotivne i afektivne reakcije na izložene životinje i njihova ponašanja. Ovo pak stoji u direktnoj vezi sa percepcijom sopstvene, ljudske telesnosti i životinjske telesnosti koja je ogoljena i izložena pogledima posetilaca, i često se može videti u svoj svojoj necivilizovanoj, nekulturnoj slavi, posebno kada je reč o čovekolikim majmunima. Međutim, ova bazična telesnost, koja izaziva smeh, gađenje i/li čuđenje, stoji u kontrastu sa životinjskim pogledima iza kojih se nazire individualnost ili čak, bar u slučaju čovekolikih majmuna - mada bih ja ovu percepciju uopštila i na (neke) druge životinje - subjekt ili sopstvo. Rebeka Bišop ovaj telesni angažman i telesno poimanje životinja u zoološkim vrtovima naziva interkorporealnim ikonografijama. Ovo je termin, koji uz izvesne ograde, odgovara terminu "egomorfizam", kako ga je uvela i definisala Kej Milton (Milton 2005), a koji podrazumeva iščitavanje značenja iz životinjskih ponašanja u kontaktima između vrsta, ali i režim gledanja i odnošenja prema (najčešće) pojedinačnim životinjama sa kojima se stupa u kontakt u različitim kontekstima, a koji je zasnovan na sopstvenom, ljudskom iskustvu, i implicitnoj percepciji da i sa druge strane, sa strane životinje, zapravo postoji neko *ja*, koje ima sopstvenu perspektivu i pogled na događaje, koji možda jesu radikalno različiti, ali ne toliko različiti da ostaju izvan našeg poimanja. Egomorfizam je,

¹⁷⁸ S tim da ja mislim da je ono oduvek bilo sveobuhvatno čulno iskustvo, samo je sada to naglašenije nego što je bilo ranije.

tako, implicitni princip mišljenja na kome se zasniva model telesnog razumevanja životinja o kome govori Rebeka Bišop.

Pitanje percepcije, i posebno činova mimeze i gledanja koji, prema Bišop, dovode do - makar privremenog - sloma dihotomija i urušavanja granica između subjekta i objekta gledanja, odnosno čoveka i životinje, su, čini se oni aspekti iskustva poseta zoološkom vrtu koji ih čine posebno prijemčivim. Mogućnost da se zagazi na zajedničko tlo, ili pokušaji da se na neki način sa životinjama komunicira - često artikulisani upravo kroz prakse imitiranja - da se iz njih izmami reakcija su, verujem, ključni za razumevanje prijemčivosti zooloških vrtova.

No, ova prijemčivost "urušavanja granica" ima i nešto mračniju filozofsku elaboraciju u ideji *abjekcije* ili *abjektnosti* koju uvodi filozofkinja Julija Kristeva (1982). Abjekcija kako je definiše Kristeva je za gledanje životinja u zoološkim vrtovima važna iz dva razloga - prvi se tiče toga da je abjekcija, u značenju urušavanja granica, *po definiciji* privlačna pogledu; to daje elaboraciju i širu filozofsku potku uvidima Bišop, no, s druge strane, a opet, (ili još) mračnije, abjektnost kao stanje koje sugerise bedastoću, užas i nemoć može imati ulogu i u objašnjenju prijemčivosti gledanja životinja u zoološkim vrtovima koji nisu prošli hagenbekovsku revoluciju, odnosno može objasniti činjenicu da ljudi odlaze i u zoološke vrtove u kojima životinje žive u užasnom stanju, i u malim, skućenim i neretko prljavim kavezima. A ovo, pak, sa svoje strane, može biti ako ne prežitak u klasičnom smislu, a ono ekvivalent takođe dugotrajnom i široko rasprostranjenom ljudskom (a posebno EvroZapadnom) porivu da se životinje gledaju kako se muče, pate, i često bolno i nasilno umiru. Čini mi se da bi bilo kako naivno, tako i neopravdano optimistično zanemariti vezu - ili bar analogiju - koja postoji između gledanja životinja u zoološkim vrtovima i gledanja životinja u cirkusima, arenama, jamama za borbu, koridi ili drugim ogavnim spektaklima te vrste koji su se dešavali kroz istoriju, i od kojih mnogi postoje i danas.¹⁷⁹ Jer, ma koliko se zoološki vrtovi trudili da se predstavljaju kao mesta spasavanja i konzervacije, činjenica je da se u osnovi svih zooloških vrtova (i to ne u istorijskom smislu kolonijalnih osvajanja i ostalih ljudskih preokupacija) nalazi čin - ili niz činova - *nasilja*. Žive životinje, od kojih su i dan danas neke na silu uhvaćene u divljini, su širom sveta nasilno zatvorene i osuđene na doživotno zatočeništvo, često u katastrofalnim uslovima. A ovaj osnovni čin nasilja -

¹⁷⁹ Ovde bi bilo zanimljivo skrenuti pažnju na to da su borbe petlova na Baliju o kojima piše Gerc (1998) u trenutku u kome je on bio na terenu bile zabranjene zakonom, dok je španska korida stvar tradicije i nacionalnog ponosa.

zatočenje - nije neprimetan niti implicitan *on je sine qua non* zooloških vrtova, ali iako često prepoznat i vinovnik nelagode kod publike, on, kao i životinje u zoološkim vrtovima, ostaje izvan moralnih nazora, diskretno skrajnut i odmenjen narativima o tome da je životinjama u prirodi *zasigurno gore*.¹⁸⁰

No, kada abjekcija nije marginalizovanost u svom najgorem ruhu, životinje u zoološkim vrtovima i dalje ostaju u izvesnom smislu liminalna bića, a posete zoološkim vrtovima za urbane populacije predstavljaju svojevrsna izmeštanja iz gradske vreve. Čitavo iskustvo je u izvesnom smislu "iščašeno" i nesvakidašnje, a životinje koje su izložene su često percipirane kao opasne i strašne, što, opet sa svoje strane garantuje izvesnu prijemčivost. Ova liminalnost doprinosi svojevrsnoj *aspacijalnosti* zooloških vrtova koja omogućava održavanje iluzije egzotičnog putovanja oko sveta koja je često izabrana marketinška strategija i prostorna koncepcija zooloških vrtova. U tom smislu, dakle, gledanje životinja u zoološkim vrtovima pored zagledanosti u, da parafraziram Donu Haravej, sve uslove koji su ih učinili mogućim, predstavlja i zagledanost u udaljene predele i beskrajna prostranstva iz kojih su potekle (a u kojima verovatno vrebaju još svakojaka čudesa), i omogućava, u krajnjoj liniji, priuštiv "put oko sveta" za publiku.

Filozof Žak Derida¹⁸¹ kaže:

Životinja je tu preda mnom (pre mene), tu blizu mene, tu ispred mene - mene koji sledim za njom. I stoga, pošto je pre mene, ona je i posle mene. Ona me okružuje. I, sa pozicije ovog bivanja-tu-pre-mene, ona može sebi dozvoliti da bude gledana, u to nema sumnje, ali isto tako - što je nešto što filozofija možda zaboravlja, a možda i proračunato smeće s uma - ona može gledati mene. Ona ima tačku gledišta u vezi sa mnom. Tačku gledišta apsolutnog drugog, i ništa neće nikada učiniti da se više potrudim da promislim ovu apsolutnu drugost bližnjeg svog od ovih trenutaka, kada vidim sebe golog, videnog pogledom mačke. (Derrida 2002, moj prevod)

One is undone in the face of the Otter.

Deridina priča o nelagodi ili pre promišljanju drugosti koja ga je ophrvala kada ga mačka vidi golog me podsetila na podatak koji prenosi Kon (Kohn 2007, 21) o legendama o tome kako se neki Runa lovci, kada u šumi susretnu jaguara, skidaju goli pre nego što se sa njim uhvate

¹⁸⁰ Svakako, ovde valja istaći da zoološki vrtovi zaista jesu zaslužni za očuvanje nekih vrsta i oporavljanje populacija u divljini.

¹⁸¹ Njemu isto nisu rekli gde je zakopan filozofski repozitorijum životinjskih ponašanja.

u koštac, kako bi jaguara podsetili na to da je - ispod svog mačijeg telesnog habitusa, koji se može skinuti kao odeća - i on čovek. Kao i o tome da Runa jaguare gledaju u oči, jer ovaj pogled primorava jaguara da vidi da se sa druge strane (takođe) nalazi čovek. Ovo pak liči na etnografske podatke sa domaćeg terena koje navodi Đorđević (1956) o tome da je vuk u šumi bezopasan ako čovek *prvi vidi* vuka.

Mislim da je Derida na pravom tragu, i mislim da je upravo ova, dugo zanemarivana (i zapravo gurana pod filozofske i druge tepihe) činjenica da i životinje imaju tačku gledišta, kao i zavodljivost pokušaja da svet i sebe sagledamo njihovim očima, ili makar da pokušamo da zauzmemo njihovu perspektivu, univerzalna ljudska tendencija koja dobija različite izraze u različitim vremenskim periodima i različitim kulturama. Jedan takav izraz su i zoološki vrtovi.

Zašto onda gledamo životinje u zoološkim vrtovima? Možda zato što žudimo za uzvraćenim pogledima koji nam kao vrsti nude saputništvo. Možda zato što su životinje u zoološkim vrtovima često *velike*, a svakako egzotične i nesvakidašnje, i žudimo za tim da proverimo koliko njih će nam uzvratiti pogled - ne mnogo, i otud razočarenje o kojem pišu i Džon Berger i Rebeka Bišop. Možda zato što žudimo za tim da pronađemo nekakav novi edenski vrt u modernom raščaranom svetu, a možda i zato što nas privlači moć koja je elegantno demonstrirana u zoološkim vrtovima, moć koja ima široku prijemčivost zato što je *moć ljudske vrste* nad životinjama, nasuprot moći jednih ljudi nad drugima. Možda zato što žudimo za divljom prirodom koja je saterana u udaljene ćoškove sveta ustupivši mesto industriji i kultivaciji. Možda zato što žudimo za novim *odivljavanjem* sveta, ali smo suviše ušančeni u odnosima moći i kapitalističkoj ekonomiji da bismo srušili civilizaciju, pa tražimo beg u oazama divljine u centrima gradova. Možda zato što u zatočenim životinjama prepoznajemo sopstveno zatočeništvo, ali se tešimo da naše nije toliko strašno. Možda zato što želimo da vidimo kako *stvarno* izgledaju mede, zeke, merkati, lame ili druge plišane igračke kojima se igramo. Možda zato što želimo da, kako kaže Dona Haravej, razumemo sve one uslove koji su vrste saputnice učinili mogućim. Možda zato što su životinje *lepe* na način na koji ništa drugo ne može biti lepo, jer su žive ali i smrtne kao mi, ali je opet, kako kaže Berger, svaki lav Lav, a svaki vo Vo, i u njihovoj besmrtnosti tražimo svoju. Možda zato što, negde duboko, znamo da u šumi uvek ima nekoga, i da sa druge strane životinjskih pogleda uvek postoji neko *ja*, i žudimo za kontaktom sa tim ja, za značenjem koje ćemo s njim podeliti, jer ma šta pričala EvroZapadna filozofija, naši načini-bivanja-u-svetu su mnogo

sličniji nego što smo obično spremni da priznamo, i možda zato što, kao vrsta, žudimo za tim da svoja iskustva *razmenimo* i podelimo sa nekim čija su iskustva ujedno i slična i radikalno drugačija.

Videla žaba da se konj potkiva, pa i ona digla nogu.

- Narodna doskočica

4. Zoološki vrtovi u Srbiji u antropološkoj perspektivi

Prva verzija ovog poglavlja koju sam napisala je imala gotovo 40 stranica, ali sam u njemu uspjela da se dotaknem samo osnivanja zoološkog vrta u Beogradu. Iako sam sve vreme pisanja ove teze aktivno razmišljala o tome kako da se zaštitim od zapadanja u zamku istoricizma s jedne strane, i s druge strane kako da svoj istraživački i analitički fokus zadržim na *životinjama*, moja pobuda da sve detaljno kontekstualizujem i objasnim je bila prevagnula i zaglavila sam se u detaljima. Iako, kako nas uči Gerc, *đavo leži u detaljima*, čini mi se da je moja osnovna pogreška bila u tome što sam, rukovodeći se dostupnom - uglavnom istorijskom - literaturom, zaboravila na antropološku perspektivu iz naslova ovog poglavlja, a i ove teze. Pored toga, imala sam posla sa obimnom i disparatnom građom iz različitih izvora - istorijskih dokumenata, štampe i iskaza kazivača, ali i sa građom koja zapravo obuhvata ogroman vremenski period - bezmalo od 1935. godine do danas. S obzirom na to da je moja tema takva da, htela ne htela, prtim novu stazu u antropološkim istraživanjima, lako sam se zanela i izgubila, a moja težnja da, opet po diktumu Evans-Pričarda, uzmem istoriju u obzir, upletena sa strepnjom koju istraživači ljudsko-životinjskih odnosa u društvenim naukama i humanističkim disciplinama još uvek često imaju - strepnjom da ovo ipak nije naše polje, da kolegama, recenzentima, nadređenima i drugima treba da dokazujemo da je polje vredno pažnje i razmatranja iz društveno-humanističkog ugla, učinila je da nesvesno zatražim "leđa" u građi i zapostavim analitički aspekt sopstvenog rada u ime legitimizacije njegovog postojanja nekakvom zamišljenom mrgudu (kakvog, uzgred, još uvek nisam srela u bavljenju ovom temom, naprotiv), koji zahteva da mu se svaki detalj građe naizust ponovi ne bi li prihvatio ideju antropološkog bavljenja ljudsko-životinjskim odnosima načelno, i zoološkim vrtovima posebno, kao vrednu i legitimnu. Gotovo dva meseca i 40 mučnih strana kasnije, shvatila sam da je gubljenje u detaljima besmisleno, da je legitimitet bavljenja temom pokazan u ranijim poglavljima te na uspešnoj odbrani predloga teme, i da pisanje antropoloških istorijskih osvrtu na društvene fenomene ne zahteva minuciozno prepričavanje istorije i prepisivanje dokumenata, posebno kada se radi o živopisnoj i raznorodnoj građi koja pokriva različita mesta, vremenske periode i aktere kao što je ovde slučaj.

S tim u vezi, vreme koje sam provela pišući prvu verziju ovog poglavlja ne smatram straćenim - naprotiv, osim nesumnjive pedagoške vrednosti, ono je, kroz sam čin pisanja pre svega, zapravo učinilo da (konačno) razumem problematiku kojom se bavim, u kontekstu u kome se njome bavim, i da uspem da se vratim na "antropološki put" i razaberem koje ideje i aspekti problematike su važni za njeno antropološko tumačenje, te spoznam kako ih je moguće izdvojiti iz kakofonije istorijskih podataka i činjenica i oblikovati u koherentnu antropološku analizu fenomena zooloških vrtova u Srbiji, na način koji neće zanemariti istorijski kontekst, ali neće ni pretvoriti tekst u puko citiranje ili prepričavanje građe.

U ovom poglavlju ću, dakle, ponuditi antropološki uvid u fenomen zooloških vrtova u Srbiji, na primeru zooloških vrtova u Beogradu, na Paliću i u Jagodini,¹⁸² budući da osnivanja ovih vrtova reflektuju tri istorijska perioda - međuratni, socijalistički i postsocijalistički (ili tranzicioni) srpske istorije. Ono što ovaj uvid čini *antropološkim* iako u njemu ima podosta istorije, jeste, pre svega priroda mog pristupa: on je, koliko god je to moguće, zasnovan na razmatranju ljudsko-životinjskih odnosa u savremenom svetu kao specifičnih društvenih odnosa u kojima životinje igraju aktivnu ulogu. Ovo je uslovljeno, između ostalog, činjenicom da sam do velikog broja saznanja o radu zooloških vrtova na svakodnevnom nivou došla kroz rad na terenu - kroz intervju sa osobljem Zoo Palića, ali i kroz opservaciju sa participacijom.¹⁸³ Nadalje, pitanja koja su u ovoj tezi postavljena su do sada, koliko mi je poznato, u antropologiji bila potpuno zapostavljena - a to su pitanja koja se tiču toga kako zoološki vrtovi rade *iznutra* - dakle ne tiču se publike i njihove vajne perspektive na uprizorena bića (jer se o tome već pisalo u Mullan & Marvin 1987), već toga *šta i kako* životinje u zoološkim vrtovima u Srbiji danas čini mogućim. U radu ću, tako, pokazati da zoološki vrtovi u Srbiji nose svojevrsta obeležja vremena u kojima su osnivani, obeležja koja do danas imaju posledice na načine njihovog funkcionisanja i diskurse kojima se služe kako bi, s jedne strane opravdali svoje postojanje u savremenom svetu, i s druge strane privukli

¹⁸² Zoološki vrt u Kolutu neće biti uzet u razmatranje budući da nije dovoljno prominentan, a zoološki vrt u Boru će biti izostavljen zato što je otvoren nakon što je ovo istraživanje koncipirano. Svakako, *razmena* je jedno od osnovnih načela zooloških vrtova, tako da će drugi zoološki vrtovi u Srbiji, nekadašnjoj Jugoslaviji, ali i Evropi biti deo ove priče, ali akcenat će biti na pomenuta tri srpska vrta.

¹⁸³ Ili pre - neformalne razgovore sa osobljem. Na primer, nikada u formalnom intervjuu ne bih imala prilike da pomazim slona ili tapira, niti bih došla do podatka da je keleraba krucijalna namirnica za biljojede u zatočeništvu.

publiku i predstavili se javnosti. Dalje, u radu ću iz ovih diskursa ekstrapolirati neke od osnovnih ideja vodilja koje su figurirale u osnivanju ovih domaćih zooloških vrtova i ispitati međusobni odnos ovih ideja s jedne strane, i s druge strane ideološku pozadinu koja ih je učinila dovoljno moćnim da u određenim periodima legitimišu zasnivanje stacionarnih zbirki egzotičnih životinja koje je izuzetno komplikovan i *skup* proces.

Budući da je građa kojom raspolazem obimna i kompleksna, kako bih izbegla bespotrebna meandriranja i neproduktivne digresije koje, uzgred, često prete da fokus sa ljudsko-životinjskih odnosa suptilno pomere na odnose među ljudima,¹⁸⁴ odlučila sam da se ograničim na dve ključne instance u vezi sa zoološkim vrtovima koji će ovde biti razmatrani: njihovo osnivanje i načini na koje dobavljaju životinje. Ova dva aspekta njihovog postojanja su neraskidivo povezana, ali pružaju i mogućnost sagledavanja mreže društvenih odnosa i odnosa moći koji (se tiču ljudi i) uopšte stvaraju mogućnost nastanka jednog zoološkog vrta, a s druge strane omogućavaju uvid u ljudsko-životinjske odnose i njihovu transformaciju i značenje u različitim kulturno-istorijskim kontekstima.

No, kako ovo zvuči prilično apstraktno kada se posmatra izvan šireg okvira odnosa prema prirodi na EvroZapadu, i to posebno odnosa prema prirodi koji baštine - ili različitih odnosa koje su kroz istoriju baštinili - zapadni zoološki vrtovi i druge zbirke životinja u zatočeništvu, u tekstu ću pre svega ponuditi idealtipski model hronološke (i, zapravo, ideološke) transformacije kolekcija egzotičnih životinja od menažerija do savremenih zooloških vrtova koja se može ekstrapolirati iz literature o njihovoj istoriji i istorijskog osvrta koji je dat u drugom poglavlju ove disertacije. Kada konstruišem ovaj model, pokušaću da utvrdim u kojoj meri se situacija na domaćem terenu poklapa, a u kojoj meri odstupa od njega i potkrepiti nalaze istorijskim odnosno etnografskim podacima kako bih pružila što jasniju sliku o specifičnostima zooloških vrtova u Srbiji u odnosu na one na Zapadu. Nakon toga, razmotriću zoološke vrtove u Beogradu, Paliću i Jagodini ponaosob, a potom ih i međusobno uporediti koristeći se ranije pomenutim kriterijumima osnivanja i nabavke životinja kako bih utvrdila i pokušala da interpretiram i kontekstualizujem sličnosti i razlike koje među njima

¹⁸⁴ Svakako, antropologija ne može bez međuljudskih odnosa, ali veština ili čak intelektualni *zanat* se krije u tome da se životinje ne ispuste iz priče u potpunosti. Ovo je mnogo teže nego što sam očekivala upuštajući se u ovaj poduhvat budući da je *čitava kultura* ustrojena tako da i najizoštreniji antropološki pogled zanosi ustranu od životinja, te je potreban ogroman napor i koncentracija da se one vrte iz perifernog vida, iz svoje subalterne pozicije.

postoje i pokušala da odgovorim na osnovno istraživačko pitanje ovog rada koje glasi: "Čemu¹⁸⁵ služe zoološki vrtovi u Srbiji?"

Pre nego što se posvetim gorenavedenom zadatku, želela bih da potcrtam još nekoliko važnih stvari: pre svega, implicitna pretpostavka ovog rada, kao što se vidi iz do sada napisanog, jeste da zoološki vrtovi kao institucije imaju latentnu i manifestnu funkciju. Manifestna je, ukratko, ono što piše na vratima (vebsajtovima, propagandnom materijalu, raznim saopštenjima za javnost): podučavanje publike, zabava itd.; latentna funkcija se odnosi na poruku koju zoološki vrtovi kao društvene institucije neraskidivo povezane sa strukturama moći i različitim oblicima kapitala (*sensu* Burdije 1986) šalju svojim posetiocima ali i društvima u kojima, u nedostatku boljeg termina, *rade*, o svetu, ljudsko-životinjskim odnosima, prirodi i ulozi ljudi u njoj. Granica između ova dva nivoa nije uvek jasna i oni se često prelivaju jedan u drugi - što će se i videti dalje u tekstu - ali ju je, zarad jasnoće izlaganja i lakoće razumevanja problematike, uputno imati na umu, osobito uzevši u obzir da je ona i kao analitički okvir i kao modus dosadašnjeg istorijskog promišljanja zooloških vrtova u društveno-humanističkim naukama (Rothfels 2002; Ritvo 1987, 1997 etc.) zapravo u srži koncepcije ovog istraživanja.

Imajući sve ovo u vidu, takođe bih napomenula kako ću se u tekstu, zarad jasnoće izlaganja, koristiti grafičkim i tabelarnim prikazima ideja i podataka i njihovih međudnosa. Takva metodologija izlaganja je nužno nesavršena budući da može zamagliti prožimanja koja u življenom iskustvu postoje među kategorijama o kojima će biti reči, te da ih treba uzeti sa dozom rezerve, sve vreme imajući na umu da se ne radi o apsolutnim i nepobitnim reprezentacijama situacije na terenu ili nekakve Istine, već o korisnim oruđima za jednostavno izlaganje kompleksnih ideja i odnosa. Ovo ističem ovde kako bih izbegla opterećivanje teksta i vraćanje na ove *caveat*-e kasnije.

4.1 O menažerijama i zoološkim vrtovima - jedna reiteracija

U drugom poglavlju ove teze ponudila sam istorijski osvrt na nastanak i razvoj savremenih zooloških vrtova u zemljama Zapadne Evrope i SAD. Ovaj put, "rađanje zoološkog vrta", je bio predstavljen kao razvojni put od menažerija plemstva i javnih menažerija koje su za novac bile dostupne svima, do zooloških vrtova koji su postali tipični buržoaski klasni

¹⁸⁵ Kog đavola

projekat u 19. veku. Prvobitni zoološki vrtovi osnivani su sa namerom da, pre svega, omoguće prirodnjacima da posmatraju žive životinje, a zatim da, s jedne strane, obrazuju stanovništvo evropskih država o egzotičnim životinjama i predelima iz kojih dolaze, i s druge strane pokušaju da saobraze urbanu radničku klasu buržoaskim načinima ponašanja. Ovi prvi zoološki vrtovi su bili koncipirani kao muzeji čiji su eksponati igrom slučaja živi - volijere su bile svedene i zamišljene tako da životinju gotovo klinički ogole pogledu, a u prostoru raspoređene najčešće po principima saznanja iz oblasti taksonomije. Početkom 20. veka, Karl Hagenbek je osnovao svoj *tierpark* koji je doneo revoluciju u načinima prezentovanja zatočenih životinja - životinje su izlagane u prostranim volijerama uređenim tako da (više za oko posmatrača, nego za same životinje) simuliraju prirodno okruženje izloženih jedinki, a od publike su bile odvojene vešto skrivenim šancima i kanalima - to je bio zoološki vrt bez rešetaka. Sam Hagenbek, inače vlasnik kompanije koja se bavila nabavkom egzotičnih životinja i ljudi za izlaganje u Evropi, je bio pre svega šoumen koji nije mnogo polagao ni na učenje o vrstama, ni na buržoaske manire, tako da je njegov zoološki vrt, pored toga što je kod posetilaca ranijih zooloških vrtova izazivao nelagodu glede uslova u kojima su životinje u njima držane, eksplicitno nudio publici jedno posve drugačije iskustvo: životinje su bile raspoređene prema kontinentima sa kojih su poticale a ceo ugođaj je bio zamišljen kao svojevrsan put oko sveta, bez cene i opasnosti koju bi takav put zaista nosio. Njegov vrt je doživeo ogroman uspeh, i postavio obrazac za izlaganje životinja kojem su potom težili gotovo svi zoološki vrtovi na svetu. I uistinu, danas je Hagenbekov princip svetski standard za uređenje zooloških vrtova, s tim da neki napredniji i bogatiji vrtovi postepeno idu ka još ozbiljnijoj simulaciji prirodnog okruženja i eksponatima koji u potpunosti simuliraju biotope u kojima određene vrste žive, te ka takozvanim integrisanim eksponatima koji uključuju čitave nizove vrsta (mada, ne vrsta koje su u prirodi u odnosima predator-plen) koje nastanjuju iste habitate.

Bez previše reiteracije uvida iz drugog poglavlja, ovde bih istakla da je situacija u Srbiji (bila) posve drugačija. U ovom poglavlju će, tako, biti reči o kulturnim specifičnostima nastanka i razvoja zooloških vrtova u Srbiji na primeru tri srpska zoološka vrta - u Beogradu, na Paliću i u Jagodini - sa posebnim akcentom na njihovo osnivanje i na prakse nabavljanja životinja koje se u njima izlažu.

Ova dva (u nedostatku boljeg izraza) kriterijuma su izabrana zato što dobro ilustruju - u slučaju osnivanja - odnose društvene moći i *forme kapitala* koji su bili u igri u prošlosti, u

trenucima njihovog osnivanja, a u slučaju nabavke životinja - omogućavaju praćenje promena koje su se dešavale (i još uvek se dešavaju) u tim i takvim odnosima kroz vreme i danas. U poslednjem poglavlju ove teze će akcenat biti upravo na praksama nabavke i razmene životinja u okviru Zoo Palića, budući da se, pored odnosa moći, iz ovih praksi može iščitati i način konceptualizacije životinja u okviru zooloških vrtova.

Za potrebe sistematizacije i interpretacije podataka o domaćim zoološkim vrtovima u širem kontekstu kolekcija egzotičnih životinja u Evropi, biće konstruisan idealtipski model razvoja ovih institucija, zasnovan na uvidima iz istoriografije ovakvih ustanova ponuđenim u drugom poglavlju disertacije, ali i na uvidima koje pružaju istoričari Kit Tomas (Thomas 1983), o promeni odnosa prema prirodi sa usponom modernosti u Britaniji, i Kaspar Maze (Maze 2008), o usponu masovne kulture u Evropi od 1850 do 1970. godine. Kombinujući ove izvore i teorijske postavke, konstruisaću posebnu "lestvicu razvoja" (ili bolje: promene) zbirki egzotičnih životinja koja ovakve ustanove dovodi u vezu sa različitim vrstama odnosa i senzibiliteta (kako ih naziva Tomas) prema prirodi u Zapadnoj misli u različitim vremenskim periodima, a koje su zbirke egzotičnih životinja i *perpetuirale* i *generisale*. Pored toga, kao kriterijumi razvrstavanja ovih institucija u odgovarajuće kategorije će biti uzeti njihovi, u nedostatku boljeg termina *načini funkcionisanja*, kao i ideje i diskursi koji su pratili njihovo postojanje. Opet, ovakva predstava nije ni statična ni neupitna već predstavlja idealtipski model ovih procesa i ideja.

Međutim, pre nego što se upustim u konstruisanje idealtipskog modela, želim da skrenem pažnju na neke specifičnosti zbirki egzotičnih životinja u odnosu na, na primer, muzejske zbirke, ali i fenomene masovne kulture poput bioskopa, sportskih priredbi i sl. o kojima piše Maze (2008). Naime, zbirke egzotičnih životinja su starije od ovih fenomena. One su starije od muzeja, čak i od kabineta čuda, svakako su starije od bioskopa, one su starije od sportskih priredbi (čak i ako računamo životinjske sportove ili gladijatorkse borbe u "sport"), i, najvažnije, starije su od modernosti - kako god bismo da je hronološki odredimo ili ograničimo. S druge strane, one su se menjale i adaptirale u skladu sa društvenim kontekstom - nastanak državnih zooloških vrtova (koji koincidira sa nastankom državnih muzeja) spram privatnih kolekcija je dobar primer. U tom smislu, zbirke egzotičnih životinja imaju svoju specifičnu istoriju koja, gotovo neprekinuta, seže do praistorije, te bih rekla da zavređuju i sopstvenu hronologiju. Ova hronologija će, svakako, koincidirati sa nekim velikim društvenim promenama (ipak, prvi zoološki vrt je bio *direktna posledica* Francuske

revolucije), i ne ponajmanje sa usponom masovne kulture od 19. veka nadalje, ali će imati i svoje specifičnosti.

Do sada naširoko citirani engleski historičar Kit Tomas (Thomas 1983) započinje svoju knjigu *Man and the natural world: changing attitudes in England 1500-1800* kritičkim osvrtom na jednu ideju prisutnu u javnom diskursu u Britaniji u vreme kada je knjiga nastajala. Radi se o ideji da je briga za prirodu - oličena bilo u zabrinutosti glede tretmana životinja u savremenom društvu i kulturi, bilo u preokupacijama uništenjem životne sredine, produkt 20. veka, ili čak druge polovine 20. veka, odnosno perioda posle Drugog svetskog rata (Thomas 1983, 13-16). Prema ovom autoru, naime, korene promena u stavovima prema prirodi (koje jesu doživele vrhunac u 20. veku) treba tražiti dalje u prošlosti, a njegova knjiga je pokušaj mapiranja ovih promena od 16. do 19. veka.

Ukratko, Tomas na osnovu obimne istorijske građe demonstrira kako je u ranoj modernoj Evropi odnos prema prirodi "vukao repove" srednjeg veka: priroda je bila nešto što je valjalo pokoriti i ukrotiti, kultivisati i učiniti korisnim za ljude. Ovaj sentiment se, međutim, vremenom menjao, a divlja priroda je, paralelno sa procesima industrijalizacije i urbanizacije koji su dolazili kasnije, postala nešto što treba sačuvati od marša progressa, i nešto što je *lepo i dobro* po sebi. U tom smislu, rani moderni sentiment je u suštini bio predmoderan - ne ponajmanje zato što je bio zasnovan na biblijskom tumačenju sveta i uloge čoveka u njemu - i nastavio je da optrajava u različitim inkarnacijama do 19. veka, ali su se paralelno dešavale i različite promene koje su erodirale staru sliku sveta - poput sekularizacije i razvoja nauke - koje su uslovile ozbiljne promene. Tomasov pregled ovih promena se završava sa 1800. godinom. Iako se autor poglavito bavi Engleskom, njegovi uvidi se mogu uopštiti i na druge zemlje Zapadne Evrope, i pružaju korisnu sliku diskurzivnih promena koje su se dešavale u predstavama o prirodi na EvroZapadu. Ono što on naziva "modernim senzibilitetom" označava odnos prema Prirodi sa velikim "p", koji je zaštitnički i benevolentan, koji ne pokušava da prirodu sapne i pokori, već u njoj nalazi lepotu i mir, i pokušava da sačuva divlje i netaknute predele od prljanja i kvarenja - savršen šlagvort za evropski Romantizam, koji će u izvesnom smislu kanonizovati ovu ideju.

Moderni senzibilitet koji se prema Tomasu uobličio u Evropi do 1800. godine je, rekla bih, jačao tokom 19. i posebno 20. veka, dok nije postao manje-više dominantni oblik razmišljanja o efemernoj kategoriji "prirode" u javnom diskursu EvroZapada. Međutim, ovde

bih pozajmila vremensku odrednicu od Mazea (2008) koji tvrdi da u usponu masovne kulture u Evropi postmoderni period počinje od 1970. godine. Iako se ne bih nužno složila sa ovom konstatacijom glede masovne kulture, rekla bih da je kraj šezdesetih i početak sedamdesetih godina 20. veka svakako označio novu veliku promenu paradigme u odnosu prema prirodi, koja sada, od nečega što je lepo, što treba čuvati i u čemu treba uživati, postaje nešto što treba *spasavati pre nego što bude prekasno*. Jačanje ekološkog pokreta u sprezi sa otkrićima iz geonauka i klimatologije zapravo stvara novi, prilično alarmantan diskurs o ponestajanju resursa i kobnim posledicama devastacije prirodne okoline po ljudsku i druge vrste koje žive na Zemlji. Ovo je, između ostalog, a za ovaj rad relevantno, evidentno i u usvajanju CITES konvencije o zaštiti ugroženih vrsta biljaka i životinja u Vašingtonu 1974. godine.¹⁸⁶ Pored toga, sedamdesete godine 20. veka su period u kome zoološki vrtovi na Zapadu počinju da menjaju svoj diskurs (Bishop 2004). Oni se, s jedne strane, ponovo usredsređuju na obrazovanje i podučavanje, ali sada o ekološkim pitanjima i problemima, a s druge strane počinju da se predstavljaju kao institucije koje čuvaju životinjski svet i životinjske vrste od nestajanja tako što ih "dovode na sigurno" i organizuju programe razmnožavanja ugroženih vrsta u zatočeništvu, te, u svojstvu naučnih institucija, organizuju i sponzorišu akcije istraživanja i prikupljanja primeraka ugroženih vrsta u divljini.

Ugrubo, dakle, može se reći da je odnos prema prirodi u Evropi (ili na EvroZapadu) od predmodernog (ili ranog modernog) perioda do danas prošao kroz tri "faze". Prva je *predmoderna* koju je karakterisao sasvim utilitaristički odnos prema prirodi koji je podrazumevao da je jedina dobra priroda kultivisana priroda - ona iz koje je odstranjeno sve što je štetno ili nekorisno, koja je preorana, zasejana i ukroćena - priroda je bila nešto što se imalo pobediti i pokoriti. Druga je *moderna* koja je podrazumevala da je priroda nešto što je lepo i korisno *po sebi* i što treba čuvati i u čemu treba uživati, i što čoveku samim prisustvom u njoj oplemenjuje dušu. Treća je *postmoderna* faza koja je obeležena i informisana prepoznavanjem i porastom svesti o antropogenoj devastaciji planete, i koja podrazumeva da prirodu treba *spašavati* od pogubnog uticaja ljudske civilizacije.

¹⁸⁶ Više o CITES konvenciji dalje u tekstu, uz uzgrednu napomenu da je inicijativa za sastavljanje ove konvencije započela krajem šezdesetih godina. Svi podaci o CITES konvenciji su preuzeti sa zvaničnog veb sajta: <https://cites.org/eng/disc/how.php> (10.11.2016.)

Kolekcije egzotičnih životinja - bilo privatne bilo javne, i, što je još važnije, bilo privatne bilo državne - su bile svedoci ovih promena, na njih se adaptirale i sa njima interreagovale na različite načine.

Kako je već pomenuto u drugom poglavlju ove disertacije, Najdžel Rotfels (Rothfels 2002) u svojoj knjizi *Savages and Beasts: the Birth of the Modern Zoo* kritikuje ideju pisanja jednolinijske istorije razvoja kolekcija egzotičnih životinja od menažerija do zooloških vrtova. On smatra da između menažerija i zooloških vrtova ima više sličnosti nego što bi istoričari ovih fenomena voleli da priznaju, da su ove ustanove dugo koegzistirale (i jedne i druge postoje i danas), i da je 19. vek sa sobom, pored modernih zooloških vrtova, doneo i prve zaista velike putujuće menažerije u Evropu. I tu se situacija komplikuje i usložnjava, budući da kolekcije egzotičnih životinja žive paralelne živote kao delovi masovne (menažerije privatnih preduzetnika koje su otvorene za javnost i donose svojim vlasnicima zaradu) i elitne (rani zoološki vrtovi koji treba da budu muzeji sa živim eksponatima) kulture. No, kao što je u drugom poglavlju teze već rečeno, zoološki vrtovi su *anti-muzeji*, i njihov pokušaj održavanja elitnog statusa nije dugo potrajao, ne ponajmanje zato što nije bio finansijski održiv. S druge strane, međutim, oni nisu nikada potpuno postali ni deo masovne kulture o kojoj piše Maze (2008).

Naime, Kaspar Maze pišući o nastanku masovne kulture u Evropi od sredine 19. do sedamdesetih godina 20. veka mapira različite diskurse koji su njenu pojavu pratili, ističući posebno ono što Umberto Eko naziva "apokaliptičarima" koji su govorili o kvarenju kulture (ovo je diskurs koji se danas u Srbiji može prepoznati u različitim elitističkim narativima o popularnosti rijaliti programa), i čije su aktivnosti i klasne i pozicije moći uslovile da i danas masovna - ili, u svojoj savremenoj iteraciji, popularna kultura implicitno biva doživljavana kao nešto manjkavo i jeftino u odnosu na elitnu kulturu. Kako kaže Maze:

"Ko danas piše o popularnim umetnostima i zabavama biva uvek iznova bolno zaustavljen jezičkim ograničenjima. Pojmovi su nabijeni značenjima odbijanja i obezvređenosti. Ekovim rečima: apokaliptičari su toliko obeležili mišljenje o predmetu, da nama nedostaju izražajna sredstva za drugačiji pogled.

Gotovo svi pokušaji da se odrede posebnosti i upotrebna vrednost modernih popularnih umetnosti bili su pod uticajem klasične estetike umetnosti. Oni su opisivali ono što je u petparačkim romanima drugačije od epike, što je u šlageru drugačije od lirske pesme, što razlikuje avanturistički film od

pozorišne drame - ali uvek kao odstupanje, kao manjkavost ili nešto neuspelo. Kategorije i objašnjenja kojima raspoložemo umnogome nose značenja nedostatka, jeftinog surogata ili niže vrednosti. Diskurs određuje šta se može izraziti, pa čak i šta se može misliti, a priča o popularnoj kulturi još i danas je progšana u diskurs nedostatka i nepravog" (Maze 2008, 17).

Maze se u svojoj knjizi prvenstveno bavi umetnošću kao onim aspektom kulture koji je omasovljen od sredine 19. veka, te ne iznenađuje da se kloni pominjanja zbirki životinja (iako pominje trke konja na primer). Međutim, kao što je ranije već pomenuto, razlika između privatnih menažerija aristokratije i bogataša koje su bile zatvorene za javnost i ispunjavale kolekcionarske aspiracije svojih vlasnika i putujućih (ali i stacionarnih) menažerija privatnih preduzetnika koje su za novac bile dostupne svima (i koje su podrazumevale različite vidove interakcije između publike i životinja, i na kraju krajeva, prodaju i konzumaciju alkohola) s jedne, i razlika između menažerija i zooloških vrtova, s druge strane, je često bila klasno uslovljena. U Mazeovim terminima, javne menažerije bi pripadale kategoriji masovne kulture dok bi privatne aristokratske menažerije i zoološki vrtovi, posebno u početku, pripadali elitnoj kulturi.

Zanemarimo li na trenutak aristokratske menažerije, koje iako postoje i danas u Evropi, nisu česte, i fokus prebacimo na za javnost otvorene menažerije i rane zoološke vrtove, sa svim njihovim strukturnim sličnostima, manjkavost Mazeovog modela u ovom kontekstu postaje evidentna, i postavlja se pitanje onoga što čini razliku između zooloških vrtova i menažerija. To je, kao što je ranije napomenuto, pitanje osnivača, i proklamovanih ciljeva - magične reči su ovde, rekla bih, *zabava i nauka*.¹⁸⁷

Jednostavno rečeno, zoološki vrtovi su, u ovoj konstelaciji značenja, nastajali iz "viših moralnih pobuda" - kako učenja o svetu i životinjama, tako i o nacionalnom ponosu i moći imperije, dok su javne menažerije bile jeftina zabava za niže klase.¹⁸⁸

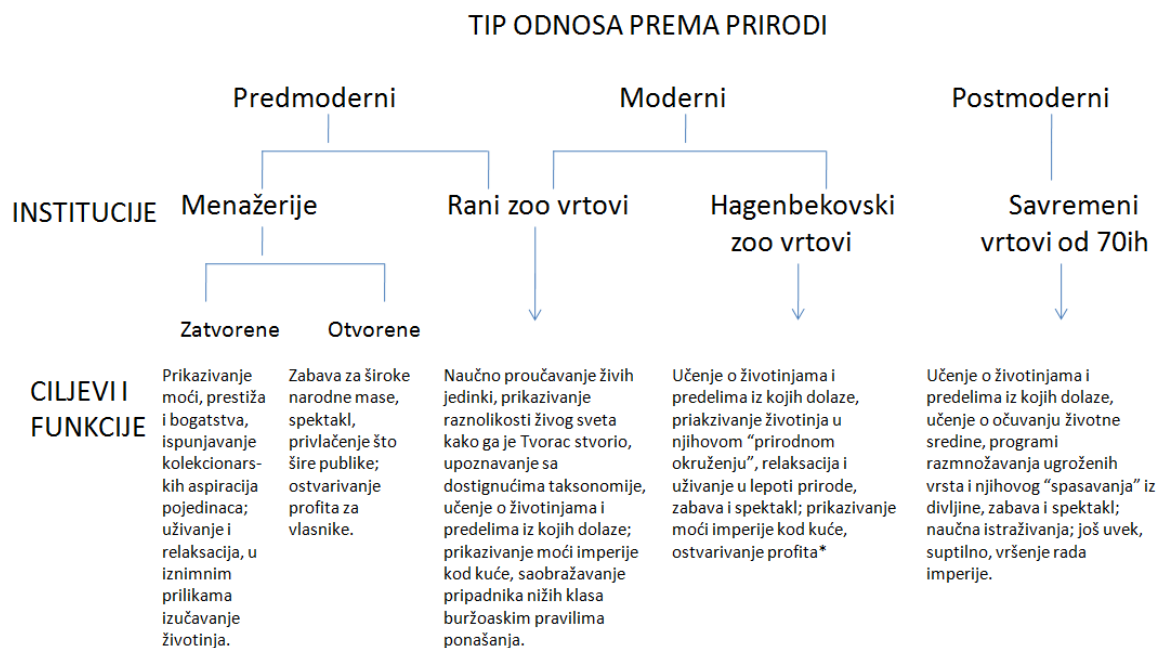
¹⁸⁷ Ili, zapravo, *zoologija*.

¹⁸⁸ Sa postepenim odumiranjem javnih menažerija od kraja 19. veka i usponom zooloških vrtova kao jedinih javno dostupnih kolekcija živih egzotičnih životinja, ideja zabave se, kako je ranije pokazano, polako uvukla u diskurse zooloških vrtova u Evropi. Ovo je postalo i belodano nakon što je Karl Hagenbek otvorio svoj *tierpark* 1904. godine, a zoološki vrtovi širom sveta pojurili da implementiraju njegov model izlaganja životinja. Narativi su se izmenili, a zoološki vrtovi su nastavili uspešno da sede na dve stolice tako što su kao svoju misiju imali zabavu ali i podučavanje širokih narodnih masa o životinjama, nacionalnom ponosu i osvajanjima itd. A za sve to vreme je diskurs o prirodi - posebno egzotičnoj i udaljenoj prirodi iz koje su donošene životinje za zbirke

"Kratki 20. vek" zooloških vrtova koji je trajao od Hagenbekove revolucije do sedamdesetih godina 20. veka završio se ponovnim prešaltavanjem fokusa njihovog diskursa na obrazovanje - ovaj put o ekologiji - ali i njihove delatnosti na očuvanje i spašavanje životinja, i programe razmnožavanja i reintrodukcije ugroženih vrsta. Ovde vredi napomenuti i da, budući da je održavanje zooloških vrtova izuzetno infrastrukturno zahtevan i komplikovan proces, integrisani eksponati koji simuliraju biotope a koji bi se mogli okarakterisati kao materijalni izraz postmodernog stanja u zoološkim vrtovima, iako postaju sve prisutniji, širenje doživljavaju postepeno (što je, zapravo, bio slučaj i sa hagenbekovskim modelom).

Pojednostavljen šematski prikaz svega gorenavedenog izgleda ovako:

zooloških vrtova - koji je suštinski bio predmoderan, i kako Ritvo (1987) piše, oličen u velikim zverovima u malim kavezima i zasnovan na ideji osvajanja i pokoravanja - ali i opisivanja i klasifikovanja, postepeno biva o zamenjen diskursom o lepoti i vrednosti prirode po sebi i okrepjujućim svojstvima boravka u njoj - čak i kada je artifičijelna kao u zoološkim vrtovima. Ovde je, čini mi se, interesantno osvrnuti se na koncept *edutainment*-a o kome piše Stiven Asma (2001) pišući o transformacijama kroz koje prolaze savremeni prirodnjački muzeji - transformacijama koje podrazumevaju da - od mesta učenja postaju i mesta zabave - otud kovanica *edutainment*, sastavljena od reči *education* (eng. obrazovanje) i *entertainment* (eng. zabava). Ranije pominjani animatonički dinosauri koji se danas mogu videti i na Kalemegdanu ispred Prirodnjačkog muzeja u Beogradu, kao i u Prirodnjačkom muzeju u Londonu su bukvalno materijalni izraz i najplastičniji primer ovog koncepta - oni su spektakularni i prijemčivi za publiku, ali od njih se nešto može i naučiti. Čini se da (prirodnjačkim, za ostale je pitanje) muzejima tek danas postaje jasno nešto što su zoološki vrtovi razumeli i prigrlili pre više od 100 ili čak 150 godina, samo nisu imali fensi reč za to.

(Slika 2)

Kako je ranije napomenuto, u Srbiji je situacija bila posve drugačija, a prvi zoološki vrt u Srbiji, u Beogradu, je otvoren više od 100 godina nakon otvaranja prvih vrtova u zemljama Zapadne Evrope, i od početka je baštiniio ideje modernih zooloških vrtova kao i hagenbekovski princip izlaganja životinja (Bojović 2010, 13-14), međutim splet kulturnoistorijskih okolnosti u kojima je - kao i drugi srpski vrtovi - zoološki vrt u Beogradu nastao imao je niz kulturnih specifičnosti. U narednim odeljcima će biti reči o tim specifičnostima kao i o nekim različitim vrstama čežnje te različitim idejama koje su bivale upletene u osnivanje muzeja, a potom i zooloških vrtova u Srbiji tokom 20. i 21. veka.

4.2 O nekim drugim čežnjama

U knjizi *Kosmopolitska čežnja: etnografija srpskog postsocijalizma*, Marina Simić (2014) koristi pojam "kosmopolitske čežnje" kojim označava izvesnu vrstu diskursa koji postoji među urbanom, obrazovanom omladinom u Srbiji, i koji podrazumeva splet ideja o državi - o tome kako ona u Srbiji (ne) funkcioniše, i kako bi trebalo da funkcioniše, a po ugledu na države Zapada i njihovo (zamišljeno, ili na putovanjima primećeno) funkcionisanje. Ovaj pojam se u literaturi javlja znatno ranije i u širem smislu se može odrediti kao "želja da se uzme učešće, da se prihvate strana iskustva, proizvodi, običaji" i da se na taj način prevaziđu

ograničenja lokalnog.¹⁸⁹ Knjiga Marine Simić je za ovaj rad značajna jer je autorka pojam prilagodila kontekstu današnje Srbije, što je mi je olakšalo da ga sama adaptiram za upotrebu pri analizi problema zooloških vrtova. Jedna od ključnih odlika kosmopolitizma o kojem Marina Simić piše je njegoa *suprotstavljenost nacionalizmu*. Kontekst u kojem je autorka obavljala svoje terensko istraživanje je vrlo specifičan i jasno determinisan, kako u vremenskom tako i u socio-političkom smislu - njeni uvidi su nesumnjivo i nedvosmisleno povezani sa stavovima mladih, urbanih intelektualaca u postsocijalističkoj Srbiji ranog 21. veka.

Međutim *značaj* ideje "kosmopolitske čežnje", kako u teorijskom smislu, tako i u smislu njenog prisustva u javnom diskursu u Srbiji, nadilazi, i predatira kako postsocijalizam, tako i *socijalizam*. Marina Simić na ovo ukazuje hvatajući se ukoštac sa i kritikujući ideje o nemogućnosti srpske države da, ukratko, prihvati kapitalizam i uhvati korak sa progresom jer je u srži *orijentalna*, jer je na neki način uvek, uslovno rečeno, žaba koja je digla nogu kad je videla da potkivaju konje. No, ma koliko nalazim kritiku ovakvih (naučnih) diskursa inspirativnom, za nju ovde nema mesta. S tim u vezi, namera mi je da preuzmem termin "kosmopolitska čežnja" od Marine Simić, i modifikujem ga¹⁹⁰ za potrebe interpretacije nastanka zooloških vrtova u Srbiji.

Ovo će podrazumevati, uslovno rečeno, dva osnovna teorijska zahvata.

Prvi je u izvesnom smislu *redukcionistički*, budući da treba da oslobodi pojam njegovog postsocijalističkog konteksta - prvenstveno njegove suprotstavljenosti nacionalizmu koja je direktan simptom postsocijalizma, i da ga svede na čežnju za pripadanjem Zapadu, ovde zaodenu u ruho *mimikrije* - gde se kosmopolitska čežnja razumeva kao *želja da se bude kao Drugi*, ali u ovom slučaju je taj *Drugi* shvaćen kao *bolji, moderniji, civilizovaniji i progresivniji*, kao cilj kojem treba težiti, i kao cilj koji nije ispunjen usled nesretnog istorijskog spleta okolnosti koje treba čim pre prenebregnuti. S tim u vezi, ideja kosmopolitizma koja se nalazi(la) u osnovi osnivanja zooloških vrtova u Srbiji nije (bila) zasnovana toliko na kontrastiranju sa spoljašnjim ili unutrašnjim Drugim - a posebno u svetlu ideje o "univerzalnom nasleđu" koja je razvijena u ranijim poglavljima - i nije odisala onom vrstom političke isključivosti kojom odiše kosmopolitizam (ili snobizam) postsocijalističke

¹⁸⁹ Zahvaljujem se mentorki Ildiko Erdei što mi je ukazala na ovo (Erdei 2017, privatna komunikacija).

¹⁹⁰ Ili možda *otrebim*.

obrazovane omladine sa kojom je Marina Simić radila, već je bila zasnovana na otvorenosti za spoljne uticaje i odicala posebnom vrstom paternalističkog prosvetiteljstva. Nadalje, kao što tradicije nema bez modernosti, tako ni kosmopolitizma nema bez nekakve parohijalnosti. Međutim, ova parohijalnost je u procesima osnivanja zooloških vrtova u Srbiji bivala vezivana za sopstvenu prošlost ili sopstvenu poziciju koja se ima izmeniti nabolje "priključivanjem svetu", kroz osnivanje zooloških vrtova po ugledu na one na Zapadu. U slučaju zooloških vrtova kao "izraza kosmopolitske čežnje", značenja ovih kategorija su bivala (i bivaju) artikulisana sa jasno definisanih pozicija moći, što me dovodi do drugog neophodnog teorijskog zahvata:

Drugi i, možda, važniji zahvat tiče se svojevrsnog "obrtaanja" pojma kosmopolitske čežnje, ili makar pojma čežnje: naime, Marina Simić kosmopolitsku čežnju kao vrstu diskursa iščitava iz svakodnevnog života i praksi svojih ispitanika, i tako etnografski pristupa apstraktnoj ideji kosmopolitizma "odozdo nagore" (Simić 2014, 9-10). Moj slučaj, odnosno slučaj osnivanja zooloških vrtova u Srbiji u 20. i 21. veku je drugačiji utoliko što je, kao prvo, kosmopolitizam koji je u igri uže povezan sa idejama o tome šta je *grad* ili *velegrad* i kako on treba da izgleda (šta sve treba da ima, ili koje sve prilike za potrošnju treba da nudi svojim građanima ili onima koji ga posećuju¹⁹¹), i javnim politikama u vezi sa tim; drugo, sama priroda zooloških vrtova, odnosno priroda veze između egzotičnih životinja i *moći* (društvene, političke, ekonomske, vojne...) koja je ranije opisana uslovljavaju naizgled čudan spoj, koji od *kosmopolitske čežnje* stvara nešto što je možda više nalik *kosmopolitskom diktumu* - u smislu da percepcije i *konceptije* elita (bile one predratne, socijalističke ili postsocijalističke) o tome šta kosmopolitizam podrazumeva, kroz opsežan i zahtevan proces osnivanja zooloških vrtova, *opredmećuje* (ili *reifikuje*) i potom servira širokom puku.

U tom smislu dakle, kosmopolitski diktum o kojem će ovde biti reči će se shvatati *odozgo nadole*, i služiće da objasni motivacije različitih - međuratnih, socijalističkih i postsocijalističkih - aktera za osnivanje zooloških vrtova.

Dalje, kada je reč o zoološkim vrtovima u savremenom smislu, oni su uvek, a posebno pri osnivanju u zemljama Zapadne Evrope, bili na izvestan način povezani sa naukom, naučnim diskursom i nasledem Prosvetiteljstva. U Srbiji je, međutim, kako između ostalih pokazuje

¹⁹¹ Ideja stvaranja turističke atrakcije je jedna od posebno moćnih značajki u procesu osnivanja zooloških vrtova u Srbiji.

Kovačević (2001a, 2001b) nastanak nauke bio usko povezan sa Romantizmom,¹⁹² što je bio slučaj i sa nastankom muzeja i muzejskih zbirki (o čemu piše Ljiljana Gavrilović 2009, 2011). U tom smislu, kako bih mapirala društveni kontekst u kojem su zoološki vrtovi u Srbiji nastajali - a posebno prvi vrt u Beogradu - pokušaću da ponudim grubu skicu uticaja Romantizma na muzejske prakse u Srbiji, kao i da izdvojim specifičnosti zooloških vrtova kao zbirki u ovom kontekstu. Ovakvo određenje je, između ostalog, značajno zato što može baciti svetlost na koncepcije Prirode sa velikim "p" i odnosa ljudi prema njoj, ali i zato što će ukazati na koncepcije nasleđa koje su u Srbiji postojale tokom 20. veka, a postoje i u 21. veku, i pomoći da se zbirke egzotičnih životinja jasnije pozicioniraju u širem društvenom kontekstu.

O čemu je zapravo reč?

Istorijski, u Evropi su zoološki vrtovi često bili u tesnoj vezi kako sa kolonijalizmom i imperijalizmom, tako i, konkretnije, sa izlaganjem "egzotičnih ljudi" odnosno tzv. "etnološkim izložbama", koje su ih dovodile u direktnu vezu sa (posebno nemačkom) antropologijom 19. i ranog 20. veka o čemu detaljno piše Monika Milosavljević (2013) u radu "Trgovina tuđim telima u službi nemačke antropologije" (na ovom mestu bih podsetila na figure Zulu i Sijuks ratnika na kapiji Hagenbekovog *tierpark*-a). Ovde je važno u obzir uzeti, s jedne strane, činjenicu da se dobar deo domaćih naučnika 19. i ranog 20. veka školovao u Nemačkoj, i s druge strane, činjenicu da su zoološki vrtovi u Nemačkoj bili direktan uzor za izgradnju zoološkog vrta u Beogradu.¹⁹³ Iako u domaćim zoološkim vrtovima nikada nisu izlagani "egzotični ljudi", uticaj nemačke nauke i muzejske prakse je prisutan u domaćoj muzeologiji, a posredno i u osnivanju zoološkog vrta u Beogradu.

Naime, kako Marina Simić (2006) piše u tekstu "Nacionalnost kao tradicionalna kultura u Etnografskom Muzeju u Beogradu: istraživanje modernističke muzejske prakse", muzeji su kao paradigmatičke institucije modernosti blisko povezani sa stvaranjem nacionalnih država u 19. veku u Evropi, i imaju prominentnu ulogu u kodifikaciji vrednosti ovih država u mnogim delovima sveta, budući da predstavljaju deo širokog spektra društvenih institucija koje služe

¹⁹² Zahvalila bih se dr Ljiljani Gavrilović sa Etnografskog instituta SANU i Odeljenja za etnologiju i antropologiju Filozofskog fakulteta u Beogradu što mi je skrenula pažnju na ovu činjenicu.

¹⁹³ O čemu Bojović 2010, 33-46 detaljno piše, dajući transkripte i faksimile izveštaja koji je, o svom studijskom putovanju u Francusku i Nemačku, dao projektant i prvi v.d. direktora beogradskog zoološkog vrta, inženjer Aleksandar Krstić.

kao oruđa za produkciju društvenog znanja koje kodifikuje moć države (vidi: Simić 2006, 305-306). Ovo, u izvesnom smislu, važi i za zoološke vrtove, s tim da je ranije u tekstu prikazano kako su oni na sebi svojstven način odstupili od prvobitne modernističke zamisli i, uslovno rečeno, zadržali ili pre, ponovo aktualizovali izvesne predmoderne preokupacije glede posmatranja životinja. No, razvoj zooloških vrtova na stranu (za sada), oni jesu inicijalno pripadali istom spektru društvenih institucija kojima su pripadali muzeji, i stoga ih je adekvatno tretirati zajedno sa muzejima - do određene granice.

Dalje, Simić u istom tekstu navodi:

"Razumevanje državne proizvodnje znanja kroz muzej treba da bude ukorenjeno u istraživanju kulturne produkcije posebnog tipa muzeja koji predstavlja "jednu klasu" šire porodice nacionalnih muzeja. Slično tome, antropološki pristup 'javnoj sferi' muzeja može iskoristiti prednosti savremene etnografske prakse kako bi 'otišao iza kulisa' kako to MakDonald (MacDonald 2002) kaže u svom čuvenom etnografskom izveštaju o Londonskom muzeju nauke. Ovo, tako, izbegava jednostavno čitanje izložbi kao tekstova, i uključuje društvene sile koje ih stvaraju. Moja preokupacija beogradskim Etnografskim muzejem me tako vodi u sličnom pravcu, ka istraživanju toga kako kustosi razumeju etnicitet, naciju i tradicionalnu kulturu, u čije je stvaranje njihova institucija uključena" (Simić 2006, 306, moj prevod¹⁹⁴).

U izvesnom smislu, ovo odgovara mom poduhvatu u ovom tekstu - zanimaju me društvene sile koje utiču na stvaranje zooloških vrtova *iznutra* odnosno *iza kulisa*, ali umesto etniciteta, nacije i tradicionalne kulture, moja građa se tiče ideja o kosmopolitizmu, prirodi ali i građanstvu, odnosno koncepcija *znanja* o (životinjskom) svetu koje građani jedne moderne države treba da poseduju, ali i koncepcija *gradova*, i toga šta oni treba da nude svojim građanima i onima koji ih posećuju.

Dalje u istom tekstu, Simić, sledeći Stokinga (Stocking 1982), piše o prirodi same *antropologije* koja je nastala kao modernistički projekat, ali i o tome kako je disciplina u različitim evropskim kontekstima imala različite inkarnacije i uloge, te se tako mogu razlikovati antropologija koja se ticala "građenja imperije" i antropologija koja se ticala "građenja nacije".

Dixit Simić:

¹⁹⁴ Tekst je objavljen na engleskom jeziku, ali uključuje prevod naslova i apstrakta koje je priredila autorka.

"U suprotnosti sa britanskom antropologijom koja je formirana kroz istraživanje egzotičnih, tamnoputih, udaljenih drugih, Stoking piše o tome da je u mnogim delovima Evrope 'odnos između nacionalnog identiteta i unutrašnje drugosti, u kontekstu devetnaestovekovnih pokreta kulturnog nacionalizma, imao tendenciju da bude pitanje od veće važnosti; a jake tradicije *Volkskunde* su se razvijale prilično razdvojeno od *Volkerkund*. Prva je bila istraživanje unutrašnjih seljačkih drugih koji su sačinjavali naciju, ili potencijalne nacije sa imperijalnom državom; druga se odnosila na izučavanje udaljenijih drugih, bilo onih koji su udaljeni geografski, bilo onih koji su se nalazili dalje u istoriji Evrope'" (Stocking 1982, 172, prema: Simić 2006, 307, moj prevod).

Kako Simić dalje navodi, isto se imalo zaključiti i o muzejskoj praksi; to jest, muzejska praksa, i osnivanje muzeja u nekim zemljama Evrope - kakva je bila i Srbija - se odvijalo pod okriljem *Volkskunde* paradigme, i imalo je za cilj - posebno kada je reč o etnografskim muzejima - etabliranje i opredmećenje nacionalnih granica i kodifikaciju moći države.

Međutim, u domaćem kontekstu ranije navedena bliskost između etnografskih izložbi i zooloških vrtova ne postoji, ali bi, u slučaju Srbije, neke zajedničke niti između muzeja i zooloških vrtova valjalo potražiti - kako se u drugom poglavlju ovog rada, na primerima Frankfurta i Pariza jasno vidi - između Prirodnjačkog muzeja i zoološkog vrta u Beogradu (pre svega). A primer diskursa Prirodnjačkog muzeja će poslužiti kao zgodna ilustracija za ono što zoološke vrtove u Srbiji (posebno zoološki vrt u Beogradu u vreme njegovog nastanka) čini specifičnim.

Naime, kako u jednom odličnom pasusu iz knjige *Muzeji i granice moći* piše Ljiljana Gavrilović:

"Ona [Srbija] je, iako još uvek vazalna država u sklopu Otomanskog carstva, kao jedan od simbola svoje nezavisnosti i istovremeno privrženosti evropskim merilima vrednosti, osnovala svoj Narodni muzej 1844. godine. Nešto kasnije, krajem 19. veka, kada je ustanovljen Prirodnjački muzej (1895), objavljen je (1896), u okviru akcije prikupljanja sredstava za izgradnju muzejske zgrade, proglas *Poklič za Muzej srpske zemlje* (Vasić 1970, 15), u kome se, između ostalog, kaže:

'Srpska zemlja je i brdna i ravna i rodna i nerodna. Srbima je svuda mila i divna, a strancima svima primamljiva. Ali, ipak, za to u srpskom narodu nigde nema ogleдала srpske zemlje, nigde mesta gde bi se njena slika mogla razmotriti, poznati i zavoleti... Svaka država i svaki prosveteni narod podigao je zemlji na kojoj živi prave hramove u kojima se narodu prikazuje celo prirodno blago njegove zemlje a omladina uči da svoju otadžbinu potpuno upozna i ljubi. Samo u Srba još toga nema'. (Vasić 1970, 15)

Iz ovog proglasa se jasno vidi da je osnovni cilj muzejske delatnosti trebalo da bude učenje posetilaca o prirodi *svoje* zemlje (odnosno: *svojoj* prirodi), u okviru izgradnje nacionalnog identiteta i učvršćivanja patriotskih osećanja" (Gavrilović 2011, 41).

Videla žaba da se konji potkivaju pa i ona digla nogu. Čini mi se da ne postoji bolji primer prevage Romantizma nad Prosvetiteljstvom u domenu nauke od gorenavedenog koji daje Gavrilovićeva. U tom smislu, ne mogu da se otmem utisku da bi Prirodnjački muzej u Beogradu danas (kao i mnogo štošta drugo) izgledao mnogo drugačije da je bio zasnovan na idejama Prosvetiteljstva i naučnog razumevanja (evolucije živog) sveta, tj. da je bio zasnovan na konceptu *museet fur Naturkunde* umesto *Land museet*. Međutim, zahtevi državotvornih politika toga vremena bili su podređeni stvaranju nacionalne države i jačanju osećaja nacionalne pripadnosti kod najšireg puka, što je bilo lakše postići muzealizacijom prirodnih lepota otadžbine nego introdukovanjem savremenih naučnih teorija.

Imajući u vidu sve do sada izrečeno o muzejskoj praksi u Srbiji u nacionalnom (ili nacionalističkom) ruhu, ali i sve što je u drugom poglavlju ove disertacije napisano glede toga kako zoološki vrtovi *sažimaju geografiju* nasuprot istorije (što je najčešće slučaj sa muzejima), i kako prezentuju *univerzalnu* baštinu zasnovanu na distinkciji između ljudi i životinja, nasuprot neke nacionalne ili lokalne koja se vezuje za *određene ljude* - bili oni nacionalno, rasno, klasno, teritorijalno ili na ma koji drugi način determinisani kao ciljna gupa - razlika između muzeja i zooloških vrtova u opštem, ali i diskursa u vezi sa njihovim osnivanjem u konkretnom slučaju Srbije i posebno Beograda, postaje jasna.

Pre svega, vremenska razlika od 40 godina između *Proglasa* iz 1896. i osnivanja prvog srpskog zoološkog vrta u Beogradu 1936. godine, promenila je politički kontekst - u trenutku osnivanja zoološkog vrta Beograd je bio prestonica Kraljevine Jugoslavije, nezavisne i međunarodno priznate države sa jasnim granicama. Međutim, kao što ćemo videti dalje u tekstu, romantičarski diskurs nije u potpunosti zamro, već je zadobio novi oblik u diskursu o sentimentalizaciji prirode koji je išao ukorak sa postepenom industrijalizacijom zemlje. I mimo toga su postojali izvesni pokušaji (na primer, akcenat na izlaganju *domaćih* vrsta divljih životinja) da se i zoološki vrt pretvori u baštu srboljublja, no ova tendencija je tiho iščilela, budući da pod nebeskom šajkačom nije postojao način da se izlaganje žirafa i lavova spinuje kao ljubav prema srpskoj zemlji. I zato je, rekla bih, osnovni narativ ne samo beogradskog, već i ostalih srpskih zooloških vrtova nužno bio u srži kosmopolitski i okrenut ka idejama o gradu (nasuprot idejama o selu kao mestu etnogenetskog prapočetka), i, i pored

tendencije ka sentimentalizaciji prirode (koja bi se, u skladu sa onime o čemu piše Kit Tomas (1983), pre mogla okarakterisati kao modernistička, nego kao direktno romantičarska ideja), u stvari zasnovan na prosvetiteljskim idejama o učenju i saznavanju o udaljenim delovima sveta i životinjama koje u njima žive, a ne samo o onom delu sveta u kojem smo se rodili.

4.3 Zoološki vrtovi u Srbiji: istorijsko-antropološki osvrt

Kada je reč o zoološkim vrtovima u Srbiji, moguće je izdvojiti tri ključne ideje vodilje koje su uticale na njihovo osnivanje, nezavisno od istorijskog perioda u kome su osnivani. Svakako, nisu sve ideje jednako zastupljene u svakom od tri slučaja koji će ovde biti razmotreni, ali njihovo prisustvo i međuođnos su se pokazali kao korisno oruđe za promišljanje ovih institucija i njihove uloge i funkcije u srpskom društvu i kulturi. Reč je o idejama o *gradu*, idejama o *učenju i zabavi* i idejama o *turizmu*.

Pre nego što se pozabavim zoološkim vrtovima u Srbiji ponaosob, potrudiću se da pojasnim šta podrazumevam pod ovim idejama.

Ideje o gradu referiraju na ideje o tome šta jedan veliki grad treba da bude, i šta sve treba da nudi svojim građanima ili onima koji ga posećuju. One su (bile) zastupljene u sva tri slučaja - Beograda, Palića i Jagodine - na donekle različite načine. U skladu sa tezom koju iznosi Marina Simić (2014) da kosmopolitizma nema bez parohijalnosti, ideje o *gradu* su važne zato što zoološke vrtove izdvajaju kao nešto što je, s jedne strane, striktno urbani fenomen, a sa druge je fenomen čije prisustvo na izvestan način *markira grad kao grad*. U slučaju Beograda ovo je evidentno iz diskursa koji je pratio njegovo svečano otvaranje 1936. godine (o čemu piše Bojović 2010, 12-46) kojom prilikom su, ugledni govornici koji su nastupali na svečanosti, i lokalne novine više puta ponavljali ideju da otvaranjem zoološkog vrta Beograd stupa u red velikih svetskih prestonica, kao i ideju da je zoološki vrt bio nešto što je nedostajalo Beogradu kao prestonici Jugoslavije. U slučaju Palića, kako mi je tokom terenskog istraživanja saopštio biolog zaposlen u vrtu, ideja je bila da Subotica, kao tada - 1950. godine - treći najmnogoljudniji grad u Jugoslaviji, treba da ima zoološki vrt, koji bi u izvesnom smislu osvedočio njen status. Kako mi je rekao ispitanik, "seli su i pogledali šta nedostaje, i rešili da otvore zoološki vrt". U slučaju Jagodine ideja grada nije bila toliko prominentna koliko ideja turizma u trenutku osnivanja, ali sudeći prema tekstovima u

dnevnoj štampi, zamisao Dragana Markovića Palme,¹⁹⁵ inače idejnog tvorca zoološkog vrta u Jagodini, da gradove Jagodinu, Paraćin i Čupriju objedini u "Morava grad", koji bi lakše "izvlačio pare iz evropskih fondova", ideje o velikom gradu nisu ni ovde sasvim zapostavljene.

Ideje o učenju i zabavi ili možda čak *edutainment*-u kako se danas naziva, su *sine qua non* osnivanja svih zooloških vrtova na svetu, pa tako i u Srbiji u poslednjih 100 godina. One su u slučaju Beograda imale neke specifičnosti o kojima će biti reči kasnije, ali ostaje činjenica da su beogradski i palički vrt osnovani u istorijskim trenucima u kojima je moderna koncepcija zooloških vrtova kao mesta za učenje o životinjama i zabavu bila na snazi na globalnom nivou, te su se oni u tom smislu sasvim uklopili u postojeći narativni model. Vrt u Jagodini je u tom smislu kaskao za vremenom u trenutku otvaranja 2006. godine, ali uzevši u obzir da je ovo i danas dominantni narativ zooloških vrtova u Srbiji, to nije od ozbiljnijeg značaja. S druge strane, ideje o učenju i zabavi preuzete iz diskursa zooloških vrtova svuda u svetu, nosile su sa sobom paternalistički aspekt otvaranja zooloških vrtova za "široke narodne mase", u smislu da su elite koje su vrtove otvarale, kako na EvroZapadu tako i u Srbiji - posebno kada je reč o beogradskom vrtu - videle kao svoj cilj obrazovanje puka i, u izvesnom smislu, kako o tome piše Maze (2008), stajanje na put uludo utrošenom slobodnom vremenu.

Ideje o turizmu referiraju na ideje o privlačenju gostiju u lokalne sredine. Ilustrativno je, rekla bih, to i da je turizam bio samo uzgredna pomisao pri osnivanju vrta u Beogradu (iako to danas više nije slučaj - table u zoološkom vrtu su ispisane na srpskom, engleskom i ruskom jeziku), dok je u slučaju Palića, i posebno Jagodine, imao daleko važniju ulogu. Naime i zoološki vrt na Paliću i zoološki vrt u Jagodini su deo širih kompleksa javnih prostora namenjenih za odmor i zabavu - Palić je deo parka prirode (s tim da, danas, nažalost, zoološki vrt, pored nekolicine sportskih terena, predstavlja jedini funkcionalan aspekt kompleksa), dok je zoološki vrt u Jagodini deo turističkog kompleksa koji obuhvata, između ostalog, i akva park, muzej voštanih figura, restorane, hotele i kafiće koji su namenjeni kako građanima okolnih gradova, tako i (možda pre svega) posetiocima iz većih gradova u zemlji i iz inostranstva. Dok je ideja parka prirode sa inkorporiranim zoološkim vrtom bila namenjena

¹⁹⁵ Na primer tekst iz "Blica" od 5. aprila 2016: <http://www.blic.rs/vesti/srbija/morava-grad-palma-predlozio-spajanje-jagodine-cuprije-i-paracina/6fv1v99> (1.12.2016.)

građanima Subotice i okolnih, ali i udaljenih, jugoslovenskih gradova,¹⁹⁶ i predstavljala mesto za odmor i relaksaciju u prirodi, zoološki vrt u Jagodini i kompleks u okviru kojeg se nalazi predstavlja mesto aktivne zabave, ali i mesto koje ima izrazito (ili *izrazitije*) ekonomsku funkciju u životu i razvoju lokalne sredine.¹⁹⁷

Pored ovoga, pitanja koja su u poglavlju o praksama izlaganja egzotičnih životinja data kako bi bilo ukazano na razliku između menažerija i zooloških vrtova, pitanja *diskursa, osnivača, sistematizacije eksponata i publike* će, u donekle izmenjenoj formi (i drugačijim redosledom), i dopunjena pitanjem nabavke životinja, biti iskorišćena zarad preglednosti i lakše sistematizacije građe o srpskim zoološkim vrtovima.

4.3.1 Zoološki vrt u Beogradu

Zoološki vrt grada Beograda¹⁹⁸ je osnovan na osnovu predloga tadašnjeg predsednika Gradske opštine Beograda, gospodina Vlade Ilića, podnesenog Gradskom poglavarstvu Beograda 16. maja 1935. godine. Već sutradan, 17. maja, Gradsko veće je na svojoj sednici usvojilo ovaj predlog i donelo izvršnu odluku: "*Da se pristupi osnivanju zoološkog vrta - rasadnika u Beogradu na prostoru koji se nalazi između gradskih zidina, na padini Malog Kalimegdana.*" (vidi: Bojović 2010, 14). Već nakon godinu dana, 12. jula 1936. godine, Beogradski zoološki vrt je svečano otvoren.

Iako naizgled jednostavan, proces osnivanja, izgradnje, i najzad, otvaranja zoološkog vrta u Beogradu, imao je svoju dugu i kompleksnu predistoriju o kojoj svedoče i govori čelnih ljudi vrta i uglednih pojedinaca zabeleženi na svečanom otvaranju. No, iz gorenavedenog se da iščitati kako je osnivač Beogradskog zoološkog vrta bila Gradska opština Beograda, na čelu sa njenim tadašnjim predsednikom, a brzina kojom je cela stvar administrativno završena govori o nesumnjivom postojanju političke volje da se u Beogradu, tada prestonici Kraljevine

¹⁹⁶ Nekada je bilo moguće i kupanje u Paličkom jezeru, danas je kupanje strogo zabranjeno usled zagađenja i bakteriološke neispravnosti vode, koja je rezultirala i izumiranjem biljnih i životinjskih vrsta koje su živele u jezeru.

¹⁹⁷ Ovo korespondira sa narativima o procvatu države zahvaljujući stranim investicijama odnosno malih ili ruralnih sredina zahvaljujući turizmu iz gradova ili inostranstva koji čine okosnicu (i srž, i zapravo jedinu sadržinu) nacionalne ekonomske strategije od 2000. godine do danas.

¹⁹⁸ Svi podaci koji će ovde biti izneseni preuzeti su iz obimne monografije Vuka Bojovića *Beogradski zoološki vrt od 1936. do 2010. Godine* (Bojović 2010), osim ako je drugačije naznačeno. Takođe, gde bude bilo potrebno, referiraću na određene stranice.

Jugoslavije, osnuje zoološki vrt. Štaviše, ta volja je dolazila "odozgo", zasnivanje kolekcije egzotičnih životinja u gradu je bilo projekat vladajuće elite. Glavni razlozi kojima se obrazlagala neophodnost izgradnje zoo vrta, uključivali su ideju o gradu - ideju o tome da Beograd kao "prestonica velike Jugoslavije" treba da ima zoološki vrt kako bi se mogao smatrati istinskim velegradom, a zatim i ideju o učenju i zabavi, to jest ideju o ulozi Gradske opštine u obrazovanju svojih stanovnika. S tim u vezi od posebnog značaja je i govor Dragutina Cankija, tadašnjeg upravnika zagrebačkog zoološkog vrta, održan na svečanom otvaranju, u kome Canki između ostalog kaže:

"Sva kulturna središta država po svijetu imaju zoološke vrtove. Zoološki vrt je kulturna institucija koja privlači sve narodne slojeve, od deteta do animalnog psihologa i umjetnika...

Možda će netko s nepravom prigodovati, da je zoološki vrt luksuz, da se podiže iz objesti ili nekog običaja. Možda će nepravu netko tvrditi, da briga za zoološki vrt znači nebrigu za sirotinju. Jer, ne živi sirotinja samo od kruha, i ako u prvom redu živi od kruha. Ona živi i od viših moralnih osjećaja...

Zoološki vrt potreban je baš kao što su potrebne školske ustanove, muzeji i druge kulturne i naučne institucije. Zato zoološki vrt ne smije biti menažerija, da se posjetiocima samo zabavljaju, već treba da služi u prvome redu za pouku kao uzgojno-naučna institucija" (Bojović 2010, 20).

Viši moralni obziri koji se imaju pružiti sirotinji, zaodnuti u ruho obrazovanja obilato figuriraju u govorima gospode na otvaranju vrta, ali je ideja o zabavi takođe prisutna.

Inžinjer Aleksandar Krstić (inače prvi v.d. upravnika beogradskog vrta i njegov projektant) povodom otvaranja vrta u *Beogradskim opštinskim novinama* kaže sledeće:

"Otvaranjem gradskog zoološkog vrta Prestonička opština se obogaćuje sa jednom ustanovom koja je poučna, a istovremeno i zabavna. U nizu mnogih komunalnih zadataka i staranja, Opština beogradska smatra vaspitno-poučno delanje kao svoju osobitu dužnost. I zaista, ovaj novootvoreni Vrtić treba da služi posetiocima kao živa knjiga iz koje će se, specijalno školska mladež, upoznati na najbolji način sa životinjskim carstvom.

Upoznati životinju znači - zavoleti je. Prema tome, ovaj Vrt treba da služi kao rasadnik ljubavi prema životinjama, što u krajnjoj liniji stvara najbolji preduslov za njihovu zaštitu i milosrdnije ophođenje. To su, uostalom, osobine na koje se kod kulturnih naroda mnogo polaže. Najzad, pored egzotičnih životinja, u Vrtu će naročito biti zastupljene sve domaće vrste životinjskog carstva. Na taj način će vršiti propagandu reprezentujući bogatstvo faune pojedinih naših krajeva... tako će Beogradski zoološki vrt imati značaja i sa gledišta turističko-kulturnog" (Bojović 2010, 20).

A povodom otvaranja vrta, *Beogradske opštinske novine* pišu:

"Opština grada Beograda otvorila je na dan 12. jula, na svečan način, svoj Zoološki vrt. Na taj način Beograd je i u tome pogledu stupio u red naprednih evropskih gradova i zadovoljio jednu kulturno vaspitnu i zabavnu potrebu svojih građana..."(Bojović 2010, 15).

Sudeći prema građi koju je Vuk Bojović sakupio u svojoj monografiji, kratko predratno postojanje zoološkog vrta u Beogradu - vrt je gotovo potpuno uništen u nemačkom bombardovanju 1941. godine - bilo je obeleženo uspesima, poklonima u vidu životinja, izgradnjom i razvojem.

Bojović u knjizi iznosi jedan deo spiska darodavaca koji su poklanjali životinje vrtu: od privatnih lica, preko lovačkih udruženja, šumskih uprava, direkcije bioskopa *Kasina*, cirkusa *Rebernik*, Francuske vlade pa sve do kraljice Marije (koja je poklonila žirafe!), novinske kuće *Politika* (koja je poklonila prvog tigra), i prvog upravnika Aleksandra Krstića koji je povodom rođenja svog sina vrtu poklonio nilskog konja Bucu (pored aligatora Muje,¹⁹⁹ jednu od nekolicine životinja iz vrta koje su preživele Drugi svetski rat), spisak je ogroman - a uzevši u obzir brojnost pojedinaca, firmi, udruženja i drugih donatora, posebno kada je reč o divljim životinjama iz predela Kraljevine Jugoslavije, stiče se utisak da u godini koja je prethodila otvaranju beogradskog vrta čovek nije mogao da baci kamen u prirodu a da ne pogodi nekog potencijalnog donatora koji u žbunju vreba svoj "poklon" vrtu. Na dan otvaranja zbirka životinja u vrtu je iznosila 83 sisara i 306 ptica, da bi do kraja godine porasla na 123 sisara i 597 ptica (v. Bojović 2010, 18).

Zanimljivo je napomenuti da je pre Drugog svetskog rata zoološki vrt u Beogradu zauzimao više nego duplo veću površinu nego što je to danas slučaj, i zahvatao deo Donjeg Kalemegdana u pravcu Nebojšine Kule gotovo do Dunava. Pored toga, budući da se pokazao kao izuzetno profitabilan projekat, Opština nije štedela novac za njegovo uređivanje i proširivanje, kao ni za nabavku novih vrsta životinja. Tako je vrt Drugi svetski rat dočekao

¹⁹⁹ Muja je najstariji živi američki aligator u zatočeništvu na svetu. Ne zna se tačno koliko je star, ali s obzirom na to da je u Beogradski zoološki vrt pristigao kao odrasla jedinka, i da je tu od 1936. ima najmanje 80 godina. 2012. je imao operaciju noge koju je zahvatila gangrena, ali se uspešno oporavio.

prostirući se na površini od nešto više od 14 hektara,²⁰⁰ sa životinjskim fondom koji je brojao oko 1.200 životinja (Bojović 2010, 45). Nažalost, vrt je gotovo potpuno razrušen u ratu, a 1945. godine je u njemu zatečeno svega 70 životinja (Bojović 2010, 50).

Period posle Drugog svetskog rata (posebno prvih nekoliko godina, kada se na čelu vrta nalazio profesor Ante Tadić, koji je na ovoj funkciji bio od juna 1945. do januara 1948.) je za vrt bio izuzetno težak i obeležen nemaštinom i oskudicom koje su vladale u zemlji, ali i birokratskim preprekama i zavrzlamama koje su kočile rad u vrtu i bile sasvim neprimenjene jednom tako dinamičnom, katkad i haotičnom radnom okruženju. Pravni status i finansiranje vrta su takođe bili pod znakom pitanja,²⁰¹ a cela nevesela zapetljancija je presečena 1959. godine kada je vrt zakonski preveden na status ustanove sa samostalnim finansiranjem. Ovo je bio udarac od kojeg se zoološki vrt u Beogradu nikada nije sasvim oporavio, budući da su svi naponi činjeni u narednim periodima (poslednji tokom dvehiljaditih, kada je vrt preveden na status društva ograničene odgovornosti) da se model finansiranja promeni propali. Tako, zoološki vrt grada Beograda se i danas izdržava isključivo od novca koji zarađuje od ulaznica i (spornog) iznajmljivanja prostora u okviru vrta ugostiteljima.²⁰²

Vrt je doživeo period relativnog blagostanja tokom šezdesetih i sedamdesetih godina 20. veka, ali već sredinom sedamdesetih počinje kriza izazvana nestručnim upravljanjem ali i nedostatkom novca i nebrigom gradske uprave za vrt. U jednom trenutku se dolazi na ideju da se zoološki vrt preseli i na račun toga se obustavljaju svi radovi na popravljanju kaveza i volijera, kao i radovi na opravci bedema i zidova oko zoološkog vrta, što će osamdesetih godina rezultirati brojnim bekstvima životinja, od kojih su najveću medijsku pažnju privukla bekstva šimpanze Samija i jaguara (koji je bežao čak tri puta). Međunarodne sankcije i kriza

²⁰⁰ Dugogodišnji direktor vrta Vuk Bojović proveo je dobar deo svog službovanja na ovoj funkciji pokušavajući da od grada Beograda dobije nazad prostor na kome se vrt prostirao pre rata. Umro je, a taj svoj cilj nije postigao.

²⁰¹ Ovo je problem koji do danas nije rešen na zadovoljavajući način.

²⁰² Ranije, naročito u periodu posle Drugog svetskog rata nije bilo retko da se životinje prodaju drugim vrtovima ili od njih kupuju, kao i da se kupuju od različitih drugih aktera poput lovačkih društava i gorskih uprava. Ovo je vremenom izobičajeno u korist razmnožavanja životinja u vrtovima i razmene jedinki. Zanimljivo je napomenuti da su pedesetih i šezdesetih godina 20. veka zoološki vrtovi u Jugoslaviji, a posebno Palić i Beograd, značajno obogatili svoje životinjske fondove na račun razmene crnih roda, koje se gnezde samo u Srbiji, sa drugim evropskim vrtovima.

devedesetih godina su produbile probleme u vrtu, a NATO bombardovanje 1999. je ostavilo ozbiljne posledice na životinjski fond, budući da je buka od eksplozija bombi i sirena za vazдушnu opasnost prouzrokovala strašan stres i strah kod životinja. Mnoge životinje su uginule ili pobile svoje mladunce, a možda najikoničnija slika ovog perioda je bio bengalski tigar koji je sebi odgrizao šapu.

Iako nepouzdan narator kada govori o sebi, Vuk Bojović u svojoj monografiji (2010) beleži i sopstvene uspehe na mestu direktora zoološkog vrta u Beogradu (pozicija na kojoj je bio od 1986. gotovo do svoje smrti 2014. godine). Mada su neke njegove tvrdnje (poput onih da su ga zvali u EAZA-u, koju daje novinaru "Politike" Slavku Trošelju²⁰³) dubiozne, ostaje činjenica da je za njegovog vakt mnogo toga urađeno u vrtu, posebno glede izgradnje novih zgrada i volijera, i modernizacije postojećih. No, prostor na kome se vrt nalazi na Malom Kalemegdanu je jednostavno isuviše mali da bi beogradski zoološki vrt ikada mogao da se kvalifikuje za članstvo u EAZA-i, a da se ne otarasi dobrog dela fonda²⁰⁴ i drastično rekonstruiše. Ovo je, s druge strane, nemoguće, budući da posećenost vrta zavisi od broja i raznovrsnosti izloženih vrsta, a pošto se vrt još uvek finansira samo od sopstvenih sredstava, zatvara se nemili krug i uslovljava kontinuirana patnja životinja u skućenim volijerama.

Dalje u tekstu ću, kao što je ranije pomenuto, izložiti sistematizaciju podataka kako bih pružila jasniju sliku građe. Pitanje nabavke životinja biće pridodato pitanju sistematizacije eksponata u vrtu.

1. *Pitanje osnivača.* Kao što je ranije napomenuto, osnivač Zoološkog vrta grada Beograda (kako mu je formalni naziv) bila je, na predlog tadašnjeg gradonačelnika, bogatog industrijalca Vlade Lića, 1935. godine Gradska opština grada Beograda, a vrt je svečano otvoren 12. jula 1936. godine. Kako se vidi iz zvaničnih dokumenata i govora čelnih ljudi vrta i drugih uglednih pojedinaca koje u monografiji *Beogradski zoološki vrt od 1936. do 2010.* nudi Vuk Bojović (Bojović 2010), osnivanje i izgradnja zoološkog vrta su bili projekat vladajuće elite koja je, između ostalog, za cilj imala da etablira Beograd, koji je bio prestonica Kraljevine Jugoslavije, kao ozbiljan veliki grad, a jedan od načina da se to

²⁰³ Dostupan na: <http://www.politika.rs/scc/clanak/130704/Neka-mi-srce-pociva-u-zooloskom-vrtu> (10.11.2016.)

²⁰⁴ Što je po sebi jako skupa i komplikovana aktivnost - uopšte, transport životinja je finansijska, administrativna i logistička noćna mora, a bilo kakvo smanjenje fonda životinja bi podrazumevalo da *ih se ima gde smestiti* što, često nije slučaj.

postigne je bilo zasnivanje zbirke egzotičnih životinja. Izbor mesta za osnivanje vrta nije bio slučajan - sem što je Kalemegdan jezgro grada, na prostoru koji danas zauzima zoološki vrt se ranije nalazila kasarna i bilo je sedište najvećeg vojnog garnizona u zemlji. Sa iseljavanjem vojske postalo je uputno na neki način iskoristiti ovaj prostor, a olakšavajuća okolnost (i okolnost koja je doprinela tome da se vrt napravi za bezmalo godinu dana) je bila i činjenica da je na tom prostoru već postojala ozbiljna infrastruktura u vidu struje, tekuće vode, kanalizacije i grejanja.²⁰⁵ Zbog toga, ovaj poduhvat je moguće tumačiti i u simboličkom smislu - iskorišćavanje prostora koji je nekad služio vojsci i ratu za izgradnju zoološkog vrta, koji je trebalo da Beogradu omogući "da stupi u red velikih svetskih prestonica", u sprezi sa brzinom realizacije čitavog poduhvata, reflektuje entuzijazam vladajuće elite za progresom ali i simboličkim i materijalnim priključivanjem Evropi.²⁰⁶ Što se samog modela osnivanja tiče, on odstupa od "norme", budući da naučno posmatranje životinja, kao ni, zapravo, klasna zatvorenost nisu nikada postojali u vrtu, pošto je on uvek bio otvoren za sve posetioce, posebno školsku omladinu i studente. Ovo se, s druge strane, uklapa u model zoološkog vrta koji je bio na snazi u svetu tridesetih godina dvadesetog veka - bilo kakav raniji elitizam se u praksi pokazao kao finansijski neodrživ, a uspon masovne kulture i ideja edukativne zabave za urbane populacije su postali standard. A što se tiče finansiranja, vrt se u početku finansirao iz opštinskog budžeta i sopstvenih prihoda, što se promenilo posle rata kada je preveden na model ustanove sa samostalnim finansiranjem (1959. godine, čemu je prethodilo 15 godina nesigurnosti i zavisnosti od gradskih upravnih tela koja nisu imala nikakve veze sa vrtom).

2. *Pitanje diskursa.* Kao što je ranije napomenuto, deklarativni ciljevi Zoološkog vrta grada Beograda kada je otvoren, uklapali su se u model koji je tada bio na snazi u svetu i

²⁰⁵ Gotovo sva ova infrastruktura je uništena u ratu, što je decenijama posle rata zadavalo ogromne probleme vrtu.

²⁰⁶ Kao i zabrinjavajuću političku kratkovidost srpske kapitalističke elite glede zbivanja u svetu. Stoga ne iznenađuje činjenica da je Vlada Ilić bio saradnik kolaboracioniste i izdajnika Milana Nedića tokom Drugog svetskog rata. Posle rata je uhapšen, a imovina mu je zaplenjena, kako je moguće pročitati u napisima o njemu u štampi (na primer članak u listu "Politika" od 7. decembra 2009. Godine naslovljen "Komadanje bogatstva magnata Ilića", dostupan na: <http://www.politika.rs/scc/clanak/114911/Komadanje-bogatstva-magnata-Ilica> (10.11.2016.)), nije streljan samo zato što je lično Winston Čerčil, koji ga je poznao na osnovu trgovinskih veza, urgirao za njega kod Josipa Broza. Nakon odslužene zatvorske kazne umro je u Beogradu 1952. godine. Rehabilitovan je 2009. godine, a ubrzo nakon toga je tadašnji gradonačelnik Beograda Dragan Đilas svečano otvorio njegovu bistu u zoološkom vrtu u Beogradu.

podrazumevali su kako zabavu tako i podučavanje posetilaca o izloženim životinjama. Ono što je zanimljivo u slučaju beogradskog vrta jeste činjenica da naučno proučavanje životinja nije imalo gotovo nikakvu ulogu u njegovom osnivanju (iako se podrazumevalo da će gledanje životinja od strane za to školovanih posetilaca imati nekakve naučne efekte), a takođe i prisustvo ideje o benevolentnom odnosu prema čitavom živom svetu i posebno životinjama. Osim obrazovne uloge, zoološki vrt je tako trebalo da ima i ulogu u moralnom vaspitanju populacije, tako što bi ljude učio da *vole životinje* i prema njima se ophode s ljubavlju - *onako kako se prema njima ophode čuvari u vrtu* - pa makar one bile i najkrvožednije vrste, jer je ovo, prema percepciji, bilo nešto na šta se *mного polaže kod civilizovanih naroda*. Ovaj aspekt diskursa beogradskog vrta je jako zanimljiv, budući da prejedicira promene iz sedamdesetih godina, ali i da je potpuno jedinstven - bar na osnovu podataka koji su meni bili dostupni - u svetu. Naime zoološki vrtovi u Evropi su mahom osnivani sa idejom učenja o životinjama i predelima iz kojih one dolaze na tragu Prosvetiteljstva, a same izlagane životinje su, kao i one jestive, jednostavno izostajale iz preokupacija društava za zaštitu životinja do duboko u 20. vek. Ukratko, u diskursima, a posebno osnivačkim diskursima zooloških vrtova na EvroZapadu je bilo svega i svačega, ali nije bilo *ljubavi*. Bez želje za nekakvom neprikladnom sentimentalizacijom predratnog perioda u Kraljevini Jugoslaviji i Srbiji, želim da istaknem ovaj aspekt osnivačkog diskursa, i uopšte javnog diskursa vrta, zato što mislim da je simptomatičan i kulturno specifičan za domaći kontekst. On je, u izvesnom smislu "greška u matrici" ali i direktan proizvod značenjske šupljine ili diskrepance koju je izlaganje egzotičnih životinja po modelu preuzetom iz država koje su bile kolonijalne sile proizvelo u državi koja to nije bila. Skopčan sa duhom romantizma koji se i dalje osećao, posebno u praksama osnivanja muzeja - a zoološki vrt je eksplicitno stavljan u isti koš sa školama, muzejima i drugim obrazovnim institucijama tog vremena - i rastućom, sada i postepenom industrijalizacijom potaknutom, sentimentalizacijom prirode, diskurs beogradskog zoološkog vrta je bio nešto sasvim novo i jedinstveno u svetu, i zapravo je imao potencijala da beogradski vrt mnogo brže i ranije preobrazi u postmoderan vrt, da nije bilo Drugog svetskog rata. Ovde se, naime, ne radi o tome da su "Nemanjići jeli nožem i viljuškom dok se svuda u Evropi jelo rukama", odnosno ne radi se o tome da je nešto u Srbiji bilo ispred vremena ali avaj! mrski neprijatelj nas je omeo u postizanju globalnog primata u *ubaciti oblast* u nameri da nas upropasti,²⁰⁷ već se

²⁰⁷ To jest, nije mi namera da ovde propagiram takav diskurs.

radi o tome da ljudsko-životinjski odnosi, kao bilo koji društveni odnosi, i to društveni *odnosi moći*, ne postoje u vakuumu niti su izolovani od globalnih zbivanja i konteksta. U tom smislu je zasnivanje zbirke egzotičnih životinja u državi koja nije bila kolonijalna sila s jedne strane nužno moralo biti izgrađeno na drugačijim postavkama - ovde je to u materijalnom (ili materijalističkom) smislu bila ideja o pripadanju "svetu" ili "Evropi" kada je reč o pravdanju troška, dok je simbolički smisao - koji je na EvroZapadu bio zasnovan na dominaciji i pokoravanju udaljenih priroda i njihovih stanovnika (bilo ljudskih bilo životinjskih) - morao biti uobličen na drugi način. Ova *ne-kolonijalna* pozicija u odnosu prema životinjama zatočenim u zoološkom vrtu je svakako najdistinktivnija karakteristika osnivanja zoološkog vrta u Beogradu, ali ima i ozbiljnije implikacije. Kao ključna mesta simboličke artikulacije odnosa prema prirodi od 19. veka do danas, zoološki vrtovi raspoložuju resursima za obrazovanje i promenu javnog diskursa. U toj ulozi, a zasnovan na posve drugačijim premisama, koje nužno nisu bile kolonijalne i kolonijalističke, Zoološki vrt grada Beograda je imao potencijal da mnogo ranije uvede ideju očuvanja prirodne sredine, i uopšte, ideju *ljubavi* prema divljim i egzotičnim životinjama u evropski javni diskurs. Njegova subalterna, periferna pozicija ne samo da je omogućavala nego i direktno uslovljavala drugačiji narativ i percepciju koje su mogle rezultirati kako promenama u domaćem javnom mnjenju, tako i ozbiljnim promenama u diskursu zooloških vrtova na globalnom nivou, samo da je za to bilo prilike. U tom smislu, dakle, ideja ljubavi prema svim živim stvorovima, i to jedne didaktičke ljubavi koja oplemenjuje duh i usađuje "više moralne osećaje" u posetioce, a posebno omladinu činila je okosnicu narativa i diskursa beogradskog zoološkog vrta do njegovog razaranja u Drugom svetskom ratu.

Beogradski vrt je specifičan u odnosu na druga dva koji će ovde biti uzeti u razmatranje budući da je bezmalo osnivan ili bar *zasnivan* dva puta, jednom pre rata a jednom posle. Napori u vezi sa rekonstrukcijom i ponovnim uspostavljanjem vrta su dokumentovani u dnevniku rada prvog posleratnog upravnika Ante Tadića, koji Bojović prenosi u celosti u svojoj monografiji (u pitanju su faksimili i transkripcija, Bojović 2010, 54-65). U dnevniku je, između ostalog, moguće pročitati i da je posle rata postojala ideja da se vrt zatvori, ali se od nje odustalo. Ovo sumorno štivo ukazuje na teškoće sa kojima se vrt suočavao, nedostatak hrane za životinje i ogreva, nedostatak novca za plate ali i druge potrepštine, kao i činjenicu da je Tadić vodio neprestanu borbu sa nadležnima koji nisu razumeli potrebe vrta kao institucije. Posebno ilustrativan primer ovoga je unos iz Tadićevog dnevnika od 3. avgusta

1954. gde se upravnik žali kako je izvesni drug Arsenijević koji je u gradskoj vlasti bio zadužen za nabavke u vrtu, naredio da se za novorođene laviće Fifija i Bobija više ne kupuje mleko zato što su "dosta debeli" (Bojović 2010, 57). S druge strane, Tadić je konstantno bio izložen pritiscima da nabavi još životinja za zbirku, iako ni za postojeće nije bilo dovoljno hrane (tužan svedok ovoga su barske ptice, nabavljene ubrzo posle njegovog stupanja na poziciju, koje su mahom pomrle do kraja 1945. godine usled nedostatne ishrane i hladnoće), niti prostora. Pored toga što je uništen za vreme nemačkog bombardovanja, vrt je "dokrajčen" u vreme borbi za oslobođenje Beograda, budući da su se Nemci u njemu bili ušančili (kojom prilikom su pobili mnoge preostale životinje, od kojih su neke i pojeli). Za sve to vreme, Ante Tadić se svojski trudio da vrt ipak modernizuje, što je posebno evidentno iz njegovih napora da pri vrtu organizuje i "biološki kružok", koji je podrazumevao biološku sekciju za zainteresovane učenike srednjih škola. Tadićeve napore su urodili plodom, ali su bili kratkog daha, i biološki kružok, odnosno biološki centar kako se kasnije zvao, je zamro kada je on otišao sa mesta upravnika. U tom smislu, Tadić je pokušao i donekle uspeo da izmeni "ton" zoološkog vrta, tako što je pokušao da od njega napravi i naučnu instituciju, ali sa ograničenim uspehom. Ono što je međutim evidentno, jeste da se ideja ljubavi prema životinjama izgubila iz javnog diskursa vrta, ili preostala tek u naznakama kroz priču o učenju i zabavi. A zabava je, u izvesnom smislu, preuzela primat, budući da je u zoološkom vrtu posle rata postojala bob staza, klizalište i, tokom letnjih meseci, kupalište za decu, tako da je zoološki vrt poprimio oblik prvenstveno zabavnog sadržaja. Vremenom, ovi zabavni sadržaji su se, najpre zbog ograničenog prostora, izgubili i ustupili mesto novim volijerama za životinje, a vrt je usvojio dominantni diskurs modernih zooloških vrtova o učenju o životinjama i zabavi, gde je učenje, kao što je ranije pokazano, trebalo da bude gotovo magijski proizvod boravka u istom prostoru sa zatočenim životinjama.

3. *Pitanje sistematizacije i nabavke životinja.* Specifičnost mesta na kojem je Zoološki vrt grada Beograda izgrađen umnogome je određivalo raspored životinja u prostoru. Iz govora izvesnog gradskog čelnika Živojina Đorđevića (Bojović 2010, 13-14) vidi se da su u trenutku osnivanja vrta njegovi osnivači bili upoznati sa Hagenbekovim sistemom izlaganja životinja, i da su takvom sistemu i težili - da životinje budu što više kao u "slobodnoj prirodi". Pored toga, postojala je i ideja da se volijere rasporede po sistemu kontinenata, i ka tome se išlo, međutim turbulentan predratni period u istoriji vrta je bio obeležen stalnim pristizanjem novih životinja, stalnim promenama u prostoru i izgradnjom zgrada, tako da ostaje nejasno u

kojoj meri je ovakav raspored postignut. U periodu posle rata je bilo nemoguće razmišljati o ovakvim stvarima budući da je zoološki vrt bio potpuno razoren, te su životinje razmeštane kako je koja zgrada ili volijera bivala izgrađena. A dobar deo njegove kasnije istorije je bio obeležen grupisanjem grabljivica u jednom delu vrta, biljojeda u drugom, ptica u trećem itd. Pored ovoga, a što je zapravo još uvek često slučaj u zoološkim vrtovima na globalnom nivou, životinje poput majmuna i gmizavaca, koje zahtevaju posebne uslove u smislu regulacije temperature ili vlažnosti vazduha, su iz infrastrukturnih razloga bivale grupisane zajedno nezavisno od porekla, u zgradama koje su ispunjavale njihove prohteve. Ovo je i danas slučaj, a sam Bojović je zaslužan za izgradnju nove majmunare u beogradskom vrtu. Iz njegove monografije se vidi da je kao upravnik vrta imao viziju da životinje rasporedi po sistemu kontinenata, ali je na prostoru koji mu je bio dostupan to bilo neizvodljivo. Uspeo je jedino da napravi "malu Australiju" - nekoliko zajedno grupisanih volijera u kojima su nastanjene životinje iz Australije. Međutim, dvehiljadite godine u vrtu su bile obeležene sakupljanjem i izlaganjem belih životinja (jer se vrt nalazi u BEOgradu), a beli lavovi, beli tigar i beli valabiji su (bili) važne atrakcije.²⁰⁸ Usled finansijskih i prostornih ograničenja, grupisanje životinja po kontinentima porekla nije nastavljeno, već se prešlo na drugačije načine izlaganja.

Bilo kako bilo, raspored životinja u beogradskom vrtu je uvek bio podređen s jedne strane neobičnom terenu i ograničenom prostoru na kojem je vrt izgrađen, a s druge strane finansijskim sredstvima (ili njihovom nedostatku) koj su bila na raspolaganju upravnicima. U svakom slučaju, moguće je uočiti da se prvobitno stremilo ka Hagenbekovom sistemu i rasporedu prema kontinentima, dok je posle rata situacija bila takva da je izlaganje životinja bilo podređeno mogućnostima. Od dvehiljaditih radovi u vrtu i novi razmeštaj životinja su podređeni izlaganju atrakcija poput belih lavova i belog tigra čije volijere zauzimaju centralno mesto u vrtu, preko puta slonice, koja je još jedna važna atrakcija.

Što se tiče nabavke životinja, kao što je ranije naznačeno, ona je važan aspekt funkcionisanja zooloških vrtova, budući da, da ponovo parafraziram Donu Haravej, razotkriva sve ono što životinje čini mogućim. Sama nabavka životinja bi mogla da bude tema za posebnu

²⁰⁸ Ovde je važno napomenuti da ovakve jedinke nemaju gotovo nikakvu genetičku vrednost, a posebno u slučaju albinizma nisu dobar reproduktivni materijal. U tom smislu, ova preokupacija belim životinjama je bila isprazni hir koji je malo veze imao sa učenjem o životinjama ili očuvanjem vrsta, a više sa pravljnjem atrakcije na tragu bradatih žena i sličnih kurioziteta.

disertaciju, ali bih ovde, pre nego što dam nužno kratak osvrt na nabavku životinja za beogradski zoološki vrt, skrenula pažnju na jedan od problema sa kojima sam se suočila radeći ovo istraživanje. Naime, akademsko pisanje o zoološkim vrtovima u društvenim i humanističkim disciplinama je retko, što je ranije u tekstu već etablirano. Međutim, ono što je poseban problem - i što je uslovalo da u ovom istraživanju igram dvostruku ulogu istoričarke i antropološkinje, jeste i činjenica da se ono istorijskih tekstova i knjiga što govori o zoološkim vrtovima bavi samo njihovim zasnivanjem, mahom početkom 19. veka, sa izuzetkom Hagenbekovog vrta koji je osnovan početkom 20. veka. No, sa izuzetkom kratkih osvrtu na prvobitnu nabavku životinja, i uzgredne opaske o velikim istraživačima 19. veka koji su nazad u maticu slali životinje, ili pak osvrtu na firme poput Hagenbekove koje su se profesionalno bavile nabavkom životinja za zoološke vrtove i cirkuse, nigde nema reči o tome kako su životinje nabavljane, i još važnije, nigde nema reči o tome kako se životinje nabavljaju *danas*. Ono što se može posredno zaključiti jeste da su glavni oblici dobavljanja životinja za zoološke vrtove danas razmena između vrtova, diplomatski darovi (kineska panda diplomatija je ovde dobar primer) i naučne ekspedicije koje donose životinje s namerom da one budu proučavane, gde je izlaganje sekundarno. Pored ovoga, u Srbiji je značajan izvor životinja i zaplena na graničnim prelazima, ali o tome dalje u tekstu. Kupovina je danas gotovo sasvim izobičajena, bar kada je reč o zoološkim vrtovima koji pripadaju EAZA-i.

Kada je reč o zoološkom vrtu u Beogradu, u trenutku svog nastanka on je najveći deo životinja dobio na poklon od građana, firmi, kraljevske porodice, drugih zooloških vrtova u regionu i Evropi, i od stranih državnika. Razmena je u startu bila minimalna, budući da je zbirka bila tek zasnovana nije se imalo šta ni razmenjivati, a sam vrt je neke životinje kupovao. Ono što je značajno jeste i to da su privatna lica poklanjala mahom sitnije životinje koje su se mogle naći u divljini u Jugoslaviji, lovačka društva i gorske uprave su poklanjale divljač, ali i medvede, lisice i vukove, dok su velike firme poput "Politike", kao i imućni pojedinci i kraljevska porodica, poklanjali zaista egzotične životinje poput tigrova, žirafa, nilskih konja i slično. Nažalost, putevi kojima su ovi darodavci dolazili do životinja koje su poklanjali vrtu nisu ostali zabeleženi, a ozbiljnije istraživanje istorijskih podataka o tome prevazilazi okvire ovog rada. Iz ovoga se ipak može zaključiti sledeće: poklanjanje životinja zoološkom vrtu je bilo percipirano kao plemenit i društveno koristan čin, a vrste koje su poklanjane su zavisile od, s jedne strane, pozicije na društvenoj lestvici, a s druge strane

lakoće, odnosno težine, njihovog dobavljanja. Ova dva faktora su svoje izraze dobijala na, opet, dva ključna načina - građani su mahom poklanjali sitnije i bezopasne životinje sa ovog podneblja - ptice ili manje sisare koje su mogli uhvatiti ili pronaći u divljini, lovačka društva i gorske uprave su poklanjale veće i opasnije životinje ili krupnu divljač koja je mogla da se nađe u ovim krajevima, ali za čije hvatanje i transport je bilo potrebno više ljudi i razrađena infrastruktura, dok su bogati građani, plemstvo i velika preduzeća poklanjali egzotične životinje za čiju su nabavku i transport bili potrebni novac i uticaj, i često, trgovinske veze koje su omogućavale transport životinja iz udaljenih krajeva do Beograda. Čak i da su kupovane od drugih zooloških vrtova, i zapravo kretale iz Evrope na svoj put ka Beogradu, egzotične životinje, naročito one krupnije poput slonova i žirafa, su iziskivale ogroman trud i veliku količinu novca, budući da su, i pored svojih velikih dimenzija, ove životinje poslovično osetljive i zahtevaju posebnu negu, naročito u putu.

Ako je period pre Drugog svetskog rata bio obeležen poklanjanjem životinja, period posle rata, naročito od 1945. - 1948. kada se na čelu vrta nalazio Ante Tadić, bio je obeležen svojevrsnom "daj šta daš" politikom nabavke. Zaposleni u vrtu (uključujući i nemačke ratne zarobljenike koji su radili na obnovi infrastrukture) su donosili različite životinje, mahom ptice, ali i kornjače, a Bojović (2010, 66-68) piše i o prvim kamilama koje su vrt pristigle posle rata. Njih dvojicu (Boška i Rigu) je u Beogradu nakon oslobođenja ostavila Crvena Armija, ovde su "rashodovani", nakon što su u bici za Staljingrad vukli vojne topove²⁰⁹ i zajedno sa vojskom potom stigli do Beograda. Još jedan živopisan primer iz ovog perioda je slepa medvedica Žaneta, o kojoj u svom dnevniku, u unosu od 15. maja 1946., Ante Tadić piše:

"Danilo Marinković, Ciganin - mečkar, iz sela Meškovca poklonio medvedicu Žanetu. Zna da vozi bicikl, da salutira i da se rukuje. Stara je 14 godina. Rodom iz Francuske. Doneta je kada je imala tri meseca i Cigani su je odnegovali na cucli. Tvrdi da je ovo sestra sadašnje naše Božane s kojom je sada u istom kavezu. Odmah je ušla u vodu i praćakala se" (Bojović 2010, 62).

Tri meseca kasnije, vlasnik se vratio i tražio Žanetu nazad, vraćena mu je, ali mu je vrt naplatio hranu i smeštaj.

²⁰⁹ U muzeju pri Fakultetu veterinarske medicine u Beogradu postoje artikulisani kompletni skeleti dva konja i jedne kamile. Konji koji su izloženi su prešli Albaniju, dok o kamilama ne postoje podaci. Moja pretpostavka je da je kamila jedna od ove dve koje su vukle topove preko pola sveta u borbi protiv nacista, i da je njeno izlaganje u muzeju bio način da joj se posthumno oduži za vojnu službu.

Sa stabilizacijom uslova, razmena postaje sve češći način dobavljanja životinja za vrt. Uopšte, u Evropi posle Drugog svetskog rata razmena životinja među vrtovima polako preuzima primat, s jedne strane zato što nakon ratne devastacije nedostaje sredstava i infrastrukture za drugačiju nabavku (što će se ubrzo promeniti), a s druge i zato što su zbirke desetkovane usled gladi, a svakome je manje-više, preostalo nešto drugo. U Beogradu, neke životinje se i dalje kupuju, što od lovaca što od drugih zooloških vrtova, a Ante Tadić uspeva da uspostavi kontakt sa jednom češkom firmom za nabavku životinja i razmenjuje jedinke sa vrtovima koji će, nakon raskola Tito-Staljin, ostati s druge strane Gvozdene zavese.

Zoološki vrt u Beogradu je od kraja pedesetih do sredine sedamdesetih uživao u relativnom blagostanju. Bojović (2010, 72-90) navodi da je ovaj period bio obeležen administrativnim upravljanjem i postavljanjem partijskih ljudi na pozicije u vrtu, te nepotizmom i stvaranjem klanova, što je oštetilo vrt na različite načine. S druge strane, sredstva su uvek nedostajala, a situaciji nije pomagalo ni to što je Savezni sekretarijat za spoljnu trgovinu prvenstveno odobravao razmenu između jugoslovenskih zooloških vrtova i na tome insistirao, tako da je bilo gotovo nemoguće razmeniti životinje sa vrtovima u inostranstvu. Kako Bojović piše, upravnik vrta Milorad Medenica (inače upravnik sa najdužim stažem, koji se na čelu vrta nalazio skoro 30 godina od 1952. do 1981.), šezdesetih godina uspeva da izdejstvuje devizna sredstva za nabavku novih životinja i tokom 1967. godine nabavlja žirafe, zebre, crne pantere, pingvine, bizone, pume i kalifornijske foke (Bojović 2010, 81-82). A godine 1970. zoološki vrt u Beogradu je po prvi put u svojoj posleratnoj istoriji dostigao broj životinja koji je imao pre nemačkog bombardovanja 1941. (Bojović 2010, 84). Bilo kako bilo, životinje su se u vrtu razmnožavale, fond je dopunjavan kupovinom i razmenom između jugoslovenskih vrtova i ponekad saradnjom sa vrtovima u inostranstvu - ranije je pomenuto kako su crne rode koje se gnezde samo u Srbiji bile vrlo egzotičan i tražen eksponat za evropske vrtove, i razmenjivane su za najrazličitije životinje - a s vremena na vreme je zbirka dopunjavana poklonima Maršala Tita. Uopšte, Titov uticaj i veze sa afričkim i azijskim zemljama, kao i njegova državnička putovanja (o čemu više u: Krstić 2010) neretko su rezultirala obogaćivanjem fonda jugoslovenskih zooloških vrtova (kao i njegovom privatnom menažerijom na Brionima). Možda najvažniji Titov poklon beogradskom vrtu su bila dva indijska slona Tisa i Mita koje je Tito 1955. godine doneo sa putovanja u Indiju i Burmu i poklonio vrtu. Tisa i Mita su bili omiljeni među publikom, i na svet su tokom godina doneli nekoliko potomaka, što je bila posebna atrakcija u vrtu.

Međutim, situacija u vrtu je bila daleko od idealne, a birokratska zapetljancija sa statusom vrta je nastavljala da ometa njegovo funkcionisanje. Kako Bojović piše:

"No, muke sa skućenim prostorom i smeštajem nisu bile jedine. Do 1960. godine Zoološki vrt je nabavljao nove životinje uglavnom putem trampe i poklona. Kasnije, životario je na taj način što je sopstvena dinarska sredstva menjao za devize i sam kupovao. A onda je, u drugoj polovini sedamdesetih godina, doveden u sasvim apsurdnu situaciju - našao se pod udarom deviznog reciprociteta. Neko se dosetio i svrstao ga pod tadašnji Zakon o deviznom poslovanju, izjednačivši ga na taj način sa spoljnotrgovinskim preduzećima. Posledica ovog restriktionog zahvata je bila ta da Zoološki vrt više nije mogao da uveze nijednu životinju jer nije ostvarivao odgovarajuća devizna sredstva izvozom!²¹⁰ Uzalud je upravnik Medenica isticao da ima novca za kupovinu životinja koje su nedostajale, zakon je zakon i morao se poštovati" (Bojović 2010, 89).

Napisi iz domaće štampe od kraja sedamdesetih i s početka osamdesetih godina svedoče o sve gorjoj situaciji u vrtu - pored nedostatka životinja, sada na videlo izbija dotrajalost kaveza i nepodesni uslovi života u kojima su životinje u vrtu boravile. Sve više životinja je umiralo, a 1982. godine se dogodilo da usred dana, 15. juna dok je vrt bio pun ljudi, leopard pobegne iz kaveza. Niko od posetilaca nije bio povređen, ali je leopard zaklao jednu lamu pre nego što je savladan i vraćen u kavez. Ovo se drastično odrazilo na poslovanje vrta, i posećenost je opala čime su se i sredstva smanjila (Bojović 2010, 109-116). No, možda najteži udarac - i bezmalo diplomatski skandal - vrt je doživeo 1984. godine. Naime, još krajem sedamdesetih godina u redakciji časopisa "Ilustrovana Politika" se došlo na ideju da se za beogradski vrt nabavi nosorog. Ove životinje su na međunarodnom tržištu jako skupe, tako da je ovaj plan godinama odlagan, ali su se u septembru 1984. godine u njegovu realizaciju, pored *Ilustrovane Politike* uključila i velika preduzeća poput *Energoprojekta* i *Jugoagenta*, kao i Skupština grada, Vojska Jugoslavije i brojne druge radne organizacije. Budući da je bilo jasno da Zoološki vrt grada Beograda nema novca da nosoroga nabavi na tržištu, tadašnji jugoslovenski ambasador u Zimbabveu, prirodnom staništu crnih nosoroga, je zamoljen da izdejstvuje povoljniju cenu "na izvorištu". Kako Bojović piše:

"Na predlog Ministarstva prirodnih bogatstava i turizma Republike Zimbabve, a u cilju kulturne saradnje i jačanja prijateljstva između dve zemlje, premijer Robert Mugabe lično je odlučio da se

²¹⁰ Pretpostavljam da je ovo jedan od činilaca koji su doveli do današnjeg stanja u kome životinje u vrtovima nemaju knjigovodstvenu vrednost - o čemu će biti više reči u narednom poglavlju.

Jugoslaviji, odnosno Beogradu poklone dva crna nosoroga, mužjak i ženka. Da to bude par, nalagali su propisi Međunarodne konvencije o zaštiti retkih vrsta". (Bojović 2010, 116).

Uhvaćeni u prirodi, Solidariti i Lajza-Džejn, koje su kasnije deca Jugoslavije prekrstila u Zimbu i Zimba, stigli su u Beograd u septembru 1984. godine. Zimbo je poživio do početka novembra kada se zaletio i udario glavom u oštru ogradu skućenog prostora u kome su nosorozi boravili u "karantinu"²¹¹ i ostao na mestu mrtav. Dva meseca kasnije Zimba ga je sledila - uginula je od zapaljenja pluća i ciroze jetre.²¹² Ovaj debakl je bio posledica lošeg upravljanja vrtom i činjenice da se iz vrta insistiralo na tome da je sve spremno za dolazak nosoroga, iako to ni približno nije bio slučaj, i u sprezi sa uginućima koja su usledila, zapečatio je sudbinu upravnika Radivoja Tričkovića. Početak 1985. godine obeležio je još niz smrti životinja. List *Politika* tako u izdanju od 9. marta 1985. piše:

"Pre dva dana u Zoološkom vrtu je uginuo nilski konj. Time je proširen spisak životinja koje su u poslednje vreme stradale iza ograde Zoo-kuće na Kalemegdanu. Prethodna žrtva nedavno je bila ženka nosoroga, a nekoliko meseci ranije, kao što je poznato, uginuo je i mužjak. Kraj prošle godine bio je koban i za dva tigra. Jedan je izvukao *deblji kraj* u borbi sa jaguarom, koji ga je jednostavno - pojeo. Drugi tigar je *nezgodno* skočio uvis pa mu je glava ostala prikleštena među rešetkama. Čuvar je naišao dok je divlja mačka bila živa, ali njegovo spasavanje svelo se na povlačenje obarača na pušci". (Bojović 2010, 124).

U septembru 1986. posle brojnih peripetija, na mesto upravnika Zoološkog vrta grada Beograda dolazi Vukosav - Vuk Bojović, magistar vajarstva. Njegovo službovanje na mestu direktora od 1986. do 2014. obeleženo je brojnim uspesima, ali kontroverzama, za koje u ovom radu nema mesta. Međutim, glede nabavke životinja, Bojović je sledio već utabanu stazu poklona i trampe (na kraju svoje monografije daje spisak donatora životinja, 660-661), uz povremene kupovine. No, za njegovog upravničkog vakt u vrt su došle (i kroz njega

²¹¹ Karantin je trebalo da traje dve nedelje, međutim ni nekoliko meseci kasnije, nosorozi nisu dobili volijeru kakva im je bila potrebna, i živeli su u maloj prostoriji, bez ventilacije i mogućnosti adekvatnog čišćenja.

²¹² Kako su mi objasnili timaritelji u Zoo Paliću, ciroza jetre je čest problem kod životinja u zoološkim vrtovima. Koliko sam razumela, problem je u neadekvatnoj ishrani, odnosno u činjenici da biljna hrana koja se daje životinjama u zatočeništvu - posebno voće - a koja je zapravo sačinjena od domestikovanih vrsta bilja koje je adaptirano ljudskoj ishrani, sadrži mnogo više šećera a mnogo manje vitamina nego što je to slučaj sa biljkama koje životinje jedu u divljini. Ovo, u sprezi sa nemogućnošću velikog broja vrsta da adekvatno metabolišu šećer, kao i još uvek nedovoljnom poznavanju efekata veštačke ishrane na jединke u zatočeništvu na globalnom nivou, često kod životinja stvara probleme sa jetrom, i ponekad, nažalost, izaziva smrt.

prošle) najrazličitije životinje, ponekad dubioznog porekla, a ponekad i izravno tragičnog. Sam Bojović nikada nije krio svoje nacionalističke inklinacije, te je tako 1991. godine iz SAO Krajine dopremljen medvedić Knindža kojeg je vojska pronašla u plitvičkim šumama i proglasila svojom maskotom (Bojović 2010, 303). Knindža je postao atrakcija vrta i pravi *zoo pet*. A njegovo dopremanje i izlaganje je bilo "marketinška akcija" koja je trebalo da skrene pažnju sa nedostatka kapije na ulazu vrta, budući da je stara srušena, a saglasnost Zavoda za zaštitu spomenika kulture grada Beograda za izgradnju nove izostajala. Pored ovoga, zanimljiv je i dokumentarac *Ape trade*²¹³ (1991) snimljen u produkciji BBC-a i *National Geographic* kanala u sklopu serijala "Inside story", u kome je Bojović imenovan kao jedan od učesnika krijumčarskog kruga koji je 6 orangutana početkom devedesetih prebacivao iz Bangkoka do Rusije. Dva od tih 6 su, prema svedočenju Milke Knežević Ivašković, bivše radnice vrta, bez papira i jasnog porekla, ostala u beogradskom vrtu. Značajno je i da Bojović nije prezao od nabavke životinja uhvaćenih u divljini, iako je to, osim u vrlo iznimnim slučajevima, mahom praksa koja je (kao i kupovina) izobičajena u zoološkim vrtovima od sedamdesetih godina.

Bilo kako bilo, nabavljanje životinja za Zoološki vrt grada Beograda je, manje ili više, sledilo matricu po kojoj su se životinje nabavljale za druge vrtove u svetu, sa nekim važnim izuzecima ili razlikama: pored toga što je praksa kupovine životinja i praksa nabavke životinja iz divljine (a bez uključenja u međunarodne programe razmnožavanja i zaštite ugroženih vrsta) daleko nadživela ove prakse u drugim evropskim i svetskim vrtovima, beogradski vrt nikada nije imao naučno-istraživačko odeljenje (napori u pravcu njegovog transformisanja u naučnu instituciju su se svodili na organizovanje neobaveznih predavanja za zainteresovane, stručnih praksi za studente biologije i veterine koje su naglo prestale usled Bojovićeve svađe sa naučnim radnicima, ili kratkih lekcija o životinjama za decu školskog uzrasta koja bi grupno posećivala vrt), što je, u paru sa njegovim specifičnostima iznetim u odeljku o diskursu, te njegovom nekolonijalnom pozicijom, uslovalo da nikada ne organizuje ekspedicije koje bi dopremale nove vrste zarad istraživanja. Pored toga, opet, budući da Srbija nije bila kolonijalna sila, te imajući u vidu da je vrt u Beogradu nastao sa više od 100 godina zakašnjenja u odnosu na druge velike evropske vrtove, i shodno tome bio zasnovan na premisama o neobaveznom učenju i zabavi, nasuprot naučnom istraživanju, izostajali su i

²¹³ Dokumentarac je u delovima dostupan na youtube-u: <https://www.youtube.com/watch?v=pw77fR7BxVs&list=PL7BAD166BEB4A02CD> (1.12.2016.)

različiti folklorni heroji u tipu "Great white hunter" koji bi sa svojih avantura u divljim i neistraženim krajevima donosili zveri da zasene publiku kod kuće. Umesto toga, životinje su za zoološki vrt u Beogradu dobavljane "pešice", entuzijastično hvatane po lokalnim seoskim atarima i šumama, ili nabavljane putem ličnih ili trgovinskih, a kasnije i diplomatskih veza uglednih pojedinaca i čelnih ljudi države. U tom pogledu, egzotične životinje - one koje se nisu mogle naći u domaćoj prirodi - svedočile su o *povezanostima*, i svakako, moći onih koji su ih dobavljali i izlagali. Za razliku od, na primer, zoološkog vrta u Londonu, koji je u svojoj srži u početku sadržavao prilično klasno isključivu ideju o tome ko treba da dolazi u zoološki vrt, ili vrta u Parizu, koji je, iako je izrastao iz Revolucije, u početku počivao na naumu da služi naučnom izučavanju živih životinja, vrt u Beogradu je od samog početka nosio pečat *kosmopolitskog diktuma*, u smislu da je utelovljavao paternalistički odnos države prema njenim građanima i vršio rad stvaranja nacionalnog jedinstva i izgradnje nacije, kroz nuđenje svojim građanima prilike za potrošnju (slobodnog vremena) i rasonodu nalik onima koje su bile dostupne građanima (mitske) Evrope. Posle Drugog svetskog rata, nabavka životinja je stagnirala, a akcenat je (posebno posle raskola Tito-Staljin) bio na razmeni životinja između jugoslovenskih vrtova (u Zagrebu, Skoplju, Sarajevu, Ljubljani, Rijeci, na Brionima itd). Kada to nije bio slučaj, egzotične životinje (sve do kamila koje je posle Samita Nesvrstanih u Beogradu 1989. zoološkom vrtu poklonio Moamer Gadafi) su u vrt pristizale kao pokloni (ili potomci poklona drugim vrtovima u Jugoslaviji) koje je Josip Broz dobijao od stranih državnika na svojim putovanjima. Životinje u vrtovima su tako *bile moguće* zahvaljujući čvrstim vezama između jugoslovenskih republika, a zatim i vezama prijateljstva i saradnje koje je SFR Jugoslavija, zahvaljujući svom predsedniku Josipu Brozu Titu, uspostavljala i održavala sa drugim, po pravilu udaljenim i za ovdašnju percepciju egzotičnim, zemljama. Važno je, međutim, napomenuti da se, za razliku od svih ostalih zooloških vrtova u zemlji, jedino beogradski izdržavao isključivo od sopstvenih sredstava, tako da je novac bio konstantan problem u posleratnom periodu. Ovo je počelo posebno da dolazi do izražaja krajem sedamdesetih i početkom osamdesetih godina, kada su volijere koje su za životinje izgrađene posle rata - a potom slabo održavane usled nedostatka novca i radne snage - počele ozbiljno i opasno da propadaju, što je rezultiralo problemima sa održavanjem higijene, prokišnjavanjem, vlagom i hladnoćom, i bekstvima životinja iz kaveza. Poslednjih 30 godina funkcionisanja vrta je u pogledu nabavke novih životinja ostalo u senci sankcija, sveopšte ekonomske krize i ratova devedesetih, ali je bilo obeleženo i dubioznim nabavkama životinja poput orangutana, a potom i prikupljanjem belih jedinki različitih vrsta sumnjive

reproduktivne vrednosti i porekla, čija je bezmalo jedina uloga bila da budu atrakcija za posetioce, na tragu predmodernih menažerija. Trend gomilanja atraktivnih sadržaja, uprkos i dan danas katastrofalno lošem stanju u vrtu, se nastavlja sa najavljenim otvaranjem pingvinarijuma za čije finansiranje se direktno zauzeo gradonačelnik Beograda, bugarski hotelijer, stručnjak za menadžment, i veliki poznavalac zooloških vrtova dr Siniša Mali.

4. *Pitanje publike.* Kada je reč o publici zoološkog vrta u Beogradu, ona se menjala kako se grad razvijao, ali je vrt uvek bio namenjen prvenstveno građanima Beograda i njegovim eventualnim posetiocima. On je u izvesnom smislu uklopljen u atrakciju Kalemegdana - o tome govori i prisustvo luna parka odmah preko puta vrta, što svedoči o tome da je danas pre svega namenjen deci i omladini. Ovo, međutim, nije uvek bio slučaj sa zoološkim vrtovima u svetu - ova transformacija je nastupila tokom 20. veka i posebno posle Drugog svetskog rata, sa usponom masovne kulture i sa promenom koncepta *detinjstva* na globalnom nivou. Što se tiče samog Zoološkog vrta grada Beograda, njegovi osnivači su od samog početka potencirali decu i omladinu kao važan segment publike vrta, s tim da se uzrast te željene publike vremenom smanjivao, kako se narativ vrta menjao. Ovo, svakako, ima veze i sa ekonomskim aspektom problematike, budući da su školske posete vrtu važan izvor prihoda, a škole koje dovode svoje đake su uglavnom osnovne škole.²¹⁴

U svakom slučaju, kako je ranije napomenuto, Zoološki vrt grada Beograda je u različitim periodima svog postojanja imao igralište za decu, klizalište, bob stazu, i kupalište, a danas je deci dostupno jahanje ponija, kao i "bebi zoo vrt" u kojem mogu da interreaguju sa različitim domaćim životinjama i mladuncima divljih životinja iz vrta. Međutim, iako su deca deklarativno glavni potrošači sadržaja koje na globalnom nivou nude zoološki vrtovi, ove institucije privlače publiku svih uzrasta, nacionalnosti, nivoa obrazovanja i ekonomskog statusa,²¹⁵ što je posebno evidentno najposećenijeg dana u godini - 1. maja. Sama sam tri godine zaredom za 1. maj odlazila u beogradski vrt, i pored velike gužve, i primetila sam da je dobar deo posetilaca tog dana u Beograd dolazio iz unutrašnjosti, te da im je poseta zoološkom vrtu figurirala kao važan aspekt "proslave" Prvog maja i u izvesnom smislu bila odraz u ogledalu prvomajskog uranka u prirodi koji praktikuje gradsko stanovništvo.

²¹⁴ Zato što je tinejdžere - što zaključujem na osnovu 12 godina rada sa tinejdžerima u akademskom okruženju - nemoguće naterati da sa školom idu bilo gde osim na ekskurziju.

²¹⁵ S tim da je, kako su mi sugerisale prijateljice koje imaju malu decu, postalo jako skupo ići u zoološki vrt, tako da danas dolazi do izvesnog klasnog raslojavanja publike.

Zapravo se i nema mnogo reći o publici beogradskog zoološkog vrta, pre svega zato što je njegova misija ostala manje-više dosledna od njegovog nastanka do danas, i iako se njegov diskurs menjao, nikada nije previše izlazio iz okvira jedne gradske institucije koja je zamišljena da zabavi i, kada je to moguće, obrazuje populaciju. Ono što se jeste menjalo jesu bile životinje i načini njihovog pribavljanja, kao i društvenopolitički kontekst države. U tom smislu su primetne nekada postepene a nekada nagle promene u onome što vrt nudi svojoj publici - ako je u početku to bila matrica za ljubav prema svim živim stvorovima, koja je razorena Drugim svetskim ratom, posle rata je to bila ideja o učenju o životinjama, i čak njihovom naučnom izučavanju, da bi se vremenom svela na ideju manje-više puke zabave i konzumacije kurioziteta u vidu belih životinja različitih vrsta.

4.3.2 Zoološki vrt na Paliću

Podatke koje ću koristiti u ovom odeljku sam prikupila tokom svog terenskog istraživanja u Zoo Paliću u novembru 2015. godine.²¹⁶ Nažalost, zoološki vrt na Paliću nema publikaciju analognu Bojovićevoj monografiji o beogradskom vrtu, a dobar deo dokumentacije vrta je uništen prilikom renoviranja upravne zgrade. Ovde ću zato koristiti podatke dobijene od kazivača, kao i podatke dostupne na zvaničnom veb sajtu vrta.

Kratki odeljak "o nama"²¹⁷ na sajtu vrta kaže sledeće:

"Ustanova Zoološki vrt Palić je osnovana 31.05.1950.godine. Osnivač ustanove je grad Subotica. Nalazi se na samom severu Srbije, u neposrednoj blizini jezera Palić. Površina na kojoj se prostire iznosi 15 hektara i sastoji se iz 10 ha kultivisanog parkovskog prostora koje je dostupno posetiocima, dok je 5 ha poljoprivredno i šumsko zemljište.

Osnovna delatnost ustanove je: zoologija, botanika, obrazovanje i kultura, zaštita ugroženih vrsta biljaka i životinja, turizam i razonoda. Raspolaze sa više od 150 životinjskih vrsta koje su smeštene u pedesetak volijera i objekata, dok se u Prihvatištu za životinje nalazi preko 800 jedinki.

²¹⁶ Ovom prilikom bih se, još jednom, zahvalila gospodinu Petru Saviću, direktoru Zoo Palića, i mom dragom prijatelju Kristijanu Ovariju, biologu u palićkom vrtu, kao i svim zaposlenima na gostoprimstvu i nesebičnoj pomoći koju su mi pružili prilikom ovog istraživanja. Posebno hvala svim timariteljima koji su strpljivo odgovarali na moja pitanja i puštali me da ih pratim po vrtu i zapitkujem dok su vredno radili svoj posao. Bez ljubaznosti, pomoći i solidarnosti ovih ljudi moje istraživanje ne bi bilo moguće.

²¹⁷ Na internetu: <http://www.zoopalic.co.rs/istorija.html> (3.12.2016.)

U sklopu ZOO vrta je i botanička baština vrta koja predstavlja zbirku mnogih autohtonih vrsta, kao i netipičnih lišćara i četinara i više desetina hiljada sadnica sezonskih cvetnica sopstvene proizvodnje. Ponudu Zoološkog vrta upotpunjuju izložbe slika, skulptura, radionice, seminari, stručni sastanci i konferencije. Godišnje nas poseti preko 150.000 posetilaca iz zemlje i inostranstva. Zoološki vrt Palić je otvoren 365 dana u godini.

Od osamdesetih godina prošlog veka ZOO vrt funkcioniše i kao pedagoška ustanova u koju đaci organizovano dolaze u posetu. Tom prilikom za osnovce se organizuju edukativne radionice i stručna predavanja, dok srednjoškolci i studenti dolaze na stručnu praksu i volontiranje."

Ovaj šturi kratki istorijat i opis vrta je pojednostavljena verzija informacija koje sam dobila na terenu (i ne poklapa se sasvim sa njima, no to je i očekivano uzevši u obzir da je sajt vrta, sudeći po dizajnu, zapravo namenjen deci).

Što se tiče samih podataka koji će ovde biti upotrebljeni, oni su nužno parcijalni - odnosno nisu istorijski detaljni na način na koji su to bili podaci o beogradskom vrtu, ali smatram da to neće predstavljati problem za interpretaciju budući da Palićki vrt u prošlosti nije prolazio kroz turbulentne promene kroz kakve je prolazio beogradski, te da su ozbiljnije promene u vrtu počele da se odvijaju u poslednjih desetak godina. U tom smislu je građa koju sam prikupila etnografski dragocena jer govori o promenama dok se odvijaju.

1. *Pitanje osnivača.* Zoološki vrt na Paliću je osnovan 1949. godine (tada je bila osnivačka skupština), a otvoren 1. maja 1950. godine.²¹⁸ Osnivač vrta je gradska uprava grada Subotice, a vrt je registrovan kao ustanova kulture i potpada pod Sekretarijat društvenih delatnosti u gradskoj upravi grada Subotice. Vrt se finansira delom od sopstvenih prihoda - od ulaznica - a delom iz budžeta grada. Vrt je u pravnom smislu indirektni budžetski korisnik, što u praksi znači da mu, preko Sekretarijata društvenih delatnosti na godišnjem nivou bivaju dodeljena određena sredstva - kako mi je objasnila pravnica zaposlena u vrtu na mestu poslovnog sekretara, unazad nekoliko godina sredstva kojima vrt raspolaže na godišnjem nivou iznose oko 80 miliona dinara, od čega približno polovina dolazi iz budžeta grada a polovina od sopstvenih sredstava.²¹⁹

²¹⁸ Ovde se podaci koje sam dobila na terenu kose sa onime što piše na veb sajtu vrta, ali prema kazivanju mojih ispitanika 1. Maj je važan dan za vrt, i ima smisla da je vrt otvoren za praznik. Kao i u slučaju beogradskog vrta, Prvi Maj je na Paliću najposećeniji dan u godini.

²¹⁹ Ozbiljniji i detaljniji uvid u način funkcionisanja zoološkog vrta na Paliću ponudiću u narednom poglavlju.

Iako palićkom vrtu nedostaje monografija poput one koju je Vuk Bojović priredio o Zoološkom vrtu grada Beograda, tokom godina Palić jeste izdavao različite publikacije, od kojih je jedna, izdata 1974. godine povodom 25 godina rada vrta, dospela do mene ljubaznošću zaposlenih u vrtu.²²⁰ U ovoj knjižici postoji poglavlje pod nazivom "25 godina entuzijazma i radnih uspeha" u kojem se ukratko govori o osnivanju Zoo Palića. Ovde ću izneti nekoliko pasusa iz ovog poglavlja koji su važni za proces osnivanja vrta:

"Ideja o osnivanju Zoološkog vrta na Paliću, nije vremenski mnogo starija od dana njegovog postanka. Decembra meseca 1948, grupi društveno-političkih radnika prvi su je izložili tadašnji sekretar Gradskog odbora i Opštinskog komiteta Milan Martinović - Metalac i predsednik Gradskog odbora Marko Bačlija, a krajem 1949. godine Zoološki vrt na Paliću obeležio je završetak radova na ključnim objektima, koji su obuhvatili prostor od 2 hektara. Tada su, naime, već bili postavljeni kavezi za vukove, lisice, jazavce, papagaje, orlove i druge ptice, a završen je i paviljon za majmune...

Ovako kratak vremenski period od ideje do njene realizacije, govori o tome da su inicijatori ovog poduhvata uložili maksimum napora kako bi Zoološki vrt na Paliću postao što pre stvarnost. Povod za izgradnju vrta bio je već tada - afirmisati u turističkom smislu još više poznato letovalište...

Prvi put, zvanično, o osnivanju Zoološkog vrta govorilo se 4. aprila 1949. godine, kada je Gradska skupština prihvatila u celosti plan koji je izložio Kosta Medaković. Već sutradan, 5. aprila, počelo je uređenje površina i nabavka eksponata...

Iako je prva faza radova završena krajem septembra 1949. godine, (uređena su 2 hektara od ukupno 20 hektara raspoloživih površina), već oktobra meseca pristupilo se realizaciji planova druge etape. Konačno posle nešto više od godinu dana 11. jula 1950. godine, Gradski narodni odbor rešenjem 25942 i zvanično potvrđuje da je "osnovan zoološki vrt na Paliću". Iako je već septembra 1949. godine Zoološki vrt otvoren za posetioce, zvanično ova formalnost obavljena je 1. maja 1950. godine, u prisustvu predstavnika društveno-političkih organizacija, poslovnih partnera i većeg broja građana" (Andrečković ur. 1974).

Ono na šta je značajno skrenuti pažnju glede gornjih pasusa jeste, pre svega, činjenica da je ideja za osnivanje zoološkog vrta potekla od gradskih vlasti odnosno individua na visokim položajima u okviru vlasti. Pored toga, kao i u slučaju beogradskog vrta, period od ideje do

²²⁰ Publikacija je dvojezična, na srpskohrvatskom i mađarskom jeziku, objavljena za priliku svečane proslave 25 godina rada. Predsednik odbora za proslavu je bio izvesni Đeno Andrečković, koji je pretpostavljam, bio i urednik publikacije, budući da na samoj knjižici ne postoje podaci o autoru niti paginacija, dok na ime godine i izdavača stoji samo GZ "Panonija" Subotica 74.

realizacije je bio relativno kratak, što svedoči o postojanju političke volje da se zasnuje zbirka životinja, s tom razlikom da je kao povod za osnivanje vrta na Paliću eksplicitno navedena afirmacija Palića kao letovališta. U tom smislu, ideja turizma se pojavljuje kao značajna u osnivanju vrta na način na koji nije postojala u slučaju Beograda.

Nasuprot zvaničnom jeziku publikacije nastale da se ovekoveči 25 godina rada vrta, jedan od mojih kazivača ovako govori o osnivanju Zoo Palića:

"Faktički zoološki vrt na Paliću je osnovan tu negde 1949. godine, zapravo oko toga još uvek idu diskusije tačno kad je osnovan, zato što je on nešto... četrdesete je bila osnivačka skupština, međutim, mi smo zapravo kapije otvorili za prvi maj 1950. Pa je nama taj Prvi maj i simbolički (...) upravo sa tog rođendanskog aspekta značajan. E sad, originalna zamisao zoološkog vrta jeste bila jedan parkovski prostor koji se nalazi na oko 2 hektara površine, i koji je park u koga su životinje umetnute kao deo dekora".²²¹

Međutim, ova ideja se kasnije razvijala tako da zoološki vrt danas, kao što je ranije napomenuto, zauzima oko 15 hektara,²²² od čega je 10 hektara dostupno posetiocima, a 5 hektara su šumsko i poljoprivredno zemljište (na kome vrt uzgaja kukuruz za potrebe ishrane biljojeda u zbirci).

U drugom intervjuu, isti ispitanik o razvoju vrta od prvobitne ideje kaže sledeće:

"E sad, priča je zanimljiva. Naime, dotični gospodin Marko (Bačlija) koji je bio nekad neki partijski funkcioner je nešto bio u Zagrebu, tad je još Jugoslavija tadašnja imala 3 velika grada, to su bili Beograd, Zagreb i Subotica. Mislim sa tadašnjih 100 hiljada stanovnika smo bili veliki impakt faktor. I ovaj, bila je tu neka priča, Subotica je tad bila velegrad, pa šta ima ima ovo, ima ono, a šta nema i na kraju dođu do zaključka da nema zoološki vrt. Pa eto mogli bi oni da naprave tu jedan zoološki vrt da se ima. I onda je njega tadašnji direktor zagrebačkog zoološkog vrta poveo po zoološkom vrtu da vidi šta bi on hteo da Zagreb njima tako pokloni, on se zalepio za medveda, eto on bi voleo medveda. I ovi su mu dali velikodušno medveda. Naravno i objasnili su mu šta kako, nije to tako teško, treba malo gvožđe, čelik, beton i izgrađen je taj prvi objekat za medvede tamo blizu ulaza, tako da je to najstariji

²²¹ Ovo je u skladu sa prvobitnom (isključivo) turističkom namenom vrta.

²²² Iz publikacije se vidi da je u vreme osnivanja vrta raspoloživi prostor bio 20 hektara, nisam uspela da otkrijem šta se dogodilo sa preostalim 5 hektara zemlje.

objekat. E sad naravno, nepuno posle toga kreće je li druga priča tako da tu dolazi Kosta Medaković²²³ faktički kao prvi autentični direktor zoološkog vrta..."

I dalje:

"E sad ideja vrta se faktički od Koste Medakovića naovamo širila, razvijala, zato što su dodavane nove parcele na postojeći park i proširivana je zbirka. Kosta Medaković je tu uradio okosnicu zoološkog vrta..."

Ono što dalje sledi je narativ o tome kako su pribavljane životinje za zbirku (pokloni i razmena - o čemu više u posebnom odeljku), ali i kako se Zoo Palić uobličio u vrt koji je potencirao izlaganje životinja u što prirodnijim uslovima, i, važnije, kao vrt koji nije toliko polagao na uslovno rečeno kvantitet koliko na kvalitet. U tom smislu, pored snažnog akcenta na edukaciji koji je u vrtu prisutan od kraja sedamdesetih godina 20. veka²²⁴ - a koji je prema rečima mog kazivača uveo tadašnji direktor Ignacije Tonković, palički vrt je specifičan i po tome što zbirka nije dopunjavana po svaku cenu, životinje nisu kupovane, i po tome što je broj jedinki i, posebno, vrsta, održavan u racionalnim okvirima - insistiralo se na tome da životinje treba da imaju dovoljno prostora i operisalo se u okvirima očekivanih novčanih sredstava. Pored toga, vrt raspolaže posebnim prostorijama namenjenim za predavanja i edukaciju, od manjih učionica u kojima deca školskog uzrasta uče o životinjama i pohađaju različite radionice u okviru vrta, do velike konferencijske sale u kojoj se, pored stručnih predavanja za studente i učenike Veterinarske škole, organizuju i stručni seminari, konferencije, predavanja i drugi sadržaji od značaja kako za zoološki vrt, tako i u širem smislu za dobrobit životinja, očuvanje prirode i druga pitanja. Ovo je važan aspekt delatnosti Zoo Palića, a njegov značaj se posebno ogleda u edukaciji stručnog osoblja u zoološkim vrtovima u Srbiji i regionu (dobar primer je skup veterinara zaposlenih u zoološkim vrtovima u Evropi koji je na Paliću održan nešto pre mog terenskog istraživanja).

U kontekstu samog osnivanja vrta, zanimljiv je i podatak koji u publikaciji stoji u vezi sa prostorom na kojem je vrt osnovan:

²²³ Kosta, odnosno Konstantin Medaković je bio prvi direktor zoološkog vrta, i kako se vidi iz publikacije, njegov projektant. Još uvek je bio na funkciji 25 godina od osnivanja vrta.

²²⁴ Usudila bih se da ovde pretpostavim da je ovo nastupilo usled potrebe da se vrt saobrazi poslovanju drugih vrtova u zemlji i svetu, ali i činjenice da Palić kao letovalište jednostavno nije bio dovoljno atraktivan u kontekstu SFR Jugoslavije, te da je bilo važno na neki način konstruktivno iskoristiti već postojeću zbirku.

"Velike dileme, u to vreme, vladale su i u pogledu odabira odgovarajućeg terena, odnosno lokacije Zoološkog vrta. Prvobitni predlog, da vrt bude sastavni deo velikog parka na Paliću nije prihvaćen, iz nekoliko suštinskih razloga. Prvo zato, što je osnivač već tada nagoveštavao ambicije da vrt zauzme prostor na kome se i danas nalazi, uprkos činjenici da je on u to vreme bio ispresecan poljoprivrednim parcelama na kojima su uzgajane pšenica, raž, kukuruz, suncokret, a nalazilo se i nekoliko vinograda i voćnjaka. Teren koji je odabran, najviše je pogodovao zbog toga, što mu je podloga bio pesak vejavac, koji je prirodno kidao biološki lanac parazita, opasnih uzročnika mortaliteta i oboljenja životinja. Sem toga, u pesku vejavcu nisu mogli da se održe razni glodari - takođe prenosnici zaraznih oboljenja. Da je takva odluka bila ispravna, potvrđuje i podatak da je do sada upravo u palićkom zoološkom vrtu, zabeležen najmanji procenat uginuća oboljenja životinja" (Andrečković ur. 1974).

Iako je bilo kakva tvrdnja o najmanjem procentu uginuća ili oboljenja dubiozna iz prostog razloga što ju je vrlo teško proveriti budući da ozbiljnija evidencija u srpskim zoološkim vrtovima nije vođena pre, bezmalo, dvehiljaditih godina, gornji pasus je interesantan zato što kao faktor u odabiru terena za izgradnju zoološkog vrta navodi dobrobit životinja. Svakako, povodi za to ne moraju nužno zaista biti onakvi kakvima se čine - nabavka životinja je teška tako da je njihova dobrobit svakako u interesu vrtova, ali u paru sa činjenicom da je vrt na Paliću građen "od nule", a u kontrastu sa hvalospevima o estetičnosti zasnivanja zbirke egzotičnih životinja unutar zidina kalemegdanske tvrđave, stiče se utisak da je zasnivanje zbirke životinja na Paliću bilo daleko promišljenije i, uslovno rečeno, dalekovidije nego što je to bilo osnivanje zoološkog vrta u Beogradu.

Ukratko, Zoo Palić je osnovan 1949. a zvanično otvoren 1950. godine. Isprva je zamišljen kao parkovski prostor obogaćen životinjskim eksponatima koji je trebalo da učini Palić atraktivnijim letovalištem. Međutim, vrt se vremenom razvijao i adaptirao. Od svog nastanka do danas se sa prvobitnih 2 hektara proširio na 15, a zbirka životinja je vremenom rasla, i od ideje parka sa ukrasnim životinjama, palićki vrt je postao ozbiljan zoološki vrt, i jedini zoološki vrt u Srbiji koji je na putu da postane član Evropske Asocijacije Zooloških vrtova i Akvarijuma - u trenutku mog boravka tamo, vrt je bio u statusu "predpristupnog člana". Inicijalno, vrt je osnovan iz pobuda koje su bile donekle nalik onima koje su dovele do prvobitnog osnivanja beogradskog vrta - Subotici, kao trećem najmnogoljudnijem gradu u SFRJ, je bio potreban svojevrsan "pečat kvaliteta" koji bi je učinio velegradom, a s druge strane, postojala je ideja o turizmu, odnosno ideja o tome da bi zbirka životinja učinila Palić popularni(ji)m letovalištem. Kada je zbirka zasnovana i razvijena, vrt je, kao najveći u tadašnjoj Jugoslaviji (Andrečković 1974) poprimio i važnu edukativnu funkciju za lokalno

stanovništvo. Vrt je registrovan kao ustanova kulture čiji je osnivač grad Subotica, što znači da pored sopstvenih sredstava od ulaznica, raspolaže i novcem koji mu se na godišnjem nivou dodeljuje iz gradskog budžeta. Za razliku od beogradskog vrta koji je inicijalno finansiran na isti način, a posle usled administrativnih i drugih poteškoća prebačen na samostalno finansiranje, vrt na Paliću nije prolazio kroz takve turbulencije, i shodno tome je imao "ležerniju" politiku nabavke i smeštanja životinja. Pored ovoga, važno je istaći i da je u vreme svog nastanka palički vrt pomoć i savete tražio pre svega od zagrebačkog vrta (od kojeg su dobijene i prve životinje za zbirku) a ne beogradskog (koji je u to vreme prolazio težak period rekonstrukcije), što je, rekla bih²²⁵ uslovalo da se stremljenja glede izlaganja životinja ozbiljnije orijentišu ka manjoj zbirci u prirodnijem okruženju, nasuprot većoj zbirci u kojoj životinje životare u manjim, betonskim kavezima. Svakako, moj sud je zasnovan na poseti vrtu 2015. godine, iz kazivanja prijatelja i kolega koji su ga posećivali ranije, kao i praznih starih kaveza koji još uvek nisu porušeni a nalaze se u vrtu i fotografija iz vrta objavljenih u knjižici iz 1974., se da zaključiti da ovo nije bio uvek slučaj. Ali ono što je važno jeste da je Zoo Palić danas posvećen poboljšanju uslova u kojima životinje žive, i kako mi je objašnjeno, rekonstrukciju starih i izgradnju novih volijera za svoje stanovnike radi u skladu sa standardima koje propisuje EAZA, nasuprot, zaista užasnim, zastarelim standardima koji postoje u domaćim propisima - jer, kako stvari stoje, domaći propisi će se samo pooštavati kako bi se uklopili u svetske standarde, posebno zato što je standardizacija zooloških vrtova jedan od zamajaca u mašineriji puta Srbije ka Evropskoj Uniji.²²⁶

2. *Pitanje diskursa.* Kada je reč o javnom diskursu Zoo Palića, u kontekstu ovog rada, opet, treba imati u vidu da istorijski podaci nisu dostupni u onoj razmeri u kojoj je to slučaj sa beogradskim vrtom. U tom smislu, ovde bih ponovo ukazala na poteškoće sa kojima sam se susretala radeći ovo istraživanje - naime, često sam morala da igram ulogu i istoričarke i antropološkinje. Pored toga što je to bilo naporno glede dovijanja za dolaženje do podataka, ukazalo mi je i na jednu ogromnu rupu u društvenim i humanističkim naukama u Srbiji - rupu za koju je, čini mi se, došlo (disciplinarno) vreme da bude popunjena. Stoga bih, nezavisno od sadržine ovog odeljka, ukazala na to da postoji ogromno polje istorije zooloških vrtova kako u Srbiji tako i načelno na prostoru Balkana i Jugoistočne Evrope, koja je sasvim neistražena a koja može sadržati dragocene podatke kako o ljudsko-životinjskim odnosima u

²²⁵ Na osnovu posete zagrebačkom vrtu 2015. godine.

²²⁶ Ovaj aspekt čitave problematike čini izgradnju pingvinarijuma u beogradskom vrtu posebno sumanutom.

prošlosti, tako i o odnosima među ljudima, i posebno državama, koji bi se drugačije možda provukli ispod radara. U tom smislu, ovaj apel - ili možda *vapaj* - treba da posluži tome da, s jedne strane, potcrta interdisciplinarnost polja kojim se bavim, a s druge strane ukaže na dalje pravce istraživanja u okviru polja - posebno na mogućnosti istorijskih istraživanja na ovu temu.²²⁷

Bilo kako bilo, danas je diskurs Zoo Palića prvenstveno usmeren na edukaciju i na ono što se naziva *zoopedagogija*. Kako navodi jedan moj kazivač:

"...Naca²²⁸ je tu uradio veliku stvar zato što je pokrenuo celu priču Evropske asocijacije zooloških vrtova²²⁹ i on je prvi zapravo uveo termin zoopedagogija ovde u Srbiju. Ne samo u Srbiju nego na celo područje ovde. Cela priča zoopedagogije je krenula iz Nemačke i da stvar bude interesantnija, mislim.. kovanica je malo nesretna u pitanju, ali ideja je da se poveže je li pedagogija tj. rad sa decom sa radom u zoološkom vrtu. Međutim, krenulo je to nekom pričom... prvo su tu dolazile neke škole, pa su to bile neke škole u prirodi, pa se to malo razvijalo, onda je ušla jednog trenutka u priču priča s autobusom,²³⁰ pa smo mi posle nekog vremena morali početi da naplaćujemo taj autobus jer kako to već biva, država i grad sve manje investiraju i gledaju da se skinemo sa jaslara jer smo samo trošak. Tako da školski program danas, iz tog nekog vremena kad je krenuo, dobro funkcioniše, što je faktički, sad je sve do maja rasprodati termini i učionice. Godišnje imamo oko 22 hiljade dece, i sad je zanimljiva opet ta priča zoopedagogije što s jedne strane, mi smo taj termin doveli u ove krajeve, ali posle devedesetih godina, kad je krenuo onako veliki pad, ovaj, Mađari su usvojili celu priču i tehniku od nas i sad su oni mnogo dalje otišli..."

Iz iskaza mog kazivača se vidi da je edukativni aspekt važna instanca u Zoo Paliću. Pored ovoga, iz razgovora sa osobom koja je PR vrta i zadužena za organizaciju programa, saznala sam da je poseta škola ključni aspekt funkcionisanja vrta, i da se posete zakazuju gotovo godinu dana unapred - kako mi je kazivačica rekla, već do 15. septembra su svi termini za narednu školsku godinu popunjeni. Pored osnovnih škola iz Subotice (kojih, kako mi je saopšteno ima 28), u vrt dolaze i đaci Veterinarske škole, kao i studenti, ali i ekskurzije iz

²²⁷ Drugim rečima, istoričari na Zapadu se bave ovom problematikom već gotovo 30 godina, dovoljno smo kaskali za njima.

²²⁸ Misli se na Ignacija Tonkovića, nekadašnjeg direktora vrta.

²²⁹ Ovo je nejasno, budući da je EAZA kakva postoji danas osnovana 1992. godine. Vidi: <http://www.eaza.net/about-us/> (3.12.2016.)

²³⁰ Reč je o posebnom autobusu koji prevozi mališane od Subotice do vrta na Paliću. Autobus funkcioniše i danas. s tim da se vožnje zakazuju i prevozi putnike za organizovane posete vrtu.

drugih gradova u Srbiji. Ove školske posete su glavni (i stalni) izvor prihoda od ulaznica za vrt, i shodno tome palički vrt dosta polaže na kvalitetne obrazovne programe za svoje mlade posetioce.

Zanimljivo je, međutim, kako programi zoopedagogije funkcionišu. Naime, iako Palić danas baštini ideju obrazovanja svojih posetilaca - posebno onih najmlađih - o različitim životinjama, a pored toga i o problemima zaštite životne sredine i ekologije - zoopedagogija je, rekla bih, pre usmerena na učenje školskih sadržaja kod dece u drugačijem ambijentu nego na učenje o ekološkim pitanjima. Tako je jedna grupa dece osnovnoškolskog uzrasta (radilo se o deci iz 1. i 3. razreda jedne subotičke osnovne škole) koja su bila u zoološkom vrtu dok sam ja tamo boravila imala program koji je bio organizovan na sledeći način:

Nastavnica koja ih je dovođila u vrt je unapred dostavila predlog o tome šta bi deca trebalo da uče, odnosno o tome šta niko od dece u (mešovitoj) grupi nije ranije slušao, tako da je tema dana bila "kamila". Žena koja je zadužena za rad sa decom u vrtu²³¹ (rad koji, pritom, nije rad direktno sa životinjama, za to su zaduženi timaritelji, biolog ili veterinar vrta) je pripremila power point prezentaciju o kamilama i održala im kratko predavanje. Potom su deca odgledala film u trajanju od oko 15 minuta, o kamilama, a iz produkcije Zoo Palića.²³² Nakon toga je uobičajeno da deca imaju kratak kviz o kamilama (tj. životinjama koje su tema dana), no to se ovom prilikom nije desilo. Posle toga, deca su radila zadatke iz matematike i srpskog jezika koje je nastavnica unapred pripremila, a koji su se na neki način ticali kamila - na primer koliko litara vode kamila može da ponese u svojoj grbi u slučaju matematike, ili koliko puta se reč "kamila" pojavljuje u poslednjoj rečenici kratkog zadatog teksta.

Pored ovoga, organizovane posete vrtu za decu osnovnoškolskog uzrasta mogu uključivati i (kontrolisano) hranjenje životinja, kao i direktan kontakt sa nekim jedinkama koji se odvija pod nadzorom timaritelja. Informantkinja koja mi je pričala primer sa kamilama mi je govorila i o drugačijim primerima gde deca slušaju predavanja o životinjama od timaritelja

²³¹ Ista osoba je i PR vrta, završila je Učiteljski fakultet i zadužena je za one aspekte rada sa decom koji ne uključuju životinje direktno. Mlada žena koja se nalazila na toj poziciji kada sam radila svoje terensko istraživanje je u vrtu bila na zamenu i radila je tek nedelju dana, ali je kao i ostali zaposleni u vrtu dala sve od sebe da mi pomogne i odgovori na moja pitanja.

²³² U fondu vrta postoji veliki broj kratkih edukativnih filmova o različitim životinjama koji su snimani sedamdesetih i osamdesetih godina - ako me sećanje dobro služi, deo filmova je još uvek na VHS-u - za potrebe zoopedagoških predavanja za decu.

pokraj volijera sa životinjama ili čak - o čemu mi je govorila druga informantkinja, inače timariteljka u vrtu - u prisustvu jedinki koje su za to dresirane ili na to habituirane - na primer zmija ili tarantula iz fonda vrta, koje posetioци mogu dodirivati ako žele, a koje timaritelji drže u rukama tokom predavanja.

No, kao što je ranije napomenuto, nisu svi edukativni programi usmereni na najmlađe posetioce vrta. Ovde je značajno napomenuti da ni vrt na Paliću, kao ni vrt u Beogradu (s tim da se može legitimno ustvrditi da je u slučaju Palića ovo bilo izraženije) u svom osnivačkom narativu nije imao ideju o naučnom proučavanju životinja. Kako mi je rekao jedan kazivač na terenu, za to prosto nema uslova u vrtu, ali to jeste nešto čemu Zoo Palić teži. Međutim, nedostatak naučnoistraživačkog rada u vrtu se nadomešta organizacijom stručnih predavanja za studente i učenike Srednje veterinarske škole, kao i organizacijom akademskih konferencija i stručnih seminara za zaposlene u zoološkim vrtovima u Srbiji i regionu. Pored ovoga, Zoo Palić kao predpristupni član EAZA-e ima na raspolaganju stručno znanje akumulirano u svim zoološkim vrtovima koji su njeni članovi - 2014. godine²³³ na primer je to bilo 345 institucija u 41 zemlji - ali i nudi sopstveno iskustvo i znanje istim tim institucijama (kao i institucijama u zemlji i regionu koje nisu članice EAZA-e). Ovo je, posebno u slučaju veterinarske medicine specifične za zoološke vrtove, od velike važnosti, posebno u kriznim situacijama.²³⁴

Dakle, može se ustvrditi da je edukacija - u njenim različitim oblicima, od zoopedagogije za niže razrede osnovne škole, do akademskih seminara i konferencija ključni aspekt kako funkcionisanja, tako i diskursa Zoo Palića.

Međutim, može se takođe reći da je danas uključivanje i učešće u programima razmnožavanja ugroženih vrsta još jedan važan aspekt funkcionisanja i diskursa vrta, i aspekt koji će u budućnosti dobijati na "snazi", utoliko što, što je vrt bliži članstvu u EAZA-i, to će prilike za učešće u ovim programima biti češće.

Pored svega ovoga, donedavno, Zoo Palić je bio jedina institucija u Srbiji koja je imala prihvata za životinje - bilo za povređene divlje životinje sa teritorije Republike Srbije, bilo za zbrinjavanje životinja iz zaplene koje mogu uključivati kako egzotične vrste koje se nelegalno transportuju preko teritorije Republike Srbije, tako i ugrožene vrste faune iz Srbije

²³³ <http://www.eaza.net/assets/Uploads/Position-statements/EAZA-manifesto.pdf> (3.12.2016)

²³⁴ Što će biti pokazano u narednom poglavlju.

koje se nelegalno izvoze iz zemlje.²³⁵ Delatnost prihvatilišta za životinje je važan "zakulisni" aspekt delatnosti vrta i stvar po kojoj je ova ustanova u Srbiji specifična. Ovo takođe svedoči o tome da ova institucija - nezavisno od toga sa kakvim ciljevima je osnovana - danas aktivno radi na pomaganju životinjama, kako u onom najsentimentalnijem smislu, tako i u onom smislu koji diskurs vrta oblikuje tako da ga čini važnim akterom na polju dobrobiti životinja u Srbiji danas.

Bilo kako bilo, kada je reč o diskursu zoološkog vrta na Paliću danas, može se reći da se on uklapa u diskurse savremenih zooloških vrtova na EvroZapadu, ali i da ima lokalne specifičnosti. Ključna od tih specifičnosti je činjenica da, kao ni vrt u Beogradu, vrt na Paliću nije osnovan sa idejom naučnog proučavanja životinja - u slučaju Palića jedan od glavnih motivatora je bio turizam - što je prilično uticalo na njegov razvojni put. No, tu je situacija u izvesnoj meri specifična, jer je upravo *nedostatak* turista u klasičnom smislu uobličio diskurs vrta: budući da Paličko jezero nikada nije zaživelo kao preterano atraktivno letovalište,²³⁶ to je bilo potrebno nekako nadomestiti. Zoo Palić se adaptirao situaciji tako što je pustio duboke korene u lokalnoj zajednici i osmislio edukativne programe za različite ciljne grupe što mu

²³⁵ Upravo u vreme mog boravka na Paliću, beogradski zoološki vrt je dobio zakonsku dozvolu da organizuje prihvata za životinje, i ja sam još uvek zapanjena što nisam sreća medvede i majmune iz najskorijih policijskih zaplana na Donjem Kalemegdanu dok sam šetala kuće. Šalu na stranu, prihvata za životinje je ozbiljan poduhvat koji podrazumeva dve stvari - u slučaju povređenih divljih životinja iz "domaće divljine", prostor u kome je moguće vršiti oporavak i odijeljavanje jedinki i pripremu za povratak u prirodno stanište, a u slučaju egzotičnih životinja, posebne zgrade i volijere u kojima je moguće da se životinje oporavljaju od često jako lošeg stanja u kome su pristigle, i drže daleko od svakog stresa, u uslovima koji odgovaraju njihovim vrstama. U trenutku kada sam boravila u Zoo Paliću, građeni su dodatni prostori za egzotične životinje iz zaplene - prostori koji su pravljeni uzimajući u obzir znanje i iskustvo u vezi sa tim koje se životinje najčešće zaplenjuju i shodno tome pravljeni tako da odgovaraju vrstama o kojima je reč. Međutim, ono što je zajedničko za sve životinje u prihvatu jeste to da, bez posebnih dozvola, njih nije dozvoljeno izlagati publici. Dakle, MORA postojati izvestan "zakulisni" prostor, odnosno prostor koji nije dostupan posetiocima u kojem je moguće da se životinje neometano oporavljaju. Zoo Palić ima ovakve prostore. Kao istraživačica koja ipak zna ponešto o zoološkim vrtovima u Srbiji, i kao privatna građanka ja ne mogu da zamislim takav prostor u okviru beogradskog vrta, odnosno, imajući u vidu konfiguraciju terena i zgusnutost volijera, da ne pominjemo činjenicu da se vrt nalazi na okretnici tramvaja, ja ne mogu da zamislim prostore u kojima bilo koje životinje mogu da se oporavljaju u miru i tišini, a nekmoli u zgradama koje su izgrađene imajući njihove specifične potrebe u vidu, a da se nalaze daleko od očiju posetilaca.

²³⁶ Što je situacija koja se samo mogla pogoršati s obzirom na ekološku devastaciju i zagađenje koji su zadesili samo Paličko jezero.

omogućava kontinuirani i manje-više ujednačeni priliv posetilaca na godišnjem nivou, ali i izvestan ugled među ovakvim institucijama u zemlji i regionu.

3. *Pitanje sistematizacije i nabavke životinja.* Sistematizacija životinja u vrtu²³⁷ danas reflektuje starije sistematizacije koje su postojale u zoološkim vrtovima - velike mačke su grupisane u jednom delu, ptice u drugom, majmuni u trećem, veliki biljojedi u četvrtom itd. No, i ovo je, kao i većina stvari u zoološkim vrtovima kako se pokazalo, uslovljeno pre svega novcem odnosno sredstvima dostupnim za renoviranje i izgradnju novih objekata, kao i, s druge strane, životinjama koje postoje u vrtu i raspoloživim prostorom - u tom smislu, a kako nalaže i pravilnik EAZA-e,²³⁸ u interesu dobrobiti izloženih životinja je to da životinje u volijerama koje gledaju jedna na drugu ne budu životinje koje stresno reaguju jedne na druge.²³⁹ Međutim, kako sam saznala od kazivača na terenu, postoji plan da se eksponati u vrtu reorganizuju i grupišu prema kontinentima sa kojih životinje potiču, odnosno da se organizacija vrta glede sistematizacije životinja uklopi u savremeni model izlaganja u EvroZapadnim vrtovima.

Kada je u pitanju nabavka životinja, interesantno je to da nisam uspela da nađem nikakve indicije o tome da je Zoo Palić kupovao (ili bolje - imao potrebu da kupuje) životinje,²⁴⁰ već su one u početku pribavljane iz prirode, a potom razmenjivane sa drugim vrtovima u zemlji i inostranstvu, sa kojima je Palić uvek imao dobru saradnju. Ovo ne iznenađuje ako se u vidu ima ranije napomenuta činjenica da u ovom vrtu akcenat nikada nije bio na "kvantitetu" izloženih vrsta, već je ideja bila da se publici ponudi ograničeni broj što zanimljivijih (i bolje uređenih) eksponata.

Tako, u publikaciji povodom 25 godina rada vrta, o teškoćama sa kojima se Zoo Palić suočavao u vreme svog nastanka stoji sledeće:

²³⁷ Koja je slikovito prikazana na mapi vrta dostupnoj na: <http://www.zoopalic.co.rs/mapa.html> (3.12.2016.)

²³⁸ Konkretno odeljak 1.2 tačka 6, dostupan na: <http://www.eaza.net/assets/Uploads/Standards-and-policies/Standards-Accommodation-Care-2014-v2.pdf> (3.12.2016.)

²³⁹ Ovo, jednostavnije, znači da, na primer, gazele i lavovi ne bi trebalo da mogu da vide jedni druge iz svojih volijera.

²⁴⁰ Ovde bih se ogradila od bilo kakvih apsolutnih tvrdnji, budući da su se u razgovorima koje sam vodila pominjale cene životinja i, implicitno, kupovina, ali nikada nije izravno bilo reči o tome da je ijedna životinja kupljena ili prodana.

"Nabavka domaće i egzotične faune, izazvala je takođe niz teškoća. Rečeno je već da su fondovi životinja u domaćim i evropskim zoološkim vrtovima bili siromašni, da je u to vreme pomanjkanje deviznih sredstava posebno otežavalo kupovinu egzotičnih životinja u evropskim zoološkim vrtovima. Zbog toga, počelo se prvo sa prikupljanjem domaće faune, pa onda na bazi razmene, uvezeno je nekoliko eksponata iz inostranstva. Nabavku eksponata iz inostranstva, ubrzalo je utvrđivanje poslovnih veza sa zoološkim vrtovima u Beču i Tel Avivu, a nabavka domaćih životinja i ptica obavljala se kroz poslovne kontakte sa jugoslovenskim zoološkim vrtovima i prikupljanjem na terenu" (Andrečković 1974).

Zanimljiv je i primer nabavke prvog belog medveda za zbirku koji je dobavljen 1963. godine iz zoološkog vrta u Beču - za njega je naime razmenjeno 80 pari golubova koji su bili potrebni za međunarodnu izložbu koja se te godine održavala u Beču.

Na kraju publikacije dat je i spisak stalnih i povremenih saradnika zoološkog vrta Palić koji uključuje između ostalog i zoološke vrtove u Budimpešti, Minhenu, Frankfurtu, Beču, Debrecenu, Vesprenu, Bratislavi, Brnu, Varšavi, Parizu, Nirnbergu, Tel Avivu, Erfurtu, Njujorku, Lešni i Sofiji, kao i spisak zemalja sa kojima su uspostavljeni kontakti i razmena životinja - Šri Lanka (Cejlon), Maroko, Gana, Kenija, Sudan, Zambija, Bolivija, Venecuela, Austrija (v. Andrečković 1974).

Pored poslovnih veza koje je Zoo Palić uspostavio sa zoološkim vrtovima i državama po svetu, kako kaže jedan moj kazivač:

"... drugi veliki impakt faktor su bili je li tadašnji Nesvrstani, ono Gandi, Gadafi i ostala ekipa, koji su Brozu poklanjali životinje navrat-nanos, pa je on to smeštao po kojekakvim zbirkama, tako da tehnički, ova naša jednogrba kamila je potomak originalne one grupe Gadafijevih kamila koje je on ostavio u Beogradu."

Iako nisam našla konkretne podatke (osim ovog o kamili) o tome, izvesno je da je jedan broj egzotičnih životinja u zbirci potekao iz diplomatskih darova stranih državnika Titu.²⁴¹ Ranije je napomenuto da je razmena i darivanje egzotičnih životinja među državicima izuzetno stara praksa, koja korene vuče iz antike. Takođe, raduje me da primetim da su i domaći

²⁴¹ S tim da su Gadafijeve kamile stigle nakon Brozove smrti, posle Samita Nesvrstanih 1989. u Beogradu.

istoričari počeli na nju da obraćaju pažnju, te tako Radić i Šuica (Radić i Šuica 2016, u štampi²⁴²) pišu o darivanju životinja među vladarima u srednjem veku.

I danas Zoo Palić životinje nabavlja putem poklona (danas, od drugih zooloških vrtova - posebno vrta u Segedinu koji je, kao član EAZA-e i prostorno najbliži Paliću, "mentor" Zoo Palića u procesu pridruživanja EAZA-i) i razmene. Ono što je, međutim, posebno interesantno, a o čemu će biti više reči u narednom poglavlju, jeste činjenica da se životinje ne razmenjuju nužno za *druge životinje*, niti je prihvatanje "poklona" uvek onakvo kakvim se može učiniti sa strane.²⁴³ Tako je, na primer, u periodu kada sam ja boravila u Zoo Paliću bila pripremana volijera za mungose u kojoj bi boravili jedan sterilisani mužjak iz prihvatilišta u Amsterdamu i jedna ženka koja je trebalo da pristigne iz Zagreba. Ove dve jedinke dakle ne bi mogle da se razmnožavaju, ali je mužjak zbrinut i u tom smislu je prihvatilište iz kojeg je došao rasterećeno. Ovo je učinjeno kao usluga u nadi da će, u budućnosti, ta usluga biti uzvraćena tako što će prihvatilište za šimpanze pri istom vrtu prihvatiti palićkog šimpanzu Tomiku i implementirati ga u grupu šimpanzi.

Dakle, može se reći da je sistematizacija životinja u zoološkom vrtu na Paliću urađena u skladu sa raspoloživim novcem i prostorom, i da sledi ranije principe klasifikacije u EvroZapadnim zoološkim vrtovima, ali postoji plan da se vrt preuredi tako da životinje budu grupisane prema kontinentima sa kojih potiču onoliko koliko je to moguće. Nabavka životinja je istorijski u vrtu počivala na razmeni sa drugim vrtovima i hvatanju jedinki u prirodi, dok se danas zasniva na razmeni ali i postepenom uključivanju u programe razmnožavanja ugroženih vrsta u zatočeništvu. Pored ovoga, značajan priliv životinja u vrt dolazi iz zaplene na graničnim prelazima, s tim da se životinje koje ovako dospeju u vrt zakonski ne smeju izlagati bez posebne dozvole, dok njihov pravni status ne bude razrešen. U slučajevima kada sud dodeli životinje vrtu, one postaju deo zbirke i mogu se izlagati publici. S druge strane, povređene divlje životinje sa teritorije Srbije koje dospeju u prihvat Zoo Palića se ne izlažu publici, već se leče i oporavljaju, a potom vraćaju u prirodna staništa. Takođe, budući da vrtu nedostaje naučno-istraživačko odeljenje, životinje se ne dobavljaju iz prirode zarad vršenja istraživanja. Ukratko, budući da se nalazi na putu pridruživanja EAZA-

²⁴² Tekst treba da izađe u poslednjoj svesci *Etnoantropoloških problema* za 2016. godinu, rukopis sam imala prilike da pročitam ljubaznošću urednice dr Dragane Antonijević.

²⁴³ Ovo, naravno, ne znači da je u igri bilo kakva malicioznost, naprotiv, samo sugerišem da su odnosi između zooloških vrtova, a posebno odnosi razmene, često vrlo kompleksni i mogu biti jako zanimljivi za antropologe.

i, zoološki vrt na Paliću životinje dobavlja u skladu sa propisima ove organizacije i međunarodnim konvencijama.

4. *Pitanje publike.* Kada je reč o publici Zoo Palića, kako je ranije pomenuto, inicijalna osnivačka zamisao je bila da to budu prvenstveno turisti koji bi dolazili na Palić da letuju. Međutim, interesovanje lokalnog stanovništva je bilo značajno od samog početka, te tako u publikaciji povodom 25 godina rada vrta stoji, između ostalog, sledeće:

Građani su takođe pokazivali veliko interesovanje za zoološki vrt, a na sam Praznik rada, 1949. godine, omogućeno im je da se i sami uvere koliko je do tada učinjeno (Andrečković 1974).

Podsetiću da je vrt zvanično otvoren 1. maja 1950. godine, ali da je lokalna publika još od septembra 1949. mogla da ga posećuje. S tim u vezi, čini se da je narativ o vrtu kao mamcu za turiste koji letuju na Paliću pre bio pompezan način da se legitimiše ovakav projekat nego bilo šta drugo, a potonji razvoj vrta, i posebno akcenat na edukaciji kroz organizaciju brojnih aktivnosti za decu školskog uzrasta iz Subotice, ali i stručnih predavanja, konferencija i seminara, ukazuje na to da je palićki zoološki vrt institucija koja je duboko ukorenjena u lokalnoj zajednici. Pored toga, u razgovoru sa ispitanicima na terenu saznala sam da je njihova nada da se u Srbiji izgradi ono što je jedan kazivač nazvao "kultura zooloških vrtova". Naime, prema narativima mojih informanata, u Srbiji postoji ozbiljan problem sa percepcijom zooloških vrtova od strane publike: publika, kako mi je rečeno, i dan danas zoološke vrtove percipira kao cirkuse ili menažerije gde dolazi da gleda životinje kao nekakve neobičnosti - jedan kazivač je uporedio situaciju sa viktorskom Engleskom u kojoj su ljudi plaćali da gledaju bolesnike u ludnicama, dok je drugi u šali rekao da, kada bi mogao bilo šta da promeni u vrtu, on bi zabranio publiku.²⁴⁴ Njihova nada je, zapravo, da će rad sa decom u vrtu doprineti da se kod njih i generacija koje dolaze izgraditi svest o tome šta je zoološki vrt i čemu služi - a to je, danas, prvenstveno očuvanje ugroženih vrsta, u skladu sa narativima postmodernih zooloških vrtova u svetu - te da će publika iz vrtova sa sobom nositi kako znanje, tako i svest o ekološkim problemima, što će, u teoriji, uticati na ponašanje i

²⁴⁴ Isti ovaj ispitanik je bio učesnik nemilog događaja u kojem je u vrt morala biti pozvana policija, kada je jedan posetilac - inače odrastao čovek - preskočio zaštitnu ogradu i gurnuo ruke u kavez sa šimpanzom. O ovom događaju sam čula od četvoro različitih kazivača, a svi su se slagali u tome da je samo puka sreća učinila da šimpanza u tom trenutku bude na drugom kraju kaveza, što je timariteljima dalo vremena da izgreznika nasilno odvoje od rešetaka, jer je mogao da ostane bez ruku.

životne izbore posetilaca u svakodnevnom životu. Konkretno, kada je reč o "kulturi zooloških vrtova", kazivač koji mi je o tome govorio je pod tim terminom podrazumevao prakse posećivanja različitih zooloških vrtova u državi od strane istih ljudi, a s druge strane i adaptacije i promene samih vrtova koje bi bile takve da uvek svojim posetiocima nude nešto novo i time ih privuku da ponovo dođu u vrt koji su već posetili. S tim u vezi, ispitanici su ukazivali i na koristi od priključivanja EAZA-i, budući da je ova organizacija, između ostalog, i mreža za diseminaciju informacija, a članstvo u njoj svojevrsan "pečat kvaliteta" što bi moglo da doprinese tome da se za Zoo Palić sazna i izvan granica Srbije i što bi moglo da privuče i turiste iz obližnje Mađarske ili drugih zemalja u regionu. Na taj način ideja turista kao ciljne publike ponovo dobija na značaju, ali u izmenjenom kontekstu. Pored toga, deca (njih godišnje oko 22000 kako mi je rečeno) svakako čine glavnu ciljnu grupu vrta i aktivnosti koje se u njemu organizuju, a organizovane posete škola su kontinuiran i stabilan izvor finansija za vrt. Takođe, kao jedini trenutno funkcionalni sadržaj na Paliću, zoološki vrt privlači izletnike i druge posetioce, a kroz organizaciju stručnih predavanja, konferencija i seminara za srednjoškolce, studente i stručnu i naučnu javnost profilisao se kao ozbiljna obrazovna institucija.

4.3.3 Zoološki vrt u Jagodini

Zoološki vrt u Jagodini, čije puno ime glasi JP zoološki vrt "Tigar", otvoren je 10. jula 2006. godine. Budući da ovaj vrt postoji samo 10 godina, ovaj osvrt će biti nešto kraći nego što je to bio slučaj sa prethodna dva, a kao građa za njega će poslužiti tekstovi o vrtu objavljeni u domaćoj štampi, kao i zvanični sajt i Facebook stranica vrta. Ono što bi već ovde valjalo napomenuti je činjenica da je zoološki vrt u Jagodini osnovan kao deo šireg projekta jačanja turističke ponude ovog grada koji lokalne vlasti intenzivno sprovode u poslednjih desetak godina u nameri da, čini se, privredu ovog danas osiromašenog i deindustrijalizovanog²⁴⁵ grada "prešaltaju" u celini na turizam i uslužne delatnosti.²⁴⁶ U tom smislu je značajno i to što

²⁴⁵ Za više o ovome videti tekst Predraga Momčilovića na portalu "Mašina", dostupan na: <http://www.masina.rs/?p=714> (6.12.2016.), kao i tekst Tanje Petrović pod nazivom "Zaborav na mapi grada, primer Jagodine", dostupan na: <https://komunalinks.com/home/2016/5/25/zaborav-na-mapi-grada-primer-jagodine> (12.6.2017.)

²⁴⁶ Ovde bih se drznula da primetim da je ideja spasonosnog turizma koji manje lokalne zajednice diljem Srbije treba da transformiše u turističke rajeve za strance i/li bogato gradsko stanovništvo koji će, zauzvrat, svoj novac u tim zajednicama ostavljati i omogućavati njihov razvoj (šta god to značilo) opasna i neodrživa ideološka fikcija kapitalizma koja je, u izvesnom smislu, samo slika u malom sulude državne politike stranih investicija

se jagodinski zoološki vrt najčešće pominje u pratnji akva parka i muzeja voštanih figura koji takođe predstavljaju nove turističke atrakcije u Jagodini i zapravo se nalaze u neposrednoj blizini vrta.

1. *Pitanje osnivača.* Osnivač javnog preduzeća Zoološki vrt Jagodina je, prema podacima dostupnim na veb sajtu Agencije za privredne registre, grad Jagodina. Prema podacima navedenim na zvaničnoj Facebook stranici vrta,²⁴⁷ izgradnja vrta počela je 3. aprila 2006. godine i trajala samo 70 dana. A prema podacima na Vikipediji²⁴⁸ u osnivanje vrta je opština uložila oko 40% sredstava dok su ostala sredstva dobavljena iz donacija, od čega je Beogradski zoološki vrt bio najveći donator koji je obezbedio sve životinje - ovim povodom je Vuk Bojović, tadašnji direktor beogradskog vrta, proglašen počasnim građaninom Jagodine, a danas ulica u kojoj se zoološki vrt nalazi nosi njegovo ime. Idejni inicijator osnivanja zoološkog vrta u Jagodini je bio Dragan Marković (zvani Palma), gradonačelnik Jagodine. Zoološki vrt se nalazi u sklopu parka prirode "Đurđevo brdo" i izletničkog kompleksa "Potok", prostire se na 2.5 hektara, a u njegovoj neposrednoj blizini se, kako je ranije napomenuto, nalaze akva park i muzej voštanih figura.

Dnevni list *Blic* u izdanju od 12. jula 2006. godine²⁴⁹ donosi vest o otvaranju vrta u Jagodini, koji je 10. jula svečano otvorio Vuk Bojović u prisustvu oko 15000 građana Jagodine i okoline i 50 gradonačelnika i predsednika opština iz cele Srbije.

Ako su kratki vremenski periodi od ideje do realizacije u slučaju prethodna dva vrta o kojima je ovde bilo reči ikakav indikator postojanja političke volje za osnivanjem zooloških vrtova, slučaj Jagodine je još upečatljiviji budući da je vrt, kako je napomenuto, sagrađen za samo 70 dana. Ovakva hitra reakcija i realizacija projekta je proizvod s jedne strane, opsežnog plana za razvoj turizma u Jagodini, a s druge strane, činjenice da su sve životinje za vrt dobijene na poklon od beogradskog vrta, tako da nabavka eksponata, koja inače predstavlja najkomplikovaniji aspekt osnivanja zooloških vrtova, nije u ovom slučaju predstavljala problem. S druge strane, politički uticaj i veze Dragana Markovića Palme su svakako odigrali

kao osnova za ekonomiju zemlje. Nažalost, čini se da slučajevi Jagodine i Bora u ovo nesretno vrzino kolo uvlače i egzotične životinje.

²⁴⁷ Dostupnoj na: https://www.facebook.com/pg/zoovrtjagodina/about/?ref=page_internal (6.12.2016.)

²⁴⁸ Dostupnim na: https://sr.wikipedia.org/wiki/Јагодински_зooloшки_врт (6.12.2016.)

²⁴⁹ Članak je dostupan na: <http://www.blic.rs/vesti/srbija/otvoren-zoololoski-vrt-u-jagodini/w9m0p5b> (6.12.2016.)

ulogu u ovom procesu, a njihov značaj će postati još evidentniji nekoliko godina kasnije prilikom akcije nabavke žirafe za jagodinski zoološki vrt.

2. *Pitanje diskursa.* Kada je reč o diskursu Zoo parka Jagodina, on se sažeto može opisati rečju "turizam". Svakako, zoološki vrtovi su po zakonu obavezni da ispunjavaju određene obrazovne funkcije,²⁵⁰ a vrt u Jagodini nudi i besplatne usluge vodiča koji posetioce dočekuju na ulazu i vode ih kroz vrt nudeći objašnjenja o životinjama,²⁵¹ ali sudeći prema podacima koji su u ponudi na zvaničnom sajtu vrta, osnovna očekivana publika su turisti iz drugih krajeva zemlje i sveta.²⁵² S tim u vezi, značajna je opaska Vuka Bojovića data novinaru *Blica* povodom otvaranja vrta u Jagodini:

"Svaki put bio sam iznenađen brzinom izgradnje i menjanjem predela. Radili su neverovatnim tempom. Sve zavisi od jednog čoveka. Na mestu direktora promenio sam 11 gradonačelnika, i ni jedan nije razumeo zoološki vrt kao turističku atrakciju i mesto stvaranja profita", naglasio je Bojović.²⁵³

"Jedan čovek" od kojeg sve zavisi je gradonačelnik, u ovom slučaju Dragan Marković Palma, koji je, kako kaže Bojović, vrt video kao "turističku atrakciju i mesto stvaranja profita".

Kako stoji na zvaničnoj Facebook stranici vrta:

"Pored osnovne, vrt ima i nekoliko pratećih ponuda - suvenirnicu, butik, kafić u kome se možete osvežiti, salu za proslavu dečjih rođendana i klub "TIGAR" u kome možete organizovati porodični ili poslovni ručak, kao i bilo koju vrstu proslave."

Još jedan zanimljiv aspekt javnog diskursa jagodinskog vrta je insistiranje na tigrovima,²⁵⁴ odnosno mladuncima bengalskog tigra koji su rođeni u vrtu (zapravo, originalni par tigrova Saji i Nataša redovno na svet donose potomstvo, te se tako jagodinski vrt na sopstvenoj

²⁵⁰ Videti: Pravilnik o uslovima koje treba da ispunjava zoološki vrt, odnosno mini zoološki vrt i elementima za određivanje mini zoološkog vrta, *Službeni glasnik RS br.75/2010*, član 2, tačka 4.

²⁵¹ Informacija sa zvanične Facebook stranice vrta.

²⁵² Informacije u ponudi su tako razdaljine u kilometrima od drugih turističkih atrakcija ili važnijih toponima u Jagodini, kao i sveprisutna reklama za restoran "Tigar" koji se nalazi u sklopu vrta.

²⁵³ U pitanju je ranije navedeni članak, autora I. Ivkovića.

²⁵⁴ Insistiranje na tigrovima u Jagodini ima i ozbiljniju pozadinsku priču: restoran "Tigar", zoološki vrt "Tigar", ali i boks klub "Palmini tigrovi", kako navodi Tanja Petrović u ranije pomenutom tekstu, ima veze sa političkim i prijateljskim vezama između Dragana Markovića Palme i Željka Ražnatovića Arkana.

Facebook stranici proklamuje kao "rasadnik tigrova"), koje posetioci mogu da maze i sa kojima mogu da se slikaju.²⁵⁵ Tigrići su *zoo pets* u pravom smislu reči, međutim uprkos zavidnom uspehu u razmnožavanju bengalskih tigrova u zatočeništvu, nisam naišla ni na kakav podatak o eventualnom učešću zoološkog vrta u Jagodini u međunarodnim programima konzervacije ove vrste.

S tim u vezi, diskurs zoološkog vrta u Jagodini se, kao što je već rečeno, primarno oslanja na prezentaciju vrta kao turističke destinacije,²⁵⁶ dok je učenje o životinjama sekundarno, a o učenju o problemima ekologije i zaštite životne sredine nema reči u materijalima koji su dostupni na internetu.

3. *Pitanje sistematizacije i nabavke životinja.*²⁵⁷ Što se sistematizacije životinja u vrtu tiče, na zvaničnom veb-sajtu²⁵⁸ one su podeljene na kategorije ribe, gmizavci, majmuni, kopitari i papkari, zveri (pod kojima se podrazumevaju mesojedi u vrtu), ptice i vodene životinje (odnosno, ovde, foke). Budući da nisam imala prilike da lično posetim vrt, ovde ću se ograditi od pisanja o prostornom rasporedu životinja, no ako je suditi po kategorizaciji na veb-sajtu, i ovde je reč o klasičnom to jest ranom modernom rasporedu životinja koji grupiše sve zveri na jedno mesto, biljojede na drugo itd.

Kada je reč o nabavci životinja, Zoo park Jagodina je interesantan iz nekoliko razloga. S jedne strane, tu je prijateljstvo između Dragana Markovića Palme i pokojnog direktora beogradskog vrta mr Vuka Bojovića, koje je drastično ubrzalo i olakšalo proces osnivanja vrta u Jagodini. Naime, Bojović ne samo da je poklonio jagodinskom vrtu životinje iz fonda

²⁵⁵ Tj. Mogli su do određenog uzrasta.

²⁵⁶ Ivan Kovačević (2007) i Ildiko Erdei (2012) pišu o slučajevima vere u transformativni potencijal turizma za lokalnu zajednicu - Kovačević piše o gastronomskim tradicijadama, dok Erdei piše o skulpturi Rokija u Žitištu. Za razliku od gastronomskih tradicijada i ideje za skulpturu Rokija koje, barem deklarativno potiču "iz naroda", odnosno ideje za njih i realizacije idu "odozdo nagore", sa zoološkim vrtom (akva parkom, muzejem voštanih figura etc.) u Jagodini je situacija obrnuta - on je najjasniji izraz kosmopolitsko-kapitalističkog diktuma, napravljen sa jasnim ciljem pokušaja transformacije Jagodine iz jedne vrste grada u drugu.

²⁵⁷ Nažalost, tokom istraživanja nisam imala prilike da posetim zoološki vrt u Jagodini, a podaci na zvaničnom veb-sajtu nisu dovoljno jasni da bi se nešto moglo zaključiti o prostornom rasporedu životinja u vrtu. Ovo je nešto što planiram da ispravim pre eventualnog objavljivanja ove teze, ali budući da su mi podaci nedostupni ovaj aspekt problema će nažalost biti izostavljen.

²⁵⁸ Dostupno na: <http://www.zoovrtjagodina.rs/zivotinje/> (6.12.2016.)

beogradskog vrta, već je, kako je izjavio za *Glas javnosti* 4.7.2006. godine,²⁵⁹ specijalno za zoološki vrt u Jagodini nabavio pavijane i babune kojih nema u beogradskom vrtu.

Pored donacija od Zoološkog vrta grada Beograda,²⁶⁰ zoološki vrt u Jagodini je specifičan po tome što je, kako prenosi portal *Na dlanu*,²⁶¹ od Instituta za virusologiju, vakcine i serume "Torlak" u oktobru 2010. godine na poklon dobio 8 majmuna (*Cercopithecus aetiophis*) koji su rođeni na institutu ali na njima nisu nikad vršena ispitivanja.²⁶² Međutim, verovatno najpoznatija akvizicija zoološkog vrta u Jagodini je mužjak žirafe Jovanča²⁶³ koji je u vrt stigao u martu 2010. godine, kao proizvod političkih mahinacija kojih se ne bi postideli ni Lorenzo Mediči, vladalac, ni *Leteći cirkus Monti Pajtona*.

Jovanča je u Jagodinu dopremljen iz Čikaga i zajedno sa transportom je koštao 45000 evra. Medijska fama o jagodinskoj žirafi je trajala gotovo godinu dana pre Jovančinog prispeća, a u javnosti je kružila priča o tome kako je Dragan Marković Palma, inače i predsednik političke partije "Jedinstvena Srbija", uslovio učešće poslanika ove partije u formiranju nove vlade kupovinom žirafe za jagodinski zoološki vrt. Iako je na svečanosti povodom Jovančinog dolaska²⁶⁴ Marković demantovao ove tvrdnje, i istakao da je žirafu platila firma "MB" iz Beograda, čiji je direktor njegov lični prijatelj, ostaje činjenica da je Jagodini, odmah po formiranju nove vlade, za razvoj turizma uplaćeno 19 miliona dinara od kojih je u zoološkom vrtu napravljena žirafarnica,²⁶⁵ a sam Marković je javno istakao kako je najveći "krivac" za

²⁵⁹ Članak je dostupan na: <http://arhiva.glas-javnosti.rs/arhiva/2006/07/04/srpski/SH06070302.shtml> (6.12.2016.)

²⁶⁰ Koje su, pored životinja, uključivale i obučavanje osoblja jagodinskog vrta u beogradskom.

²⁶¹ Dostupno na: <http://www.nadlanu.com/zivot/zanimljivosti/Torlak-poklonio-osam-majmuna-ZOO-vrtu-u-Jagodini.a-83850.299.html> (6.12.2016.)

²⁶² Zanimljivo je da je "Torlak" majmune poklonio 2010. godine, budući da Zakon o dobrobiti životinja, "*Službeni Glasnik RS*", br. 41/2009 koji je stupio na snagu 2009. godine drastično pooštrava propise o vršenju eksperimenata na životinjama, a posebno primatima.

²⁶³ Zahvalna sam mentorki, dr Ildiko Erdei na tome što mi je skrenula pažnju na to da je Jovanča dobio ime po jagodinskom trgovcu Jovanči Miciću iz Nušičeve komedije "Put oko sveta", što je poslužilo tome da se nabavka žirafe lokalizuje, a "kultura, istorija i tradicija" atribuiraju "prirodi". (Erdei 2017, privatna komunikacija)

²⁶⁴ O kojoj, između ostalog, piše i dnevni list *Politika* u izdanju od 24. marta 2010. godine, u članku pod naslovom "Žirafa zaustavila život u Jagodini", koji je dostupan na: <http://www.politika.rs/sr/clanak/128823/Drustvo/Zirafa-zaustavila-zivot-u-Jagodini> (6.12.2016.).

²⁶⁵ Svi podaci su preuzeti iz članka u *Politici*.

dolazak žirafe u Jagodinu bio tadašnji ministar ekonomije i regionalnog razvoja Mladen Dinkić.

Bilo kako bilo, Jovančino prispeće u jagodinski vrt je bilo pravi spektakl, kome su, prema pisanju *Politike*, pored oko 3000 đaka iz jagodinskih škola, prisustvovali i direktori svih javnih preduzeća i ustanova u gradu, brojni novinari, kao i Vuk Bojović, krivac Dinkić, i naravno, gradonačelnik. Malo li je za dejstvenost jedne šestomesečne žirafe?

4. *Pitanje publike.* Kao što je do sada već više puta pomenuto, "predviđena" publika zoološkog vrta u Jagodini su turisti iz čitave Srbije ali i inostranstva. Sam zoološki vrt je zapravo koncipiran kao jedna od tri prostorno bliske atrakcije - druge dve su akva park i muzej voštanih figura - koje bi trebalo posetiocima da pruže sadržaje koji mogu ispuniti jedan ili dva dana turističkog boravka u gradu, s tim da je, za razliku od akva parka koji, logično budući da je na otvorenom, radi samo leti, muzej i vrt moguće posećivati tokom cele godine, a zoološki vrt, kao i drugi vrtovi u zemlji (i svetu), radi 365 dana u godini. Pored toga, glavna ciljna grupa zoološkog vrta su deca, a kao i u slučajevima druga dva srpska vrta, značajan deo posete čine školarci, s tim da za razliku od Beograda i Subotice, koji imaju veliki broj lokalnih osnovnih i srednjih škola, Jagodina više polaže na ekskurzije iz drugih gradova. Pretpostavljam da otud dolazi i značajan akcenat na reklamiranju brze hrane i restorana u vrtu. U vrtu, takođe, u okviru kluba "Tigar", postoji i hotel sa nekoliko soba u kojima je moguće prenoćiti uz doručak, polupansion ili pun pansion.²⁶⁶

Iz navedenog je jasno da se kao osnovni *raison d'être* zoološkog vrta u Jagodini nameće lokalni turizam, odnosno ideja o tome da će transformacija Jagodine iz industrijskog u turistički centar spasti lokalnu ekonomiju i obezbediti pristojan život lokalnom stanovništvu. Druge namene zoološkog vrta, čak i one koje čine deklarativne razloge postojanja drugih zooloških vrtova u Srbiji, su time skrajnute, a životinje koje se izlažu, i pored ideje o učenju o njihovim specifičnostima, su svedene na lokalnu turističku atrakciju za "stvaranje profita", koja se ne razlikuje preterano od predmodernih javnih menažerija.

4.4 O mogućnosti, potrebi za i opravdanosti generalizacija

Kako je ranije više puta pomenuto, osnovno istraživačko pitanje ove disertacije je "Čemu služe zoološki vrtovi u Srbiji?". Ovo pitanje sam postavila rukovodeći se podacima iz

²⁶⁶ Videti: <http://www.zoovrtjagodina.rs/o-zoo-vrtu-jagodina/klub-tigar/> (6.12.2016.).

dostupne literature (poglavito Rothfels 2002, Ritvo 1987, 1997) koji postuliraju da je uloga zooloških vrtova u zemljama Zapadne Evrope i, donekle SAD, bila da demonstriraju kolonijalnu moć kod kuće, ali i da je inicijalno bila i da saobraze novu urbanu radničku klasu 19. veka u Evropi buržoaskim pravilima ponašanja. Ono što mi se tu učinilo zanimljivim jeste činjenica da Srbija nikada nije bila kolonijalna sila, te da je dinamika istorijskih tokova na ovim prostorima tekla drugačije, što je impliciralo i da je uloga zooloških vrtova ovde različita od one koju su imali i imaju na EvroZapadu. Čitav ovaj poduhvat je, tako, bio moj pokušaj da razumem i interpretiram razlike koje nužno postoje između domaćih i stranih zooloških vrtova, i mapiram društvene tokove koji su ih oblikovali. Ovo je bio znatno teži zadatak nego što sam isprva očekivala. Pre svega, problem je bio u nedostatku relevantne literature o zoološkim vrtovima u zemljama koje nisu bile kolonijalne sile, a potom i u tome što sam, baveći se srpskom zoološkim vrtovima, morala da igram dvostruku ulogu istoričarke i antropološkinje. No, možda najteži aspekt cele stvari proističe iz jedne dublje naučno-filozofske dileme, ili pre, zablude, sa kojom sam morala da izađem na kraj. Reč je, naime, o zavodljivosti jednostavnih tumačenja.

O čemu se zapravo radi?

Iako smo kao antropolozi i antropološkinje disciplinarno trenirani, ako ne i uslovljeni, da kritički razmatramo literaturu koju čitamo i sopstvene teorijske i metodološke postavke na svakom koraku, kada je reč o polju koje je relativno novo kao što je polje antropologije ljudsko-životinjskih odnosa, pa još i o temi koja je (gotovo) sasvim antropološki neistražena kao što su zoološki vrtovi (posebno u Srbiji), kritičko preispitivanje postaje teško budući da se, s jedne strane, istraživač hvata za ono malo slamki literature koliko je dostupno, a s druge što se veliki deo kritičkog preispitivanja svodi na kritičko preispitivanje same sebe. Ovo drugo često vodi u nesigurnost, kako teorijsko-metodološku, tako i u nesigurnost u vrednost ovakvog poduhvata načelno. Ukratko, nije lako voditi dijalog sa samom sobom. No, ovde bih zapravo potcrtala problem zavodljivosti jednostavnih tumačenja: tumačenje zooloških vrtova kao ustanova koje služe s jedne strane demonstriranju kolonijalne moći kod kuće, a s druge strane saobražavanju nižih klasa pravilima ponašanja viših je jednostavno tumačenje. Ono je, svakako, *tačno* ukoliko je uopšte moguće govoriti o tačnosti ili netačnosti takvih stvari, ali ono je takođe i velika generalizacija, masivan pokret četkom koji uredno svodi niz valera na istu nijansu, i nešto što kod svake prekaljene antropološkinje izaziva nelagodu. Ali, gore od

toga, ono stvara ideju ne samo o mogućnosti, već i potrebi za nalaženjem analognog tumačenja u kontekstu koji se istražuje. Takvo tumačenje ne mora nužno postojati.

S jedne strane, zoološki vrtovi su kao ustanove sa koliko-toliko jasnom strukturom i funkcijom, "stabilni" fenomeni koje je relativno lako (kroskulturalno) međusobno porediti, ali s druge strane, istorije i *antropologije prirodakultura* koje ih čine mogućim su uvek lokalno i kontekstualno specifične, a priroda antropološkog pogleda je takva da se on uvek, nužno, zadržava na detaljima. Poenta je zapravo u tome da su zoološki vrtovi u Srbiji koji su u ovom tekstu uzeti u razmatranje *međusobno izuzetno različiti*, što sem što zadaje interpretativne glavobolje, dovodi u pitanje svaku generalizaciju *o zoološkim vrtovima drugde*. U izvesnom smislu, antropološka zagledanost u detalje u ovom slučaju čini da se bilo kakva generalizacija, ili uopšte mogućnost generalizacije, rasprsnje kao balon od sapunice, jer, naizgled, varijacija ima previše.

Međutim, ono što izučavanje ljudsko-životinjskih odnosa, posebno u antropologiji, čini istinski važnim i disciplinarno transformativnim, jeste upravo promena ili izmeštanje perspektive koje ono nudi. Uz dužno poštovanje kulturnom relativizmu i *writing culture* kritici, istinsko uzimanje u obzir životinjske perspektive u istraživanju ima potencijal da iz temelja uzdrma neke od osnovnih postulata antropologije, pre svega zato što perspektiva životinja *nije kulturna perspektiva*. Svakako, zauzimanje potpuno akulturne životinjske perspektive od strane istraživača koji su *homo sapiens sapiensi* je nemoguće, ali ja s jedne strane volim da mislim da je to metodološki ideal koji nije nedostižan i kojem treba težiti, a s druge strane, mislim da takva promišljanja pa taman i "neuspešna" u nekakvom apsolutnom smislu imaju potencijal da antropologiju kao disciplinu u izvesnom smislu "vrate na početak", odnosno da je na neki način podsete da su svi ljudi ista biološka vrsta, i to vrsta koja pripada prirodi kao i sve druge, a ne nekakva nad-bića koja su od prirode odvojena i u njoj prisutna samo kroz svoje (za strance i antropologe ultimativno nesaznatljive) kulture. U tom kontekstu su zanimljiva promišljanja koja se poslednjih godina artikulišu u okvirima ontološkog obrta (Viveiros de Castro 2012; 2013), a koja se tiču ideje multinaturalnosti. U bazičnom smislu, jedan od osnovnih postulata antropologije jeste da je ljudska priroda - u smislu biologije, ne filozofskih određenja pojma - svuda ista, ali da je kultura oblikuje i tumači na različite načine, a shodno tome proizvodi i različite kategorije Prirode koje su po sebi *reprezentacije*. Multinaturalnost obrće ovu perspektivu naglavačke i zasniva se na ideji da je *kultura* ljudska (a u mnogim izučavanim lovačko-sakupljačkim zajednicama, posebno u

Americi i *životinjska*) priroda i da je ona ono što je zajedničko svim ljudima (i drugim bićima), i da ona generiše *različite prirode*. Dakle, ne koncepte prirode - i to je ono gde se ontološki obrt razlikuje - već *prirode* kao načine na koje se biva u svetu i sa svetom stupa u odnose. A te i takve prirode uključuju okoliš, druga bića i predmete, ali i same kulture u klasičnom antropološkom smislu. Ideja multinaturalnosti je dopunjena konceptom perspektivizma (o kojem je više reči bilo ranije u tekstu), a koji ukratko podrazumeva da je kultura univerzalna stvar kako za ljude, tako i za životinje, ali da oblik njihovih tela uslovljava načine na koje vide svet i jedni druge. Kako kaže Viveiros de Kastro:

"...način na koji ljudi percipiraju životinje i druge subjektivitete koji nastanjuju svet - bogove, duhove, mrtve, stanovnike drugih kosmičkih nivoa, meteorološke fenomene, biljke, ponekad čak i predmete i artefakte, se suštinski razlikuje od načina na koje ova bića vide ljude i vide sama sebe.

Tipično, u normalnim uslovima, ljudi vide ljude kao ljude, a životinje kao životinje; što se tiče duhova, uopšte videti ova inače nevidljiva bića je siguran znak da "uslovi" nisu normalni. Životinje (predatori) i duhovi pak, vide ljude kao životinje (plen), u istoj meri u kojoj životinje (koje su plen ljudima) vide ljude kao duhove ili životinje (predatore). Na isti način životinje i duhovi vide sebe kao ljude: oni sebe percipiraju kao ljude (ili postaju ljudi) kada su u sopstvenim kućama ili selima i sopstvene navike i karakteristike doživljavaju u formi kulture - vide svoju hranu u obliku ljudske hrane (jaguari vide krv kao pivo od manioke, lešinari vide crve u trulim lešinama kao prženu ribu itd.), oni vide sopstvene telesne attribute (krzno, perje, kandže, kljunove) kao telesne ukrase ili kulturne instrumente, vide sopstveni društveni sistem kao organizovan na isti način na koji su organizovane ljudske institucije (sa poglavicama, šamanima, ceremonijama, egzogamnim jedinicama itd.). Ovo "videti kao" se odnosi bukvalno na percepcije a ne analoški na koncepte, iako je u nekim slučajevima akcenat više na kategoričkim nego na čulnim aspektima fenomena; u svakom slučaju, šamani, gospodari kosmičkog šematizma (Taussig 1987, 462-463), posvećeni komuniciranju i upravljanju ovim ukrštenim perspektivama, su uvek tu da učine koncepte opipljivim i intuicije razumljivim.

Sumarno, životinje su ljudi ili vide same sebe kao osobe. Ovakva ideja je gotovo uvek u vezi sa idejom da je vidljivi oblik svake vrste samo koverta ("odeća"), koja skriva unutrašnji ljudski oblik, najčešće vidljiv samo pripadnicima određene vrste ili posebnim trans-vrsnim bićima kao što su šamani. Ovaj unutrašnji oblik je duša ili duh životinje: intencionalnost ili subjektivitet formalno identičan ljudskoj svesti koji se može materijalizovati, recimo, kao ljudska telesna šema, skrivena iza maske životinje.

Na prvi pogled bismo onda imali distinkciju između antropomorfne esencije duhovnog tipa, zajedničke živim pokretnim (*animate*) bićima, i varijabilnog telesnog izgleda karakterističnog za svaku individualnu vrstu, ali koji, umesto da bude fiksirani atribut, predstavlja promenljivu odeću koju je moguće skinuti. Ova ideja odeće je jedan od povlašćenih izraza metamorfoze - duhovi, mrtvi i šamani koji na sebe uzimaju oblik životinja, zveri koje se pretvaraju u druge zveri, ljudi koji nevoljno bivaju pretvoreni u druge životinje - sveprisutnog procesa u "visoko transformacionom svetu" (Riviere 1994) koji predlažu amazonske ontologije" (Viveiros de Castro 2012, 47-48, moj prevod).

Ontološki obrt tako kao zadatak antropologa vidi *učenje priroda*, nasuprot tumačenju kultura, i, kao u slučaju knjige Eduarda Kona (Kohn 2013), nudi opsežnu semiotičku metodologiju za tumačenje značenja u mrežama odnosa koji takve prirode čine, i možda najintragantnije, nudi metodologiju koja življene svetove ljudi i drugih bića-u-interakciji može tumačiti i iz perspektiva koje nisu nužno ljudske.

Kritičari ontološkog obrta ovoj "školi mišljenja" (ako je tako nešto uopšte moguće razgraničiti - o čemu je bilo više reči ranije u tekstu) zameraju mnogo štošta, ali je moj stav da je korisno s vremena na vreme ponovo pretresti osnovne postulate discipline, ako ništa drugo, a ono da bi se videlo šta ispadne. U tom smislu, a u kontekstu ovog istraživanja, ovaj povratak na izvorište antropologije bilo u filozofskom, bilo u istorijskom smislu²⁶⁷ može biti plodonosan, jer se sada vraćamo pametniji nego što smo bili pre jednog veka, a radikalne različitosti o kojima govori ontološki obrt možemo tumačiti na nove načine. Naravno, uvek postoji bojazan od pogrešne interpretacije i ponovnog srozavanja u biologizacije kulturnih i drugih razlika, ali ispravno tumačenje uvida ontološkog obrta sa njegovim pretpostavkama o, bezmalo, postojanju potpuno različitih svetova koji su - važno je reći - opipljivi, opisivi i interpretabilni - pre može voditi u suprotnu krajnost, odnosno kulturizaciju bioloških razlika što jednostavno nije stvar koja se događa. No, čitava ova zapetljancija i jeste zapetljana zato što smo kao istraživači ušančeni u zapadne koncepte prirode i kulture, koji su implicitno ne samo odvojeni već i suprotni, zato što nam je teško da *mislimo prirodekulture*, i zato što smo opterećeni implicitnim prerogativom da jedno od ta dva uspostavimo kao "starije", "bazičnije" ili "*pravlje*". Ovo, opet, rekla bih, ima veze da tim da je (o čemu sam više pisala u: Žakula 2013) EvroZapadna ideja ljudskosti tesno povezana sa njenim razgraničenjem od

²⁶⁷ Pod čime podrazumevam povratak na ideju o psihičkom jedinstvu čovečanstva, ali i na korene antropologije koja je počela kao prirodna nauka, i kako je ranije pokazano, na Zapadu često bila u tesnoj vezi sa zoološkim vrtovima.

životinjskosti i uspostavljanjem razlike između ljudi i životinja koja efektivno proizvodi posebnu vrstu zaborava glede činjenice da su ljudi vrsta životinje, i to vrsta životinje koja je evoluirala (i, zapravo, još uvek evoluirala²⁶⁸) kao i sve druge. Ovo, međutim, ne znači da je ljude moguće na neki način redukcionistički objasniti već znači da su redukcionistička objašnjenja nedostatna i za ostale životinje. Ovde bih se, tako, osvrnula na divni citat Luisa Henrija Morgana iz knjige o dabrovima, koji se nalazi na početku ove teze:

"Narodni um je uvek prednjačio u odnosu na metafizičare glede razumevanja mentalnih sposobnosti životinja. Iz nekog razloga, među mnogima od potonjih postoji večita zadržka da se u izražajima životinjskog uma prepoznaju iste one karakteristike koje ispoljava ljudski intelekt: da se slučajno ne bi dogodilo da visoka pozicija čoveka bude uzdrmana ili oštećena" (Morgan 1868, 248, moj prevod).

Ovde su, dakle, u igri dve osnovne ideje, ili "teme", koje, rekla bih, nadopunjuju jedna drugu: prva je činjenica da životinje imaju sopstvenu perspektivu (koja ne mora nužno biti ona i onakva kakva postoji u amazonskim ontologijama, ali u bazičnom smislu pretpostavljati da životinje, posebno one višecelijske koje se izlažu u zoološkim vrtovima ne poseduju subjektivitet i perspektivu makar i u najbazičnijem smislu svesti o sopstvenom okruženju i mentalnim i fizičkim stanjima je, kako bi to blago rekao Derida, idiotizam), a druga je pitanje šta mi kao antropolozi (uopšte možemo) s tom činjenicom da radimo. Bez pretenzija na sveobuhvatan i trajan odgovor (ili jednostavno objašnjenje) na ovo kompleksno pitanje, rekla bih da je prvi korak svakako da tu perspektivu *uvažimo*. U kontekstu ovog rada, to pre svega znači da tumačenje zooloških vrtova kao institucija koje brinu o životinjama zatočenim u posve neprirodnim uslovima treba i mora ostati bez mekanog tapacirunga kulturnog relativizma i istorijskog partikularizma koji bi pretili da izložene životinje svedu na tokene u istorijski potkovanom antropološkoj priči o kulturno specifičnim međuljudskim odnosima koji su ih učinili mogućim ovde i sada, i svakako mora uzeti u obzir prirodne absolute kao što su izumiranje vrsta i devastacija prirodne sredine. No, čini mi se da bi ovakav beskompromisan pristup bilo teško konzistentno sprovoditi u celom ovom tekstu, i postoji bojazan da bi on mogao isuviše iskočiti iz šina konvencionalne antropologije i nepravedno oštetiti ljude koji

²⁶⁸ Iako je evolucija po pravilu spor i dugotrajan proces, nekada ju je moguće "uhvatiti na delu", čak i u ljudskoj populaciji. Na primer, ja sam rođena bez gornjih umnjaka. No, zanimljiviji primer je genetski imunitet na prionske bolesti poput Krojcfeld-Jakobljeve bolesti koji su razvile neke populacije na Papui Novoj Gvineji koje su praktikovale ritualni kanibalizam. Za više o tome videti na primer: <http://www.nature.com/news/genetic-mutation-blocks-prion-disease-1.17725> (7.12.2016.)

neumorno rade na tome da poboljšaju uslove u kojima životinje u srpskim zoološkim vrtovima žive. Zbog toga ću pokušati, da koliko je to u mojoj moći, u fokusu ovog teksta zadržim i jedno i drugo - i ljudski orkestriranu tragediju životinja u zatočeništvu, i napore (gde ih ima) da se ona ublaži i učini *svrsishodnom*.

No, nakon ove opsežne teorijske digresije želim da se vratim na pitanje zooloških vrtova u Srbiji i njihovih međusobnih razlika. Konkretno, ono sa čime želim da se uhvatim u koštac nije toliko pitanje *mogućnosti* uopštavanja koliko pitanje njegove *opravdanosti*. Iako ne pretendujem na to da dam nekakve jasne i definitivne odgovore na ovo pitanje, mislim da je na njega važno barem skrenuti pažnju, i to iz tri glavna razloga. Pre svega, i na najopštijem nivou, da bi nauka kao ljudski poduhvat uopšte mogla da uspe, važno je da ima nekakav zajednički jezik. Taj jezik je dugo bio jezik u pravom smislu reči - nauka je pisana na latinskom, da bi potom sa napretkom fizike pre svega ovaj jezik bio zamenjen jedinstvenim konceptualnim aparatom, koji je, opet, sa svoje strane, u biološkim naukama svoj izraz dobio kroz težnje da se uspostavi univerzalna nomenklatura biljnih i životinjskih vrsta. Od ovih "prapočetaka" stvari su se svakako menjale, ali čini mi se da princip ostaje isti, posebno kada se radi o istraživanjima u društvenim naukama i humanističkim disciplinama. Odnosno, iako ona jesu uvek kulturno specifična, mislim da je istraživanje s jedne strane ljudsko-životinjskih odnosa (koji jesu kulturna univerzalija), i s druge strane konkretno zooloških vrtova kao jednog, kako je ranije napomenuto, "stabilnog" fenomena sa kulturno različitim emanacijama (da se tako izrazim), važno izraziti u terminima koji, ma koliko sami fenomeni bili kulturno specifični, mogu biti razumljivi i široj naučnoj zajednici, posebno kada se radi o ranije neistraženim aspektima novog istraživačkog polja. Iako ovo naizgled deluje kao banalna ili samopodrazumevajuća konstatacija, mislim da ju je važno potcrtati u lokalnom kontekstu. I to najviše upravo zbog toga što su ljudsko-životinjski odnosi univerzalan i važan aspekt ne samo kulture ili ljudskog postojanja u svetu, već i, dinamike samog života na planeti. Možda ova konstatacija naizgled deluje pompezno, ali strah od pompeznih konstatacija - posebno o uticaju čoveka na prirodnu sredinu - nas je kao populaciju organizama doveo do kataklizmične situacije u kojoj se, zajedno sa svim ostalim živim bićima na planeti, trenutno nalazimo. Dakle, uopštavanje, glede ljudsko-životinjskih odnosa, je važno (i opravdano) zato što doprinosi detaljnijem razumevanju problema na globalnom nivou.

Drugo, saznanja, a posebno antropološka saznanja, o zoološkim vrtovima kao mestima *ex-situ* konzervacije i razmnožavanja ugroženih vrsta životinja mogu,²⁶⁹ i *treba da mogu da* doprinesu boljem i lakšem umrežavanju ovih institucija, ako ništa drugo, a ono zarad dobrobiti životinja i programa konzervacije. Ako to, na kraju krajeva, znači i da neki zoološki vrtovi mogu biti predstavljeni u negativnom ili nedostatnom svetlu, što bi značilo da im neće biti poverene jedinke ugroženih vrsta za razmnožavanje - neka tako i bude. Da su postojala unutrašnja, antropološka saznanja o stanju u beogradskom zoološkom vrtu osamdesetih godina, možda dva života rasplodnog para kritično ugroženih afričkih crnih nosoroga ne bi bila izgubljena.²⁷⁰

Treći razlog je, rekla bih, u izvesnom smislu ličniji, ali i jednako važan. Naime, mislim da je važno da postoji izvestan načelni konceptualni okvir za interpretaciju zooloških vrtova u zemljama koje nisu bile kolonijalne sile, a koji bi bio analogan onome koji postoji za vrtove na EvroZapadu. Iako je ranije napomenuto da takav okvir ne mora nužno postojati, odnosno da vrtovi u Srbiji kao primeru ne-kolonijalne zemlje sa zoološkim vrtovima ne moraju nužno svi slediti istu matricu, opet, isto može važiti i za vrtove drugde - nema literature na tu temu. U tom smislu, ovaj rad jeste i pokušaj stvaranja takve matrice ali i, na neki način usputnog, kritičkog preispitivanja postojeće literature i, možda čak, *šlagvorta* za druge istraživače - što u antropologiji što u drugim disciplinama - da se pozabave ovom temom, mapiraju lokalne varijacije, i na kraju krajeva, obezbede aršine za promišljanje zooloških vrtova u različitim sociokulturnim i istorijskim kontekstima.

4.4 Čemu, zapravo, služe zoološki vrtovi u Srbiji?

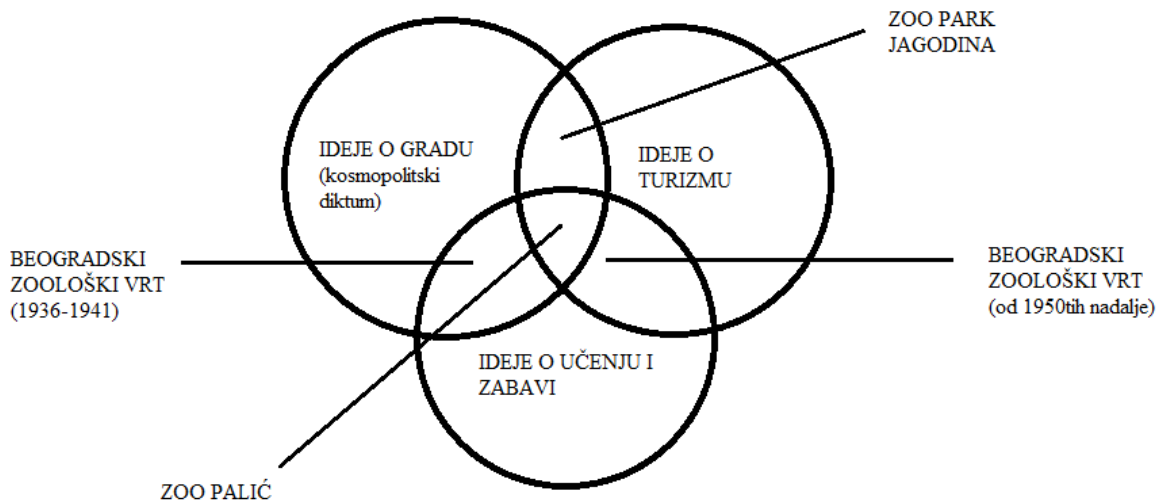
U ovom odeljku ću pokušati, na osnovu iznesenih podataka o tri srpska zoološka vrta da konstruišem okvir za tumačenje njihove društvene uloge koji će, u meri u kojoj je to moguće, biti analogan idejama koje se koriste u tumačenju uloge zooloških vrtova u zemljama koje su bile kolonijalne sile. Pored toga, pozicioniraću ove vrtove u okviru posebne lestvice razvoja koja ne treba da bude shvaćena kao unilinearna evolutivna lestvica, već kao heuristička alatka

²⁶⁹ I rekla bih, *treba*.

²⁷⁰ Svakako, ovo je "šta bi bilo kad bi bilo" vrsta iskaza, ali priroda materije kojom se bavim jeste, nužno, i aktivistička, a devastacija prirodne sredine i flore i faune na globalnom nivou je takva i tolika da je bukvalno "all hands on deck" situacija, koja, rekla bih, opravdava pojednostavljivanje i uopštavanje rezultata zarad opšteg dobra.

za razumevanje pozicija i uloga tri razmatrana zoološka vrta kako u srpskom društvu, tako i u širem globalnom kontekstu zooloških vrtova.

Pre svega, potrudicu se da potcrtam i vizuelno prikažem razlike u osnovnim diskursima i idejama vodiljama koje su dovele do osnivanja vrtova.

(Slika 3)

Gornji dijagram pozicionira zoološke vrtove u Srbiji u odnosu na dominantne ideje koje su dovele do njihovog stvaranja i javne diskurse koji su ih predstavljali javnosti s jedne strane, a s druge strane pravdali njihovo postojanje kako u finansijskom, tako i u ideološkom smislu. Beogradski vrt se u dijagramu pojavljuje dva puta što reflektuje promene kroz koje je prošao nakon Drugog svetskog rata - posle rata je ideja da veliki grad kao što je Beograd mora imati zoološki vrt u izvesnom smislu zapala u krizu - što se posebno vidi iz dnevničkih beležaka Ante Tadića gde se govori o tome da je bilo reči o zatvaranju vrta.²⁷¹ Pored toga, rekla bih da je činjenica da je Beograd postao glavni grad socijalističke Jugoslavije u izvesnom smislu potisnula ideju za potrebom njegove metropolitanske legitimizacije kroz sadržaje koje nudi

²⁷¹ Moglo bi se ustvrditi da odluka da se vrt ipak ne zatvori svedoči o tome da su ideje o gradu ipak ostale važne i nakon rata, međutim, one se nisu pojavljivale kao argumenti u korist postojanja zoološkog vrta u kriznim godinama, tako da mislim da je legitimno tvrditi da su ove ideje izgubile na značaju.

građanima, posebno u teškim posleratnim godinama. Nakon krize koju je vrt prolazio bezmalo do kraja 1950tih, on je kao neka vrsta "nasleđenog dobra" doživeo izvesnu idejnu transformaciju i postao deo turističke ponude ali i šireg globalnog diskursa o zoološkim vrtovima kao mestima učenja i zabave. Činjenica da je vrt posle rata izgubio finansijsku podršku grada Beograda takođe ide u prilog ovoj transformaciji. Važno je, doduše, istaći da su se ideje o tome *šta se to zapravo uči* u zoološkom vrtu izmenile i u izvesnom smislu saobrazile globalnim trendovima, a ideja o podučavanju ljubavi prema životinjama, koja je postojala u predratnom diskursu vrta, je nestala.

Zoo Palić je bilo najjednostavnije pozicionirati u okviru gornjeg dijagrama budući da se od svog nastanka do danas konzistentno oslanjao na sva tri seta ideja, s tim da se može reći da su ideje o gradu i ovde vremenom izgubile na značaju, posebno nakon ratova devedesetih i osiromašnjenja i opadanja broja stanovnika u Subotici, međutim, rekla bih da činjenica da se vrt i dalje dobrim delom oslanja na finansiranje iz gradskog budžeta efektivno pokazuje da je vrt i dalje važan za grad - i kao institucija i kao simbol.

Zoo park Jagodina se pokazao kao najteži za pozicioniranje u okviru gorenavedenog dijagrama, ali budući da je *Slika 2* zapravo uprošćena vizualizacija razlika među vrtovima, ipak sam se odlučila da ga pozicioniram u preseku između ideja o gradu i ideja o turizmu.²⁷² Za ovakvo pozicioniranje sam se odlučila budući da se glavnina javnog diskursa vrta zapravo odnosi na turizam i njegovu vrednost kao turističke atrakcije i zamajca u ekonomskoj transformaciji grada Jagodine, dok su ideje o društvenoj funkciji vrta kao mesta učenja gotovo potpuno skrajnute. Ideja zabave svakako postoji, ali je ona pre povezana sa konceptualizacijom Jagodine kao turističke destinacije i drugim atrakcijama koje nudi - a to su muzej voštanih figura i akva park, nego sa idejama o zoološkom vrtu kao inherentno zabavnom iskustvu.

Iz ovoga se načelno može zaključiti da su ideje koje su omogućavale nastanak zooloških vrtova u Srbiji, kao i javni diskursi ovih institucija, usko povezani sa istorijskim kontekstom, ali i ekonomskim prilikama u državi, i važnije, da u domaćem kontekstu, u zavisnosti od trenutka svog nastajanja, imaju (hronološki) sve manje veze sa dominantnim idejama koje legitimišu postojanje zooloških vrtova na globalnom nivou danas. Naravno, kao što je već

²⁷² Druge opcije su bile presek sva tri, ili samo ideje o turizmu, što zapravo govori o kompleksnosti problematike.

istaknuto, uopštene konstatacije o zoološkim vrtovima bilo gde, sa sobom nose ogromne probleme, ali kada je reč o dominantnom diskursu EvroZapadnih vrtova danas²⁷³ razlike postoje. S tim u vezi, gornji dijagram ne uključuje ideje o konzervaciji vrsta i zaštiti životne sredine, koje su važan set ideja u diskursima današnjih zooloških vrtova. Razlog za ovo je dvojak - pre svega gornji dijagram se tiče najpre ideja koje su uslovile osnivanje vrtova o kojima je reč, a s druge strane, narativi o očuvanju vrsta i životne sredine kao takvi postoje gotovo isključivo u Zoo Paliću, te bi njihovo uvrštavanje u dijagram samo izazivalo konfuziju.

Ako bismo konkretizovali gorenavedenu tvrdnju o diskurzivnoj zavisnosti zooloških vrtova u Srbiji od istorijskih i ekonomskih prilika, mogli bismo doći do sledećih konstatacija:

Pre svega, ideje o gradu su poprimale različite oblike kroz vreme, ali su uvek bile važne za osnivanje (ili u slučaju Beograda, prvobitno osnivanje) zooloških vrtova u Srbiji. U tom smislu, zoološki vrtovi su bili važni kako u simboličkom, tako i u ekonomskom smislu, a ideje o gradu koje su ulazile u njihovo zasnivanje su uvek bile povezane sa izvesnom vrstom *novih početaka*. Na prvi pogled, beogradski vrt ovde, makar hronološki, deluje kao aberacija budući da je nastao mnogo posle Prvog svetskog rata, ali je legitimizacija njegovog osnivanja svejedno bila usko povezana sa novom ulogom Beograda kao prestonice Kraljevine Jugoslavije, a s druge strane sa idejama o pripadnosti Jugoslavije Evropi i Svetu, idejama koje su bile direktna ideološka posledica osnivanja nove države i njenog formalnog konstituisanja posle Prvog svetskog rata. Nedostatak, odnosno samo uzgredno pominjanje turizma - ali i isticanje državičkih poseta beogradskom vrtu - takođe idu u prilog ovim idejama, a izvesna "okrenutost ka unutra", odnosno prvobitni diskurzivni akcenat na obrazovanju, i posebno moralnom obrazovanju, pre svega građana Beograda, kao osnovnoj funkciji zoološkog vrta u Beogradu, govore o tome da je vrt kao institucija došao na plimi različitih sociokulturnih promena koje je rani 20. vek u Srbiji doneo sa sobom (za više o urbanizaciji Beograda od 1890-1914 videti Stojanović 2012²⁷⁴).

²⁷³ A posebno uzevši u obzir načela EAZA-e i drugih sličnih asocijacija.

²⁷⁴ Promene o kojima piše Dubravka Stojanović započete su krajem 19. veka, ali mi se čini da nisu nikada u potpunosti završene, a svakako ne do otvaranja beogradskog vrta, jer su bile prekinute Prvim a potom i Drugim svetskim ratom.

Kada je reč o Zoo Paliću, ideje o gradu su u kontekstu njegovog osnivanja imale možda najeksplicitnije definisanu ulogu, posebno imajući u vidu da je vrt izgrađen na samom početku socijalističkog perioda srpske i jugoslovenske istorije, te da je nastao kao, u izvesnom smislu, svedočenje o važnosti uloge grada Subotice u posleratnoj Jugoslaviji. Njegova "idejna versatilnost" je svedočila kako o idejama o razvoju i napretku, tako i o ulozi SFR Jugoslavije u novoj konstelaciji sveta posle Drugog svetskog rata, što se posebno vidi kroz različite poslovne veze koje je vrt uspostavljao sa drugim vrtovima u zemlji i inostranstvu. Važna uloga koju je obrazovanje kroz programe zoopedagogije igralo u vrtu svedoči o važnosti vrta za lokalnu sredinu ali i o njegovom "idenju ukorak" sa drugim zoološkim vrtovima u svetu i s te strane, opet, insistiranju na simboličkoj pripadnosti Jugoslavije Evropi i Svetu.

Ideje o gradu u kontekstu zoološkog vrta u Jagodini svedoče o novom početku u smislu ekonomske transformacije grada od industrijskog u turistički centar. Rapidna (čak i u poređenju sa druga dva srpska vrta) izgradnja vrta u Jagodini, kao i naglasak na njegovoj važnosti kao turističke atrakcije, ali i gotovo potpuni izostanak "tradicionalnih" narativa koji legitimišu postojanje zooloških vrtova, svedoče o njegovom gotovo isključivo ekonomskom cilju, dok činjenica da su gotovo sve životinje za zbirku nabavljene u zemlji (a da su one koje nisu, poput Jovanče, *kupljene*) govori s jedne strane o paradoksalnoj zatvorenosti vrta, koja stoji u suprotnosti sa deklarativnom otvorenošću regije za turizam, a s druge strane o političkom uticaju Dragana Markovića Palme u Srbiji.

Kada je reč o idejama o turizmu, i one su, sa svoje strane, poprimale specifične oblike u različitim istorijskim periodima u srpskim vrtovima.

Kada je reč o beogradskom vrtu, turizam se kao važna instanca pojavio nakon Drugog svetskog rata, i to tek krajem pedesetih godina, prvenstveno kao posledica finansijskog restrukturiranja koje je označilo početak funkcionisanja vrta kao institucije sa samostalnim finansiranjem. U tom smislu je bilo važno privući što više publike, te su se i oni koji su Beogradu dolazili u posetu našli na meti reklame, ali budući da je i sam grad Beograd rapidno rastao posle rata, ideja turizma, odnosno turista kao izvora prihoda, nije poprimila ozbiljniji značaj sve do tranzicionog perioda, odnosno perioda posle 2000. godine, kada su političke promene u Srbiji označile s jedne strane otvaranje države ka svetu, a s druge strane

konsolidaciju njene ekonomske propasti kroz prelazak na kapitalističku ekonomiju i sve veću i ozbiljniju zavisnost od stranog kapitala.

Zoološki vrt na Paliću je ideju turizma koristio kao legitimizaciju troškova sopstvenog osnivanja, i iako se turizam nikada nije pokazao kao posebno unosan aspekt njegovog funkcionisanja, ekološka devastacija Palićkog jezera i okoline, kao i ekonomska kriza devedesetih, su uslovile da zoološki vrt ostane jedina turistička atrakcija na Paliću, a nakon 2000. godine i otvaranja zemlje ka svetu, blizina granice sa Mađarskom, kao i naponi osoblja vrta i dobra saradnja sa zoološkim vrtom u obližnjem Segedinu, uslovili su i kontinuirano uslovljavaju (i, kako su mi govorili kazivači na terenu, trebalo bi da počnu još više da uslovljavaju) porast važnosti Zoo Palića kao turističke atrakcije. U vezi sa tim, postoje i planovi za revitalizaciju i čišćenje čitavog Palić-Ludaš kompleksa u kome bi zoološki vrt mogao da odigra važnu ulogu, a što bi trebalo da ovaj prostor učini prijemčivim za posetioce kako iz zemlje, tako i iz inostranstva. Važno je napomenuti da Zoo Palić pored turista u klasičnom smislu, privlači goste iz različitih zemalja ne samo Evrope, već i sveta, kroz organizaciju seminara i akademskih konferencija u svojim prostorijama. Iako ovi ljudi nisu turisti u klasičnom smislu, njihove posete svakako donose različite forme kapitala vrtu²⁷⁵ - od specifičnih veterinarskih znanja u vezi sa egzotičnim vrstama u zatočeništvu, preko "povoljnih utisaka" koje ljudi zaposleni u drugim zoološkim vrtovima mogu poneti sa sobom, što se može transformisati u različite oblike saradnje i razmene ili darivanja životinja, utisaka koji mogu vrtu pomoći na njegovom putu ka članstvu u EAZA-i, do, na kraju krajeva, privatnih narativa (poput, u krajnjoj liniji, i mog) o stanju u vrtu i naporima i pregalaštvu zaposlenih koji mogu navesti i putnike laike put Zoo Palića.

Ideje o turizmu su najizraženije u diskursu zoološkog vrta u Jagodini. Kao što je ranije napomenuto, može se reći da je turizam *raison d'être* jagodinskog vrta, a samo osnivanje vrta predstavlja deo šireg projekta transformacije grada Jagodine u turističku destinaciju. Ovo, takođe, znači i da je osnovna funkcija zoološkog vrta ekonomska, što ga stavlja u istu ravan sa predmodernim menažerijama. Svakako, razlike postoje, predmoderne javne menažerije su služile ekonomskoj dobiti njihovih vlasnika, dok se ovde radi o ekonomskoj dobiti čitavog

²⁷⁵ Ovo je moja konstatacija za koju mi se čini da je delimično promakla ljudima iz vrta, budući da su njihove preokupacije mahom formalne. Ovakvo, uslovno rečeno, "skretanje pažnje na neformalne aspekte formalnih situacija" je još jedan od aspekata u kojima antropolozi i antropologija mogu pomoći funkcionisanju zooloških vrtova kao mesta *ex situ* konzervacije.

grada, ili čak regije. Međutim, posebno kada je reč o zoološkom vrtu koji je osnovan 2006. godine, u kontekstu antropologije ljudsko-životinjskih odnosa je jednostavno nedopustivo zanemariti činjenicu da je jagodinski vrt nastao kao *mesto potrošnje*, i vrt koji čak ni deklarativno ne pokušava da se uklopi u dominantne narative svetskih vrtova u ovom trenutku.²⁷⁶ Ovde, donekle nerado, analitički, dolazim do etičnosti držanja egzotičnih životinja u zatočeništvu. Ovo pitanje sam u kontekstu Beograda i Palića izbegla, vodeći se time da, iako etičke preokupacije treba da važe svuda, one jednostavno nisu bile važne niti jasno artikulirane u trenutcima osnivanja ta dva vrta. Osnivanje vrta u Jagodini se, međutim, dogodilo u trenutku kada su na globalnom nivou zoološki vrtovi ako ne u krizi, a ono usred idejno-ideološkog redefinisavanja (ili su ga, zapravo, davno završili i prošli), i uspostavljanja novih prioriteta i funkcija koje se tiču edukacije posetilaca ali i proliferacije programa razmnožavanja ugroženih vrsta u zatočeništvu. U tom i takvom kontekstu i istorijskom trenutku, zoološki vrt u Jagodini se pojavljuje kao svojevrsan atavizam i tužan svedok zaostalosti zemlje. No, važno je napomenuti da ovde u interpretaciji dolazi do onog nezgodnog trenutka u kojem se lahorasta priroda antropolozskog kulturnog relativizma susreće sa hladnom, teškom istinom životinjske patnje i neprijatnim globalnim apsolutima uništenja prirodne sredine. I ovde je, opet, važno skrenuti pažnju na to da zoološki vrtovi *nisu muzeji* te da su njihovi eksponati živa bića (a ne materijalni ili simbolički resursi), sposobna da osećaju bol i patnju, kao i da načini na koje različite kulture tretiraju životinje, a posebno u kontekstu zooloških²⁷⁷ vrtova, nisu i ne treba da budu izuzeti iz etičkih preokupacija o dobrobiti kako zatočenih životinja tako i vrsta kojima pripadaju na globalnom nivou. U tom smislu, osnivanje zoološkog vrta u Jagodini kao turističke atrakcije, koja treba da služi tome da ostvari profit, pre podseća na javne menažerije iz evropske prošlosti nego na savremene zoološke vrtove.

Kada je reč o idejama o učenju i zabavi (ili *edutainment-u*), one su u gornjem grafikonu predstavljene zajedno, budući da se tako pojavljuju u javnom diskursu zooloških vrtova u 20. veku, kako u Evropi tako i u Srbiji, ali se naglasak na jednom ili drugom razlikuje od vrta do

²⁷⁶ Vrt u Jagodini može biti "rasadnik tigrova" do sudnjeg dana, ali ako njihovi tigrovi nisu uvršteni u programe razmnožavanja (i, važnije, ne postoje u "stud book", odnosno knjizi pastuva koja prati poreklo muških tigrova zarad izbegavanja razmnožavanja u srodstvu i očuvanja genetskog diverziteta vrste), a nisu, na globalnom planu, to ne znači ništa.

²⁷⁷ Zapravo, moj stav je da ovo treba da se odnosi na tretman svih životinja u svim kulturama, ali to je opširna tema za neku drugu priliku.

vrta. S tim u vezi, kako je ranije napomenuto, u slučaju Jagodine je zabavni aspekt inkorporiran u turistički, dok je ideja učenja sasvim marginalizovana, te se stoga ovaj vrt nalazi na preseku turizma i ideja o gradu.

U slučaju Beograda, ideje o učenju i zabavi su se, kako je ranije napomenuto, vremenom menjale. Ideje o tome šta se uči u zoološkom vrtu su u vreme njegovog osnivanja mnogo više ličile na ono što je deklarativni didaktički zadatak savremenih zooloških vrtova u svetu danas, posebno glede akcenta na podučavanju ljubavi i moralnih obzira prema prirodi, koji su eksplicitno navođeni kao ciljevi vrta. Nakon Drugog svetskog rata, ovi ciljevi su se izmijenili, a beogradski vrt se u dobroj meri saobrazio sa deklarativnim ciljevima onoga što sam ranije u tekstu označila kao "moderne zoološke vrtove" - trebalo je učiti o životinjama i predelima iz kojih one dolaze, ali je ovaj zadatak zooloških vrtova percipiran kao "posledica" posete vrtu, dok je akcenat bio na zabavi. Važno je istaći da je pedesetih godina, za upravničkog vaktu Ante Tadića, postojala inicijativa da se ovo izmeni kroz rad biološkog kružoka, kasnije biološkog centra, ali je i ova inicijativa bila ograničena na zainteresovane pojedince - srednjoškolce pre svega. Kasnija (sporadična) otvorenost zoološkog vrta za rad sa studentima biologije i veterine je, iako pohvalna, nosila pečat profesionalnog interesovanja i usmerenja, i nije imala veze sa širom javnosti i publikom zoološkog vrta u klasičnom smislu.

U slučaju Palića, ideje o učenju i zabavi su, opet, imale različiti oblik. Pored profesionalnih preokupacija u vidu saradnje sa fakultetima i veterinarskom školom, Zoo Palić je implementirao i nastavlja da implementira programe zoopedagogije za učenike nižih razreda osnovnih škola. Ova vrsta programa je, kao što je ranije pokazano, orijentisana ka spajanju učenja o životinjama i školskog gradiva, ali je često praćena i predavanjima o specifičnim vrstama uz mogućnosti njihovog dodirivanja (uz nadzor timaritelja), kao i javnim hranjenjima i drugim oblicima interakcije (ili privida interakcije) posetilaca sa životinjama. Pored toga, kao i u slučaju Beograda, modernistički narativ zoološkog vrta podrazumeva da je poseta vrtu inherentno zabavno iskustvo. Specifičnost Palića u ovom kontekstu je planirano/postepeno uvođenje obrazovanja posetilaca o ekološkim problemima i zaštiti i očuvanju životinjskih vrsta i prirodne sredine, i saobražavanje sa postmodernim praksama i narativima savremenih zooloških vrtova na EvroZapadu, koje uključuju i programe razmnožavanja ugroženih vrsta u zatočeništvu.

Ovako "prosejan" etnografski materijal ukazuje na to da, pored ideje zabave koja je zajednička svim zoološkim vrtovima na svetu, ideje o gradu tj. ono što sam ranije u tekstu nazvala kosmopolitskim diktumom, čine zajednički imenitelj nastanka sva tri razmatrana zoološka vrta u Srbiji. Ovaj kosmopolitski diktum je uvek artikulisan sa pozicija moći u vrlo bukvalnom smislu - lokalne opštine i njihovi prominentni politički funkcioneri su uvek bili idejni tvorci i osnivači zooloških vrtova u Srbiji, a iako kontekstualno različiti i istorijski međusobno udaljeni, poduhvati osnivanja zooloških vrtova u Srbiji su uvek sa sobom nosili implicitnu ideju *otvaranja prema svetu*, ali i legitimizacije *pripadnosti* Srbije (ili Jugoslavije, bilo kraljevine, bilo socijalističke federativne republike) "Evropi", "svetu" ili njegovim, u datom istorijskom trenutku, ideološki podobnim segmentima, kao što je bio pokret Nesvrstanih na primer.

Jednostavnije rečeno, tamo gde je implicitna poruka zooloških vrtova u zemljama koje su bile kolonijalne sile glasila "pogledajte šta sve *imamo*", u Srbiji bi se ta poruka mogla formulirati kao "pogledajte šta sve *postoji*", ali je ta i takva poruka - kao i u slučaju zemalja koje su bile kolonijalne sile - krnja ili nedovršena ako se ne uzmu u obzir sve one forme kapitala i sva ona dostignuća infrastrukture koja su egzotične životinje u zoološkim vrtovima u raznorodnim lokalnim sredinama *činili mogućim*. Razlika je u tome što su u zemljama EvroZapada, poput Engleske i Francuske, životinje u zoološkim vrtovima bile svedočanstvo o i utelovljenje moći imperije i nadmoći Evrope i njene civilizacije nad udaljenim i neukroćenim *prirodama* (i narodima), dok su u kontekstu Srbije one svedočile *o ugledu države i njenim (političkim i trgovinskim) vezama sa svetom*. Ova matrica je kroz vreme prolazila kroz određene promene, ali je važna činjenica da je veza između egzotičnih životinja i, posebno, *nabavke egzotičnih životinja za zbirke* i političke moći uvek igrala ogromnu ulogu u osnivanju zooloških vrtova u Srbiji, te da je tu političku moć u određenim slučajevima moguće i personifikovati, što, zapravo, nije neuobičajena situacija u vezi sa osnivanjem zooloških vrtova u svetu načelno.²⁷⁸ Značajno je takođe napomenuti da su različite političke promene kroz koje je država prolazila različito uticale na osnivanje i funkcionisanje zooloških vrtova u Srbiji, te da je opadanje ugleda i moći države, zajedno sa međunarodnim sankcijama devedesetih godina 20. veka,

²⁷⁸ Ovde bih podsetila na to da je, na primer, Teodor Ruzvelt igrao važnu ulogu pri osnivanju zoološkog vrta u Bronksu, da je zoološki vrt u Beču isprva bio kraljevska menažerija, da je zoološki vrt u Ridžent parku u Londonu osnovan od strane bogate gospode koja su bila članovi zoološkog društva.

imalo niz različitih posledica po zoološke vrtove u zemlji i implicitnu poruku koju šalju svojim posetiocima.

4.5 Mapiranje transformacija

Kao što je na početku ovog poglavlja napomenuto, za zoološke vrtove se može reći da pripadaju istoj klasi fenomena kao muzeji, te ih je u izvesnoj meri moguće posmatrati i interpretirati koristeći se postulatima antropološke muzeologije. Kao što kaže Marina Simić, muzeji imaju prominentnu ulogu u kodifikaciji vrednosti nacionalnih država i predstavljaju deo širokog spektra institucija koje služe kao oruđa za produkciju društvenog znanja koje kodifikuje moć države (vidi: Simić 2006, 305-306).

Rekla bih da ova konstatacija važi i za zoološke vrtove, s tim da u vezi sa zoološkim vrtovima postoje određene specifičnosti, koje ovo razmatranje vraćaju na ključno pitanje dejstvenosti životinja, i njihovih uloga kao aktera ili aktanata (*sensu* Latour, Gremais) kako u produkciji društvenog znanja, tako i u produkciji *implicitnog znanja o državi i njenoj poziciji u svetu* koje oni prenose građanima (u ovom slučaju) Srbije. Zbog ovoga je pitanje nabavke životinja za zbirke, kao i brige o njima, od presudne važnosti za razumevanje društvene uloge zooloških vrtova u Srbiji.

Naime, nabavka životinja za zoološke vrtove je (kao, na kraju krajeva i osnivanje zooloških vrtova) uvek bila stvar nacionalnog prestiža. Ovo se vidi, između ostalog, i iz razmatranja o osnivanju zoološkog vrta u Londonu, gde je skrenuta pažnja na to da Engleskoj nedostaje impozantna zbirka životinja kakvu imaju druge evropske zemlje (što je, zapravo, u tom trenutku bila samo Francuska, i što svedoči o starom rivalitetu između dveju država i njihovih elita), o čemu piše Harijet Ritvo (Ritvo 1987).

No, dok je zemljama poput Engleske i Francuske imperijalna moć omogućavala da sa relativnom lakoćom iz divljine nabavljaju i dopremaju životinje direktno u svoje zoološke vrtove iz egzotičnih krajeva koji su bili pod njihovom kolonijalnom upravom, bezmalo podrazumevala da svaki veliki istraživač nepoznatog matici mora pokloniti neku novu zver koja će biti izložena publici kod kuće, ali i ustanovljavala brojne naučne ekspedicije koje su za cilj imale donošenje kako živih, tako i prepariranih jedinki novootkrivenih egzotičnih vrsta flore i faune nazad u Evropu, a sve to koristeći se transglobalnom infrastrukturom pomorskih

i drugih puteva, koji su došli kao nuspojava imperijalizma, u Srbiji je situacija bila posve drugačija.

Kada je reč o zoološkom vrtu u Beogradu, kako se može videti iz Bojovićeve (Bojović 2010) monografije, prve životinje za vrt - pre njegovog otvaranja i u godinama njegovog postojanja pre Drugog svetskog rata - su pribavljane kao pokloni običnih građana ili udruženja. Životinje sa ovih prostora su hvatane u divljini i dopremane u vrt, dok su one egzotičnije bile pokloni stranih država i državnih funkcionera, uglednih bogatih pojedinaca, kraljevske porodice i velikih firmi koje su poslovale u Kraljevini Jugoslaviji. Jedan deo životinja je kupovan od drugih zooloških vrtova u regionu i Evropi, ali je većina ipak u zoološki vrt dospela kao poklon. Ovde je važno napomenuti da u predratnom periodu, barem koliko je ostalo zabeleženo, Zoološki vrt grada Beograda (kao ni oni koji su mu životinje poklanjali) nije dobavljaio egzotične životinje direktno iz divljine, odnosno direktno iz zemalja njihovog prirodnog porekla, već zaobilaznim putem iz drugih zooloških vrtova u Evropi. Bilo kako bilo, osnivanje beogradskog vrta i popunjavanje (egzotičnijeg dela) njegove zbirke je bilo usko povezano sa političkim posledicama Prvog svetskog rata i novom ulogom Srbije, kao dela Kraljevine Jugoslavije, u posleratnoj konstelaciji sveta, kao i prijateljskim, trgovinskim i ideološkim vezama koje su tadašnja država i njene elite uspostavile sa Evropom. U tom smislu su životinje predratnog beogradskog vrta bile živa svedočanstva ekonomske i političke moći Srbije i Kraljevine Jugoslavije i njenih živih veza sa Evropom i svetom, te svojevrsna utelovljenja "privrženosti evropskim merilima vrednosti" čija je simbolička artikulacija započeta osnivanjem Narodnog muzeja 1844. godine (vidi: Gavrilović 2011, 41).

Nakon Drugog svetskog rata, ovaj trend se u izvesnom smislu nastavio, ali je poprimio drugačiji oblik. Kada je reč o vrtu u Beogradu, situacija je isprva bila nešto kompleksnija, budući da je životinjski fond opustošen tokom rata, a sam vrt razoren. Pored toga, teška ekonomska situacija u zemlji je otežavala i obnovu vrta koji, zapravo, nikad nije obnovljen na čitavoj površini koju je zauzimao pre rata, a nabavka životinja je do kraja pedesetih godina tekla sporo, ne ponajmanje zato što je rat opustošio životinjske fondove drugih zooloških vrtova u Evropi. Kako je u tekstu ranije pokazano, životinje su nabavljane navrat-nanos, iz kojih god izvora je to bilo moguće - neke su hvatane u prirodi, a neke razmenjivane ili kupovane. No, sa stabilizacijom političke i ekonomske situacije od kraja 1950ih godina, beogradski vrt počinje da nabavlja životinje pre svega razmenom i kupovinom (koja nailazi na prepreku sa uvođenjem deviznog reciprociteta sedamdesetih), ali i dobija životinje na

poklon - kao i drugi vrtovi u Jugoslaviji - putem političkih veza Josipa Broza Tita. Socijalistički period jugoslovenske i srpske istorije - pod kojim podrazumevam period od kraja Drugog svetskog rata, do raspada Jugoslavije 1991. godine - je tako označio i nabavke egzotičnih životinja iz država njihovog porekla - najupečatljiviji primer toga su slonovi Mita i Tisa koje je Tito dobio na poklon od Nehrua, i potom poklonio zoološkom vrtu u Beogradu.

Paralelno sa ovim, nastaje zoološki vrt na Paliću, koji od samog početka zavisi od, i gradi ozbiljne poslovne veze sa vrtovima u inostranstvu kao i sa stranim vladama, što omogućava popunjavanje njegovog životinjskog fonda razmenom. Pored ovoga, vrt na Paliću, iako je u vreme svog nastanka bio najveći u Jugoslaviji, nikada nije pretendovao na to da po svaku cenu nakupi što veći broj životinja za svoju zbirku - za ovim nije bilo potrebe budući da je, za razliku od vrta u Beogradu, bio finansiran delom iz budžeta grada Subotice, dok je beogradski vrt zavisio isključivo od prihoda od ulaznica i bio pod izvesnim pritiskom da posetiocima stalno nudi nešto novo.

U svakom slučaju, socijalistički period jugoslovenske i srpske istorije je u zoološkim vrtovima na Paliću i u Beogradu, u smislu nabavke životinja, bio obeležen razmenom sa evropskim vrtovima, ali i pristizanjem različitih egzotičnih životinja iz zemalja njihovog porekla zahvaljujući Titovim putovanjima, ali i osnaženim privrednim i političkim vezama između Jugoslavije i zemalja Nesvrstanih.

Egzotične životinje koje je Tito dobijao na poklon od stranih državnika su obično završavale u jugoslovenskim zoološkim vrtovima, međutim, neke su stalni dom našle i na Brijunima, tj. Velom Brijunu, najvećem ostrvu malog hrvatskog arhipelaga gde se nalazila Brozova letnja rezidencija. Tamo se i danas nalazi safari park u kojem žive neke od ovih životinja i njihovih potomaka.

Bilo kako bilo, može se reći da su zoološki vrtovi u Srbiji u socijalističkom periodu služili da demonstriraju moć i ugled države i njenog predsednika publici kod kuće, a životinje su neretko služile kao živi simboli prijateljstva među narodima Jugoslavije i drugih zemalja Nesvrstanih. U tom smislu se može izvesti zaključak analogan onom koji su istoričari poput Harijet Ritvo i Najdžela Rotfelsa izneli o zoološkim vrtovima u zemljama koje su bile kolonijalne sile - pod devizom bratstva i jedinstva među narodima sveta, egzotične životinje u srpskim (i jugoslovenskim) zoološkim vrtovima su figurirale kao živa svedočanstva o ugledu, moći i vezama Jugoslavije i Josipa Broza sa svetom, a posećivanje vrtova je, u sprezi sa

medijskim izveštajima o Titovim putovanjima i poklonima koje je dobijao, trebalo da učvrsti ovu sliku u svesti populacije.²⁷⁹

Mislim da je legitimno ustvrditi da je ovakva slika optrajavala i nakon smrti Josipa Broza Tita, što se može videti na osnovu poklona koje su srpski vrtovi dobijali i nakon njegove smrti, poput nosoroga i kamila koje je beogradski vrt dobio 1984. odnosno 1989. godine.

Devedesete godine 20. veka su Srbiji (odnosno SR Jugoslaviji, ali budući da Crna Gora nema zoološki vrt, te da su ovde tema zoološki vrtovi u Srbiji i njihove transformacije, u tekstu ću govoriti o Srbiji), pored ratova koji su doveli do raspada SFRJ, donele tešku ekonomsku krizu, međunarodne sankcije i, na kraju, NATO bombardovanje 1999. godine. Ovaj period je bio težak za zoološke vrtove u Srbiji, i doveo je do transformacije poruke ovih institucija koja je došla prvenstveno kao posledica slabljenja uloge države kako u svetu, tako i u njihovom funkcionisanju. Pored svojevrsne stagnacije (i, u slučaju beogradskog vrta, dubioznih nabavki životinja za zbirku, poput orangutana), devedesete godine su popločale put za idejne transformacije postojećih zooloških vrtova u Srbiji, jednako koliko i za osnivanje novih vrtova posle 2000. godine.

O čemu je zapravo reč?

Pre svega, kada je reč o Zoološkom vrtu grada Beograda, još od sredine osamdesetih godina, a posebno tokom devedesetih, jačao je uticaj ali i *uticaj javne persone* direktora vrta Vuka Bojovića.²⁸⁰ Pod Bojovićevom upravom vrt je pregrmeo devedesete, a njegova snalažljivost i promućurnost su, u sprezi sa pažljivo artikulisanom javnom personom - neovisno od zakonskih ili drugih implikacija njegovog dejstvovanja na mestu upravnika - postale sinonimne sa Zoološkim vrtom grada Beograda.

²⁷⁹ Zapravo, priča o Titu i životinjama bi mogla biti tema za poseban doktorat, ili makar rad ili izložbu u Muzeju istorije Jugoslavije. Monografija pod nazivom "Tito u prirodi i lovu" koju je pripremlilo Beogradsko lovačko društvo, a koja je izašla 1980. godine svedoči o Titovim doživljajima u lovu ali i fotografskim i zaštitarskim aspiracijama, kao i prisnim odnosima koje je gradio sa nekim životinjama. Iako je zapravo zbirka vinjeta iz pera različitih autora koji su Tita poznavali ili s njim dolazili u dodir u lovu ili razgledanju prirode, ova monografija donosi dvojaku sliku Josipa Broza, s jedne strane kao efikasnog tamaničelja životinja svih meridijana, a s druge kao brižnog staratelja koji brine o prirodi ali i opasnim zverima koje je dobijao na poklon.

²⁸⁰ Bojović je, između ostalog, bio voditelj emisija Art Zoologija (od 1996. do 1999.) i Art Boemija (od 1999.) na ART televiziji. Emisije su imale format talk show-a, i doprinele su etabliranju njegovog boemskog javnog imidža.

Rekla bih da ovakav splet okolnosti ima svoje ishodište (i antropološko objašnjenje) upravo u slabljenju uticaja i važnosti države u kontekstu zoološkog vrta - nabavka egzotičnih životinja, a po ekstenziji i briga o njima u vrtu, su doživele ozbiljne transformacije sa krahom pređašnje države, a sam opstanak vrta u kriznim uslovima je iziskivao svojevrsnu "dodelu zasluge". U okolnostima kakve su bile devedesete godine 20. veka u Srbiji, ali i kasniji neizvesni period produžene tranzicije nakon političkih promena 2000. godine (oličen u današnjem kataklizmičnom postsocijalističkom neoliberalizmu), Vuk Bojović se, kako svojim radom u vrtu, tako i svojim javnim angažmanom, pozicionirao kao personifikacija srpskog domaćina koji je uspeo da se odupre višestruko nadmoćnom neprijatelju i učini da njegovo "domaćinstvo" opstane uprkos mnogim poteškoćama. Bojovićeve avanture posle 2000. godine, a posebno sukobi sa gradskim vlastima i upravom Javnog preduzeća Beogradska tvrđava su detaljno propraćene u medijima (i dokumentovane u njegovoj monografiji), ali je pečat koji je bivši direktor ostavio na poslovanje beogradskog zoološkog vrta najevidentniji u opsežnim renovacijama koje je vrt dobio za njegovog vakt, i u transformaciji koju je doživeo, poglavito u pogledu novoustanovljenog akcenta na izlaganju *belih životinja*. U tom smislu, zaostavština Vuka Bojovića beogradskom zoološkom vrtu je kompleksna i ima različite aspekte. S jedne strane, na mestu direktora, Bojović je proveo vrt kroz težak i turbulentan period srpske istorije, i održao ga kao važnu instituciju u turističkoj i edukativnoj ponudi Beograda. S druge strane, međutim, na mestu direktora nije prezao kako od samopromocije tako ni od promocije vrta po svaku cenu - šimpanze u benkicama devedesetih godina su dobar primer ovog potonjeg, kao i kasnije ustanovljena praksa prikupljanja i izlaganja belih jedinki različitih vrsta koje, zapravo, najčešće nemaju nikakvu posebnu edukativnu niti - važno je napomenuti - (ikakvu) konzervacijsku vrednost,²⁸¹ već predstavljaju kuriozitet koji publiku treba da privuku svojom atraktivnom neobičnošću, a ne da je nečemu nauče. Svakako, bele jedinke nisu jedine životinje koje se izlažu u beogradskom vrtu, ali zauzimaju prostorno centralne pozicije u njemu i privlače pažnju medija.

Ono što se može zaključiti jeste da su politička i ekonomska kriza koje su obeležile devedesete godine u Srbiji proizvele svojevrsni vakuum značenja u funkcionisanju zoološkog vrta u Beogradu - vrt koji je nekada igrao ulogu simboličkog rajskog vrta bratstva i jedinstva među narodima sveta je izgubio značenje i ideološku potporu države, a na upražnjeno mesto

²⁸¹ U smislu da se najčešće radi o genetičkim aberacijama poput albinizma čiji nosioci se po pravilu izuzimaju iz procesa razmnožavanja ugroženih vrsta.

je stupio ne-toliko-banalni nacionalizam i cirkuzantsko politikanstvo Vuka Bojovića. Ovo je bilo izraženo kroz stvari kao što su izlaganje medvedića Knindže, ali i uvođenje naziva "ulica" u zoološkom vrtu, od kojih se jedna - zapravo hodničić pored kaveza s medvedima - zove "Monikin tesnac", referirajući na Moniku Levinski, ljubavnicu američkog predsednika Bila Klintonu koji se nalazio na čelu SAD u vreme bombardovanja Jugoslavije 1999. godine. Bilo kako bilo, javna persona Vuka Bojovića i medijski narativ o zoološkom vrtu koji je zahvaljujući pregalaštvu i dovitljivosti svog upravnika opstao kroz teška vremena, odmenili su ranije narative, a Bojovićeve lične i prijateljske veze (posebno veze sa Rusijom) su postale glavni kanal nabavke novih životinja za zbirku.

Ukratko, diskurs beogradskog zoološkog vrta se od vremena njegovog nastanka do danas menjao - od ideje podučavanja ljubavi prema životinjama, preko klasičnog narativa o učenju o životinjama i zabavi, do današnjeg insistiranja na što većem broju vrsta i jedinki i izlaganju belih životinja kao kurioziteta. Paralelno sa ovim procesima, dešavala se i transformacija *implicitne poruke i funkcije* zoološkog vrta - u predratnom periodu ova poruka se ticala društvenih i trgovinskih veza sa Evropom i kosmopolitizacije grada, u socijalističkom periodu se, slično, odnosila na potenciranje uloge Jugoslavije i Tita u svetu i bratstva i jedinstva među narodima te privrednih i drugih veza Jugoslavije sa zemljama Nesvrstanih kao i zemljama EvroZapada, dok je u tranzicionom²⁸² i periodu posle raspada SFR Jugoslavije, i posebno posle političkih promena u Srbiji 2000. godine poruka u izvesnom smislu "lokalizovana", i odnosila se pre svega na snalažljivost upravnika i njegove socijalne i druge veze koje su omogućile opstanak vrta kroz krizne situacije, ali je sa sobom donela i svojevrsno saobražavanje funkcionisanja institucije kapitalističkoj ekonomiji kroz pomeranje akcenta na prikupljanje što više jedinki što više vrsta i izlaganje kurioziteta koji će privući što više publike.

Kada je reč o Zoo Paliću, tokom terenskog istraživanja nisam imala prilike da razgovaram sa kazivačima o periodu devedesetih godina, tako da su podaci kojima raspolažem u vezi sa tim periodom šturi i nepotpuni, i pre skica proverbijalnog teškog vremena nego ozbiljan uvid. U

²⁸² Ivan Kovačević (2006) govori o tranzicionom periodu kao podeljenom na dva dela, prva tranzicija se odnosi na period od 1985. do 2000. godine, dok se druga odnosi na period od 2000. godine do danas. Ovo je značajno za moje razmatranje utoliko što je Vuk Bojović došao na čelo Zoološkog vrta grada Beograda 1986. godine, i na funkciji se nalazio gotovo do svoje smrti 2014. godine. Međutim, meni je kao odrednica u ovom razmatranju značajniji raspad SFR Jugoslavije devedesetih godina, i period političkih promena posle 2000.

tom smislu, ovo je nešto čime bih se detaljnije bavila pri eventualnom povratku na teren. Međutim, devedesete godine jesu ostavile posledice koje je moguće mapirati kroz aktivnosti vrta posle 2000. godine. Ono što je svakako najznačajnije u tom pogledu jeste institucionalno okretanje vrta inostranstvu i (ponovno) uspostavljanje veza sa partnerima u zemljama bivše Jugoslavije i regiona. Prekid saradnje koji su devedesete godine označile za sve vrtove u zemlji sada biva nadomešten procesom institucionalnog pridruživanja EAZA-i i strukturnim posledicama ovog procesa poput slobodnog toka informacija ali i životinja i usluga u koji se Zoo Palić uključuje. Kako je ranije pokazano, devedesete godine su u vrtu označile stagnaciju na planu edukacije, ali su programi zoopedagogije ponovo uspostavljeni, tako da u diskurzivnom smislu nije bilo ozbiljnijih promena izuzev sadašnje "tranzicije" na postmoderne edukacijske narative o očuvanju ugroženih vrsta i prirodne sredine. Međutim, implicitna poruka vrta je nužno pretrpela promene sa raspadom SFR Jugoslavije i svim potonjim političkim i ekonomskim promenama u Srbiji. No, kontekst u kojem su se te promene dešavale je bio nešto drugačiji od onoga u kome je egzistirao beogradski vrt - pre svega, Zoo Palić je sve vreme uživao finansijsku podršku grada Subotice, što je uslovalo da ne zavisi isključivo od prodatih ulaznica, što je, opet, značilo da ne zavisi od nabavljanja novih jedinki i vrsta pošto-poto da bi privukao publiku. Pored toga, Zoo Palić se, kako je ranije napomenuto, od svog začetka oslanjao na ideju o maloj ali lepo uređenoj zbirci, što je takođe u izvesnoj meri umanjivalo pritiske na rad vrta.

Zoo Palić se adaptirao značenjskom vakuumu koji je pratio survavanje ugleda i moći države tako što se oslonio upravo na svoju poziciju *zoološkog vrta*, i zahvaljujući stručnosti i angažmanu rukovodstva, uspeo da se uključi u međunarodne tokove i pronade institucionalni odgovor i izlaz iz krize kroz saradnju sa i proces pridruživanja EAZA-i. U tom smislu, implicitna poruka koju ovaj zoološki vrt šalje posetiocima se može okarakterisati kao dvojaka: s jedne strane to je poruka o povezanosti sa svetom kroz brigu o životinjama, koja sam zoološki vrt donekle izmešta iz bilo kakvih nacionalnih okvira i predstavlja kao instituciju učenja i nauke, a s druge strane, na lokalnom nivou, to je poruka o pregalaštvu uprave koja nije personifikovana na spektakularan način kao u slučaju beogradskog vrta, već je zasnovana na tihom zakulisnom radu stručnih pojedinaca koji su uspeli u svojim kosmopolitskim naporima i uprkos teškoj situaciji. Tako se može reći da Zoo Palić danas nosi poruku o međunarodnim vezama uspostavljenim kroz stručnost u brizi o životinjama u situaciji kada je država zakazala, što se, zanimljivo, poklapa sa, između ostalog,

konzervacijskim narativima EvroZapadnih vrtova o (opasnim, ratom razorenim) zemljama iz kojih potiču različite ugrožene vrste o kojima svetski vrtovi brinu i koje pokušavaju da sačuvaju.

Na kraju krajeva, a posebno uzevši u obzir renovacije i proširenja volijera za životinje,²⁸³ i njihovo saobražavanje međunarodnim standardima za držanje egzotičnih životinja koje propisuje EAZA, a ne katastrofalnim uslovima koje određuju domaći propisi, implicitna poruka Zoo Palića se može sumirati kao priča o otvorenosti i međunarodnoj stručnoj saradnji koje nadilaze lokalne probleme i nacionalne granice. Međutim, ako bismo znalačku antropološku perspektivu uopštili i u izvesnom smislu sveli na onaj aspekt fenomena koji bi se odnosio na širu poruku laičkoj javnosti, rekla bih da se uloga lokalnih gradskih vlasti koje delom finansiraju zoološki vrt, ali i pozicija Vojvodine kao pokrajine, probijaju u prvi plan. U tom smislu, mislim da se može ustvrditi da je implicitna poruka koju Zoo Palić šalje svojim posetiocima poruka o otvorenosti i povezanosti grada i pokrajine sa, pre svega, zemljama u regionu, ali i sa Evropom odnosno EvroZapadom, ali i poruka o stručnosti²⁸⁴ i etičnosti koja se uobličava kroz tihu transformaciju volijera u vrtu, i čini da Zoo Palić u javnosti biva percipiran kao "pravi svetski zoološki vrt".²⁸⁵

Kada je reč o zoološkom vrtu u Jagodini, situacija je jednostavnija budući da je vrt otvoren 2006. godine, tako da nije prolazio kroz opsežne ideološke i diskurzivne transformacije kroz koje su prolazila druga dva vrta. Ovo, međutim, ne znači da i on nema posebnu funkciju i poruku koju šalje posetiocima.

Njegovo relativno kratko postojanje zapravo čini procese o kojima je bilo reči u vezi sa drugim vrtovima u Srbiji evidentnijim i lakšim za mapiranje. Nalik Vuku Bojoviću u novijoj istoriji beogradskog zoološkog vrta, vrt u Jagodini ima prominentnu figuru u Draganu

²⁸³ Koje su se dešavale za vreme mog boravka u vrtu, ali i koje su planirane u budućnosti.

²⁸⁴ Koja se, zapravo, igrom slučaja artikuliše *naspram* drugih zooloških vrtova u zemlji. Vredi istaći da su moji kazivači na terenu bili jako pažljivi i korektni u izražavanju kada bi se pomenuli drugi zoološki vrtovi u Srbiji, te da je ovo više utisak koji sam ja stekla, ali utisak zasnovan na činjeničnom stanju na terenu.

²⁸⁵ Čini mi se da je čitava ova konstelacija značenja u tesnoj vezi sa folklornim ali i ekonomskim rivalitetom koji je Vojvodina kao pokrajina gajila i gaji sa ostatkom Srbije, ali u ovom trenutku jednostavno nemam dovoljno podataka da bih mogla tako nešto izravno da tvrdim, ali to pitanje svakako ostaje nešto što je moguće dalje istražiti.

Markoviću Palmi, njegovom idejnom tvorcu i osnivaču, čije su lične i političke veze osnovni kanali za nabavku životinja za zbirku.

Kako je ranije u tekstu napomenuto, sve životinje za osnivanje jagodinske zbirke su inicijalno došle kao pokloni iz zoološkog vrta u Beogradu, u čemu je ključnu ulogu odigralo prijateljstvo između Markovića i Bojovića. Potonja kontroverzna nabavka žirafe se takođe odigrala zahvaljujući političkom uticaju Dragana Markovića, budući da, iako je žirafu platilo preduzeće iz Beograda čiji vlasnik je Markovićev prijatelj, novac za izgradnju žirafarnice²⁸⁶ je potekao od novca koji je Jagodini uplaćen na ime razvoja turizma u regiji.

Takođe, kako je ranije napomenuto, turizam i ostvarivanje profita su glavni deklarativni razlozi za osnivanje jagodinskog vrta, što ovu zbirku, u istorijskom i diskurzivnom smislu čini anahronom u odnosu na današnje zoološke vrtove, koji kao glavni razlog svog postojanja ističu prakse očuvanja i razmnožavanja ugroženih vrsta - ili učenje i zabavu za, pre svega, lokalnu populaciju. S druge strane, njegova implicitna poruka je relativno jasna: jagodinski vrt je živi spomenik političkoj moći i uticaju Dragana Markovića Palme, ali je isto tako i svedočanstvo o tome kako su njegove veze ograničene na Srbiju - životinje koje su bile pokloni su potekle iz Srbije, one koje su dospale u vrt iz inostranstva su kupljene, ili dospale tu zahvaljujući angažmanu Vuka Bojovića.

U svakom slučaju, može se reći da osnivanje zoološkog vrta u Jagodini u izvesnom smislu odgovara ranijim obrascima mišljenja o životinjama u antropologiji, utoliko što su izložene životinje trebalo da služe s jedne strane kao simbolički resurs - kao simbol moći, napretka i ekonomske transformacije grada Jagodine od industrijskog u turistički centar, a s druge strane kao materijalni resurs - u smislu da je otvaranje zoološkog vrta kao turističke atrakcije trebalo da generiše profit za grad i region Centralne Srbije.²⁸⁷ Imajući sve do sada navedeno u vidu, mislim da je legitimno ustvrditi da zoološki vrt u Jagodini pre odgovara modelu predmoderne menažerije nego savremenog zoološkog vrta, a implicitna poruka koju šalje svojim (lokalnim) posetiocima se tiče moći i uticaja lokalnog vlastelina (u Beogradu) i u tom smislu

²⁸⁶ Pritom, žirafarnice, kao i slonare i majmunare, zahtevaju ozbiljno planiranje i skupe su za izgradnju prvenstveno zato što iziskuju mogućnost detaljne regulacije temperature i vlage, a u slučaju slonara i žirafarnica moraju da budu i *velike*, posebno jer se žirafe retko drže same čak i u domaćim zoološkim vrtovima.

²⁸⁷ Nasuprot tretmanu životinja kao "naučnih predmeta" ili barem primera(ka) vrste koji treba da doprinesu posetilačkom sticanju znanja o vrsti kao celini i njenom životu i navikama u divljini, što je mahom slučaj u druga dva razmatrana vrta.

sledi matricu (iako na donekle izmenjeni način) po kojoj su zoološki vrtovi u zemljama koje su bile kolonijalne sile služili tome da pokažu moć imperije kod kuće. Iako je opseg drugačiji, dakle, obrazac je isti, s tom razlikom da je što deklarativna, što implicitna ideja o otvorenosti i povezanosti sa svetom, koja je prisutna u svim zoološkim vrtovima koji su bili razmatrani u tekstu, a koja je sastavni deo kosmopolitskog diktuma koji je određivao njihovo otvaranje, u ovom slučaju podređena ekonomskom aspektu fenomena, i ulozu zoološkog vrta kao turističke atrakcije koja treba da u Jagodinu privuče posetioce iz (pre svega) drugih krajeva Srbije i inostranstva.

4.6 Završna razmatranja

Veliki satiričar i pisac naučne fantastike Douglas Adams u romanu "Autostoperski vodič kroz galaksiju" (1979) piše, između ostalog, o uništenju planete Zemlje zarad izgradnje svemirske obilaznice na mestu gde se ona nalazila. Rušenje Zemlje sprovodi vanzemaljska rasa svemirskih birokrata po imenu Vogoni, koji su pored toga što obavljaju birokratske poslove, poznati po tome što pišu najužasniju i najdosadniju poeziju u Univerzumu. Prilikom jedinog javnog čitanja vogonske poezije, jedini preživeli spasao se tako što je odgrizao sam sebi nogu.

Pišući ovo poglavlje, često sam se osećala kao da sedim na čitanju vogonske poezije, i mogu samo da zamislim kako je onima koji će ga tek *čitati*. Šalu na stranu, mislim da je zamor koji sam osećala pišući proisticao pre svega iz činjenice da sam morala da igram dvostruku ulogu istoričarke i antropološkinje, a potom i iz toga što je dobar deo stvari koje su ovde napisane nužno repetitivan - informacije i konstatacije se ponavljaju, ali mi se u trenutku pisanja činilo da je to neophodno: u nameri da sve detaljno i podrobno objasnim, trudila sam se da od početka do kraja pratim priče zooloških vrtova o kojima pišem i istorijske i sociokulturne kontekste kroz koje su oni optrajavali i još uvek traju. Ovde bih se zato, pre nego što konačno zaključim ovo poglavlje, ukratko vratila na narodnu doskočicu "Videla žaba da se konj potkiva, pa i ona digla nogu", koja je data na samom početku. Mislim da je do sada jasno da je izvorno, donekle derogativno značenje ove izreke - koja govori o tome da neke stvari nisu za neke ljude, ili u ovom kontekstu da su Srbi videli da Francuzi imaju zoološke vrtove pa rešili i oni da ih otvore iako nisu kolonijalna sila - dato pre svega u šali. Međutim, mislim da je važno napomenuti da ta šala nosi u sebi i dozu crnog humora, koja poglavito referira na loše uslove u kojima mnoge životinje u srpskim zoološkim vrtovima i dalje žive - odnosno,

upućuje na to da, istorijski gledano, u Srbiji mahom nije bilo finansijskih i drugih uslova za otvaranje zooloških vrtova nalik onima u svetu, ali su oni i dalje otvarani zahvaljujući kosmopolitskom diktumu političkih elita koje su pokušavale da se dokažu lokalnoj populaciji. Svakako, nije preterano *antropološki* donositi vrednosne sudove o fenomenima koji se proučavaju, ali kao što sam ranije više puta napomenula, u igri značenja koja je ovde na tapetu ljudska bića nisu jedini akteri, a antropologija ljudsko-životinjskih odnosa upravo služi tome da u obzir uzme i životinjske perspektive. S tim u vezi, pisanje ovog poglavlja je bilo teško i iznurujuće između ostalog i zato što je nit koja se sve vreme kroz njega provlači zapravo sumorna i tužna istorija životinjske patnje. Naravno, daleko od toga da takva patnja nije postojala i ne postoji u EvroZapadnim zoološkim vrtovima, ali moja tema ovde su bili zoološki vrtovi u Srbiji. No, koji god zoološki vrtovi da su u pitanju, ovakva poglavlja bi na tragu eksperimentalnih etnografija pisanih iz vizure životinja, mogla biti i mnogo strašnija budući da bi istinsko priznavanje subjektiviteta i *neprirodnih istorija* životinjama u priči o zoološkim vrtovima proizvelo narative o stradanju, uništenju i bezrazložnom zatočeništvu, fukoovske antiutopije o većitoj izloženosti pogledima, i zapravo depresivni epizodni niz individualnih tragedija jedinki koje su kroz istoriju bivale zatočene i izlagane u zoološkim vrtovima. Svakako, može se ustvrditi da je život u zoološkom vrtu za neke jedinke ipak bio boljitak u odnosu na njihovu pređašnju egzistenciju u cirkusima na primer - ili u slučaju mrkog medveda koji živi u Zoo Paliću - krajputaških kafanskih atrakcija, ali za moj groš to samo produbljuje tragediju sveukupnog narativa. Takođe, mislim da je ovde važno napomenuti da, kada je reč o savremenim narativima koji legitimišu postojanje zooloških vrtova danas - nezavisno od efektivnosti vrtova kao mesta *ex situ* konzervacije - oni su nužno antropocentrični iako se naizgled fokusiraju na životinje, pre svega jer životinje same sebe, bar koliko nam je poznato, ne doživljavaju kao kolektivitete, i stoga opšte dobro očuvanja vrsta²⁸⁸ zatočenim jedinkama ne znači ništa.²⁸⁹ Još neke stavke koje su visoko kotirane na skali stvari koje zatočenim životinjama ništa ne znače su kulturnoistorijski konteksti i specifičnosti ljudskih zajednica koje osnivaju i održavaju zoološke vrtove.

Ova sumorna perspektiva, međutim, ne treba da služi tome da devalorizuje napore u vezi sa antropološkim istraživanjem zooloških vrtova, naprotiv. Pre mi se čini da upravo jedinstvena

²⁸⁸ Neretko za *naredne generacije ljudi*.

²⁸⁹ Niti, uzgred, znači jedinkama u divljini koje se suočavaju sa izumiranjem usled gubitka staništa i drugih najčešće antropogenih faktora.

antropološka perspektiva - i, zašto ne, kritika - u paru sa konzervacijskim i edukativnim naporima zooloških vrtova,²⁹⁰ može da doprinese kako poboljšanju uslova u zoološkim vrtovima, tako i efektivnijem obrazovanju posetilaca o problemima sa kojima se izložene vrste suočavaju u divljini.

No, osnovno israživačko pitanje ovog poglavlja (a i ove teze) bilo je "čemu služe zoološki vrtovi u Srbiji?", i kucnuo je čas da njega pokušam da dam koliko-toliko koncizan odgovor.

Naime, u ovom poglavlju sam pokušala da ponudim odgovor na pitanje funkcije zooloških vrtova u srpskom društvu. Kako bih ovo postigla, pre svega sam mapirala ideološke odnosno diskurzivne promene kroz koje su vremenom prolazile kolekcije egzotičnih životinja na EvroZapadu - što će se pokazati korisnim dalje u tekstu. Potom sam, u svrhu mogućnosti poređenja, ali i praćenja dijahronijskih transformacija kroz koje su institucije prolazile, pokušala da, po ugledu na faktore koji su se pokazali kao važni u analizama EvroZapadnih vrtova, mapiram sličnosti i razlike između zooloških vrtova u Srbiji koristeći četiri pitanja koja su centralna za razumevanje funkcionisanja ovakvih institucija: pitanje osnivača, pitanje diskursa (odnosno javnog diskursa koji ove institucije upražnjavaju da bi se predstavile publici), pitanje sistematizacije i nabavke životinja za zbirke i pitanje publike. Ovaj korak pomogao je da se profilišu tri osnovna seta ideja koji su igrali uloge u procesima osnivanja i potonjem funkcionisanju srpskih vrtova - to su ideje o gradu, ideje o turizmu i ideje o učenju i zabavi. Potom sam, u skladu sa iznesenom građom, pozicionirala osnivanja sva tri srpska vrta na odgovarajućim presecima između ovih ideja. Kako se pokazalo, osnovne ideje koje su ulazile u zasnivanje zbirke egzotičnih životinja u Srbiji su imale trajne efekte na njihovo dalje funkcionisanje i uopšte institucionalnu politiku, i iako su se ove stvari vremenom menjale u skladu sa trusnim društvenim kontekstom - bar u slučaju Beograda i Palića - umnogome su odredile i, u paru sa načinima finansiranja ovih institucija, određuju njihove diskurse, prioritete i načine funkcionisanja danas. Nakon ovog "sekundarnog prosejavanja" građe, ponudila sam kratak osvrt na istorijske promene kroz koje su vrtovi (poglavito u Beogradu i na Paliću) prolazili, nakon čega se pokazalo da se ključ za razumevanje društvene uloge zooloških vrtova u Srbiji, odnosno njihove implicitne funkcije i poruka koje šalju svojim posetiocima krije u preseku između onoga što sam u tekstu nazivala *kosmopolitskim diktumom* koji predstavlja idejnu, političku i simboličku pozadinu njihovog osnivanja, i

²⁹⁰ Kad već postoje.

društvene moći koja svoj materijalni izraz ili utelovljenje dobija kroz (uopšte mogućnost) nabavke egzotičnih životinja za zbirke.

Ovo se ne razlikuje suštinski od uslova koji su oblikovali postojanje i funkcionisanje zooloških vrtova na EvroZapadu, ali neke razlike postoje. Pre svega, vrtovi na EvroZapadu su, kako je ranije pokazano, inicijalno najčešće osnovani sa idejom naučnog proučavanja i posmatranja živih životinja, da bi tek kasnije prihvatili svoju ulogu popularne zabave koja sadrži i edukacijsku komponentu. Ovaj korak je zoološkim vrtovima u Srbiji nedostajao, i iako su postojali (i danas postoje) napori da se zoološki vrtovi afirmišu kao naučno-istraživačke institucije, to se još uvek nije dogodilo. S druge strane, tamo gde im je nedostajala legitimizacija kao naučnih ustanova, zoološki vrtovi u Srbiji su imali kosmopolitski diktum te su u tom smislu oni funkcionisali kao simbolička legitimizacija kosmopolitskih aspiracija srpskih gradova (i elita koje su njima upravljale i upravljaju). Žudnja za pripadnošću Evropi i svetu, ma kako te kategorije bile definisane u datom istorijskom trenutku je, tako, oblikovala zoološke vrtove u Srbiji i njihovo nastajanje i postojanje. No, tamo gde su zoološki vrtovi na EvroZapadu funkcionisali u okvirima manje-više stabilnih političkih i ekonomskih sistema od 19. veka nadalje i menjali svoje diskurse i odnose prema prirodi postepeno i u skladu sa širim kulturnim preokupacijama u vezi sa prirodom, u Srbiji je ideja prirode zapravo imala malo veze sa funkcijom zooloških vrtova osim u najširem smislu, i iako su u početku u diskursu zoološkog vrta u Beogradu i danas u diskursu paličkog vrta postojali konkurentni narativi - u prvom slučaju ideja o podučavanju ljubavi prema prirodi i životinjama, u drugom ideja o podučavanju o ekološkim problemima i konzervaciji vrsta (što je standardni narativ zooloških vrtova u svetu danas), primetna je svojevrsna *devolucija* konceptualizacije uloge i funkcije zooloških vrtova (i to u poslednjih desetak godina) od modernog koncepta mesta za učenje o životinjama i zabavu ka predmodernom konceptu menažerije kroz, s jedne strane, izlaganje kurioziteta u Beogradu,²⁹¹ i s druge strane otvaranje zoološkog vrta u Jagodini čija je osnovna funkcija ekonomska. Još jedan važan aspekt problema na koji mi je ukazala mentorka dr Ildiko Erdei, a koji mi je isprva promakao je spona između ove vrste devolucije i uspona neoliberalnog kapitalizma.

²⁹¹ Simptom ovoga je i ranije pominjani pingvinarijum koji se planira u beogradskom vrtu iako životinje koje su već tu žive u lošim uslovima. Primera radi - u toku izrade ove disertacije se pojavila onlajn peticija za spasavanje nilskih konja koji u vrtu žive u sopstvenoj nečisti, a nedugo zatim je novorođena beba nilskog konja u vrtu i uginula.

Ova spona je najevidentnija u slučaju vrta u Jagodini koji je nastao kao *mamipara*, kao jedna vrsta spektakla koji igra na kartu egzotike, posebnosti i stvaranja novog sadržaja za lokalnu populaciju i turiste - nezavisno od dobrobiti životinja koje se u njemu izlažu. U tom smislu on još više liči na predmoderne menažerije koje su bile otvorene za javnost - njegov vašarski karakter je direktna posledica njegove apsolutne podređenosti divljem, postsocijalističkom kapitalizmu koji je trenutno na snazi u Srbiji.²⁹²

Ova i ovakva devolucija se takođe može dovesti u vezu sa krizom kroz koju je srpsko društvo prolazilo od početka devedesetih godina do danas, rapidnim siromašenjem populacije²⁹³ i sunovratom ugleda i uloge države na međunarodnom nivou. Kriza kroz koju su država i društvo prolazili imala je dvostruki uticaj na zoološke vrtove u Srbiji, s jedne strane slabljenje države je označilo poteškoće i prekide kanala kojim su dobavljane egzotične životinje za zbirke, a s druge strane proizvelo je svojevrsan simbolički vakuum na mestu gde su se ranije moć i uticaj države nalazili kao okosnica simboličke vrednosti i implicitne (a često i eksplicitne) poruke koju su vrtovi slali posetiocima. Vrtovi su ovu ideološku prazninu popunjavali na različite načine, ali sam sklona tome da tvrdim da je zapravo jedino zoološki vrt na Paliću konstruktivno nadomestio nedostatak tako što se na institucionalnom nivou povezo sa drugim zoološkim vrtovima u inostranstvu kroz napore za pridruživanje Evropskoj asocijaciji zooloških vrtova i akvarijuma, dok su zoološki vrt u Beogradu i vrt u Jagodini²⁹⁴ ovaj nedostatak nadomestili oslanjanjem na harizmu i dovitljivost - ili narative o harizmi i dovitljivosti, te privatne (i međusobne) veze Vuka Bojovića i Dragana Markovića.

Kada se sve do sada navedeno uzme u obzir, može se reći da su zoološki vrtovi u Srbiji uvek služili kao simboli kosmopolitizma, otvorenosti, saradnje i povezanosti sa i pripadnosti ili žudnje za pripadnošću modernom svetu - što je ideološka preokupacija koje se srpske elite koje su ih osnivale zapravo nikada nisu otresle. Životinje koje su u njima izlagane bile su živa svedočanstva kulturnih i drugih veza Srbije, prvo kao dela Kraljevine, a potom kao dela Socijalističke Federativne Jugoslavije, sa Evropom, ali (u socijalističkom periodu) i Afrikom i Azijom - služili su, ukratko, tome da populaciji kod kuće prikažu šta sve postoji na svetu, ali

²⁹² Mislim da sponu između predmodernih javnih menažerija i kapitalizma najplastičnije ilustruje slon koji je u 19. veku živeo na drugom spratu (!) zgrade Londonske berze.

²⁹³ I vrtoglavim sunovratom u kapitalizam.

²⁹⁴ koji je zapravo i osnovan u trenutku apsolutnog vakuuma, kada su se (kako se u tom trenutku mislilo) poslednji ostaci SFRJ dezintegrisali sa otcepljenjem Crne Gore.

i demonstriraju moć, poziciju i međunarodni ugled države i njenih elita. Kada su moć i ugled države urušeni, vrtovi su modernistički narativ o prirodi kao nečemu što je lepo po sebi i u čemu treba uživati, otelotvoren u modernim diskursima o učenju i zabavi odmenili - u slučaju Beograda, u Jagodini je to bio jedini postojeći diskurs - predmodernim praksama izlaganja (životinja kao) kurioziteta i potenciranjem ekonomske uloge i funkcije vrtova u lokalnom kontekstu, kao i implicitnim porukama o moći pojedinaca, odnosno postmodernim diskursima o očuvanju prirodne sredine konzervaciji vrsta, i oslanjanjem na međunarodne veze zoološkog vrta kao institucije u slučaju Palića.

5. Antropološkinja u (postsocijalističkom) zoološkom vrtu

U ovom tekstu je do sada bilo mnogo reči o zoološkim vrtovima, kako u svetu, tako i u Srbiji. Pretresani su njihovi istorijati, eksplicitne i implicitne funkcije, promenljivi diskursi i politike, te različiti aspekti koji ih čine baš takvima kakvi jesu u raznim kulturnim i istorijskim kontekstima. Računajući da su te stvari *rešene*, tj. dovoljno elaborirane ranije u tekstu, u ovom poglavlju ću ponuditi etnografiju zoološkog vrta na Paliću zasnovanu na terenskom istraživanju koje sam tamo sprovela ljubaznošću uprave vrta, a posebno gospodina Petra Savića, direktora, i gospodina Kristijana Ovarija, biologa vrta.

U ovom poglavlju ću pokušati da antropološkoj publici približim ovaj dinamičan i kompleksan teren. Pored toga, bliže ću se pozabaviti praksama razmene i nabavke životinja koje funkcionišu u vrtu, i pokušati da potcrtam dejstvenost životinja u ovom specifičnom kontekstu.

Ovde bih, pre nego što se upustim u pisanje etnografije, skrenula pažnju na jednu opservaciju sa terena za koju mi se čini da može biti ilustrativna za ceo ovaj poduhvat. Naime, Zoo Palić je ogroman - zauzima 10 hektara zemlje (sa još 4 hektara neiskorišćenog prostora). Duž čitavog ovog prostora prostiru se asfaltirane staze (sa iscrtanim malim ljudskim stopalima) načičkane putokazima, koje prolaze pored volijera sa životinjama i koje su namenjene kretanju posetilaca. Međutim, kako su mi objasnili moji kazivači, prva stvar koju timaritelji u vrtu nauče jeste da, ako budu pratili asfaltirane staze za publiku, neće nigde stići na vreme. Zbog toga, isti ovaj prostor ispresecan je utabanim zemljanim puteljcima koji prolaze preko zelenih površina, kroz drveće i rastinje, iza volijera i oko zgrada u vrtu, i predstavljaju prečice kojima se kreću isključivo timaritelji i drugo osoblje vrta, i koji im omogućavaju da svoje zadatke obavljaju brzo, neprimetno i efikasno. Može se reći da su dosadašnja antropološka i istorijska istraživanja zooloških vrtova pratila označene, asfaltirane staze i poglede posetilaca koji se sa njih pružaju na životinje i na poruke koje njihovo prisustvo nosi. Ovim istraživanjem, ja sam pokušala da zađem iza kulisa, i prošetam uzanim zemljanim puteljcima kojima se kreću oni koji sa životinjama kontaktiraju svakodnevno, o njima brinu i sa njima grade različite vrste odnosa.

5.1 Kako radi Zoo Palić?

U ovom odeljku ću izneti i donekle ponoviti neke činjenice koje se tiču svakodnevnog funkcionisanja zoološkog vrta na Paliću u institucionalnom smislu.

Kako je ranije napomenuto, osnivač Zoo Palića je grad Subotica, vrt je osnovan kao ustanova kulture, i jedan deo sredstava za rad dobija od grada Subotice, kao indirektni budžetski korisnik, što u praksi znači da se preko Sekretarijata društvenih delatnosti, po odluci skupštine grada, zoološkom vrtu na godišnjem nivou dodeljuju određena sredstva. Ova sredstva u načelu čine oko polovine ukupnih sredstava kojima vrt raspolaže - drugu polovinu čine prihodi od ulaznica. Kako mi je objašnjeno, unazad nekoliko godina ukupni godišnji budžet vrta iznosi oko 80 miliona dinara. Veliki deo toga odlazi na poreze, doprinose i plate zaposlenih, dok se ostatak troši na održavanje vrta, njegove infrastrukture i botaničkog dela zbirke, kao i na ishranu životinja. Budući da je vrt živa zbirka i dinamično okruženje, alokacija sredstava nije uvek identična. Kako mi je objašnjeno, nekada se na godišnjem nivou za radove na vodovodnoj mreži ne potroši gotovo ništa, dok u slučaju, na primer, nekog kvara, ta suma može biti prilično velika. Pored toga, vrt na godišnjem nivou, u skladu sa mogućnostima, izdvaja sredstva za radove na modernizaciji i sanaciji vodovodne i kanalizacione mreže i električnih instalacija (pod geslom "bolje sprečiti nego lečiti").

Ono što mi je bilo posebno zanimljivo prilikom istraživanja - i o čemu, moram priznati, nisam razmišljala ranije, jeste upravo činjenica da, pored "javnog" dela vrta u kojem se nalaze životinje izložene posetiocima, vrt uključuje i značajan "zakulisni prostor" koji je ključan za njegovo funkcionisanje. Zoo Palić je po ovom pitanju dodatno specifičan, budući da ima i prihvatilište za povređene divlje životinje, kao i smeštajne kapacitete za životinje iz zaplene. Pored toga, Zoo Palić ima i radionicu u kojoj se obavljaju popravke i proizvode delovi za volijere, veterinarsku ambulantu, magacin sa hladnjačom u kome se čuva hrana za životinje, kao i parcelu obradive zemlje na kojoj se uzgaja kukuruz za biljojede iz fonda vrta. Takođe, vrt raspolaže voznim parkom koji uključuje i nekoliko poljoprivrednih mašina (koje treba održavati i snabdevati gorivom što je takođe trošak), kao i brojnim mašinama i alatima koji se koriste u radionici.

Nabavka hrane za životinje u vrtu je, svakako, važna stavka u njegovom funkcionisanju, ali i zanimljiv aspekt njegovog poslovanja budući da reflektuje neke važne specifičnosti zoološkog vrta. Naime, veći deo biljne hrane za životinje, kako mi je objasnila pravница i

poslovna sekretarka vrta, se nabavlja u postupku javne nabavke. Proces izgleda tako što poslovođa, veterinar i biolog zajedničkim naporima sastavljaju jelovnike za sve životinje u vrtu, imajući u vidu faktore kao što su broj životinja, graviditet, doba godine i eventualne izmene u brojnom stanju - usled nabavke ili rađanja novih jedinki. Tako sastavljeni jelovnici određuju količine poljoprivrednih kultura koje se nabavljaju u procesu javne nabavke, i u skladu sa brojem i u zavisnosti od vrsta prisutnih u vrtu mogu varirati na godišnjem nivou. Voće, povrće, seno deteline i kukuruz su tako najveći izdaci.

Skrenula bih pažnju na nekoliko važnih stvari koje se tiču ishrane životinja u zoološkom vrtu, kao i na nekoliko vinjeta sa terena koje mogu dobro ilustrovati kompleksnost držanja životinja u neprirodnim uslovima i načine na koje je vrt odgovarao i odgovara na izazove.

Pre svega, nasuprot popularnoj slici majmuna koji jede bananu, životinje u zoološkim vrtovima dobijaju voće u relativno malim količinama (posebno banane), budući da je voće koje se koristi u ljudskoj ishrani procesom domestikacije značajno izmenjeno u odnosu na divlje vrste koje bi životinje inače jele u prirodi. Glavna razlika je u tome što voće koje se koristi u ljudskoj ishrani sadrži mnogo više šećera nego njegovi divlji srodnici, što kod nekih životinja može izazvati ozbiljne zdravstvene probleme u slučaju prekomerne konzumacije. S druge strane, kako mi je objasnio jedan timaritelj, keleraba je idealna namirnica za veliki broj biljojeda, upravo zbog svog nutritivnog sastava. No, svakako najinteresantnija priča o ishrani životinja koju sam čula na terenu tiče se dohranjivanja jelenske divljači u zimskom periodu. Naime, pre nekoliko godina se u Zoo Paliću javila potreba za dohranjivanjem jelena u vrtu tokom zime jer preko godine nisu nabacili dovoljno masnih naslaga da ugodno prežive hladne dane. Bilo je potrebno naći visokokalorične namirnice kojima bi nadomestili ovaj nedostatak. Odgovor je stigao iz subotičke fabrike čokolada i konditorskih proizvoda "Pionir". Naime, "Pionir" je zoološkom vrtu donirao veliku količinu lomljene čokolade i drugih slatkih proizvoda koji se, iako zdravstveno ispravni, nisu mogli izbaciti na tržište, tako da su jeleni u vrtu nekoliko nedelja uz standardnu hranu dobijali i lomljenu čokoladu kako bi se brže nagojili da im ne bi bilo zima. Kada sam, zaprepašćena, pitala kako to da voće može da izazove zdravstvene probleme, a čokolada ne, objašnjeno mi je da za jelene usled specifičnosti njihovog digestivnog trakta nije bilo bojazni od čokolade, te da su je jeli kratko i u ograničenim količinama, i da je planirani efekat bio ubrzo postignut.

Kao što je ranije napomenuto, najveći deo hrane biljnog porekla se kupuje putem javnih nabavki. Sa hranom životinjskog porekla je situacija drugačija.²⁹⁵ Sa izuzetkom ribe koja se kupuje za ishranu foke i belog medveda, i ponekad jaja i piletine koji se takođe dobavljaju kroz proces javne nabavke, hrana za velike mesojede se dobija iz donacija. Kako mi je objašnjeno, ovo je izuzetno važna stavka i veliko olakšanje za budžet zoološkog vrta, budući da bi broj zveri u zbirci morao da bude značajno smanjen kada bi bilo neophodno kupovati meso za njih. Donacije funkcionišu na sledeći način: Zoo Palić ima posebnu dozvolu Uprave za Veterinu pri Ministarstvu poljoprivrede i zaštite životne sredine da u ishrani životinja koristi tzv. sporedne proizvode životinjskog porekla prve, druge i treće kategorije, što prevedeno na svakodnevni jezik, znači meso od uginuća životinja sa okolnih farmi, koje dobija preko Sekretarijata za poljoprivredu grada Subotice. To u praksi znači da se vlasnici okolnih farmi u slučaju uginuća životinja poput krava ili konja javljaju zoološkom vrtu kako bi donirali uginulu životinju za ishranu mesojeda. Ovo je u obostranom interesu, budući da farmerima rešava problem uginulih životinja,²⁹⁶ a zoološkom vrtu problem nabavke inače skupog mesa za mesojede u zbirci.

Još jedna važna stavka u funkcionisanju zoološkog vrta je održavanje volijera za životinje, što, pored čišćenja i drugih svakodnevnih aktivnosti, podrazumeva i održavanje funkcionalnosti i bezbednosti ovih prostora kako za posetioce, tako i za životinje. O tome brinu timari uz pomoć majstora zaposlenih u vrtu koji, u slučaju da se nešto pokida, polomi ili na drugi način pohaba vrše brze popravke u radionici pri vrtu ili na licu mesta.

Pored ovoga, u vreme mog boravka na terenu Zoo Palić je bezmalo bio gradilište, budući da sam naišla u trenutku u kojem su se u vrtu obavljali poslovi proširenja volijera (konkretno za lavove i tigrove) i izgradnje novih smeštajnih kapaciteta za životinje iz zaplene,²⁹⁷ što su poslovi koje obavljaju spoljašnje firme angažovane u skladu sa principima javne nabavke. Kako mi je objašnjeno, u Zoo Paliću se u proteklih pet godina krenulo sa ozbiljnim renovacijama i proširenjima volijera i njihovom standardizacijom u skladu sa propisima

²⁹⁵ Vrt ima i kapacitete za razmnožavanje sitnih glodara koji se koriste u ishrani zmija, kao i za razmnožavanje različitih insekata kojima se hrane gušteri i druge životinje.

²⁹⁶ Svakako, ovako dobavljeno meso prolazi veterinarsku inspekciju pre nego što se servira mesojedima u vrtu.

²⁹⁷ Što, između ostalog, govori o tome koliko njih zapravo bude na godišnjem nivou. Novi smeštajni kapaciteti su bili relativno male površine, ali sa kapacitetima za regulaciju toplote, budući da su bili zasnovani na iskustvu - najčešće se zaplenjuju gmizavci, egzotične ptice i sitni primati.

Evropske asocijacije zooloških vrtova i akvarijuma (EAZA). Kako mi je biolog vrta objasnio, "zavukli smo se u svaku rupu i premerili svaki pedalj" kako bi se započelo sa standardizacijom volijera.

Ono što je od posebne važnosti jeste činjenica da se volijere u Zoo Paliću, a u skladu sa prohtevima procesa pridruživanja ove institucije EAZA-i, renoviraju, osavremenjuju i proširuju u skladu sa pravilima za držanje životinja koje propisuje ova organizacija a ne pravilima koje propisuje domaći Pravilnik o uslovima koje treba da ispunjava zoološki vrt odnosno mini zoološki vrt... (Službeni glasnik 75/10). Kako mi je objašnjeno, ovo se čini iz dva razloga - pre svega, propisi EAZA-e stvaraju bolje i humanije okruženje za životinje, a drugo, domaći zakoni i propisi su još uvek "sveži" i podložni promenama, i svakako će biti pooštravani kako Srbija bude napredovala na putu pridruživanja EU, te je povinovanje "oštrijim" standardima odmah i vid uštede u budućnosti.

Zoo Palić je, kao i drugi zoološki vrtovi u Srbiji, za posetioce otvoren 365 dana u godini, s tim da radno vreme varira u odnosu na godišnje doba. U zimskom periodu je radno vreme vrta od 9 do 15 časova, ali ono se tokom godine menja u skladu sa vremenskim prilikama. Međutim, život u vrtu se odvija i mimo rada sa posetiocima, a radno vreme zaposlenih u upravi počinje u 7 ujutru. S druge strane, kako mi je objašnjeno, timaritelji u vrtu rade po satnici koja odgovara prohtevima životinja - dolaze na svoje radno mesto i otpočinju svoj algoritam rada zbrinjavajući životinje u svom rejonu redom. S tim u vezi, timaritelji (s nekim izuzecima) na nekoliko meseci imaju rotacije, odnosno menjaju svoj "rejon" koji podrazumeva životinje za koje su zaduženi. Dobar primer rejona su mesojedi - osoba koja je za njih zadužena tako pušta životinje iz unutrašnjeg dela volijere u spoljašnju, hrani ih, na kraju dana ih vraća u unutrašnji deo u kome spavaju i čisti njihovu volijeru. Pored ovog posla, timaritelji su zaduženi i za brigu o dobrobiti životinja - posebno njihovom zdravlju, u smislu da, kao osobe koje su u svakodnevnom kontaktu sa životinjama u svom rejonu prvi primećuju eventualne promene u ponašanju kod životinja i o tome obaveštavaju veterinara i biologa. Još jedno zaduženje timaritelja je i rad sa decom prilikom programa edukacije, konkretno držanje kratkih predavanja i iznošenje određenih na to habituiranih jedinki pred publiku i omogućavanje publici (mahom deci) da životinju dotaknu ili pomaze. Ovaj aspekt rada dolazi sa određenim rizicima, i zapravo od timaritelja zahteva dobro poznavanje individualnih životinja i njihovih raspoloženja. Jedna kazivačica na terenu mi je tako ispričala kako ju je prilikom jedne demonstracije foka ugrizla za ruku: naravno, foka se ne vadi iz svog

bazena za takve prilike, ali je bazen tako konstruisan da timaritelji mogu stati tik pored njega i pozvati foku da dođe dok drže predavanje. Kazivačica mi je objasnila da je tom prilikom nesmotreno foki okrenula leđa (inače, prvo pravilo rada sa životinjama u vrtu, kako su mi objasnili ispitanici je *nikada im ne okreći leđa*) i gestikulirala rukama dok je pričala grupi dece koja su bila glasna i nemirna, pa se foka uznemirila i "ćapila je" za ruku. Ugriz nije bio "strašan", ali je takav događaj svejedno uznemirujući. Ista kazivačica, koja je u vreme mog boravka u vrtu bila zadužena za gmizavce i rad sa decom koji je podrazumevao demonstracije koje uključuju zmije, mi je govorila o tome kako pri takvim demonstracijama gotovo uvek iznosi istu zmiju koja je "druželjubiva" i "voli da je pokazuju",²⁹⁸ i koja je posebno mirna i naviknuta na ljude. Kako mi je objasnila, ovo je posebno važno kada je reč o zmijama koje tradicionalno važe za "strašne" životinje i kod ljudi izazivaju strah i gađenje, a kada sam je upitala da li je nekad imala neki problem prilikom demonstracija sa zmijom, objasnila mi je da je problem uvek dolazio *iz publike* - u smislu da, na primer, roditelji ili druga deca teraju decu koja se plaše da dodirnu zmiju "da bi prestala da se boje", što je najčešće u ovakvim situacijama potpuno kontraproduktivno. U svakom slučaju, čini mi se da priča o zmiji koja voli da je pokazuju sugerise ozbiljan nivo *poznanstva* između timaritelja i životinja - čak i životinja koje nisu "druželjubive" u klasičnom smislu²⁹⁹ kakvi su gmizavci, ali govori i o dejstvenosti samih životinja i njihovom aktivnom učešću u ovakvim interakcijama.

S tim u vezi, životinje u zoološkom vrtu nisu potpuno divlje, niti su potpuno pitome, već prolaze proces dresure. Kako mi je objašnjeno, ova dresura ne znači da će ih učiti da voze bicikl i slično, i osim kada je reč o životinjama koje se koriste u edukaciji, uopšte nije usmerena na interakcije sa publikom - životinje se dresiraju da priđu kada ih timaritelji zovu, uče se na primer da otvore usta i veterinaru pokažu zube, ili da stoje mirno dok ih on pregleda, i uče se da uzimaju lekove ili trpe injekcije kada je to potrebno. Svakako, ovo nije moguće sa svim životinjama, te je tako, na primer, belog medveda koji je bio bolestan u trenutku kada sam ja bila u vrtu, bilo potrebno sedirati za vreme veterinarskih pregleda. Kako su sedativi koji se koriste jaki i štetni za zdravlje životinja, a sam proces prilično stresan (sedativ se administrira puškom za omamljivanje - pokazano mi je kako jeleni na primer beže od ograde kada se čovek samo pretvara da nišani puškom u njihovom pravcu) dresurom se pokušava da se njihovo korišćenje svede na minimum. I tu je, takođe, potrebno biti dovitljiv i

²⁹⁸ Radi se o jednoj posebnoj jedinki, iako ima više pripadnica te vrste u fondu vrta.

²⁹⁹ Na način na koji to mogu biti sisari na primer.

lukav - jedan timaritelj mi je pričao o tome kako je jednogrba kamila (koja ne trpi injekcije) jednom prilikom bila bolesna, ali nisu mogli nikako da joj "podvale" lek da popije. Danima su pokušavali da joj ga sakriju u hranu i vodu, ali je ona odbijala da konzumira "kontaminirane" namirnice, dok se neko nije setio da joj stavi lek u parče hleba. Nakon toga je uredno uzimala lek sa hlebom i uspešno je izlečena, a i danas povremeno dobija hleb kao poslasticu.

Ovde bih se na trenutak zaustavila, kako bih potcrtala neke važne aspekte rada sa životinjama u zoološkom vrtu, koji se, čini mi se, gube iz vida kada se o tim stvarima piše "jednodimenzionalno" kao o etnografskim podacima. Ovde bih, takođe, rekla da se kroz uvažavanje iskustvenog aspekta rada u zoo vrtovima zapravo p(r)okazuje fenomenološki aspekt zooloških vrtova kao telesnih iskustava koja uključuju slike, zvuke, mirise, pokrete, i, ne ponajmanje, *percepciju razlika u veličini između ljudi i životinja*. Ovo poslednje je, čini mi se, aspekt doživljaja koji najviše trpi u procesu proizvodnje teksta, a veličina i *kretanje* životinja me, u procesu proizvodnje znanja o njima zapravo vraćaju na naučnoistraživačke početke zooloških vrtova u Francuskoj i Britaniji, i čine da *iznutra* razumem potrebu devetnaestovekovnih prirodnjaka za posmatranjem živih životinja nasuprot prepariranih primeraka u procesu učenja i konstruisanja zooloških znanja o njima.

Naime, životinje u zoološkom vrtu su *opasne*. One jesu habituirane na ljude (*sensu* Kandeja), ali one nisu *pitome*. Dalje, životinje koje se izlažu u zoološkim vrtovima su često *velike*, i nezavisno od toga da li se radi o mesojedima ili biljojedima, sama njihova veličina i snaga - posebno na malom prostoru - ih čini opasnim. Jedan timaritelj mi je ispričao kako ga je, jednom prilikom kada ju je puštao iz zatvorenog dela u spoljni deo volijere, slonica slučajno oborila na zemlju. Ovde se nije radilo o, da se tako izrazim, ciljanoj agresiji kao u slučaju foke koja je gricnula drugu ispitanicu, jednostavno, čovek nije obratio pažnju, i Marta ga je slučajno "okrznula" kad je izlazila, ali je silina udarca koju nosi slon od dve tone čoveka oborila na zemlju. Iako nije bio ozbiljno povređen (a Marta nije ni primetila šta se desilo), mom ispitaniku je trebalo nekoliko sati da se oporavi od šoka. Pored toga, u radu sa krupnim biljojedima na primer - a ovo uključuje i konje i goveda, domestikovane vrste koje takođe postoje u fondu vrta - uvek postoji opasnost od ritanja ili griženja, a stvar je još komplikovanija ako se radi o životinjama koje imaju rogove. No, ovo ne važi samo za sisare, u fondu vrta postoje papagaji koji ljude mogu ozbiljno ozlediti, a jedna kazivačica, timariteljka mi je pričala o situaciji u kojoj su ona i kolega ušli u volijeru kod ženke orla bez

adekvatne pripreme, i završili zaglavljani u priručnom kavezu unutar volijere dok ih druge kolege nisu čule kako zapomažu i orla oterale kako bi ovo dvoje dospeli na sigurno.

Međutim, kompleksnost rada sa životinjama u zoološkim vrtovima nije "jednosmerna", odnosno, ne tiče se samo opasnosti koje vrebaju timaritelje ili, čak, posetioce od zatočenih zveri. Životinje u zoološkim vrtovima su, ma koliko se bilo ko trudio, ipak zatvorene u neprirodnim uslovima. Ovo se, zapravo, ne odnosi samo na činjenicu da žive u ograđenim prostorima i da su izložene pogledima i kontaktu sa ljudima, već se odnosi i na, ranije pominjanu, činjenicu da se mahom ne hrane hranom koju bi jele u svojim prirodnim staništima, ne kreću se onoliko koliko bi se kretale na dnevnom nivou u svojim prirodnim staništima, najčešće - čemu kumuje upravo "egzotika" egzotičnih životinja - ne žive ni u klimatskom pojasu koji im je prirodno stanište, i zapravo nikakva termoregulacija volijera ne može da učini da se, na primer, beli medved oseća prijatno u avgustu u Srbiji. Pored toga, budući da je sistem za salinizaciju vode skup, foka u Zoo Paliću, na primer, živi u slatkoj vodi iako bi u prirodi živela u slanoj, i usled toga često pati od infekcija očiju. Takvih strukturnih problema ima mnogo - na primer, poželjno je da životinje u vrtu ne budu na betonu, već da imaju prirodnu podlogu (ovo je nešto što je Zoo Palić uspeo da obezbedi svim svojim životinjama, u spoljnim ispustima), ali je u takvim uslovima potrebno ozbiljno poznavanje i praćenje lokalne vegetacije kako se ne bi dogodilo da u volijerama proklija biljka koja može biti otrovna za izložene životinje; kada je reč o volijerama koje uključuju bazene ili druge "vodene delove", važno je redovno ih čistiti i boriti se protiv rasta algi i razvoja mikroorganizama, a sve to, pritom, činiti uz pomoć sredstava koja nisu štetna za životinje. A sve ove stvari se, zapravo, tiču samo *fizičke* dobrobiti i zdravlja životinja, koja čini samo jedan deo cele jednačine.

Naime, činjenica da se životinje koje se izlažu u zoološkim vrtovima nalaze u neprirodnim uslovima, te da nisu u mogućnosti da ispoljavaju sva svoja prirodna ponašanja u onoj meri u kojoj bi ih ispoljavala u svojim staništima u divljini, ih čini izuzetno osetljivim i podložnim stresu. Zato, zoološki vrtovi pri EAZA-i imaju posebne programe obogaćivanja sredine koji za životinje stvaraju zanimacije koje će ih mentalno angažovati i sprečiti razvoj tzv. stereotipičnih ponašanja kao što su kruženje, klaćenje ili čupanje dlake. Međutim, i ove stvari moraju ići postepeno, posebno ako nisu deo habitata životinja od rođenja, budući da iznenadne promene, čak i ako se radi o promenama *nabolje*, kod životinja mogu da proizvedu

izrazito negativne reakcije, a iznenandna prekomerna stimulacija može da ima jako loše posledice, što ću ilustrovati koristeći dva primera sa terena.

Kao što je ranije u tekstu više puta pomenuto, u periodu mog boravka u Zoo Paliću, vršene su opsežne renovacije na volijerama za tigrove i lavove. Odnosno, novi, mnogo veći i bogatiji spoljni ispust za tigrice je bio tek završen, dok se na spoljnom ispustu za lavove intenzivno radilo. Koliko sam uspeła da shvatim, spoljni ispust za tigrove je ranije bio mnogo manji, i drastično je proširen dodavanjem "u komadu" parcele od preko stotinu kvadrata na postojeći ispust. S druge strane, u slučaju lavova koji su već imali relativno veliku volijeru, ograda je duž celog spoljnog ispusta trebalo da bude pomerena za oko dva metra, što bi značajno povećalo površinu spoljnog ispusta, ali *vizuelno* takva promena za lavove ne bi bila isuviše dramatična, posebno jer je, na primer, živa grada koja se ranije nalazila sa spoljne strane rešetaka ostavljena sa unutrašnje strane dok se radovi ne završe, te su lavovi u procesu imali prilike da se postepeno adaptiraju na promene. U svakom slučaju, kada sam radila istraživanje, ogromni spoljni ispust za tigrice, koji sada uključuje i penjalice, vodu i niz različitih "prirodnih" mesta za skrivanje, i uopšte simulira prirodno okruženje u najvećoj mogućoj meri, je bio završen. Međutim, tigrice, njih dve, su sve vreme bile zatvorene u unutrašnjem delu volijere (moglo ih se posmatrati kroz staklo). Kada sam pitala zašto ih jednostavno ne puste napolje da uživaju u novom okruženju, objašnjeno mi je da bi tako nagla promena - iako je nabolje - mogla biti pogubna. Umesto toga, trigrice će neko vreme posmatrati novi spoljni ispust iz zatvorenog dela koji im je poznat, potom će početi da izlaze u spoljni deo na sat vremena, a onda će, postepeno, vreme koje provode napolju biti produžavano dok se poptuno ne aklimatizuju na novo okruženje. Očekivalo se da će ceo proces trajati oko dva ili dva i po meseca.

Primer tigrova se, međutim, odnosi na jedinke koje su uslovno rečeno, "normalne", odnosno koje su živele u uslovima koji za njih nisu bili idealni, ali koje su ispoljavale ponašanja normalna za svoju vrstu u zatočeništvu.

Drugi primer se odnosi na šimpanzu Tomiku, o kojem je bilo reči ranije u tekstu, a koji je po svedočenju mojih kazivača najtužniji stanovnik Zoo Palića. Naime, Tomika je šimpanza, ali već oko 20 godina živi sam, što je za šimpanze potpuno neprirodno budući da su oni izrazito društvene životinje. Pored toga, on je proizvod ukrštanja u srodstvu, a na to još i ukrštanja među podvrstama šimpanzi koje se u prirodi pre svega ne bi parile, a drugo ispoljavaju

potpuno različita ponašanja. Bilo kako bilo, Tomika je, pre nego što je završio u Zoo Paliću sam, imao prilično turbulentan i neprijatan život koji je rezultirao time da boluje od neofobije - odnosno straha od svega novog. Tako, timariteljka koja u Zoo Paliću radi sa primatima mi je ispričala kako su, pre nekoliko godina, majstori ofarbali rešetke Tomikinog kaveza u zeleno. Pre toga - da li od farbanja, da li od pohabanosti i rđe - rešetke su bile crvenkaste boje. U svakom slučaju, farbanje je obavljeno u jednom danu. Tomika posle toga tri meseca nije uopšte hteo da izađe iz zatvorenog dela volijere. Šimpanze su, kao i ostali bezrepi majmuni (uključujući i ljude) izuzetno vizuelno orijentisane životinje, i ova nagla promena u njegovom vizuelnom okruženju ga je bila potpuno prestravila.

Danas, Zoo Palić, u saradnji sa stručnjacima za šimpanze iz drugih evropskih vrtova sa kojima kontaktira putem EAZA-e, radi na tome da Tomiku polako navikava na promene i na tome da njegovu fobiju i traume od novih stvari svede na minimum, kako bi u budućnosti on mogao da bude prebačen u prihvatilište za šimpanze u Holandiji i tamo inkorporiran u grupu u kojoj će provesti ostatak života. Međutim, ovaj proces je jako spor i zahtevan. U vreme kada sam radila istraživanje, bilo se počelo sa programom obogaćivanja i uvođenja novih stvari koji je za njega sastavljen - opet, od strane stručnjaka za šimpanze u saradnji sa osobljem vrta - a taj program - odnosno njegov prvi korak - je izgledao tako što bi timariteljka koja mu unosi hranu u volijeru hranu prekrila plastičnom gajbicom i senom, a njegovo bi bilo da hranu pronade, pomeri seno i gajbicu i jede. Kako mi je objašnjeno, njemu nikada nije bio problem da pronade hranu, ali je trebalo da prođe dosta vremena pre nego što se usudio da pipne gajbicu.

Ova dva primera svedoče o, s jedne strane, ogromnom strpljenju i pažnji koja je potrebna za rad sa životinjama u zoološkim vrtovima, ali sa druge strane i o tome koliko je zapravo sama *situacija* zoološkog vrta užasna i, u krajnjoj liniji, *opasna* za životinje koje se u njoj nalaze. U skladu sa tim, rad zoološkog vrta je, posmatran iznutra, pre nalik hodu po žici nego radu muzeja - potrebno je u svakom trenutku održavati ravnotežu.

S tim u vezi, osnovni utisak koji sam imala radeći istraživanje na terenu bio je da u zoološkom vrtu *stvari stoje u mestu velikom brzinom*. Mislim da ovaj paradoksalni pračetovski iskaz, u sprezi sa analogijom hoda³⁰⁰ po žici dobro opisuje trud koji se u svakom

³⁰⁰ Ili pre - vožnje monocikla, dok se žonglira zapaljenim čunjevima.

trenutku ulaže u održavanje mirnog okruženja (ili iluzije normalnosti) za životinje u zbirci vrta.

Dalje, kada govorim o tome da u zoološkim vrtovima stvari stoje u mestu velikom brzinom, zapravo govorim o *odgovornosti*. U tom smislu, istorija (a i antropologija) životinjskih atrakcija bi se mogla sagledati kao istorija odgovornosti ljudi za i prema životinjama.

Kada je reč o odgovornosti ljudi za i prema životinjama u zatočeništvu, nastanak i razvoj modernih zooloških vrtova od 19. veka nadalje je sa sobom doneo jednu ozbiljnu transformaciju u odnosu između zatočenih životinja i onih koji o njima brinu. U tom smislu, ovde je važno uspostaviti distinkciju između *brige* i *odgovornosti*, iako su i jedna i druga u odnosu između ljudi i zatočenih životinja postojale oduvek i postoje i danas, rekla bih da je sama priroda zooloških vrtova akcenat nužno pomerila na odgovornost, u smislu da je tu odgovornost *profesionalizovala* i, rekla bih, usložila i podigla na viši nivo.

Reč je o tome da su i u antičkom Rimu postojali ljudi, mahom robovi, čija je odgovornost bila da brinu o životinjama koje će na kraju biti ubijene u areni - trebalo ih je održavati u životu dok ne kucne njihov čas, da se tako izrazim. Ova briga je bila vremenski ograničena, i bila podređena igrama (ne hranjenje ili draženje životinja da bi bile agresivnije u areni na primer) a ne samim životinjama. Dalje, u menažerijama plemića i drugih bogatih pojedinaca su postojali ljudi koji su brinuli o životinjama, ali iako je kontekst ovde bio drugačiji nego u rimskim arenama, životinje su i dalje figurirale kao objektivacije (*sensu* Miler) moći svojih vlasnika, i važnije, bile su, s jedne strane, izolovane od buke i graje širokih narodnih masa budući da su ovakve menažerije uglavnom bile zatvorene za javnost, i drugo, bile su vlasništvo pojedinaca koji su (kao i oni koji su o njima brinuli) mogli prema njima gajiti različita osećanja, ali koji nisu nikome polagali račune za stanja u kojima su se njihovi egzotični ljubimci nalazili. Cirkusi i putujuće menažerije su, pak, imali finansijski interes u tome da svoje životinje održavaju u "voznom stanju", budući da su se od toga izdržavali, a nabavka novih jedinki je (bila) teška i skupa. Zoološki vrtovi su, kao prve stacionarne zbirke životinja koje su bile otvorene za javnost, ali namenjene i "višim ciljevima" a ne samo zabavi, i kao ustanove koje su pretendovale na to da budu muzeji sa živim eksponatima, bili prve institucije koje su, s jedne strane, polagale račune za dobrobit životinja višim instancama - svojim finansijerima ili državi, ali u izvesnom smislu i *publici*, a drugo - iako je trebalo da prođe neko vreme da bi se u politici izlaganja divljih i egzotičnih životinja u zoološkim

vrtovima ovo desilo - bili su prve institucije koje su pretendovale na to da životinje izlažu u njihovom "prirodnom" okruženju odnosno okruženju koje je u najvećoj mogućoj meri simuliralo prirodno, i - još kasnije - prve ustanove koje su, kako javnosti, tako i zakonu, odgovarale za dobrobit životinja o kojima su se starale.

Svakako, zoološki vrtovi nisu magično operisani od ranijih preokupacija - formiranje njihove publike kao javnih atrakcija je u velikoj meri na to uticalo - životinje je zapravo i zakonski zabranjeno izlagati ako su bolesne ili povređene, ljudi koji u vrtovima rade formiraju emotivne veze sa jedinkama, ali ono što je u strukturnom smislu važno za pitanje odgovornosti jeste odgovornost prema javnosti s jedne strane, i odgovornost prema zakonu i prema samim životinjama s druge strane.

U ovom kontekstu, odgovornost prema životinjama označava odgovornost za njihovu dobrobit i njihove živote, ali ne samo u zakonskom ili fiskalnom smislu - ona označava i odgovornost (i brigu) zaposlenih prema jedinkama u zatočeništvu koja je, rekla bih, jedinstvena u dosadašnjoj istoriji izlaganja životinja, jer pored svih strukturnih specifičnosti podrazumeva i profesionalizaciju ove brige, a ona, s druge strane, kao *zaposlenje* uslovljava svakodnevni kontakt između ljudi i životinja i stvaranje emotivnih i socijalnih veza između njih. S druge strane, specifičnost zoološkog vrta kao ustanove - mesta gde životinje ne postoje same za sebe već su konstantno izložene pogledima (neretko i uznemiravanju) publike koja je često bučna, neobuzdana, ponekad i agresivna, a svakako brojna, previše *blizu* i sasvim neprirodna za izložene životinje - uslovljava potrebu za tim da životinje, pored osnovne brige za njihove fiziološke potrebe, budu u najvećoj mogućoj meri - shodno okolnostima - zaštićene od različitih vidova stresa.

Otuda, kada kažem da u zoološkim vrtovima *stvari stoje u mestu velikom brzinom*, mislim na to da su zoološki vrtovi jako dinamična mesta za rad u kojima se stalno nešto dešava, uvek ima mnogo ljudi, a životinje, budući životinje a ne eksponati u muzeju, pokušavaju da žive svoje živote, ali i reaguju na prisutne ljude. I ovde se, zapravo, najbolje i vidi značaj i inovativnost posmatranja zooloških vrtova iznutra u kontekstu antropologije ljudsko-životinjskih odnosa. Naime, mi možemo posmatrati i intervjuisati publiku do sudnjeg dana, i iako će to pružiti vredne uvide u to zašto ljudi gledaju životinje, neće nam obezbediti ni delić uvida koji može pružiti razgovor sa samo jednim timariteljem.

Kao što sam ranije napomenula, naša percepcija životinja je iskrivljena, a naša percepcija životinja u zoološkim vrtovima je možda još iskrivljenija od ostalih. Posebno kada je reč o egzotičnim životinjama, ona je zamagljena idejama o tome šta su te životinje u divljini. Često sama njihova veličina - bilo da je reč o velikim grabljivcima ili slonovima ili žirafama - u nama kao posetiocima stvara utisak moći i, u izvesnom smislu, neuništivosti. Čak i kada su zatočene u malim i trošnim kavezima, ove životinje svojom veličinom, svojim kandžama i zubima, odaju utisak snage i izdržljivosti. Ako ništa drugo, njima je u zatočeništvu lakše nego u prirodi jer im se sve servira, ne moraju da se muče da bi preživele... ili tako nekako se premise nižu jedna na drugu. Istina je, kako je pokazano, posve drugačija.

Okidači stresa kod divljih životinja u zatočeništvu dakle nisu samo negativne stvari poput graje publike ili saobraćajne buke - stvari na koje bismo laički prvo pomislili - okidači stresa su i "pozitivne promene" poput većih volijera ili novih struktura (na primer za penjanje) u volijerama, i tim stvarima se mora pristupati sa velikom brigom i pažnjom, jer u suprotnom to životinju može koštati zdravlja, ili čak, života. I u tom smislu, stvari u zoološkim vrtovima stoje u mestu velikom brzinom - zarad zdravlja i dobrobiti životinja, njihovi habitati i dnevni ritmovi moraju ostajati nepromenjeni ili se menjati polako i postepeno, a veliki deo svakodnevnih poslova zaposlenih se odnosi upravo na održavanje ove ravnoteže i "istosti" koja stoji u kontrastu sa haotičnom dnevnom dinamikom poseta publike, i zapravo u izvesnom smislu kompenzuje svakodnevni stres koji izložene životinje proživljavaju. Tako se može reći da na određeni način i zoološki vrtovi baštine atemporalnost muzeja, samo što je u slučaju vrtova ona "okrenuta na unutra" i usmerena na "ekspozate" a ne na publiku.

5.2 O životinjama, razmeni i vrednosti

Na početku ovog poglavlja iznela sam citat iz remek-dela Džordža Milera (George Miller) *Pobesneli Maks: autoput besa* (Mad Max: Fury Road, 2015). Rečenicu "Mi nismo stvari" u filmu izgovaraju i na zidovima ispisuju "supruge" čije bekstvo od glavnog negativca Imortan Džoa čini radnju filma, a rečenica se konkretno pripisuje jednoj od njih - Splendid Angharad. Više od toga, međutim, ideja da žene nisu stvari čini čitavu okosnicu ovog filma, i to ne samo u pogledu radnje i protagonistkinja, već i u načinu na koji je film *sniman* - od uglova kamere, preko kostima do činjenice da se u njemu pojavljuju starice na motorima koje se zajedno sa protagonistkinjama i Maksom bore protiv negativaca koji su beli stariji muškarci koji vladaju enklavama preživelih: Citadelom (koja trampi vodu i majčino mleko, tretirajući žene kao

stoku i svojatajući prirodne resurse), Farmom metaka (koja proizvodi i trampni metke) i Gradom Benzina (koji proizvodi i trampni benzin sa ostalima) - a koji su, zapravo, "oni koji su ubili svet". Nije slučajno, dakle, što su u Milerovom filmu glavni negativci zapravo metonimije patrijarhata i devastacije prirodne sredine, industrije rata i industrije fosilnih goriva. No, koliko god analiza *Pobesnelog Maksa* bila prijemčiva, ona ovde nije tema, ali mi se vapaj koji supruge upućuju - *MI NISMO STVARI* - učinio kao posebno značajan u kontekstu ovog poglavlja, i posebno, ovog odeljka disertacije.

Životinje, naime, NISU STVARI, što je, čini mi se, činjenica koju nije moguće dovoljno potcrtati kako u ovom tekstu, tako i u *životu*. Setimo se ranije iznesene konstatacije Pola Nadasdija (Nadasdy 2007) o tome kako su se antropolozi bezmalo spoticali jedni o druge u trci da *predmetima* pripišu dejstvenost i biografije, dočim je ista takva jurnjava glede ostalih životinja - koje se, kako Nadasdi kaže, za razliku od predmeta, *kreću okolo same od sebe* - mahom do sada izostajala. No, ova problematika je elaborirana u prvom poglavlju ovog rada, tako da bih se ovde, imajući u vidu ovu krucijalnu činjenicu - činjenicu da *životinje nisu stvari*³⁰¹ - posvetila procesima razmene i idejama vrednosti koji se tiču životinja izloženih u Zoo Paliću.

U knjizi *Toward an Anthropological Theory of Value: the False Coin of our Dreams*, antropolog Dejvid Greber (David Graeber 2001) govori, između ostalog, o tome kako Zapadna filozofija započinje svadom između Heraklita i Parmenida³⁰² (Graeber 2001, 50-52)

³⁰¹ Ne bi bilo loše naglas izgovoriti ovaj aksiom: ŽIVOTINJE NISU STVARI. Kao ni drugi koji je takođe važan za ovaj poduhvat: LJUDI SU VRSTA ŽIVOTINJE. Hajde, izgovorite naglas: LJUDI SU VRSTA ŽIVOTINJE. ŽIVOTINJE NISU STVARI. I još jednom, da Vas čuju ukućani: LJUDI SU VRSTA ŽIVOTINJE. ŽIVOTINJE NISU STVARI. I još jednom, da Vas čuje komšiluk: LJUDI SU VRSTA ŽIVOTINJE. ŽIVOTINJE NISU STVARI. - Na stranu moje *dedpulovsko* rušenje četvrtog zida, ove dve činjenice su fundamentalne za bilo kakvu antropologiju ljudsko-životinjskih odnosa, a imaju klizavu (da ne kažem *ljigavu*) tendenciju da ispadnu iz naših promišljanja društava i kultura i posebno onih njihovih aspekata koji se tiču upravo naših, ljudskih, interakcija sa drugim životinjama. Opet, vraćajući se divnom citatu iz Morganovog pre-antropološkog kapitalnog dela o dabrovima u Americi - nije ideja da se ljudi "unize", već da se ostalim životinjama da reč.

³⁰² U interesu naučne otvorenosti: od srednjoškolskih dana sam gajila i gajim simpatije prema Heraklitu, i jednom prilikom sam u gimnaziji, za potrebe predmeta Retorika i besedništvo, napisala kratku dramu na temu: Kako bi Heraklit Mračni tešio prijatelja kojem je umro neko blizak. Uključivala je Heraklitov fragment koji kaže kako bi Hesioda i druge pesnike koji su pisali o bogovima trebalo "devetati šibom".

u kojoj je Parmenid pobedio. Svađa se vodila oko (čega drugog nego) prirode sveta. Kako kaže Greber:

"Heraklit je video prividnu stalnost (eng. *fixity*) uobičajenih predmeta percepcije kao velikim delom iluziju; njihova ultimativna realnost je bila realnost stalnog fluksa i transformacije. Ono za šta mi pretpostavljamo da su objekti su zapravo obrasci promene. Reka (i to je njegov najčuveniji primer) nije samo deo pejzaža (eng. *body of water*); zapravo, ako neko dvaput zakorači u istu reku, voda koja teče kroz nju je najverovatnije potpuno drugačija. Ono što traje kroz vreme je jednostavno obrazac njenog toka. Parmenid je, s druge strane, zauzimao potpuno oprečan stav: on je držao da je promena zapravo bila iluzija. Da bi objekti bili saznatljivi (eng. *comprehensible*), moraju u izvesnoj meri postojati izvan vremena i promene. Postoji nivo realnosti, možda nivo koji mi ljudi nikada ne možemo u potpunosti percipirati, na kome su forme fiksirane i savršene. Od Parmenida, naravno, može se povući direktna linija kako do Pitagore (i, stoga Zapadne matematike i nauke) tako i do Platona (sa njegovim idealnim oblicima), i stoga do gotovo svake subsekventne škole mišljenja u Zapadnoj filozofiji" (Graeber 2001, 50, moj prevod).

Greber dalje govori o tome kako je čitava Zapadna nauka zapravo zasnovana na parmenidovskom viđenju sveta kao skupa statičnih formi, te kako je ovo viđenje, iako se pokazalo kao sasvim pogrešno, uslovalo percepciju sveta koja je ljudima, na kraju krajeva, omogućila da naprave mašine koje danas koriste. S druge strane, heraklitovska vizura koja je, kako kaže Greber, bliža realnosti kakva znamo da jeste danas (utoliko koliko je uopšte moguće spoznati je), je daleko komplikovanija *za misliti* i teško da bi mogla dovesti do Zapadne civilizacije kakva postoji danas.

No, Greber ne pominje svađu između Heraklita i Parmenida ničim izazvan, već je pominje upravo u kontekstu antropoloških debata o razmeni i vrednosti.³⁰³ Njegova poenta je da su antropološke problematizacije ovih pitanja najčešće počivale na parmenidovskoj fiksiranosti

³⁰³ U istoj knjizi, međutim, *indikativno*, Greber (Graeber 2001, 40) govori o živim svinjama kao o *objektima*, odnosno stvarima, što, prilično tužno, svedoči o dve inastance koje su ovde od važnosti: s jedne strane, činjenici da i progresivan mislilac (u antropologiji) kakav je Greber o živim životinjama misli kao o predmetima, i s druge strane, o tome da su i teorije i etnografije razmene na koje se poziva na isti način tretirale svinje na Novoj Gvineji i uopšte u Melaneziji, iako, kako pokazuju Dvajer i Minegal (Dwyer & Minnegal 2005) između žena i svinja koje one odgajaju na ovom prostoru postoje vrlo specifični odnosi koji više nalikuju odnosima između majki i dece, nego odnosima između bića i predmeta. Ova činjenica zapravo ima mnogo šire implikacije za čitavu antropologiju razmene u Melaneziji i njene *generale* poput Merilin Stratern, ali ta probematika prevazilazi okvire ovog rada.

značenja i/li vrednosti stvari koje se razmenjuju, a njegov argument je da bi stvari (bilo kao konstelacije u odnosima razmene, bilo kao predmete koji se razmenjuju) trebalo posmatrati heraklitovski, kao procese. Etnografski slučaj je hteo da pitanja razmene i vrednosti sa kojima ja imam posla u ovoj konkretnoj etnografiji *ne mogu da ne budu* sagledani heraklitovski, kao tokovi a ne kao apsoluti, ne ponajmanje *upravo zato što životinje nisu stvari*: one se rađaju, rastu, kreću se, imaju fiziološke potrebe, razboljevaju se, ozdravljaju, razmnožavaju se i umiru, podležu različitim dnevnim i godišnjim ritmovima i reaguju na svoje okruženje, mitare se i linjaju, međusobno sukobljavaju i grade odnose prijateljstva ili ljubavi. Životinje su, ukratko, kao i ljudi, u stalnom fluksu, a posmatrati ih kao opanke u zbirci Etnografskog muzeja ili ogrlice ili narukvice od školjki u kula razmeni, ozbiljno maši poentu, i može stvoriti potpuno pogrešnu sliku o društvenim procesima koji se posmatraju.

Međutim, ovde bih napravila jedan radikalni rez, i pre nego što se bacim na mapiranje procesa razmene i *određivanja* vrednosti koji se tiču životinja u Zoo Paliću, ponudiću jedno stanovište glede debata o pitanju teorije vrednosti u antropologiji koje ne samo da reflektuje moje viđenje antropologije kao discipline (i dolazi od antropologa koji se bavi ljudsko-životinjskim odnosima), već i sugeriše, u nedostatku boljeg izraza, da u okviru discipline postoji svest o tome da nije moguće niti uputno sve odnose razmene i sva pitanja vrednosti i *vrednovanja* objasniti kroz već postojeće teorije, te da specifičnost mog slučaja nije anomalija niti greška s moje strane, već sastavni deo antropološkog, i s tim u vezi etnografskog poduhvata. Citat koji ću izneti dolazi iz debate nazvane *Value as theory: Comparison, cultural critique and guerilla ethnographic theory* koja je bila uvod u tematski broj časopisa *HAU: Journal of Ethnographic Theory* 3 (1) 2013, a koja se vodila između urednika Ton Otoa (Ton Otto) i Rane Vilersleva (Rane Willerslev). Debata među urednicima se vodila oko toga kako treba da izgleda uvod u tematski broj časopisa koji se ticao *antropologije vrednosti*. Oto je zastupao ideju da bi trebalo napisati kratak osvrt na teorije vrednosti - ili, zapravo, ideje o vrednosti koje su, kroz istoriju discipline, postojale u antropologiji, kako bi se te ideje mogle ukrstiti sa drugim sličnim idejama u ostalim društveno-humanističkim disciplinama, dok je Vilerslev zastupao stanovište da pisanje takvog istorijata negira osnovnu ideju antropološkog odnosno etnografskog poduhvata, jer je, po mišljenju ovog autora, etnografija uvek osnovno poprište razmatranja ove problematike, i ne mora nužno imati veze sa drugim disciplinama niti šire implikacije za razumevanje sveta. S tim u vezi, Vilerslev kaže:

"S moje tačke gledišta, odnos antropologije prema drugim disciplinama koje favorizuju uopštenije iskaze o vrednosti počinje da liči na ratnike periferije - to jest "gerilske ratnike" koji se suočavaju sa organizovanom vojskom. Antropologija predstavlja oblik neregularne borbe u kojoj su zasede, sabotaža, pljačkaški pohodi, element iznenađenja, izvanredna mobilnost i drugi oblici partizanskog ratovanja u upotrebi, kako bi se zadali smrtonosni udarci mahom većim, i manje pokretnim teorijskim tradicijama. Ovde vredi da citiram Maovu (Mao 2010, 7) knjižicu o gerilskom ratovanju, kako bih ilustrirao svoju poentu: 'Izbegavajte čvrsto, napadajte šuplje; napadajte; povlačite se; zadajte munjevite udarce, zahtevajte munjevite odluke.' Analogija sa konfrontacijom između antropologije i istorije evropskih ideja je, čini mi se, sasvim opravdana. Kapacitet antropologije za napad je zasnovan na nepredvidivim udarcima koje zadaje kroz svoju odanost etnografiji. Kao etnografi, mi ulazimo u druge realnosti i nalazimo nesvakidašnje oblike mišljenja i praksi koji potencijalno mogu podriti dominantne teorije sučeljavajući ih sa novim oblicima razumevanja toga šta ljudski život podrazumeva. U tom smislu, antropologija denotira jednu "anti-teoriju" vrednosti, i njena snaga je upravo u tome situirana" (Otto & Willerslev 2013, 5, moj prevod).

Svakako, odnos između teorije i etnografije nije toliko jednostavan niti se može svesti na prost izbor između jednog ili drugog (videti npr. Clifford & Marcus (eds) 1986; Milenković 2003), ali je za mene u toku istraživanja i pisanja ovog teksta ta vrsta pojednostavljenja bila prilično prijemčiva i u krajnjoj liniji, *logična*, iz prostog razloga što, koliko god se *writing culture* kružok i njegovi sateliti busali u grudi glede pretpostavljene svetotvoračke nezgodacije pisanja etnografije,³⁰⁴ *ja ništa nisam znala o funkcionisanju zooloških vrtova kad sam otišla na teren*,³⁰⁵ niti sam, s tim u vezi, bila naoružana ikakvom britkom sabljom teorije kojom bih sebi prokrčila put kroz gustu džunglu etnografskih impresija u kojoj sam se našla. Čitav poduhvat je izgledao i izgleda potpuno drugačije - od činjenice da sam istraživala instituciju a ne čitavo društvo, preko toga da osim načelnog teorijsko-metodološkog opredeljenja za antropologiju ljudsko-životinjskih odnosa nisam imala ozbiljniju adekvatnu aparaturu za antropološko promišljanje zooloških vrtova (već sam morala sama da je napravim), te da je analitički okvir kao i, u krajnjoj liniji, izbor aspekata zooloških vrtova koji

³⁰⁴ Današnji internet sleng ima reč koja, po mom mišljenju, vrlo dobro opisuje čitavu *writing culture* kritiku antropologije. U pitanju je slivenica *humblebrag*, od prideva *humble* koji znači "skroman" i glagola *to brag* koji znači "hvalisati se". Na primer: *Ništa nisam učila, ali sam ipak jedina dobila 10 na ispitu*. Ili: *Antropologija nema metodologiju kojom bi uspela da spozna i predstavi kulture Drugih ma koliko se trudila, sve što smo naučili o ne-zapadnim društvima u poslednjih 120 godina je proisteklo iz imaginacije Zapadnjaka naoružanih teorijom*.

³⁰⁵ Jer, bar što se antropološke literature tiče, *nisam imala odakle da naučim*.

će ući u analizu napravljen nakon terenskog istraživanja i prikupljanja građe a ne obratno, do toga da se za stvari kojima se bavim³⁰⁶ može reći da konstituišu ili da su *dovele do* naučnog, odnosno antropološkog *otkrića* o tome čemu služe zoološki vrtovi u Srbiji - i kasnije u ovom odeljku nekih otkrića glede razmene i vrednovanja životinja u Zoo Paliću, za koje verujem da se mogu uopštiti barem do nivoa evropskih zooloških vrtova.

Problematika razmene i vrednovanja životinja u zoološkim vrtovima je izuzetno kompleksna i zavisi od istorijskog konteksta. Kako je ranije u tekstu napomenuto, zoološki vrtovi su u manje-više neizmenjom obliku "nasledili" veliki deo svog, u nedostatku boljeg termina, *postojanja* i načina funkcionisanja od predmodernih aristokratskih menažerija, koje su svoje korene, u smislu *prakse* držanja egzotičnih životinja zarad pokazivanja moći i prestiža, vukle još iz antike. U tom smislu, moguće je govoriti o gotovo neprekinutom nizu izlagačkih praksi u vezi sa egzotičnim životinjama od antike - a svakako od srednjeg veka³⁰⁷ - do danas. Međutim, ono što je važno razumeti u vezi sa zbirkama egzotičnih životinja tiče se truda, resursa i oblika kapitala koji se ulažu u dobavljanje jedinki za zbirke. Napredak etoloških znanja i veterinarske medicine je dalje usložnio situaciju: tako što je značajno produžio živote životinja u zatočeništvu, i zapravo omogućio manje-više uspešno razmnožavanje mnogih vrsta³⁰⁸ u vrtovima. No, u vreme nastanka prvih zooloških vrtova u Evropi, za većinu životinja koje su u njih dopremane, vrtovi su bili *konačno odredište*³⁰⁹. Koristeći se terminima koje je definisao Kopitof (1986), životinje koje su dolazile u vrtove su po dolasku singularizovane, odnosno izuzimane iz procesa dalje razmene. Dalje, opet u Kopitofovljevim terminima, moguće je govoriti o *sferama razmene* egzotičnih životinja, gde se crnotržišna

³⁰⁶ **humblebrag**

³⁰⁷ Ovo se, između ostalog, ogleda u tome što su poslednji ostaci menažerije koju je zasnovao Henri I, a Henri III 1252 premestio u londonski tauer, prebačeni u novootvoreni londonski zoološki vrt 1835. godine.

³⁰⁸ Ovo nije slučaj samo usled ljudske delatnosti. Neke vrste životinja jednostavno lakše podnose život u kavezima i lakše se razmnožavaju u zatočeništvu. Lavovi su dobar primer takve vrste, dok su se prve bebe kljunara druge generacije u zatočeništvu izlegle tek 2008. godine, i to ne u zoološkom vrtu već u posebnom prihvatilištu za kljunare u Australiji. Izvor: <http://www.smh.com.au/national/platypus-newborns-create-world-first-20080302-1w7f.html> (29.8.2016.) S tim u vezi, mogućnost razmnožavanja u zatočeništvu je danas jedan od markera "egzotičnosti" vrsta.

³⁰⁹ S tim u vezi, u dostupnoj literaturi nisam naišla na podatak o tome kada počelo sa praksom držanja životinja u parovima koji mogu da se razmnože, ali mislim da je opravdano pretpostaviti da je to usledilo nakon hagenbekove revolucije, iz prostog razloga što su raniji kavezi često bili previše mali, čak i po onovremenim standardima, da bi u njima bilo više od jedne životinje.

razmena životinja za novac, ili drugi oblici ilegalnih transakcija koje rezultiraju životinjama u zatočeništvu kotiraju najniže, na nešto višem, ali i dalje moralno odbojnom nivou je razmena i kupoprodaja životinja za i među cirkusima i drugim sličnim atrakcijama, potom legalna razmena životinja među zoološkim vrtovima, a na najvišem stupnju se nalazi takozvana "mekna diplomatija"³¹⁰, odnosno međudržavna razmena ili državničko poklanjanje egzotičnih životinja drugim državicima.³¹¹

Važno je pored toga napomenuti i da pored postojanja hijerarhije sfera razmene, one mogu biti permiabilne, i, kao i u etnografskim primerima koje daje Kopitof, moguće je razmenjivati "nagore" ili "nadole". U tom smislu je, na primer, nezamislivo i svakako osnov za izbacivanje iz EAZA-e da zoološki vrtovi prodaju životinje cirkusima ili privatnim kolekcionarima, dok je preuzimanje neželjenih egzotičnih "ljubimaca" od privatnih lica, ili preuzimanje cirkuskih ili drugih životinja od strane zooloških vrtova viđeno kao plemenito i obično artikulirano u terminima njihovog *spasavanja*³¹².

U ovom poglavlju ću pokušati da skiciram procese i načine vrednovanja koji su prisutni u Zoo Paliću danas, a potom da ih teorijski objasnim koristeći se antropološkom literaturom o vrednosti i razmeni. Ono što je, međutim, važno zapamtiti jeste činjenica da životinje nisu stvari, kao i da se razmena koja je sastavni deo funkcionisanja zoološkog vrta na Paliću ne odnosi samo na razmenu *životinja*, a i kada se odnosi, nije zasnovana na ideji *razmene ekvivalentnih vrednosti jedne za drugu* odnosno trampe, već upravo na uspostavljanju međuinstitucionalne saradnje dugog trajanja i prijateljskih odnosa između zooloških vrtova -

³¹⁰ Zahvalna sam direktorki Etnografskog instituta SANU prof. Dr Dragani Radojčić koja mi je otkrila ovaj termin. Pored toga, ukazala bih i na to da je ova vrsta razmene dokumentovana još od antike, kao i na to da je povezivanje egzotičnih životinja, kao i zapravo, uključivanje porovki egzotičnih životinja u različite javne nastupe državnika ono što istoričarka Šeron Kinošita (2012) naziva "kulturom imperije".

³¹¹ Josip Broz Tito je bio prilično prolifčan kolekcionar egzotičnih životinja, i mnoge životinje koje danas postoje u zoološkim vrtovima na teritoriji bivše Jugoslavije su potomci jedinki koje je Tito dobio na poklon tokom svojih diplomatskih putovanja po svetu. Kamila koja danas živi u zoološkom vrtu na Paliću je, na primer, potomak kamila koje je Moamer el Gadafi doneo sa sobom i poklonio zoološkom vrtu u Beogradu nakon Samita Nesvrstanih.

³¹² Tako je na primer mrki medved koji danas živi u zoološkom vrtu na Paliću zapravo spasen iz, kako mi je rečeno, "metalne kutije dva sa dva" u kojoj je živeo kao atrakcija u izvesnoj kafani pored magistrale u Južnoj Srbiji. Pored ovog medveda, zoološki vrt na Paliću ima i niz manjih životinja - sisara, ptica i gmizavaca - koji su u vrt dospeli iz zaplene na graničnim prelazima, a koji su bili namenjeni prodaji na crnom tržištu.

jedan ispitanik je to čak formulisao u srodničkim terminima - *zoološki vrtovi su jedni drugima prvi rođaci*.

Šta ovo zapravo znači? Pre svega, procesi razmene nisu samo jedan aspekt funkcionisanja zoološkog vrta, već čine fundament njihovog rada, a sve to je, opet, usko povezano sa činjenicom da su životinje živa bića, a vrtovi žive, dinamične zbirke. Ovu povezanost mi je jedan kazivač, kada sam ga pitala o koristi od učlanjivanja u EAZA-u, šaljivo objasnio na sledeći način:

"Dakle moram postaviti ono šaljivo pitanje: Koja je razlika između jednog krokodila? Na prvi pogled deluje banalno, ali ja imam jednog aligatora misisipiensa u zoološkom vrtu, i sad da li je to njegovo normalno ponašanje? Nije njegovo normalno ponašanje i onda zovem beogradski zoološki vrt; pa oni imaju aligatora, Muju koji je isto tako jedan, pa nema čak ni tu jednu nogicu, i vrlo je star, pa sad ja treba da... znači problem. Ali svakako će mi Beo zoo vrt više moći da kaže putem tog Muje o tom jednom krokodilu nego što mi može reći ceo veterinarski fakultet koji ima samo knjiško znanje ali praktičnog znanja nema. Kada smo pravili ispust za mrkog medveda, kolega Đurika koji radi u Budimpešti, delom nam se preklapaju ingerencije, pošto i on projektuje ispuste i ostalo, on mi je rekao, znaš, kaže, kada budeš uradio ispust za medveda, onda unesi unutra EAZA-in priručnik za držanje mrkih medveda, zakucaj ga za drvo da ga i medved pročita. I to je u kratkim crtama to da bez pomoći drugih institucija mi smo jako slabi samostalno, ne možemo da znamo mnogo o životinjama za koje dobar deo čovečanstva nema ni domaću reč."

Razmena *informacija* je, dakle, osnovni oblik razmene između zooloških vrtova, i čini *sine qua non* njihovog funkcionisanja upravo zbog prirode onoga što se izlaže. Kako moj ispitanik sugeriše, a što sam potvrdila i u razgovoru sa veterinarom Zoo Palića, razmena veterinarskog znanja je od krucijalne važnosti za rad vrta, pre svega zato što danas još uvek ne postoje mogućnosti za školovanje veterinaru za rad sa životinjama koje se izlažu u zoološkim vrtovima, a tamo gde postoje zasnivaju sa na praktičnom radu i učenju upravo u zoološkim vrtovima. Ovo pak, sa svoje strane, ima veze sa tim što su zdravstveni problemi sa kojima se životinje u zoološkim vrtovima suočavaju najčešće upravo *posledica toga što su u zoološkim vrtovima*. Nedostatak veterinarskog znanja o egzotičnim životinjama u zoološkim vrtovima je globalni problem, koji bih dovela u vezu pre svega sa prvobitnim funkcijama EvroZapadnih zooloških vrtova, te činjenicom da su životinje u njih dopremene sa ciljem da budu posmatrane, a ne čuvane ili lečene, tako da veterinarska znanja o ovim bićima daleko zaostaju za znanjima o domestikovanim vrstama. U jednačinu takođe treba uvrstiti i kašnjenje

anestezijoloških znanja koja su neophodna za lečenje određenih vrsta, i slika koja se pomalja ukazuje upravo na važnost razmene znanja i iskustava u uzgajanju divljih i egzotičnih životinja u zoološkim vrtovima. Pored toga, kako mi je ranije citirani kazivač rekao - funkcija veterinara u zoološkom vrtu nije da leči životinje (osim u krajnjoj instanci), već da brine o tome da se one ne razboljevaju. A za ovo je, svakako, neophodno dobro poznavanje idealnih uslova za različite vrste životinja u zatočeništvu, i zahteva saradnju između zaposlenih u zoološkom vrtu jednako koliko i među različitim zoološkim vrtovima. Ilustrativan primer čitavog lanca saradnje i razmene sam (nažalost) imala prilike da vidim na terenu:

Za vreme mog boravka u Zoo Paliću, beli medved iz zbirke vrta je bio bolestan. Više kazivača na terenu mi je ovog medveda navelo kao jednu od svojih omiljenih životinja u vrtu - on je rođen u Zoo Paliću, gde su živeli njegovi roditelji. Stariji mužjak je nažalost uginuo pre nekog vremena, dok je njegova majka u trenutku mog boravka u vrtu bila na programu razmnožavanja u zoološkom vrtu u Segedinu. Beli medved se razboleo, što su konstatovali timaritelji koji su primetili promene u njegovom ponašanju. O tome su izvestili veterinara i biologa vrta koji su nakon konsultacija zaključili da medveda treba sedirati zarad detaljnog veterinarskog pregleda. Kada je medved sediran i pregledan ustanovljeno je da zaista jeste bolestan, i počelo se sa lečenjem. Ovo se odigravalo pre nego što sam došla na teren, a u vreme mog boravka u Zoo Paliću, medved nije izlagan publici već je boravio u zatvorenom delu volijere. Problem sa lečenjem belog medveda jeste, pre svega, činjenica da se radi o belom medvedu, tako da ga je zarad ozbiljnijih pregleda uvek neophodno sedirati. U vreme kada sam boravila na terenu se bilo ispostavilo da antibiotici koji su mu davani ne deluju. Nekoliko nedelja pre mog dolaska u vrt, međutim, na Paliću je održan seminar na temu veterine u zoološkim vrtovima kome je prisustvovao jedan britanski veterinar koji se specijalizuje za bele medvede, tako da je uprava Palića stupila s njim u kontakt. Njegova preporuka je bila da se medved opet sedira i da se urade ozbiljniji pregledi koji bi uključivali rentgenski snimak pluća, što bi zahtevalo iznajmljivanje dovoljno velike rentgenske mašine ili pomeranje medveda na lokaciju gde se ovakav pregled može obaviti. Pored toga, britanski stručnjak je pretpostavljao da nije reč o virusnoj, niti bakterijskoj već o gljivičnoj infekciji. U ovoj situaciji je mobilisan čitav "lanac" zaposlenih u vrtu - od timaritelja koji su budno pratili stanje medveda, preko veterinara i biologa, do pravnice koja je poslovni sekretar vrta i ima uvid u finansije, i direktora čija reč je završna kada se radi o *vrednim životinjama* kakav je beli medved. Nakon ozbiljnog i pažljivog razmatranja zaključeno je da je medved u isuviše

lošem zdravstvenom stanju da bi opet bio sediran - postojala je bojazan da se ne bi probudio iz anestezije, te da je iznajmljivanje i dopremanje rentgenske mašine bilo preskupo. Alternativa je bila da se otpočne sa lečenjem drugom vrstom lekova koju je predložio britanski stručnjak. Tih lekova, međutim, nema na domaćem tržištu, tako da je u vreme mog boravka u vrtu veterinar otišao u zoološki vrt u Segedinu da od njih kupi neophodne lekove. Beli medved je lečen novom vrstom lekova još neko vreme, ali nažalost nije preživeo (nisam bila u vrtu kada je uginuo).

Ovde вреди pomenuti nekoliko stvari: pre svega Zoo Palić je jedan od retkih vrtova u Evropi koji su uspešno razmnožili bele medvede. Budući da su beli medvedi ugrožena vrsta u divljini, ovaj uspeh nije zanemarljiv. Takođe, kako mi je objasnio biolog vrta, beli medved je neka vrsta statusnog simbola i jedna od životinja koje privlače publiku u vrt, tako da je njegova vrednost za vrt s te strane bila dvostruka, a kada se u obzir uzme i činjenica da je ova konkretna jedinka bila rođena na Paliću, te da je kao meče³¹³ bio važna atrakcija u vrtu, njegov gubitak je još teži. Njegova smrt nije pogodila samo zaposlene u vrtu koji su ga poznavali od kako je bio mladunče, ona je zapravo bila udarac i za programe razmnožavanja belih medveda u zatočeništvu u Evropi.

Ovaj primer upućuje na nekoliko aspekata funkcionisanja Zoo Palića - pre svega, plastično ilustruje procese donošenja odluka u vrtu i "komandni lanac" u okviru institucije, i pokazuje kako dobrobit životinja, ili njihova bolest, mobiliše različite nivoe strukture i primorava ih da delaju zajedno u traženju najboljeg rešenja, te katalizuje saradnju između institucija. S druge strane, situacija upućuje i na neke od načina određivanja vrednosti životinja u vrtu - u ovom slučaju reč je o ugroženosti vrste u divljini, ali i o sentimentalnoj vrednosti životinje za publiku odnosno "ekonomskoj" vrednosti za vrt kao instituciju.³¹⁴

S tim u vezi, ovde bih se ozbiljnije pozabavila određivanjem vrednosti životinja u zbirci vrta. Ovo je bio jedan od najzanimljivijih, ali i najkomplikovanijih aspekata odnosa prema životinjama u vrtu sa kojim sam se susrela na terenu, i onaj koji se pokazao kao najteži za raščlanjivanje i analizu. Jedan od ispitanika mi je ljubazno u razgovoru izneo svojevrstu

³¹³ Vrlo nalik nesretnom Knutu iz berlinskog vrta.

³¹⁴ S tim da, naravno, postoji i sentimentalna vezanost osoblja vrta za životinju, kao što sam ranije napomenula, gotovo svi zaposleni u vrtu sa kojima sam razgovarala su naveli belog medveda kao jednog od svojih omiljenih žitelja vrta. Jedina omiljenija među zaposlenima je bila slonica Marta koja je, nažalost, uginula 2016. godine, usled problema sa srcem.

etnoklasifikaciju životinja u vrtu koja mi je znatno olakšala čitavu stvar, ali pre nego što pređem na to mislim da je uputno izneti neke činjenice u vezi sa pristupanjem Zoo Palića Evropskoj asocijaciji zooloških vrtova i akvarijuma, pošto se ovaj proces pokazao kao značajan kako za funkcionisanje vrta (o čemu je bilo reči ranije u tekstu, posebno glede konstrukcije novih volijera) u širem smislu, tako i kao *okvir razmene* u kojem se odvijaju važne kako materijalne tako i značenjske i simboličke transakcije.

Naime, kako stoji na zvaničnom veb sajtu organizacije,³¹⁵ EAZA je organizacija osnovana 1992. godine, i za cilj ima da poboljša komunikaciju između zooloških vrtova i akvarijuma u Evropi i na Bliskom istoku, a u vezi sa pitanjima edukacije, istraživanja i konzervacije. Kako dalje stoji na sajtu:

"Verujemo da zoološki vrtovi i akvarijumi imaju važnu ulogu u zaštiti prirode i divljih životinja kako u okvirima naših institucija tako i na terenu, kroz:

- obezbeđivanje ljudstva za *in situ* konzervacijske projekte namenjene zaštiti životinjskih populacija i njihovih staništa
- Održavanje vijabilnih populacija životinja o kojima brinu ljudi kako bi se obezbedilo njihovo preživljavanje na duže staze
- Obrazovanje naših posetilaca o životinjama i njihovim staništima, i pružanje znanja i prilika koje su im potrebne da žive održivim načinom života kao deo prirode
- Istraživanje svih aspekata biologije životinja kako bi se pospešilo naše razumevaje životinja i načina na koje žive i interreaguju

Time što osigurava da zoološki vrtovi i akvarijumi koji su njeni članovi održavaju najviše standarde brige i razmnožavanja za vrste o kojima brinu, EAZA osnažuje evropske građane da uče i doprinose ciljevima očuvanja biodiverziteta na globalnom nivou. Procenjuje se da više od 140 miliona ljudi poseti članove EAZA-e na godišnjem nivou, što otprilike čini svakog petog građanina Evrope." (moj prevod).

Pored ovoga, veb sajt EAZA-e eksplicitno iznosi viziju toga šta organizacija treba da bude i njenu misiju (sve ovo je detaljnije izneseno u zvaničnim dokumentima organizacije).

³¹⁵ <http://www.eaza.net/about-us/> (10.1.2017.)

Tako, vizija EAZA-e je "da bude najdinamičnija, najinovativnija i najefikasnija organizacija zooloških vrtova i akvarijuma u Evropi i na Bliskom istoku" (moj prevod), dok je njena misija:

"Da pospešuje saradnju u okviru zajednice zooloških vrtova i akvarijuma u Evropi, sa ciljem unapređivanja profesionalnog kvaliteta držanja životinja i njihovog izlaganja u svrhu obrazovanja javnosti, i doprinosi naučnom istraživanju i očuvanju globalnog biodiverziteta. Ove ciljeve će postići kroz stimulaciju, pospešivanje i koordinaciju napora zajednice u oblasti edukacije, konzervacije i naučnog istraživanja, kroz unapređivanje saradnje sa svim relevantnim organizacijama i kroz uticaj na relevantnu legislativu u okviru Evropske Unije." (EAZA Strategy 2013-2016, moj prevod).

S tim u vezi, dakle, EAZA je prvenstveno organizacija koja služi kao okvir za saradnju, ali i kao izvestan "garant kvaliteta", budući da institucije koje su njene članice moraju ispunjavati određene uslove povezane sa držanjem i brigom o životinjama. Sam proces pristupanja, kako mi je objašnjeno na terenu, donekle podseća na proces pristupanja Srbije Evropskoj Uniji - potrebno je ispuniti određene uslove, pre svega u pogledu standardizacije volijera za životinje i praksi koje ulaze u brigu o njima. Trenutno, Zoo Palić je predpristupni član, što znači da je u procesu ispunjavanja ovih uslova, kao i da ima "mentora", odnosno zoološki vrt koji je već član EAZA-e, i koji Paliću pruža podršku i savete kako u ovom procesu, tako i u vezi sa drugim pitanjima. U slučaju Zoo Palića, to je zoološki vrt u Segedinu.

Dalje, članstvo u EAZA-i obezbeđuje "infrastrukturu" za zoološke vrtove, u smislu da, kao što se kaže i na zvaničnom sajtu, obezbeđuje mrežu u okviru koje se mogu razmenjivati znanja, ali i životinje, i pruža priliku svojim članovima da koordinisano učestvuju u programima razmene i razmnožavanja životinja u zatočeništvu.

Ovde je, čini mi se, uputno napraviti jednu kraću digresiju koja se tiče savremenih promena u diskursu zooloških vrtova, a koja je od važnosti za razumevanje, opet *važnosti* učlanjenja u EAZA-u. Kako mi je objasnio jedan kazivač, iako je on lično "protiv zooloških vrtova", on prepoznaje ulogu zooloških vrtova u procesima konzervacije. Kada sam ga pitala da mi pojasni svoje stanovište, počela je da se pomalja slika zooloških vrtova koja je konzistentna sa novim tendencijama koje sam ranije u tekstu nazvala *postmodernim* u diskursu zooloških vrtova, i važnije ista takva slika je bila evidentna u razgovorima sa drugim zaposlenima u vrtu. Naime, radi se o tome da novi diskurs zooloških vrtova na EvroZapadu ove institucije u izvesnom smislu posmatra kao "usputne stanice" ili čak "nužno zlo" na putu kako jedinki,

tako češće i *vrsta* na povratku u prirodna staništa, sa finalnim ciljem očuvanja i ponovnog uspostavljanja biodiverziteta na globalnom nivou. Ovo stanovište tako vidi zoološke vrtove kao institucije koje služe "višem cilju", a životinje koje u njima borave kao bića *u fluksu*. Iako ovo ne mora nužno važiti za sve jedinke ili sve vrste koje se izlažu (neke prosto nisu ugrožene, a zoološki vrtovi, ma koliko se "šminkali" i dalje funkcionišu i izdržavaju se od izlaganja egzotičnih životinja publici), ova deklarativna tranzitorna priroda zooloških vrtova koja se, s jedne strane, oslanja na realno vreme u smislu realnih životnih i bioritmova životinja, i s druge strane na *geološko vreme* u smislu očuvanja vrsta od izumiranja na duže staze ili "za buduće generacije", kako se to često formuliše, danas umnogome oblikuje kako diskurs zooloških vrtova (posebno onih koji su članovi EAZA-e), tako i odnose prema životinjama i uopšte konceptualizaciju životinja koje su u njima izložene. Ovo, naravno, nije samo narativ koji ostaje na nivou ideje, već se odnosi i na konkretne prakse koje zoološki vrtovi sprovode i obavljaju glede očuvanja biodiverziteta i populacija divljih životinja u zatočeništvu,³¹⁶ ali i više od toga, predstavlja jedan vid moralnog imperativa kojem ove institucije treba da teže. Kako mi je rekao biolog vrta:

"Implementacijom u celu priču EAZE, dolazi do tog umrežavanja, povezivanja, dolazi do boljeg protoka informacija, mi možemo da postavimo svoje standarde na bolje, lakše možemo da dodemo do životinja, jer smo već pričali o tome da je u zoološkim vrtovima to zapravo problem, što je beba interesantna dok je mala, a onda kad poraste je problem njen smeštaj, a na ovaj način mi uvek možemo da gradimo nove izložbe, da donosimo nove životinje. Nije nam nužno prioritet razmnožavanje nego nam je prvenstven prioritet edukacija ali ćemo se specijalizovati za određene vrste gde ćemo mi biti baje za razmnožavanje. I to je ta neka nova politika kojom mi pokušavamo da se programamo kroz tržište prema zoološkim vrtovima i prema publici."

³¹⁶ Jedan poznat primer napora koje zoološki vrtovi ulažu u očuvanje genetskog biodiverziteta životinja koje su ugrožene u divljini se tiče geparda. Naime, gepardi su u prirodi ugroženi ne samo usled gubitka staništa, već i usled toga što su u nekom trenutku u istoriji prošli ono što se u biologiji zove "populacijsko usko grlo" (eng. *population bottleneck*), što znači da je veliki deo populacije izumro odjednom, te da je genetska varijabilnost u okviru populacije koja postoji u prirodi jako mala, što vrstu čini podložnom, između ostalog, raznim bolestima. Razmnožavanje geparda u zatočeništvu u zoološkim vrtovima je, stoga, fokusirano na povećavanje genetske varijabilnosti, i zapravo, stvaranje što je moguće "različitije" populacije od one koja postoji u divljini, kako bi se, u budućnosti, spajanjem dve populacije veštački napravila robusnija i genetski varijabilnija populacija životinja u divljini.

Ovaj novi kontekst i novousvojeni narativ čine samo jednu od niti u zamršenom klupku konceptualizacije vrednosti životinja u Zoo Paliću. Kada sam pitala svog ključnog ispitanika da mi objasni kako funkcioniše razmena životinja među zoološkim vrtovima, dobila sam opsežan odgovor koji ću ovde preneti u celosti (sa nekim izmenama zarad jasnoće) a zatim interpretirati:

"Životinje se dele u tri velike kategorije životinja. Imaš komercijalno isplative životinje, imaš ekonomski isplative životinje, i imaš one životinje koje koristiš u cilju zaštite životne sredine. Krenimo redom, mislim da nije teško targetovati vrste koje su ugrožene vrste, na rubu su izumiranja, i zoološki vrtovi rade na njihovoj konzervaciji, tako što održavaju jednu populaciju u zatočeništvu, to je koordinisani program uzgoja, to nije nikakav problem targetovati. Druga stvar, nisu problem ni te komercijalne životinje koje su jednostavno harizmatične životinje i posetioci ih traže".

Ja (kao i uvek, prefinjeno i elokventno): Aha to je ono kao megafauna u smislu žirafe, slonovi i ostalo?

"- Znači ti nisi zoološki vrt ako nemaš žirafu, ako nemaš lava, ako nemaš medveda, ako nemaš tigra, ako nemaš ... čak kod nas u staroj Jugi je bila priča moro si da imaš i foku, ne foku, nego moro si da imaš slona, ovaj ako imaš foku onda si ti već veliki baja... ali neke životinje su ako pogledaš po PS-u, svi su ih držali – eland antilope, svi su držali zebdu, znači kao ključ šta zoološki vrt mora da sadrži od životinja. Šimpanzu na primer i tako. E sad, to su te komercijalne životinje. Flamingosi spadaju u njih. Međutim imaš i te ekonomski isplative životinje što će reći, vraćamo se nazad, flamingos u Africi da se dobije košta oko 200 dolara. Znači ja mogu da nazovem tamo neku farmu pod navodnicima da kupim od njih lupam sad jato od 30 flamingosa puta dvesta dolara to mene košta 6000 dolara, plus troškovi transporta, to dok stigne do Evrope koštaće oko desetak hiljada evra sve đuture i ja imam jedno lepo jato flamingosa. Međutim, Evropa ima zabranu uvoza flamingosa iz divljine, pa kad se pređe granica to odjednom sad povećava malo ulog, pošto tamo napolju flamingos po komadu košta i do hiljadu evra. Znači opet se vraćamo, životinje koje žive u jako velikim jatima u jako velikoj gustini, koje imaju estetsku tu neku vrednost, pa ih zato uzgajivači životinja traže, i tu postoji jedan čitav cenovnik razrađen kao i za papagaje, raznorazne, kao za gomilu nekih ukrasnih ptica gde imaš privatne kolekcije koje su voljne da plate za njih i to su najčešće komercijalno isplative životinje što će reći ako držiš pauna sigurno ga ne držiš zato što je tamo CITES deseti apendiks ono nešto otprilike što kaže komercijalna vrsta, ali zna se da paun kod nas na tržištu košta 20 do 50 evra, do 100 evra u zavisnosti od toga koja je vrsta, podvrsta, u kakvim je on šarama, i za to postoje uzgajivači. E sad, ti kao zoološki vrt, tj. trenutno naša filozofija je da se mi uvek fokusiramo prvo na ovu prvu kategoriju životinja (misli se na ugrožene vrste) da bismo ispunili svoju misiju. A onda u drugoj iteraciji popunjavaš ovaj komercijalni deo jer moraš malo i posetioce da povučeš sa nečim da ti dođu. Znači

pingvini su nešto što je ono *must have* u narednom planu od 10 godina, prosto moramo da ih imamo, hteli mi to ili ne. Ali s druge strane, donedavno su zoološki vrtovi imali ovu treću kategoriju životinja, jer je donedavno valuta razmene bila kol'ko to košta pa dam ja tebi, lupam, jednog nosoroga i dva pauna, da ti meni daš jednu žirafu i ne znam ono, jedva korištenu ženku bizona. Lupio sam sad neke ono, je li to je nekada bilo. E sad, naša novija politika poslovanja jeste ovaj što kaže zoološki vrtovi su jedni drugima prvi rođaci. Da bih to objasnio na jednostavniji način, daću primer alpake. Alpaka trenutno može da se nađe pošto je domaća životinja, ali one nisu baš ni jeftine, koštaju tu negde oko 1400 evra po jedinki. Kada je bilo reči o tome da Segedin ima alpake, u Srbiji ih je malo teže naći, pitali smo Robiku (reč je o direktoru zoološkog vrta u Segedinu³¹⁷) da li bismo mi mogli dobiti od njega jedan par. Kao nema problema, sledeće godine potomstvo će ostaviti za nas. I pitam ga dobro kol'ko bi to nas koštalo, na šta je on bez ikakvih problema rekao palički zoološki vrt to ne košta ništa. Prva njegova rečenica kada je moj direktor otišao prvi put kod njega, al to je opet bila zanimljiva priča, direktor kad je postao direktor, znaš ono bitno ti je kod koga ćeš ti prvo da odeš u posetu. To je jedna onako uvek se to iščekuje da se vidi na koju ćeš se ti nakloniti stranu. On je prvo otišao u Segedin i prva rečenica izrečena na našem sastanku je bila „naše dve institucije tradicionalno imaju dobru saradnju“. I ta rečenica je definisala odnose i u budućnosti. I bila pokretač cele integracije ka EAZA-i iz prostog razloga što su ljudi u ovim stolicama prolazni, institucije ostaju. I jako je bitno razumeti da je bitno da dve institucije imaju dobru saradnju, jer to je ono što definiše naše poslovanje. I to je to što u razmeni sa zagrebačkim zoološkim vrtom, sa sarajevskim zoološkim vrtom, sa beogradskim zoološkim vrtom, sa jagodinskim, borskim, segedinskim, Budimpeštom, pa čak i Bečom, Gelzenkirhenom... Znači ti neki zoološki vrtovi koji su tu relativno blizu u regionu, ili su tu u nekoj tradicionalno dobroj saradnji, životinje kao takve nominalno vrednost ne mogu da imaju. Znači one uvek dolaze gratis. Ti imaš troškove transporta, imaš administrativne troškove, a životinja ti uvek dolazi gratis. Time se obezbeđuje to da ću danas ja tebi dati ovo sutra ćeš ti meni ono i nećemo gledati pod rep. Pa sam ja možda danas malo u minusu pa ćeš sutra ti možda biti malo u minusu, ali smo tu na istom. Što je korektna saradnja vrlo ali s druge strane, što kaže ne možemo mi da se poredimo kao jedna insitucija kojoj nije problem da izdvoji 15 hiljada evra da bi kupila neku životinju sa nekim tamo mini zoo vrtom kojima je velika stavka da plate životinju koja košta 500 evra. Samim tim je nivo saradnje, oblik saradnje drastično drugačiji između tih institucija. Zaključak sledi da izbegava se ta vrednost životinja, ne samo iz tih moralno estetskih razloga nego i iz jednog vrlo praktičnog

³¹⁷ Uopšte, na terenu sam stekla utisak jedne opuštenosti kada se referira na ljude koji rade ili su radili u paličkom ili drugim vrtovima. Sam kolektiv Zoo Palića je u tom smislu na mene ostavio jako pozitivan i lep utisak, i delovalo mi je kao da među ovim ljudima pored profesionalnih odnosa saradnje postoje i dublji odnosi prijateljstva kao i odnosi šegačenja. S tim u vezi, kada sam radila intervju sa jednom timariteljkom, u vrt je došla žena koja je tu ranije radila kao timariteljka, "da obiđe životinje" i opušteno se "u hodu" pridružila svojoj bivšoj kolegici i pomogla joj oko hranjenja vidre i koatija.

razloga, a to je poslovanje preduzeća.³¹⁸ Sad dolazimo u ludilo. Kaže knjigovodstvena vrednost životinje ako si ti kupila životinju je neka vrednost. Ako se ta životinja, ne d'o bog razmnoži koju si ti kupila, pošto ona ima knjigovodstvenu vrednost, onda i njeno potomstvo ima knjigovodstvenu vrednost. Znači daću primer: kupila si papagaja za 6000 evra. On se tebi razmnožio i ti si sad udvostručila svoj profit, i sutradan sa dva mladunca ti hipotetički imaš sad 12000 evra profita. I država očekuje da ti na tih 12000 evra platiš porez. Što je nonsens jer ti to nisi dobio u parama. Druga stvar, ako tebi sutradan uquine ta životinja, ti knjižiš gubitak od 6000 evra i kol'ko god da si se ti da prostiš raskidala da napraviš posećenost, to ti je odmah poklopljeno sa gubitkom knjigovodstvene vrednosti životinje i ti si tehnički te godine poslovala u minusu i ti si loš direktor. Tako da je to jedan od velikih problema zbog kojih se izbegava knjigovodstvena vrednost životinja. A druga stvar je, ne postoji razrađena berza za većinu životinja. Kad pričamo o papagajima, kad pričamo o labudovima, guskama, nekim tako životinjama, da to postoji. Ali kolko košta jedan indijski slon? Znači ja imam jednu jedva korištenu ženku u četrdesetoj godini života sa šestim zubom koji je izrastao kol'ko ona sad može da košta? Otkud znam! Kad se za pare ne može kupiti. Nije da mogu da raspišem javnu nabavku za kupovinu jednog slona. Znači to su te malo onako nonsens stvari. E sad realno gledano što kažem opet mnogo tu zavisi od međuljudskih kontakata, ličnih kontakata, i tradicionalne saradnje sa institucijama. I kada postoji dobra saradnja sa nekom institucijom onda se gleda da se to nekako podrži i da se pomogne. Daću klasičan primer: Joška kad je postao sad veterinar u beogradskom zoološkom vrtu, mi smo malo-malo u nekoj komunikaciji, ja sam njemu dao gomilu neke literature, koju sam dovuko iz Mađarske iz Nemačke iz drugih mesta, dao sam mu savete, da sam mu kontakte, zato da bi oni mogli bolje da posluju. Ja nemam nikakav gubitak od toga ako Beo zoo vrt bolje posluje. Štaviše, meni je u direktnom interesu da se oni ustoliče i izgrade kao zoološki vrt. Da uvide, da imaju neku ideju, master plan u kojem pravcu žele da se šire, šta je ono što žele da izgube a šta je ono što žele da zadrže iz te zbirke. Šta je ono gde bismo mi mogli pomoći da se oni unaprede da bi sutra oni meni mogli pomoći da se unapredim. Što kaže drvo se na drvo oslanja a čovek na čoveka. Znači to je nekako taj sistem. A druga stvar u Srbiji je jako bitno da se izgradi ta kultura zooloških vrtova. Znači zoološki vrt da ne bude *freak show* cirkus koji u južnijim delovima Srbije još i danas postoji kao tradicija, nego da to bude jedna obrazovna institucija, koja ima taj kulturološki značaj, koja je jedna živa muzejska zbirka živih životinja, koja ima funkciju zaštite životne sredine jer se time budi svest građana i mi se dižemo na jedan veći nivo. Aman i onaj ko želi da dođe u palički zoološki vrt, taj će sutra i u Beograd da ode da poseti, pa će možda otići sa porodicom u Jagodinu, pa će možda hteti da ode u Bor, pa će mi se onda jednog dana vratiti nazad jer je sad obiše par zooloških vrtova u regionu, tako da je i nama to negde u interesu da se ta stvar gradi. Segedinski zoološki vrt od

³¹⁸ Ovde bih skrenula pažnju na problem koji se javio sa deviznim reciprocitetom sedamdesetih godina, a o kome je Bojović (2010) pisao u svojoj monografiji.

osamdesetih godina kada je osnovan, u zadnjih 5 godina on je doživeo jedan bum, oni imaju preko 200 hiljada posetilaca. Znači sa 60 hiljada posetilaca su došli na preko 200 hiljada posetilaca u zadnjih 10 godina. To ima direktan impakt faktor na nas jer je nama jedan značajan procenat posetilaca iz Mađarske iz Segedina koji su čuli za zoološki vrt na Paliću pa su došli da vide i to. I jedan deo naših posetilaca ode u Segedin da vidi segedinski zoološki vrt. Znači mi imamo direktan benefit od toga što smo blizu. Ne postoje dva identična ispusta za životinju i čak i da postoje, opet postoji masa životinja sa različitim ponašanjima, tako da generalno, druga stvar, postoji tu neki *gentlemen's agreement*, ako mi držimo jednu životinju, onda neće Segedin. Znači nas je direktor segedinskog zoološkog vrta pozvao na jedan vrlo ozbiljan razgovor šta mu je činiti. Pazi on je naš mentor, znači finansijski mnogo bolje stoje nego mi, imaju mnogo bolju podršku grada, uopšte ne bi morao to da radi, pozvao nas je sada na razgovor da vidi šta mu je činiti, mogao bi sada da dobije neka značajna finansijska ulaganja, da li da gradi slonaru ili da gradi ispust za nosoroge? Jer palički zoološki vrt ima jednog slona, pa ne bi hteo ni u kom pogledu da nas ugrozi izgradnjom slonare, radije će se odlučiti za nosoroge ako mi osetimo da smo igde ugroženi. I to bude natezanje od preko sat vremena da smo mi njega ubeđivali da njemu treba slonara jer je slonara definitivno mnogo bolja investicija na duže staze. Jednostavno postoji ta tradicija dobre saradnje i samim tim kažem ono životinje su u većini slučajeva kao alat za rad, nama u ovom trenutku, a ne toliko materijalna neka ono što kažu vrednost koja je tu da nas finansijski obezbedi."

Iz ovog odgovora se može ekstrapolirati nekoliko važnih stvari: pre svega, to je ideja o saradnji (a ne kompeticiji) kao principu funkcionisanja zooloških vrtova. Ovaj princip je bio evidentan i na primeru zoološkog vrta u Jagodini i njegovog odnosa sa vrtom u Beogradu od kojeg je na poklon dobio bezmalo sve životinje koje su inicijalno bile u zbirci. Drugo, ideja razvitka "kulture zooloških vrtova" u domaćoj sredini je nešto što se često javljalo u razgovorima koje sam obavljala sa ljudima na terenu, ali je ovde ta ideja u izvesnom smislu konkretizovana: kultura zooloških vrtova se odnosi na obrazovanje i, zašto ne, *vaspitanje* publike da zoološke vrtove ne tretira kao cirkuse već kao muzeje. Ovo je značajno zato što je ta vrsta klasno-didaktičkog diskursa, kao što je pokazano u ranijim poglavljima, činila važan aspekt funkcije zooloških vrtova na EvroZapadu, ali je u domaćem kontekstu potpuno izostala - do danas. I ovo nam, rekla bih, može pružiti važan uvid u "stanje na terenu" glede kako spoljne percepcije zooloških vrtova u javnosti, tako i njihove funkcije u srpskom društvu: baštineći ideje "učenja i zabave" zoološki vrtovi su ipak akcenat uvek stavljali upravo na *zabavu* što je i generisalo percepciju zooloških vrtova kao izložbi kurioziteta koja je bliža kabinetima čuda ili, uistinu, cirkusima, nego institucijama kulture. Čini se da je ovaj "nedostatak", posebno u percepciji osoblja vrta, važno ispraviti da bi se krenulo dalje.

No, ovde bih se vratila na pitanje "kategorija životinja" o kojima je govorio moj ispitanik - po njegovim rečima, postoje komercijalno isplative životinje, ekonomski isplative životinje i životinje koje se gaje u svrhu zaštite životne sredine. Koliko mi je poznato, ovo nije nikakva zvanična niti formalna klasifikacija, već klasifikacija nastala na osnovu iskustva rada u zoološkom vrtu. U ovom slučaju, ona se pokazala kao korisna, te ću slediti ideje Pola Nadasdija (Nadasdy 2007) i iskoristiti etnoklasifikaciju odnosno "nativno znanje" kao osnovu za dalju analizu i interpretaciju.

Pre svega, mislim da bi valjalo objasniti "ekonomski isplative" životinje, budući da je ovo kategorija sa kojom sam i sama imala najviše problema. U suštini, za razumevanje toga šta su ekonomski isplative životinje je važno uvesti i vremensku dimenziju u celu stvar, što će, zapravo, biti korisno i kasnije za razumevanje razmene. Name, iz iskaza mog ispitanika se može zaključiti da su se u poslovanju Zoo Palića, ugrubo od 2010. godine - Srbija je, podsetimo, 2009. godine donela Zakon o dobrobiti životinja, a 2010. Pravilnik o zoološkim vrtovima, a Zoo Palić je, kako sam saznala na terenu, otprilike u to vreme započeo proces pridruživanja EAZA-i - dešavale izvesne važne promene, ali i da su te promene koincidirale sa, ili se nadovezivale na promene u poslovanju zooloških vrtova na globalnom nivou u poslednjih par decenija. O čemu se zapravo radi?

Pre svega, reč je o tome da su ekonomski isplative životinje manje-više stvar prošlosti (iako ne u potpunosti), a ovu kategoriju čine životinje koje se mogu prodati drugim zoološkim vrtovima (ili čak, privatnim kolekcionarima) za novac. Moj ispitanik je dao primer flamingosa, koji se u Africi mogu kupiti po mnogo nižoj ceni nego u Evropi, i koji bi, u teoriji, mogli biti ekonomski isplativi budući da ih je relativno jefitno uvesti, a jednostavno razmnožavati u zatočeništvu, te da za njih zapravo postoji tržišna cena - što nije slučaj sa većinom drugih životinja, no ptice su tu izuzetak (u Evropi³¹⁹). Međutim, EAZA na novčane

³¹⁹ Dok sam radila istraživanje, slučajno sam imala prilike da razgovaram sa jednim Britancem koji živi i radi u Dubaiju. Ovaj čovek je, igrom slučaja, od svog cimera nasledio tri pitona kao kućne ljubimce. U nekoliko navrata je morao da ih vodi kod veterinara, a budući da se radi o egzotičnim ljubimcima, išao je u specijalnu ambulantu. Svaki put je čekaonicu delio sa različitim velikim mačkama - lavovima, tigrovima, leopardima i gepardima - egzotičnim ljubimcima elite u Dubaiju. Pored toga, imala sam prilike da razgovaram sa ženom koja radi kao veterinarska medicinska sestra u veterinarskoj ambulanti koja se specijalizuje za egzotične životinje u jednom gradu na američkom Srednjem zapadu. Iako većinu njihove klijentele čine ljudi koji dovode pitone, iguane i druge egzotične gmizavce, nije retkost da se pojave ljudi sa velikim mačkama, raznim vrstama majmuna, vukovima, lisicama i sličnim divljim životinjama koje se kao ljubimci drže u zatočeništvu. Legislativa

transakcije ove vrste ne gleda blagonaklono,³²⁰ tako da su one među njenim članovima mahom izobičajene.³²¹

Kategorija "komercijalno isplativih" životinja je zanimljiva zato što se umnogome preklapa sa etnoklasifikacijom "egzotičnih životinja" s jedne strane, a s druge strane zato što je prilično permeabilna i dobro ilustruje fluktuacije u vrednosti nekih životinja koje su deo zbirke. Kako je moj ispitanik rekao, komercijalno isplative životinje su one koje privlače publiku i koje čine "ključ" ili *sine qua non* životinjskih vrsta koje čine jedan zoološki vrt *zoološkim vrtom*. Moj sagovornik je naveo nekolicinu egzotičnih vrsta, ali bih se ovde posebno usredsredila na lavove i pingvine.

Lavovi su vrsta životinje bez koje je zoološki vrt nezamisliv. Međutim, lavovi su, posmatrano iznutra, i vrlo nezgodna atrakcija, ali i dobro ilustruju tenzije između komercijalne isplativosti i funkcionisanja vrta kao institucije. Naime, kako mi je objašnjeno na terenu, lavovi dostižu polnu zrelost sa oko 8 meseci starosti, razmnožavaju se četiri puta godišnje, i vrlo uspešno se pare u zatočeništvu. Lavići (uopšte, mladunci životinja) su atrakcija koja uvek privlači više publike i u tom smislu su važan deo ponude zooloških vrtova. Međutim, lavovi su takođe velike, teritorijalne životinje koje zahtevaju veliki prostor, brzo rastu i sazrevaju, i puno jedu, a upravo zato što su sastavni deo bilo kog zoološkog vrta, nigde ih ne fali. Ovo stvara ozbiljan logistički problem za zoološke vrtove koji se često rešava sterilizacijom jedinki. U tom smislu, objašnjeno mi je da je dobar deo populacije lavova u zatočeništvu u Evropi danas sterilan jer se "kote kao blesavi", i otuda ih ima previše - podsetila bih na mladu belu lavicu u minijaturnom kavezu u beogradskom vrtu. Lavovi su, tako, dobar primer svojevrnog paradoksa zooloških vrtova i komercijalnih životinja: ako ih nema, to je veliki nedostatak, ako ih ima, oni su deo zbirke koji privlači publiku, ali su u suštini manje zanimljivi nego

u vezi sa ovim stvarima je u SAD prilično labava i varira od države do države (situacija zapravo nije mnogo bolja ni drugde u svetu, na primer privatni zoološki vrt bivšeg predsednika Ukrajine Viktora Janukoviča), ali po nekim procenama, broj tigrova, recimo, koji žive u zatočeništvu kao ljubimci daleko prevazilazi njihov broj u zoološkim vrtovima.

³²⁰ Zoološki vrt u Brnu u Češkoj je izbačen iz organizacije jer je prodao bele medvede, koji su inače bili vlasništvo programa za razmnožavanje, drugom zoološkom vrtu.

³²¹ Koliko mi je poznato, izuzetak u ovom pogledu čini kupovina "rashodovanih" cirkuskih životinja koje bivaju zbrinute u zoološkim vrtovima ili prihvatilištima i koje se percipira kao njihovo *spasavanje*, ali i ovo je dubiozno, budući da plaćanje cirkusima za životinje samo pospešuje prakse haotičnog razmnožavanja životinja u zatočeništvu.

vidre, merkati ili druge živahne životinje, kada su mali komercijalniji su nego kada odrastu, njihovo držanje je skupo i zahtevno, ali za razliku od belih medveda, na primer, nisu ugroženi u divljini. U izvesnom smislu, oni su *najčistiji* primer životinja koje imaju komercijalnu vrednost.

S druge strane, moj ispitanik je govorio o tome kako će Zoo Palić u narednih 10 godina morati da nabavi pingvine "hteli to ili ne". Kao što sam ranije pomenula, "doktor" Siniša Mali, gradonačelnik Beograda, je najavio izgradnju pingvinarijuma u Beo zoo vrtu, a pingvini na globalnom nivou postaju vrlo tražena atrakcija u zoološkim vrtovima.³²² Ovo svedoči o tome da su zoološki vrtovi, ma koliko bili usmereni na edukaciju i konzervaciju, ipak podložni trendovima i zahtevima publike.³²³

"Životinje koje se gaje u svrhu očuvanja životne sredine" podrazumevaju vrste koje se čuvaju i razmnožavaju u zatočeništvu zato što su ugrožene u prirodi. Ova kategorija se može poklapati sa kategorijom komercijalno isplativih životinja (opet, dobar primer je beli medved), ali može podrazumevati i "neprimetne" vrste poput lokalnih barskih ptica. Takođe, ova kategorija može biti promenljiva - jedan pozitivan primer su džinovske pande (kojih, doduše, nema u srpskim zoološkim vrtovima) koje su 2017. godine, zahvaljujući konzervacijskim naporima zooloških vrtova, skinute sa liste kritično ugroženih vrsta, ali se ova slika može drastično promeniti i na druge načine: na primer, (tek) 2016. godine je na osnovu istraživanja DNK otkriveno da se vrsta životinje koju smo nazivali žirafom, to jest *giraffa camelopardalis*³²⁴ zapravo sastoji od 4 različite vrste i 5 podvrsta životinje (Fennessy

³²² Rekla bih da ovo može imati veze sa globalnim uspehom animiranih filmova Madagascar (Darnell & McGrath 2005), koji za sada ima 4 nastavka i čiji pingvinski (pingvinalni?) protagonisti imaju i svoju animiranu seriju na Dizni kanalu, i Happy Feet (Miller 2006) - crtaću o malom pingvinu koji ne zna da peva, ali zato sjajno stepuje, a koji je, igrom slučaja, režirao dekica po imenu Džordž Miler, idejni tvorac i reditelj svih nastavaka *Pobesnelog Maksa*. Ipak, glavna publika zooloških vrtova su deca.

³²³ S tim u vezi, Beogradski zoološki vrt je u nekoliko navrata u svojoj istoriji već imao pingvine, prvi put pre Drugog svetskog rata, a drugi put sedamdesetih godina kada je ušao u istoriju budući da je uspešno razmnožio pingvine u zatočeništvu (Bojović 2010, 85) - nažalost nije zabeleženo o kojoj se konkretnoj vrsti pingvina radilo.

³²⁴ Pritom, *camelopardalis* u latinskom nazivu vrste dolazi od latinskog naziva za žirafu koju su Rimljani, prvi put kad su je videli u trijumfalnoj procesiji Ptolomeja II Filadelfa, nazvali kamelopard jer im je izgledala kao kamila sa šarama leoparda - možda započinjući trend o kojem piše Borkfelt (2011) u nazivanju Evropljanima nepoznatih vrsta referiranjem na one koje su im bile poznate.

et al. 2016). Ovo otkriće možda nije u rangu testa žutog snega ili istraživanja gramatike ptičije pesme na skali Jako Očiglednih Stvari Koje Niko Nije Istraživao Zato Što Životinje Nikako Nisu I Ne Mogu Biti Kao Ljudi,³²⁵ ali jeste indikativno za načine na koje su Zapadnjaci percipirali i percipiraju egzotične životinje, posebno one koje su "na kilo" dopremene iz kolonija čim su pomorski putevi osposobljeni. Svakako, bilo je potrebno da se razviju sofisticirani testovi DNK da bi se utvrdilo da je žirafa zapravo više vrsta, *ako se zanemari činjenica da sve vrste i podvrste žirafe imaju vrlo upadljivo različite šare*. Nesretna žirafa odnosno žirafe se tako, odjednom, našla na listi ugroženih vrsta jer populacija u divljini nije smatrana ugroženom kada je žirafa bila jedna vrsta, ali sada kada znamo da se zapravo radi o više vrsta i podvrsta, brojke su, nažalost, drastično različite.³²⁶ A ovo će tek imati odjeka u svetu zooloških vrtova, budući da je rad Fenesija i kolega objavljen pred kraj 2016. godine. Implikacije ovog saznanja su višestruke,³²⁷ posebno u svetlu akcenta na genetskoj čistoti jedinki, odnosno očuvanju genetske čistote vrsta koje se izlažu, i važnije, razmnožavaju u zoološkim vrtovima.

Naime, pitanje porekla odnosno genetske čistote jedinki i vrsta koje se izlažu u zoološkim vrtovima, i važnije, onih koje se koriste za razmnožavanje ugroženih vrsta, je važno iz više razloga. Pre svega, kako mi je objašnjeno na terenu, životinje koje se izlažu publici treba da budu predstavnici *svoje vrste*, u smislu da je cilj zooloških vrtova da publici predstavljaju životinje onakve kakve postoje u divljini, a ne da predstavljaju nekakve hibride ili anomalije (u tom smislu je izlaganje albino jedinki i jedinki sa drugim genetskim manama jako problematično, kao i, naravno, izlaganje "namerih mešanaca" kao što je *liger*, hibrid tigra i lava na primer, koji je bio izlagan prvo kao živa jedinka, a nakon smrti kao preparat u zoološkom vrtu koji je Najdžel Rotfels posećivao kao dete). Pored toga, ozbiljan problem u

³²⁵ tj. JOSKNNIZŠŽNNINMBKLJ skali na kojoj aktivno radim i koju ću jednog dana objaviti kao knjigu.

³²⁶ Ovo, takođe, može baciti novo svetlo na kontroverzni događaj iz zoološkog vrta u Kopenhagenu, kada je Marius, tele žirafe, koje je živelo od 6. do 9. februara 2014. godine, iako zdrav, proglašen kao nepodesan za dalje razmnožavanje, potom usmrćen i javno diseciran, a delovi njegovog tela dati drugim životinjama u vrtu da ih pojedu. Ovo je uzburkalo evropsku javnost i, kako sam saznala na terenu, gotovo dovelo do raspada EAZA-e, čiji je zoološki vrt u Kopenhagenu član. Predsednica EAZA-e je na prvoj sledećoj sednici održanoj u Budimpešti dala otkaz, a pitanje eutanazije životinja koje su višak u vrtovima je još uvek stvar žustre debate.

³²⁷ Za mene lično je osnovna impresija bila: zaboga miloga, pa to su *žirafe*, ne nekakva vrsta buve koja spopada podvrstu skočimiša! Kako je moguće da se ovakvo otkriće desi 2016. godine?! Odgovor na ovo pitanje, svakako, valja tražiti u postkolonijalnoj teoriji i studijama nauke i tehnologije, ali za njega ovde, nažalost, nema mesta.

zoološkim vrtovima predstavlja poreklo životinja. Iako se u poslednjih nekoliko decenija vodi sve ozbiljnija evidencija, opet,³²⁸ životinje nisu predmeti i imaju određeni životni vek. Ovo, u paru sa činjenicom da se sve manje životinja u zoološkim vrtovima danas uzima iz divljine, te da ih je većina rođena u zatočeništvu, stvara dvojaki problem: s jedne strane, treba ući u trag precima, a vođenje evidencije doskora nije bilo standardizovano, a s druge strane, u istoriji zooloških vrtova je zajedničko držanje i razmnožavanje različitih vrsta životinja *koje isto izgledaju* bila česta praksa. Ovo će novonastala situacija sa žirafama tek ozbiljno pokazati, ali je ovo problem koji je detektovan i postojao je i ranije. Konkretno u Zoo Paliću, on se najbolje vidi na ranije pominjanom šimpanzi Tomiki čiji jedan roditelj je šimpanza a drugi bonobo. Ovaj problem međutim ide i dalje od toga, na primer postoji problem sa leopardima, budući da su zoološki vrtovi nesmotreno, pod geslom "leopard je leopard", ukrštali vrste koje žive u izrazito toplim sa vrstama koje žive u izrazito hladnim krajevima. Jedinke koje budu dobijene ovakvim ukrštanjima s jedne strane ne predstavljaju "pravu sliku" vrsta u prirodi, a s druge strane čine "genetski škart", u smislu da se ne mogu koristiti u programima razmnožavanja i reintrodukcije, ali i više od toga - kako mi je objašnjeno na terenu na primeru Tomike - ovakve jedinke su "zbunjene" i često imaju instinkte koji se međusobno kose što stvara različite vrste problema u ponašanju.³²⁹ No, kada govorimo o programima razmnožavanja i reintrodukcije, ovaj problem je posebno izražen, i usled toga zoološki vrtovi posebno vode računa o poreklu jedinki koje ulaze u ove programe - pošto je ideja da je za reintrodukciju vrsta, odnosno jedinki u njihovo prirodno stanište neophodno očuvati njihovu genetsku čistotu, jer je njihova genetika, koja uz "doradu" u smislu odivljavanja omogućava njihovo funkcionisanje u prirodi, zapravo ta koja ih čini savršeno adaptiranim za ekološke niše koje su zauzimale i treba ponovo da zauzmu u svojim prirodnim staništima.³³⁰

U svakom slučaju, slika vrednosti životinja koja se pomalja iz građe u izvesnom smislu govori o različitim skalama ili nivoima vrednovanja životinja u zbirkama. No, pre nego što se ozbiljnije posvetim ovoj problematici, želim da skrenem pažnju na jednu važnu razliku između načina vrednovanja životinja u postmodernim zoološkim vrtovima - što Palić pretenduje da bude - i onima koji su postojali ranije i, zapravo, u Srbiji postoje, u diskurzivnom smislu, još uvek.

³²⁸ I opet, i opet, i opet...

³²⁹ Čudno kako za 200 godina niko nije primetio probleme u ponašanju kod žirafa.

³³⁰ Čitava ova konstrukcija je vrlo problematična u filozofskom smislu.

Da pojednostavim: ranije su diskursi zooloških vrtova, pa tako i same institucije, mahom bili usredsređeni na publiku - bilo da je njihov cilj bila zabava ili edukacija, i nezavisno od toga da li su imali naučnoistraživačke odeljke, njihov fokus je, načelno, bio na *ljudima*. Danas se ta tendencija menja, i iako i dalje funkcionišu kao institucije koje prvenstveno izlažu životinje publici, radi se na tome da se i sama *svrha izlaganja* adaptira konzervacijskim ciljevima. Ovo ima višestruke posledice. No, ona koja je ovde od najveće važnosti se tiče toga da, iako i danas zoološki vrtovi na EvroZapadu dobrim delom *obavljaju rad imperije* (o čemu je bilo reći ranije), kroz ovu grandioznu poruku se provlači jedna pesimistička i kritička nit - koju zoološki vrtovi počinju izravno da prihvataju u svojim javnim nastupima - dobar primer ovoga je eksponat iz Londonskog zoološkog vrta koji izlaže kornjače u simuliranoj kuhinji kako bi skrenuo pažnju na njihovo istrebljenje u prirodi jer se smatraju delikatesom. U tom smislu, razlika je danas u tome što životinje više ne stoje (samo) kao utelovljenja moći imperije i grandiozne infrastrukture koja ih je učinila mogućim. Dobar deo životinja u današnjim zoološkim vrtovima je rođen u zatočeništvu i razmenjuje se među vrtovima na EvroZapadu. Sa izuzetkom uzimanja ("spašavanja") jedinki koje pripadaju vrstama kritično ugroženim u divljini, životinje se, po pravilu, više ne hvataju u prirodi da bi bile izlagane u vrtovima. Kontekst Zoo Palića, odnosno kontekst *Srbije* je tu posebno specifičan, iz prostog razloga što Srbija nikada nije bila kolonijalna sila, te da je dobar deo istorije zooloških vrtova načičkan egzotičnim životinjama koje su u zemlju stizale kao diplomatski darovi *često od vladara država koje su ranije bile kolonizovane*. No, ono što je poenta jeste da se simbolička poruka koju vrtovi šalju polako menja, a od zooloških vrtova u Srbiji koji su razmatrani u ovom tekstu, vrt na Paliću je jedini koji, za sada, ima sluha za ove promene i koji pokušava da se aktivno uključi u njih i implementira ih. Sve ovo, međutim, stvara situaciju u kojoj *težina dobavljanja* određenih vrsta više nije merilo, ili se sve manje uzima kao merilo njihove vrednosti u postmodernim zoološkim vrtovima. Dalje, sa razvojem pre svega informacione infrastrukture ali i organizovanog konteksta razmene kroz organizacije kakva je EAZA,³³¹ nabavka životinja, njihov transport i briga o njima sve manje predstavljaju problem (osim, opet, za marginalne zoološke vrtove, ali ovo je razjašnjeno u ranijim poglavljima) i kao takve više nisu ishodišta njihove vrednosti na način na koji su to bila u devetnaestovekovnim zoološkim vrtovima, ili na način na koji su to i danas u privatnim menažerijama bogatih.

³³¹ EAZA ima svoje ekvivalente u Americi i Aziji, a postoji i WAZA, odnosno Svetska asocijacija zooloških vrtova i akvarijuma.

Umrežavanje zooloških vrtova kao institucija, dakle, menja njihovu suštinu i suštinu poruka koje šalju, i transformiše ishodišta vrednosti životinja koje se nalaze u njihovoj brizi.³³²

Sledeća važna instanca u priči o vrednosti i razmeni je činjenica da životinje u zoološkom vrtu na Paliću (a koliko mi je poznato i načelno u Srbiji i u svetu) *nemaju knjigovodstvenu vrednost*. Iako za neke životinje iz fonda vrta postoji razvijeno tržište (najčešće su to one koje u vrt dospevaju iz zaplene), i iako postoje nekakve grube procene o vrednosti drugih, kao i otvorena mogućnost kupoprodaje jedinki među zoološkim vrtovima, a u skladu sa oštrim pravilima i propisima koje o tome ima EAZA,³³³ pripisivanje novčane vrednosti, odnosno stavljanje cene na životinje u zoološkim vrtovima, se izbegava, kako iz administrativnih razloga o kojima je govorio moj kazivač, tako i iz, uslovno rečeno, "moralnih pobuda", koje upravo imaju veze sa *sferama razmene (sensu Kopitof)* i načinima na koje se zoološki vrtovi (danas) distanciraju od menažerija i, posebno, cirkusa.

No, izostanak novca iz cele stvari ne znači da su sve životinje jednake (niti, zapravo, da je novac potpuno odsutan), neke su ipak jednakije od drugih, a pitanje načina na koje se njihova vrednost određuje u kontekstu je *par excellence* antropološko pitanje.

5.3 Sfere vrednosti i sfere razmene

Životinje, kao što je do sada mnogo puta ponovljeno, *nisu stvari*. S tim u vezi, organizacije kao što je EAZA, i savremeni EvroZapadni zoološki vrtovi načelno, imaju negativan stav prema novčanim transakcijama, tj. kupovini i prodaji životinja za novac, budući da se novčana dobit od prodaje životinja percipira kao, u antropološkim terminima izraženo, *apsolutna komoditizacija* odnosno tretman životinja kao *predmeta*. Imajući u vidu kontinuirane napore zooloških vrtova da se distanciraju od cirkusa i sličnih životinjskih atrakcija i etabliraju kao ustanove čija je osnovna svrha ispunjenje "viših ciljeva" konzervacije, razmnožavanja ugroženih vrsta u zatočeništvu i reintrodukcije, tj. održanja i

³³² Svakako, ovo je proces koji je u Srbiji, i to samo u Zoo Paliću, tek započet, i još uvek postoje tragovi ranijih konceptualizacija, ali rekla bih da je načelno opravdano tvrditi da se dešava izvesna "tranzicija" ideja i praksi, koja će samo poprimati veće razmere u budućnosti.

³³³ Na primer, ne sme se trgovati ugroženim vrstama - što se ionako poklapa sa zakonima većine zemalja koje su potpisnice CITES konvencije, dok je, na primer, kupovina i prodaja alpaka koje su domaće životinje iako egzotične, i koje nisu ugrožene, dozvoljena.

očuvanja biodiverziteta na globalnom nivou, ovakve transakcije su retke, ograničene i mahom negativno percipirane - što se vidi i iz primera sa alpakama koji je dao moj kazivač.

Sociokulturna antropologija kao disciplina ima dugu tradiciju bavljenja pitanjima vrednosti i razmene u različitim ljudskim društvima, o čemu postoji impozantna bibliografija (klasike predstavljaju Malinovski 1979. i Mos 1982. I-II), čiji jedan deo želim da iskoristim. No, pre nego što se pozabavim teorijom, ukratko bih rekapitulirala podatke sa terena.

Kao što je do sada u tekstu pokazano, etnoklasifikacija životinja u okviru zooloških vrtova životinje deli na one koje su ekonomski isplative, one koje su komercijalno isplative, i one koje se drže u svrhu zaštite životne sredine. Kako je dalje pokazano, ekonomski isplative životinje su, kada je reč o Zoo Paliću (i njegovom putu ka pridruživanju EAZA-i) postale s jedne strane stvar prošlosti, a s druge strane, novčane transakcije su postale *izlišne*. Ovde je takođe važno istaći da je razmena životinja, konceptualizovana kao trampa ekvivalentnih vrednosti, takođe izobičajena - primer ovakve trampe upravo iz prošlosti Zoo Palića je trampa jata golubova za belog medveda koja je ranije pominjana.

Preostaju kategorije komercijalnih životinja i onih koje se čuvaju u svrhu "zaštite životne sredine" što zapravo označava očuvanje globalnog biodiverziteta. Dalje, kako je pokazano, ove dve kategorije se mogu preklapati, ali to nije nužno - Zoo Palić, na primer, može biti idealno mesto za razmnožavanje ugroženih vrsta lokalnih barskih ptica koje nisu posebno interesantne posetiocima, ali rad vrta na tom polju može biti od ogromne važnosti za ekosistem. S druge strane, opet, kako je ranije napomenuto, Zoo Palić je jedan od retkih zooloških vrtova u Evropi koji su uspešno razmnožili bele medvede - a beli medvedi kao vrsta paralelno funkcionišu i kao komercijalne životinje (posebno je važno istaći da su mladunci životinja uvek važna atrakcija za posetioce) i kao životinje čije je držanje važno za programe razmnožavanja i reintrodukcije - kako je pomenuto ranije u tekstu, Zoo Palić je zapravo imao u svojoj zbirci dva bela medveda, majku i sina, i dok je sin bio u vrtu, majka je, u okviru programa razmnožavanja ugroženih vrsta, bila u zoološkom vrtu u Segedinu.³³⁴

Dakle, kategorije koje su od značaja za ovo razmatranje su komercijalno isplative životinje i životinje koje se drže "zarad zaštite životne sredine", budući da su one ključne za

³³⁴ U jednom od intervjua mi je rečeno da je beli medved jedan od "velikih problema" zoološkog vrta, u smislu da je volijera za bele medvede na Paliću bila jako loša, jer, koliko sam razumela, nije posedovala termoregulaciju, i bila je mala budući da još uvek nije došla na red za renoviranje.

funkcionisanje Zoo Palića kao zoološkog vrta koji pokušava da se uključi u svetske tokove i postane član EAZA-e.

Kako je ranije pokazano, komercijalne životinje su one koje privlače publiku ali i one koje čine "ključ" zoološkog vrta - po pravilu to su egzotične (najčešće afričke³³⁵) vrste, životinje koje su velike rastom ili distinktivnih boja ili šara, one koje publika želi da vidi na osnovu nekakvih kulturnih prekonceptija o tome šta sve treba da ima u zoološkom vrtu. Ove životinje su važne zato što obezbeđuju *bazu* (*sensu* Marks) za funkcionisanje zoološkog vrta u smislu u kome je njihovo prisustvo neophodno da bi posetioci uopšte dolazili i plaćali ulaznice za vrt i time obezbeđivali novčana sredstva za njegovo neometano funkcionisanje. Po- ili dopunjavanje zbirke komercijalno isplativim životinjama je, kako je na primeru pingvina pokazao moj sagovornik, nešto što je važna stavka za vrt, i u tom smislu je percepcija publike - koja se na kraju može prevesti i u prihode od ulaznica - ono što jednom segmentu zbirke daje vrednost. Ovo su, uslovno rečeno, "statični" oblici pripisivanja vrednosti.

S druge strane, jedinke koje pripadaju vrstama ugroženim u divljini su vredne za vrt kao instituciju kako sa aspekta konzervacije, tako i sa aspekta razmene sa drugim vrtovima i statusa u okviru institucionalnih mreža. U ovom slučaju je razmena, ili pre *razmenljivost*, ono što generiše vrednost - i ovo bih nazvala "dinamičnim" oblicima pripisivanja vrednosti. U tom smislu se životinje mogu "pozajmljivati" među vrtovima i u tim situacijama njihov genetski materijal postaje valuta razmene, pre nego same jedinke, ali, važnije, sam uspeh u razmnožavanju neke ugrožene vrste, odnosno znanje i iskustvo koje ulazi u taj uspeh, takođe postaju valuta razmene.

Još jedna važna valuta u razmeni među vrtovima je *prostor*, ili možda adekvatnije *prostovreme*. Naime, budući da životinje nisu predmeti i za razliku od, na primer, ogrlica od školjki, imaju tendenciju da se razmnožavaju, a zoološki vrtovi, po pravilu izbegavaju sterilizaciju (osim u slučaju lavova, ali i tu se zapravo individualne politike zooloških vrtova razlikuju - zoološki vrt u Kopenhagenu, na primer, rutinski eutanazira višak životinja -

³³⁵ Ovde je pitanje slonova interesantno. U većini evropskih vrtova se drže azijski slonovi koji su manji od afričkih, ali mi se čini da popularna imaginacija često spaja "egzotične krajeve" u jedan veliki nedefinisani prostor na tragu Saidovog *Orijenta*, te da je prva asocijacija na slonove Afrika a ne Azija - osim možda u Britaniji gde su slonovi i simbolički i praktično povezani sa osvajanjem Indije.

naročito lavove, ali ne steriliše postojeće jedinke) neretko se javlja problem sa prostorom za njihov smeštaj. Tako se Zoo Palić u vreme mog boravka na terenu pripremao da primi par mungosa, ženku koja je trebalo da stigne iz zagrebačkog vrta i sterilisanog mužjaka koji je trebalo da dođe u vrt iz prihvatilišta pri zoološkom vrtu u Amsterdamu. Ove životinje, dakle, ne bi bile razmnožavane dalje, niti su uključene u programe konzervacije, ali će biti izlagane posetiocima i obogatiti zbirku Zoo Palića. S druge strane, prihvatanje sterilisanog mužjaka mungosa rasterećuje kapacitete prihvatilišta u Amsterdamu i na taj način, zapravo, čini uslugu tamošnjem vrtu.

Ovo je specifična etnografska situacija, budući da spolja može delovati kao da je u kontekstu tri obaveze dara (Mos 1982) zoološki vrt u Amsterdamu darodavac, a Zoo Palić primalac, jer se mungos kreće na relaciji Amsterdam - Palić. Međutim, kao što se pokazalo na terenu, ovo nije slučaj, a dar nije mungos već doživotna briga o njemu, odnosno prostorvreme u smislu prostora za njegov smeštaj i vremena (i svega ostalog) koje ulazi u subsekvantnu brigu o njemu. Dakle, darodavac je Zoo Palić koji daje prostorvreme, primalac je zoološki vrt u Amsterdamu, koji kao deo ispunjenja obaveze *prihvatanja dara* šalje mungosa, i u budućnosti treba da uzvrat dar. Kako sam saznala na terenu, ova razmena je načinjena ciljano, budući da zoološki vrt u Amsterdamu ima i prihvatilište za šimpanze, a uprava Palića se nada da će u budućnosti uspeti da im pošalje Tomiku kako bi ga oni integrisali u grupu i učinili mu ostatak života lepšim.³³⁶ Dakle, davanjem ovakvog dara, Zoo Palić svesno pokušava da *izmami* ili obezbedi vrlo određeno uzdarje zauzvrat, a i to uzdarje je zapravo deo ozbiljnije dugoročne strategije poslovanja. Stvar je, međutim, u tome da ništa od ovoga ne konstituše "prevaru" iako bi tako moglo delovati na prvi pogled budući da su zoološki vrtovi u Srbiji i na EvroZapadu ušančeni u kapitalističke ekonomske sisteme. Ipak, nije reč o prevari zato što oba aktera u razmeni delaju kako u sopstvenom, tako i u interesu životinja. Naprotiv, ovakve vrste strateškog razmišljanja su uobičajena stvar, s tom razlikom da finansijski bolje stojeći vrtovi, odnosno vrtovi u bogatijim zemljama, nemaju potrebu za toliko detaljnom razradom strategija i toliko dugoročnim planovima. No, ono što ovde štrči i "bode oči", odnosno na prvi pogled, iz ugla kapitalističkog sistema, može delovati kao prevara, su

³³⁶ A ovo bi, opet, stvorilo prostor - ili čak prostorvreme - za nabavku drugih šimpanzi za palićki vrt koji bi bili držani u grupi u humanijim uslovima nego što je slučaj sa Tomikom o čijim problemima je bilo reči ranije u tekstu.

zapravo prakse razmene koje nisu, bar ne primarno, zasnovane na tržišnoj ekonomiji koja je percipirana kao norma.

I ovde, zapravo, dolazimo do suštine problema funkcionisanja postmodernih zooloških vrtova i pitanja vrednosti i razmene životinja u njihovim okvirima. Iako su zoološki vrtovi nastali i razvijali se u okvirima kapitalističkih ekonomija, danas su oni uslovljeni s jedne strane katastrofalnom ekološkom situacijom i masovnim i rapidnim izumiranjem životinjskih vrsta, i s druge strane, činjenicom da životinje nisu stvari i da su njihovi životi vredni kako *po sebi* tako i *in potentia* kao *zamišljene budućnosti vrsta*. Budući da životinje nisu predmeti i ispoljavaju različita ponašanja, imaju različite potrebe, razmnožavaju se i razboljevaju, te da su njihovi životi i postojanje na ovoj planeti dinamični procesi i zahtevaju kontinuiranu brigu i pažnju, ispostavilo se da je model tržišne razmene nedostatan i isuviše bezličan³³⁷ i rigidan da bi imao smisla kao model poslovanja za institucije kojima je, pored izlagačke i edukativne delatnosti usmerene na publiku, osnovni posao *nega* i *briga* o bićima koja se u fundamentalnom smislu - u smislu da su toliko marginalizovana da za bukvalno sve svoje potrebe zavise od ljudi - mogu okarakterisati kao *nejač*. Ova konstatacija nije slučajna, i ovde namerno ciljamo na to da je rad koji se u zoološkim vrtovima obavlja *iza kulisa*, uz sve njihove grandiozne simboličke narative o osvajanju sveta i nadmoći, zapravo rad koji bi u bilo kom drugom kontekstu bio okarakterisan kao *ženski rad*. Reč je o tome da se najveći deo zakulisne delatnosti zooloških vrtova svodi na čišćenje, pranje, vaspitavanje i hranjenje "nejači" i brigu o njihovom zdravlju. Ove životinje se ne koriste ni za šta - nisu jestive niti se gaje za rad, njihova uloga je da budu tu i da budu lepe za posetioce,³³⁸ a rad koji se u vrtovima obavlja je analogan neplaćenom ženskom radu kod kuće koji je toliko fundamentalno orođen da se "podrazumeva" i najčešće biva potpuno zanemaren u zapadnjačkom ekonomskom teoretisanju. Nije, stoga, slučajno što principi kapitalističke ekonomije nemaju - ili se pokazalo da nemaju adekvatnu - primenu u načinima na koje zoološki vrtovi funkcionišu iznutra i međusobno saraduju.

Razmena među zoološkim vrtovima dakle ne funkcionise po principima tržišne razmene, a vrednost životinja je varijabilna kategorija. No, šta s tim?

³³⁷ Ja bih rekla i *bezdušan*.

³³⁸ Rodni aspekt problema ide i mnogo dublje od toga, ali to nije ovde tema.

Da bi se dobio odgovor na ovo pitanje, potrebno je prvo ustanoviti šta je uopšte to što se razmenjuje i koji su aršini putem kojih se uspostavlja vrednost u ovakvim transakcijama. Ono što donekle olakšava ovaj posao je činjenica da ovde na tapetu nisu čitava društva koja u procese razmene ulaze iz različitih pobuda što otvara poseban set antropoloških pitanja o tome šta je svrha razmene, već se radi o institucijama koje imaju manje-više jasne ciljeve ka čijem ostvarivanju su razmene usmerene. U slučaju Zoo Palića, ti ciljevi su popunjavanje i održavanje publici prijemčive zbirke, rad na dobrobiti životinja u zbirci koji podrazumeva najbolju moguću brigu o njima, i uključivanje u programe razmnožavanja i reintrodukcije ugroženih vrsta. Za druga dva cilja se može reći da se odnose na "unutrašnje" funkcionisanje vrtova i da predstavljaju ciljeve svih zooloških vrtova koji ulaze u procese razmene, čiji okvir u ovom konkretnom slučaju čini EAZA, a čiji je pretpostavljeni ili ciljani finalni ishod očuvanje globalnog biodiverziteta.

Mislim da je iz dosadašnjeg teksta jasno da kada govorim o vrednosti životinja ne govorim o njihovoj ceni, već da je koncept "vrednosti" kojim operišem, i koji je shodno tome da životinje u vrtovima nemaju knjigovodstvenu vrednost, bliži konceptu "važnosti". S tim u vezi, govoreći o Marksu i njegovom konceptu vrednosti, Dejvid Greber kaže:

"Koncept ima mnogo više smisla ako se u vidu ima činjenica da Marksova teorija vrednosti nije bila zamišljena tako da bude teorija cena. Marks nije bio preterano zainteresovan za osmišljavanje modela koji bi predviđao fluktuacije cena, mehanizme uspostavljanja cena i slično. Gotovo svi ostali ekonomisti jesu, budući da su oni pokušavali da napišu nešto što bi trebalo da bude od koristi onima koji operišu unutar tržišnog sistema. Marks je pisao nešto što bi trebalo da bude od koristi onima koji pokušavaju da sruše takav sistem. Stoga, on ni u kom smislu nije podrazumevao da je cena koja se za nešto plaća tačan odraz njegove vrednosti. Stoga bi verovatno bolje bilo misliti o reči 'vrednost' tako da označava nešto bliže 'važnosti'" (Graeber 2001, 55, moj prevod).

Iako, poput Marksa, težim tome da pišem stvari koje bi srušile postojeći sistem, moglo bi se reći da je u mom etnografskom slučaju urušavanje krenulo samo od sebe, no, to na stranu, "vrednost" shvaćena kao "važnost" je mnogo bliža situaciji koju sam zatekla na terenu. Naravno, na, u nedostatku boljeg izraza, javnom nivou koji korespondira sa držanjem životinja koje pripadaju kategoriji komercijalno isplativih životinja, ovako shvaćena vrednost ima implikacije koje se daju razumeti u okviru tržišne ekonomije: važno je da zoološki vrt ima lava zato što publika to očekuje kada plaća cenu ulaznice. Međutim, da li će zoološki vrt imati jednog lava, tri, sedam ili petnaest zapravo nije preterano važno, nedostatak lava će biti

primećen, individualni lavovi su međusobno zamenljivi - kako je rekao Džon Berger (2009), svaki lav je Lav. Lavovi međutim, postaju vredniji ako su mladunci jer, kako mi je rekao jedan kazivač, publika dolazi da vidi "*cute & cuddly*" i bebe su važan aspekt funkcionisanja zooloških vrtova. No, problem sa bebama je što brzo odrastu, te se zoološki vrtovi danas trude da razmnožavaju one vrste za koje imaju kapacitete - nije isto imati tri lava ili šest lavova, dok je imati šest ili dvanaest merkata manje više isto, one vrste za kojima postoji potražnja u smislu da ih je teško razmnožiti a lako udomiti (ovo mogu ali ne moraju biti komercijalno isplative vrste), i naravno vrste koje su ugrožene u divljini (ovo se, pak, najčešće takođe uklapa u vrste koje je teško razmnožiti a lako udomiti, s dodatnom koristi očuvanja biodiverziteta).

Ovde bi bilo korisno vratiti se na Kopitofljev tekst (Kopytoff 1986) o *kulturnoj biografiji stvari*. Životinje, razume se, nisu *stvari*, ali su neki Kopitofljevi koncepti korisni za razumevanje situacije na terenu.

Pre svega, veliki deo životinja koje se izlažu u zoološkim vrtovima, kako je ranije napomenuto, *postoje u fluksu*, no neke su i prilično statične. Za razumevanje ovog iskaza potrebno je pozvati se na Kopitofa, ali i na istoriju zooloških vrtova kako je predstavljena u prethodnim poglavljima ovog rada. Naime, u vreme osnivanja prvih zooloških vrtova u Evropi,³³⁹ životinje koje su u njih dopremane su po *default*-u bivale singularizovane i izuzimane iz daljih procesa trgovine i razmene. Zoološki vrtovi su bili njihova finalna odredišta. Budući da je briga o njima u prvobitnim vrtovima zapravo bila minimalna, mnoge su umirale ubrzo nakon dopremanja, a o razmnožavanju u zatočeništvu pre Hagenbekove revolucije nije bilo govora iz prostog razloga što veliki broj vrsta jednostavno odbija da se razmnoži iza rešetaka, u betonskim kockama. Da bi razmena životinja uopšte postala moguća, a i to u smislu *trampe*, odnosno tržišne razmene ekvivalentnih vrednosti jedne za drugu, bilo je neophodno da se dogode dve stvari: prva je bila da se javi višak životinja u zatočeništvu za šta je uslov bio da one uopšte počnu da se razmnožavaju, a druga je, zapravo, bila Drugi svetski rat, nakon koga su evropski zoološki vrtovi, u trci da publici priušte što veći broj *vrsta* nauštrb broja *jedinki* razmenjivali životinje jedni sa drugima kako bi popunili prazne kaveze. Vraćajući se na Kopitofa, ranije u tekstu je bilo reči o *sferama razmene* i izvesnoj hijerarhiji koja postoji među njima. Međutim, u ovom odeljku je reč o razmeni

³³⁹ Zanimljivo je primetiti da je situacija sa cirkusima i javnim, najčešće putujućim menažerijama privatnih vlasnika verovatno bila drugačija, ali to pitanje prevazilazi okvire ovog rada.

životinja u okviru EAZA-e koja čini jednu unificiranu sferu razmene, tako da je taj aspekt Kopitofljevog rada ovde zanemarljiv. Ono što je, međutim, ovde od važnosti jesu njegovi koncepti *singularizacije* i *komoditizacije*, onako kako se odnose na žive životinje iz zbirke Zoo Palića.

Naime, zoološki vrt kakav je Zoo Palić - vrt koji nije siromašan *per se*³⁴⁰ ali se nalazi u državi koja, usled istorijskih okolnosti, oskudeva kako novcem tako i međunarodnim vezama, u svom fondu sadrži neke životinje koje su singularizovane, odnosno izuzete iz procesa razmene. Takva životinja je, na primer, bila slonica Marta. Marta je bila jedan od "velikih problema" vrta, u smislu da je bila držana sama³⁴¹ i dugo u neadekvatnim uslovima. Međutim, kako mi je objašnjeno, "slon je političko pitanje", i jedna od onih životinja koje, u vizuri publike, zoološki vrt čine zoološkim vrtom. No, slonovi su, pre svega, ogromne životinje koje zahtevaju jako puno prostora, i zapravo su jako teški i skupi za transport (i subsekventno održavanje). Pored toga, slonovi su jako inteligentne životinje koje imaju vrlo složenu socijalnu strukturu u prirodi, i imaju vrlo distinktivne ličnosti - u tom smislu, sve i da je Zoo Palić mogao da nabavi još slonova, jednostavno nije bilo uslova da se slonovi postepeno upoznaju, a Marta je jako dugo bila sama, tako da niko ne bi mogao da garantuje ishod introdukcije još jednog ili više slonova u vrt, a otpremanje Marte u neki drugi vrt je, usled ranije navedenih problema, bilo nezamislivo. Zbog svega navedenog, Marta je bila singularizovana i izuzeta iz procesa razmene do kraja svog života.

No, singularizacija ne mora uvek biti "apsolutna". Na primer, i beli medvedi u Zoo Paliću su, kao primer komercijalno isplativih životinja koje su ugrožene u prirodi, zapravo singularizovani, ali je u vreme mog boravka u vrtu ženka bila "na programu" u Segedinu. E sad, budući da su i beli medvedi velike životinje, i to životinje koje puno jedu - a kako je ranije u tekstu navedeno, za njih se riba nabavlja putem javne nabavke što je veliki trošak za vrt - držanje dve jedinke u volijeri koja je, kako mi je rečeno, jako loša (ona još uvek nije bila stigla na red u procesu renoviranja) je teret za vrt. S druge strane, iako sama jedinka ne mora biti komoditizovana - u smislu da ne ulazi u procese razmene o kakvima je ovde reč - njen

³⁴⁰ Što ima veze sa davnašnjim izborom uprave da se ograniči broj vrsta koje će vrt držati i to tako da sve jedinke imaju dovoljno prostora.

³⁴¹ Ranije u tekstu sam pominjala njeno nesvakidašnje prijateljstvo sa jednogrdom kamilom sa kojom je delila unutrašnji deo volijere.

reproduktivni potencijal³⁴² je (bio) nešto što se lako i rado komoditizuje, te je ona poslata u segedinski vrt - vrt koji je mentor Paliću u priključivanju EAZA-i - na parenje. Ovo dobro ilustruje činjenicu da su čak i singularizovane životinje u izvesnoj meri u fluksu, u smislu da njihova komoditizacija (ili komoditizacija njihovog reproduktivnog potencijala) zavisi od njihovih životnih doba u smislu starosti, ali i bioloških ciklusa poput ulaska u estrus u konkretnom slučaju bele medvedice. Cela ova situacija zapravo korespondira sa konceptom "commodity situation" ili robne situacije koji Ardžun Apadurai (Arjun Appadurai 1986) predlaže u uvodu za zbornik *The Social Life of Things* ("Društveni život stvari"):

"Predlažem da *robna situacija u društvenom životu bilo koje 'stvari' bude definisana kao situacija u kojoj njena razmenjivost (bilo u prošlosti, sadašnjosti ili budućnosti) za neku drugu stvar postaje njena društveno relevantna karakteristika*. Dalje, robna situacija kada je ovako definišemo, može dalje biti raščlanjena na: 1) robnu fazu u društvenom životu bilo koje stvari; 2) robni potencijal bilo koje stvari; i 3) robni kontekst u koji neka stvar može biti stavljena.

... ali hajde da za trenutak skrenemo pažnju na to da stvari mogu prelaziti i u *i* iz stanja komoditizacije, da takvi prelasci mogu biti spori ili brzi, reverzibilni ili terminalni, normativni ili devijantni" (Appadurai 1986, 13, moj prevod, kurziv autorov).

Ali, iako je moguće razumovati razmenu reproduktivnog potencijala životinja u terminima koje definiše Apadurai, sa životinjama situacija nije toliko jednostavna - pored toga što nisu stvari, važno je napomenuti da životinje nisu *magneti*, odnosno da za reprodukciju, kao ni sa ljudima, najčešće nije dovoljno samo staviti dve jedinke suprotnog pola u isti prostor i čekati mladunce. Ovo dobro ilustruju dva primera koji se tiču ptica, koje sam prikupila na terenu. Prvi je tragičan primer dve are koje su u Zoo Palić pre desetak godina pristigle kao kućni ljubimci o kojima vlasnici više nisu mogli da vode računa. Ove dve ptice su nekoliko decenija živele zajedno i bile su par u svakom smislu reči - svijale su gnezdo i nosile jaja ali nije bilo ptica. Međutim, prilikom rutinskog veterinarskog pregleda se ispostavilo da su zapravo obe jedinke ženke. U vrt je promptno dopremljen jedan mužjak koji je razmenjen za jednu od ženki s namerom da se ptice razmnože. Prvo što se dogodilo je bilo da je mužjak sebi očupao perje, nedugo zatim je prvo ženka uginula a potom on, a od razmnožavanja nije bilo ništa.

³⁴² Koji je u ovom slučaju bio dodatno potvrđen činjenicom da se jednom već razmnožila u zatočeništvu.

Drugi primer je nešto vedriji i govori o programu razmnožavanja izvesne ugrožene vrste evropskih sova (nije mi rečeno o kojoj konkretnoj vrsti je reč) - naime, program razmnožavanja i reintrodukcije je raspolagao određenim brojem jedinki uhvaćenih u divljini. Ove jedinke su "uparene" i raspoređene po evropskim zoološkim vrtovima, međutim sove nisu svijale gnezda i jedinke su čak ulazile u konflikte. Međutim, upravnik jednog zoološkog vrta u Češkoj se dosetio, oslobodio ogroman avijarijum i pozvao sve učesnike programa da donesu svoje jedinke koje su sve bile puštene u zajednički prostor. Posle nekog vremena, ptice su same odabrale svoje parove i potom su, tako uparene, razdeljene vrtovima, i vrsta je uspešno zaštićena.

Zanimljivo je da se na "drugom kraju spektra", kao apsolutno komoditizovane životinje mogu naći samo sterilisane jedinke poput mungosa koji je došao u Zoo Palić. Ovo je pre svega, rekla bih, posledica činjenice da su zoološki vrtovi i ljudi koji u njima rade svesni toga da životinje nisu stvari, te da svoje poslovanje usklađuju sa tim.³⁴³

Ovde je važno skrenuti pažnju na još jednu moguću primenu antropoloških saznanja i teorija o razmeni na životinje u zoološkim vrtovima - naime, sama ideja *kulturne biografije stvari* može biti adaptirana tako da prati individualne životinje i zapravo, konstituiše ono što je Najdžel Rotfels (2002) nazvao *neprirodnim istorijama životinja*. Ovakav poduhvat može biti plodotvoran iz više razloga: s jedne strane, mogućnost mapiranja trajektorije koju određene jedinke prolaze u razmeni između zooloških vrtova može pomoći u mapiranju relacija koje među njima postoje, no, ono gde antropologija ljudsko-životinjskih odnosa može otići korak dalje jeste istraživanje *razloga* iz kojih se određene životinje razmenjuju - ovi razlozi, pored toga što nam mogu reći nešto više o načinima na koje zoološki vrtovi funkcionišu, mogu osvetliti i problematiku u vezi sa držanjem određene jedinke koja je uopšte dovela do toga da se ona "šeta" među vrtovima. A ovako dobijena saznanja - koja su suštinski antropološka - sa svoje strane mogu doprineti dobrobiti jedinki i vrsta, budući da su antropolozi (ljudsko-

³⁴³ Ovde pod poslovanjem podrazumevam pre svega racionalnu kontrolu razmnožavanja životinja koja može podrazumevati s jedne strane razmnožavanje životinja čije potomstvo će biti udomljeno, ili pak sterilizaciju jedinki. Sterilisane jedinke u tom smislu postaju podložne komoditizaciji ne zato što se percipiraju kao stvari usled svoje nemogućnosti da se razmnože, već zato što se na njima problematični ciklus zbrinjavanja viška životinja završava. - Moram da primetim da se ovde zoološki vrt u Kopenhagenu koji manje-više rutinski eutanazira višak životinja "zato što je pravo svake životinje da se razmnoži" institucionalni analog tupavog komšije sa placa koji vezuje štence u džak i baca ih u reku.

životinjskih odnosa), kao posmatrači sa strane, u jedinstvenoj poziciji da sagledaju situaciju iz više uglova i ponude tumačenje koje bi moglo biti od koristi onima koji su direktno uključeni u staranje o životinjama u zoološkim vrtovima. U svojoj kritici ideja koje iznose Kopitof (Kopytoff 1986), i Ardžun Apadurai (1986), Dejvid Greber navodi:

"I Apadurajev i Kopitofljev esej naglašavaju mogućnost pisanja "društvene biografije neke stvari"; ali oba takođe definišu svoje termine tako da postaje nemoguće uzeti u obzir da biografija nekog predmeta *po sebi* može doprineti njegovoj vrednosti. Rezultat je tako čisto metodološki predlog, i iako fantazija da možemo rekonstruisati, recimo, čitavu istoriju ishabane kasete, pištolja ili pincete ima određeni šarm, ovo bi moglo zaličiti na pravljenje spiska svih ljudi koji su ikada sedeli na određenoj klupi u nekom parku: na kraju krajeva se čovek zapita šta je trebalo da bude poenta" (Graeber 2001, 33, moj prevod).

Kao što se vidi iz gorenavedenog, ideje Kopitofa i Apadurajia, upravo zato što životinje nisu predmeti, mogu imati i primenu i *poentu* u kontekstu antropologije ljudsko-životinjskih odnosa i studija zooloških vrtova u njenim okvirima.

No, kao što je do sada u tekstu pokazano, među vrtovima se ne razmenjuju samo žive životinje. U procese razmene u okviru EAZA-e, što je zapravo i čini organizacijom od važnosti za zoološke vrtove, ulaze i znanje, iskustvo i ekspertiza u vezi sa zoološkim vrtovima i životinjama koje se u njima čuvaju, kao i različite vrste usluga - ali opet, ne u kapitalističkom smislu robe i usluga, već više u dugoročnom, ortačkom smislu usluga kao što je bio slučaj sa prihvatanjem mungosa iz prihvatilišta pri zoološkom vrtu u Amsterdamu. Ovo ceo proces čini dodatno interesantnim budući da je ono što se pomalja zapravo slika institucionalizovane ne-tržišne razmene koja nadilazi nacionalne granice i umnogome funkcioniše na načine koji su karakteristični za oblike razmene koje su antropolozi dokumentovali u vanevropskim zajednicama, i, s obzirom na to da ne uključuje novac niti podrazumeva trampu ekvivalentnih vrednosti, najviše liči upravo na razmenu *darova*.

Ovo se dodatno vidi iz ranije navedenog iskaza jednog od mojih ispitanika³⁴⁴ koji govori kako o "dobroj saradnji među institucijama" tako i o "dobrim međuljudskim odnosima" kao ključnim za funkcionisanje Zoo Palića. Ovde, opet, dolazimo do izvesnih razlika između

³⁴⁴ Ali je bilo evidentno i u iskazima drugih, uopšte, utisak koji sam stekla razgovarajući sa ljudima na terenu i posmatrajući njihove aktivnosti je bio utisak oslanjanja na druge vrtove, i to ne u smislu zavisnosti od tuđeg znanja i pomoći, već upravo oslonca na druge, ali i *razmene* ekspertize, ne samo primanja saveta.

uzajamnih prestacija u tradicionalnim društvima antropološkog interesovanja i razmene među zoološkim vrtovima. Ključna od tih razlika je, rekla bih, ranije pominjana činjenica da se razmene među zoološkim vrtovima - kao, uostalom, i u tradicionalnim društvima - događaju sa jasnim ciljevima, ali mimo kapitalističkih sistema i tržišne ekonomije, iako zoološki vrtovi kao institucije nominalno pod njih potpadaju.³⁴⁵

Za razumevanje ovoga je potrebno ponovo se osvrnuti na teorije razmene i, ne ponajmanje, stanje postmoderne teorije (postmodernost teorije?) u društvenim naukama i antropologiji načelno.

Pre svega, kako u knjizi *Toward an Anthropological Theory of Value* piše Dejvid Greber (Graeber 2001), sama antropološka teorija vrednosti i razmene je kontaminirana *ekonomijom*, i često ne može pobeći od koncepcije o sebičnom delovanju pojedinaca kao finalnom ishodištu analize u potrazi za nekakvom efemernom naučnošću. Kako Greber, govoreći o Burdijeju kaže:

"Svako polje ljudske delatnosti, on [Burdije] tvrdi, definisano je setom kompetitivnih strategija. Ako je uobičajeno davati darove, onda će davanje darova biti deo ovih strategija. Stoga, motivi darodavca nisu važni. Vi možete biti plemenita i pristojna osoba motivisana samo željom da pomognete prijatelju, ali objektivno to nije važno, zato što su u načelnoj strukturi situacije darovi uvek deo igre dominacije, pokušaj da se akumulira simbolički kapital i stekne prednost u odnosu na drugoga; ovo je način na koji će svi ostali percipirati vaše aktivnosti, i to će biti njihovo pravo značenje. (Sugerisati drugačije bi bilo zapadanje u zamku "subjektivizma".) Obratite pažnju na to koliko ovakva pozicija liči na poziciju ekonomije. I tu je osnovna pretpostavka da "objektivna" ili "naučna" analiza znači pokušavati da se prokopa do nivoa na kojem se može reći da su ljudi sebični, i da je, kada se ovo otkrije, posao završen.

³⁴⁵ Reč je o tome da su u tradicionalnim društvima antropološkog interesovanja *prakse razmene* vrsta društvenih institucija, koje postoje nezavisno od globalnog kapitalističkog tržišta, dok su zoološki vrtovi hijerarhizovane institucije - firme sa zaposlenima - koje nominalno operišu unutar kapitalizma, ali se koriste i uzajamnim prestacijama kako bi funkcionisale. Ne impliciram, dakle, da se radi o suprotstavljenim modelima razmene. Uostalom, danas se i *kula* odvija u senci ~~ruke Mračnog Gospodara~~ kapitalizma, već ukazujem na to da je konkretni slučaj poslovanja savremenih zooloških vrtova, posebno posle II svetskog rata, svojevrsna - da upotrebim Darwinov termin - *adaptacija* na kapitalizam, a ne prežitak nekog ranijeg oblika zapadne ekonomije. Uzajamne prestacije između zooloških vrtova su, za razliku od *kule* ili *potlača*, forma koja je nastala kao direktna reakcija na (post)modernost i kapitalističku ekonomiju, a ne tradicionalna forma - i u tome je ključna razlika između njih.

No, jedno je naići na ovakav stav među konzervativnim ekonomistima; druga je stvar naići na njega u srcu kritičke teorije. Još više kod Pjera Burdijea, društvenog teoretičara koji se, više nego ijedan drugi koji mi pada na pamet, posvetio razotkrivanju struktura privilegija i eksploatacije čak i u akademskom svetu (što ga je puno koštalo i na ličnom nivou). Niko ne može sumnjati u njegov integritet i dobre namere. Otkud onda njegovo insistiranje na zanemarivanju integriteta i dobrih namera u ljudskim odnosima?

Pretpostavljam da ono proizilazi iz mane koja se nalazi u samoj srži projekta kritičke teorije. Kada su marksizam, semiotika i ostale teorije provalile na akademsku scenu 1960-ih i 70-ih, percipirane su prvenstveno kao načini da se zagrebe ispod površine realnosti. Ideja je uvek bila da se razotkriju skrivene strukture moći, dominacije i eksploatacije koje su ležale ispod čak i najobičnijih aspekata svakodnevnog života. Svakako, takve stvari se tu mogu naći. Ali ako su one *sve* što tražimo, vrlo ubrzo ćemo završiti sa prilično mračnom slikom društvene stvarnosti. Sveukupni efekat čitanja ove literature je prilično turoban; čitaocu ostaje gotovo gnostičko osećanje posrnulog sveta, u kojem je svaki aspekt ljudskog života pod pretnjom nasilja i dominacije. Kritička teorija je tako na kraju sabotirala sopstvene najbolje namere, čineći moć i dominaciju toliko fundamentalnim za samu prirodu društvene realnosti da je postalo nemoguće zamisliti svet bez njih. A ako ne možemo zamisliti svet bez njih, bilo kakva kritika gubi poentu. Ubrzo zatim, figure kao što su Fuko i Bodrijar su počele da tvrde da je otpor izlišan (ili bar, da je organizovani politički otpor izlišan), da je moć jednostavno osnovni konstituent svega, i često, da nema izlaza iz totalizujućeg sistema, i da bi jednostavno trebalo da naučimo da ga prihvatimo sa izvesnom vrstom ironičnog otklona. I, ako je sve jednako iskvareno, onda bezmalo bilo šta može biti otvoreno za iskupljenje. Zašto ne, na primer, oni kreativni i pomalo neuobičajeni oblici masovne potrošnje koje favorizuju učenjaci iz više srednje klase?" (Graeber 2001, 29-30, moj prevod).

Iako padam u iskušenje da ovim citatom završim ovaj odeljak, poglavlje, pa i doktorat, ipak nisam još uvek rekla sve što imam da kažem o razmeni u kontekstu zooloških vrtova.

Pre svega, Greberovim rečima (koje su, svakako, reiteracija mnogih teoretičara pre njega):

"Darovi su način stvaranja društvenih odnosa. Oni stvaraju saveze i obligacije među individuama ili grupama koje inače možda ne bi imale ništa jedne s drugima. Teoretičari funkcionalizma (i sam Polanji, između ostalih) su odmah prihvatili ovu ideju zato što je savršeno korespondirala sa njihovim pretpostavkama. Razmena je, prvo i osnovno, bila način postizanja društvene integracije. Za neke, ona je postala lepak koji je društvo držao na okupu" (Graeber 2001, 27, moj prevod).

Greber dalje govori o strukturalizmu i strukturalnim teorijama razmene te njihovim implikacijama za antropološko promišljanje ovih fenomena. Te stvari prevazilaze okvire

ovog rada, a ono što se meni čini važnim jeste upravo ideja *razmene darova* kao načina stvaranja socijalnih odnosa i posebno, načina postizanja društvene integracije.

S jedne strane, razmena prilično evidentno funkcioniše kao inicijalna kapisla u stvaranju saradnje između zooloških vrtova, ali se meni ovde aspekt društvene integracije čini kao nešto čupavije pitanje koje, rekla bih, ima važne implikacije za razumevanje zooloških vrtova i toga otkud uopšte razmena kao pojava u njima, njihove pozicije u savremenom svetu, i njihove moguće subverzivne uloge u kritici kapitalističkih sistema.

5.4 O razmeni darova među zoološkim vrtovima

Dakle, kada je reč o razmeni među zoološkim vrtovima, a u kontekstu Zoo Palića, na osnovu iznesene građe se može doći do sledećih zaključaka:

Osnovnu *sferu* (*sensu* Kopitof) razmene čini EAZA, koja u manje-više formalnom smislu predstavlja okvir razmene između zooloških vrtova. S tim u vezi, u percepciji mojih ispitanika, život životinja ima inherentnu vrednost - kako mi je objasnio jedan ispitanik, u interesu dobrobiti životinja je da one *ostanu žive*, pa makar i u substandardnim uslovima, dok se za njih ne nađe bolje rešenje³⁴⁶ - što se u izvesnom smislu poklapa sa idejom *transcendentne* ili *apsolutne vrednosti*, kako ju je, prema Greberu (2001, 34) definisala Anet Vajner (Anette Weiner). Prema Greberu, Vajnerova, kada govori o *neotuđivim predmetima*, prvenstveno referira na starodrevna blaga kao što su krunski dragulji Engleske, koja niko ne bi darovao, a koja ne samo da etabličaju ime i poziciju onoga ko ih čuva, već i tu poziciju "uzemljuju" u činjenjima bogova i predaka od početka sveta. Njihovo očuvanje je, tako, dostignuće po sebi, održavanje slike večnosti, a njihova vrednost se, onda, meri strahom od njihovog gubitka (up. Graeber 2001; Weiner 1992, 8 - 12, prema: Graeber 2001, 34). Iako je odmah vidljivo da držanje životinja u zoološkim vrtovima ne povezuje njihove držaoce (za razliku od, možda, faraona koji su imali svoje menažerije) sa delovanjem bogova i predaka od početka sveta (mada je i ovo upitno, posebno kada se imaju u vidu devetnaestovekovni zoološki vrtovi u zemljama koje su bile kolonijalne sile), strah od gubitka jeste u intimnoj vezi sa držanjem životinja u vrtovima, s tim da je on samo jedna strana medalje, odnosno jedan aspekt problema, koji je, opet, u tesnoj vezi sa vrednovanjem određenih jedinki i

³⁴⁶ Ovo je, opet, stvar politike pojedinačnih vrtova - kako je pomenuto ranije u tekstu, zoološki vrt u Kopenhagenu će radije eutanazirati životinje nego ih držati - ili poslati u vrtove u kojima bi bile držane - u substandardnim uslovima.

određenih vrsta (ili jedinki kao pripadnika ili pripadnica određenih vrsta) u širem simboličkom i etnoklasifikacijskom sistemu značenja koji je na snazi kada je reč o percepciji životinja koje se izlažu u zoološkim vrtovima na EvroZapadu. Ovaj sistem tako može uključivati predstave o egzotičnim životinjama, odnosno "egzotici" kao takvoj, ali i ranije naširoko elaborirane klasifikacije životinja u vrtovima od strane ljudi koji u njima rade.

U svakom slučaju, u ovom odeljku imam nameru da mapiram *kategorije stvari*³⁴⁷ koje se razmenjuju među zoološkim vrtovima, imajući u vidu postulat o inherentnoj vrednosti životinjskih života koji je prisutan u Zoo Paliću i velikom broju drugih vrtova koji su članovi EAZA-e.

EAZA je osnovni okvir razmene među zoološkim vrtovima. Više od toga, razmena je osnovni princip funkcionisanja EAZA-e, i zapravo njen *raison d'être*, i u tom smislu se može reći da razmena i konstituiše i funkcionise kao ključna manifestacija ili izraz njenog postojanja. EAZA, dakle, kao mreža aktera (ili aktanata) *postoji kroz razmenu*. Dalje, u okviru te razmene kao njenog osnovnog principa funkcionisanja, postoje *različiti nivoi* razmene, koji su permiabilni, i doprinose funkcionisanju čitavog sistema. Ovi nivoi, međutim, jednako doprinose uspostavljanju socijalnih veza između vrtova, i to čine na način koji stvara "mrežastu strukturu" pri kojoj su različiti vrtovi iz različitih delova (u ovom slučaju) Evrope u vezama različitih nivoa, koje su, opet, permiabilne i mogu stvoriti različite vidove i razmere povezanosti i generisati različite vidove *obligacija* među ovim ustanovama.

Bez daljeg odlaganja, razmena između zooloških vrtova u okviru EAZA-e se sastoji od razmene: 1) znanja i iskustava (posebno veterinarskih znanja), 2) razmene usluga i živih životinja i 3) razmene reproduktivnih potencijala (ugroženih) životinja.

Ovo je, pak, moguće podeliti na dva nivoa: prvi nivo čini "nematerijalna" razmena (tj. razmena informacija, znanja - posebno veterinarskih znanja - i iskustava) među zoološkim vrtovima koja čini okosnicu čitave mreže i zapravo njenu manifestnu vrednost. Ovaj nivo razmene je, na nivou pojedinačnih vrtova, a na primeru Zoo Palića, stvar česte (gotovo svakodnevnne) prakse, ali na nivou čitave EAZA-e čini neprekinuti niz kruženja informacija među zoološkim vrtovima, i obezbeđuje i "osvežava" veze među ovim institucijama kako na

³⁴⁷ I to ne stvari u smislu *predmeta*, već u smislu svega onoga što može biti razmenjeno.

nivou Evrope, tako i na globalnom nivou. Ova vrsta razmene je, tako, od krucijalne važnosti za bazično funkcionisanje zooloških vrtova kao institucija i čini osnovu njihove umreženosti.

Drugi nivo razmene je nivo razmene "materijalnih" stvari, odnosno razmene s jedne strane usluga i živih životinja, i s druge strane, reproduktivnog potencijala ugroženih vrsta.

Ovaj nivo razmene sam okarakterisala kao nivo razmene materijalnih stvari zato što, usluge poput one koju je Zoo Palić učinio zoološkom vrtu u Amsterdamu podrazumevaju značajna materijalna ulaganja u zbrinjavanje životinja koja se daju prevesti u kategorije prostora (i shodno tome, izgradnje volijera) i vremena, a na kraju i novca, ali i zato što podrazumevaju to da životinje, koje iako nisu predmeti imaju materijalnost, prelaze iz jednog vrta u drugi. Pored toga, zoološki vrtovi nekada šalju jedni drugima jedinke polova koje im "nedostaju" da upotpune zbirku, ili parove (kao što pokazuje slučaj alpaka o kojem je ranije bilo reči), iako nije uvek nužno da će zoološki vrtovi koji su primaoci životinja te životinje dalje razmnožavati. Kada je reč o razmeni reproduktivnih potencijala ugroženih vrsta, stvari postaju nešto složenije. Naime, čini se da bi ovo pitanje moglo biti dalje problematizovano uzevši u obzir činjenicu da je reproduktivni potencijal ugroženih životinja, odnosno *potencijal očuvanja vrste* kojim se često trguje u ovakvim transakcijama u teoriji nematerijalan, ali mislim da bi takvo viđenje bilo pogrešno iz prostog razloga što danas, pre svega, zoološki vrtovi imaju *više znanja* u vezi sa reprodukcijom životinja, tako da se ne trguje samo potencijalima (iako je to i dalje, ponekad, slučaj) već se trguje čitavim telima, na primer, ženki velikih sisara u estrusu, ili, kao što je pokazao primer sa sovama, velikim brojem jedinki koje same odlučuju o daljem ishodu čitavog projekta. I, načelno, ona teorijska pitanja i filozofske zavrzlake koje bi važile za ovu vrstu razmene bivaju prenebregnute činjenicom da, osim u vrlo iznimnim slučajevima, životinje bivaju te koje odlučuju o sopstvenoj reprodukciji u smislu da je, u najvećem broju slučajeva "uspešno razmnožavanje" ono kada se životinje same razmnože u svojim volijerama (nezavisno od toga "ko je odakle došao"), dok je sa nekim vrstama koje su kritično ugrožene u divljini, poput nosoroga, potrebno da se, na primer, od divljih mužjaka skuplja sperma koja će biti iskorišćena da se oplode ženke u zatočeništvu. U svakom slučaju, i kada je reč o razmeni reproduktivnog potencijala ugroženih vrsta, ta razmena je suštinski materijalna.

Ono što je, međutim, važno razumeti je pre svega to da razmena (darova) i na jednom i na drugom nivou koji su ovde elaborirani operiše tako da, u smislu koji su postulirali

funkcionalisti, služi održavanju čitave zajednice, ako kao zajednicu shvatimo zoološke vrtove. Dalje, kao što su pokazali neki primeri - recimo primer pozivanja na znanja ljudi u beogradskom vrtu o aligatorima, ili prihvatanje ženke mungosa iz zagrebačkog vrta - iako nijedan od ta dva vrta nije u EAZA-i, današnja koncepcija zooloških vrtova kao mesta očuvanja, odnosno čuvanja životinja u savremenom svetu opstaje na, uslovno rečeno, ideji zajedništva i solidarnosti. No, u najboljoj tradiciji strukturalističke analize, rekla bih da se ovde radi o situaciji u kojoj govornici nekog jezika nisu svesni njegove gramatike - odnosno, iz svega navedenog, kao i mog (ograničenog) terenskog iskustva, čini mi se da zoološki vrtovi, usvajajući principe ne-tržišne razmene (ma koliko se ona odvijala u okvirima kapitalističke ekonomije) zapravo, hteli, ne hteli, idu ka novim, *humanijim*, oblicima postojanja i institucionalnog funkcionisanja.

U tom smislu bih ovaj odeljak i ovo poglavlje završila nekim primedbama glede toga kako zoološki vrtovi funkcionišu i kako izgleda njihov subverzivni potencijal u savremenom društvu.

Pre svega, stvari koje se razmenjuju između zooloških vrtova se danas, najčešće, ne razmenjuju odmah: razmena znanja, iskustva i informacija je osnova na kojoj čitav sistem - zasnovan na ideji životinjskih života kao vrednosti po sebi - počiva. Ta bazična vrsta razmene čini žilu kucavicu funkcionisanja zooloških vrtova. "Materijalne" razmene, koje podrazumevaju razmene živih bića se često oslanjaju na postojanje uspostavljenih nižih nivoa, ali mogu funkcionisati i mimo njih. Takve transakcije su najčešće "odložene", a budući da ovde nije reč o ritualnim razmenama (koje su mahom sezonske i ciklične), one počivaju na poverenju koje zoološki vrtovi investiraju u ovakav sistem razmene i svoje partnere u njemu. Ova vrsta poverenja je vidljiva u mnogim do sada iznesenim primerima - od direktora segedinskog vrta koji nije želeo da ugrozi poslovanje Zoo Palića izgradnjom slonare, preko učešća niza zooloških vrtova u "eksperimentu" sa uparivanjem ugroženih sova u Češkoj,³⁴⁸ do primera prihvatanja sterilnih jedinki iz drugih vrtova u samom Zoo Paliću. Bilo kako bilo, "razmena darova", bilo da su oni nematerijalni ili materijalni služi tome da uspostavi

³⁴⁸ Primer sova je možda najilustrativniji primer funkcionisanja ovakvih razmena - prilikom svakog transporta živih divljih životinja postoji rizik od njihovog uginuća. Dalje, iako nisam dobila detalje ovog slučaja, činjenica je da je postojao rizik od toga da neko u ovoj razmeni ostane "kratkih rukava" tj. da na kraju eksperimenta ima manje parova životinja nego zooloških vrtova koji su učestvovali u razmeni, ali je čitav poduhvat zapravo bio zasnovan na ideji očuvanja vrste, i naravno, na dogovoru.

prijateljske veze između vrtova, ali i tome da osnaži već postojeće veze - kao što je bio slučaj sa slanjem bele medvedice iz Zoo Palića na program razmnožavanja u Segedin.³⁴⁹ No, stvar je u tome da, kako god razmena funkcionisala, postoji zajednički cilj koji je zajednički za bezmalo sve zoološke vrtove (ili sve vrtove koji su članovi EAZA-e) a koji je očuvanje globalnog biodiverziteta.

Želim da istaknem i svojevrsan subverzivni potencijal koji zoološki vrtovi imaju na globalnom nivou, a koji bi mogao biti *još jednostavniji za izvedbu* u lokalnom kontekstu. Naime, kao što je do sada pokaz(iv)ano, zoološki vrtovi na globalnom nivou kao zajednički cilj imaju očuvanje, opet, globalnog biodiverziteta. Pored dinamičnih zakulisnih radnji koje obavljaju zarad ispunjenja tog cilja, ove institucije se, na globalnom nivou, svesrdno pozivaju na svoju ulogu u edukaciji publike o ugroženosti i konzervaciji različitih vrsta životinja (mahom, ali ne isključivo, sisara), i načelno o ekološkim pitanjima. Međutim, ono što je karakteristično za konzervacijske narative zooloških vrtova je svojevrsna "plitkoća", koja se ogleda u tome da će, kako na EvroZapadu, tako po modelu i u Srbiji, "edukacija" o životinjama, a posebno ugroženim vrstama, biti zasnovana na skretanju pažnje na *simptome*, odnosno na kritici simptoma, a ne kritici izvora problema.

Tako će, kako kaže Rotfels (2002), ugrožene životinje uhvaćene u divljini biti "spašene" od ratne devastacije ili nečeg drugog, bez ozbiljnijeg (ili ikakvog) ulaženja u to šta su uzroci tih ratova i te devastacije. Isto tako, uništavanje šuma i prašuma će frekventno biti prezentovano kao problem koji se ima, kako je ranije napominjano, rešiti donacijom novčića za kupovinu delova prašume, kako bi se ona zaštitila. Paralelno sa tim, volijera za gorile (kao u slučaju zoološkog vrta u Sidneju o kojem je pisala Rebeka Bišop) će biti sponzorisan od strane Mekdonalds korporacije, koja svakodnevno učestvuje u uništavanju šuma da bi se oslobodilo zemljište za uzgoj useva za prehranu životinja, koje ovaj lanac restorana servira svojim gostima. U izlaganju orangutana će često biti reči, o uništavanju prašuma u kojima ovi čovekoliki majmuni žive, bez pomena o tome da se njihovi habitati mahom uništavaju zarad uzgajanja palmi za dobijanje palminog ulja koje se koristi u spravljanju neverovatnog broja namirnica za ljudsku ishranu - i to ne ishranu lokalnih populacija, već ishranu EvroZapadnjaka. Primera je bezbroj, ali je suština u tome da dokle god svoju "edukaciju" o ekološkim pitanjima EvroZapadni zoološki vrtovi zasnivaju na prizemnim, "pitkim"

³⁴⁹ Pride, segedinski vrt je geografski najbliži vrtu na Paliću, što je, ma šta govorele ekonomističke teorije razmene, važna instanca budući da su beli medvedi ogromne životinje koje su teške za transport.

narativima o nekim tamo Drugima koji čine zlo životinjama (bilo da su to Azijati koji jedu kornjače ili necivilizovani Afrikanci koji love slonove zarad slonovače), ili narativima o nekakvom "bezličnom" zlu kao što je rat, uništavanje (pra)šuma ili kišnih šuma - ili, na kraju krajeva, globalno otopljanje - njihova edukacijska misija će ostati štura i nepotpuna, i na nivou "šminke", odnosno neće doprineti ničemu osim obznanjivanju toga da je nebo plavo populusu koji je toga manje-više svestan, ali ne zna šta bi sa tom informacijom.

Međutim, zoološki vrtovi u Srbiji se nalaze u poziciji koja je analogna poziciji antropologije u tumačenju Vilersleva (2013) - kao ustanove koje, obrni-okreni, ni na koji način ne zavise od kolonijalne prošlosti niti korporativne sadašnjosti drugih zooloških vrtova u Evropi, oni su u jedinstvenoj poziciji³⁵⁰ da *izmene narativ*, odnosno da svojoj publici zapravo serviraju "tešku priču" o pravim uzrocima ugroženosti ugroženih životinja koje prikazuju svojoj publici. Ovakva kritika za sada, nažalost, ostaje na nivou teorije, ali, ako bi bila sprovedena u praksi, mogla bi da označi iskorak iz "edukacije" publike zooloških vrtova o tome da problemi *postoje*, ka ozbiljnijem obrazovanju, i važnije, angažovanju posetilaca u svrhu njihovog rešavanja.

³⁵⁰ Gde je slučaj Zoo Palića, opet, reprezentativan, budući da je zoološki vrt u Beogradu takođe sarađivao sa McDonald's korporacijom.

"Kad se sve sabere, svakako sam postigao ono što sam želeo da postignem. Neka niko ne kaže da to nije bilo vredno napora. Uostalom, ja ne želim ničiji sud, ja želim samo da širim znanje, ja samo podnosim izveštaj, pa sam tako i vama, uzvišena gospodo iz Akademije, samo podneo izveštaj".

- Franc Kafka, *Izveštaj jednoj akademiji*

Završna razmatranja

Poput šimpanze iz Kafkine pripovetke koji se obraća zamišljenoj Akademiji, govoreći o svojoj transformaciji iz običnog, divljeg majmuna u civilizovanog majmuna koji nastupa u varijeteu, nosi pantalone i pije vino, i ja želim da u ovom poglavlju *podnesem izveštaj*.

U ovom radu sam pokušala da ukrstim postavke antropologije i istoriografije ljudsko-životinjskih odnosa sa fenomenom zooloških vrtova u Srbiji. Pored toga, potrudila sam se da razjasnim društvenu ulogu i funkciju zooloških vrtova u Srbiji na način koji bi bio analogan pojašnjenjima istih pitanja u literaturi koja se odnosi na zoološke vrtove na EvroZapadu. Budući da u antropološkoj literaturi, do sada, gotovo da nisu postojala istraživanja o zoološkim vrtovima, a svakako ne istraživanja zooloških vrtova u nekadašnjim socijalističkim zemljama i zemljama koje nikada nisu bile kolonijalne sile, kakva je Srbija, bilo je pre svega neophodno osmisliti teorijsko-metodološki okvir koji bi mogao izaći na kraj sa problematikom. U tu svrhu sam se, najpre, oslonila na objašnjenja uloge i funkcije zooloških vrtova na EvroZapadu data u literaturi - zoološki vrtovi su, posebno u vreme svog institucionalizovanja u 19. veku služili tome da pokažu kolonijalnu moć i granice imperije *kod kuće*, kao i da saobraze novonastalu urbanu radničku klasu buržoaskim pravilima ponašanja. Kako se ispostavilo, čak i EvroZapadni zoološki vrtovi su u ovom drugom pogledu zakazali. Bili su zamišljeni kao muzeji na otvorenom čiji su eksponati živi, a kroz koje publika treba da se šeta u tihoj kontemplaciji novih dostignuća taksonomije, ali je publika imala druge ideje - naviknuta na atmosferu i pravila ranijih za javnost otvorenih menažerija vašarskog tipa, publika se u vrtovima ponašala (i ponaša) kako je želela, a sama cena držanja, gajenja, brige o i izlaganja egzotičnih životinja uslovala je da prvobitna buržoaska koncepcija zamre - valjalo je privući publiku koja plaća ulaznice.

Prvi zoološki vrt u Srbiji - u Beogradu, otvoren je 1936. godine, sa oko 100 godina zakašnjenja u odnosu na vrtove u drugim evropskim metropolama. Iako po mnogo čemu

nalik drugim evropskim vrtovima, izdvajala ga je, pre svega, njegova ne-kolonijalna priroda, kao i *kosmopolitski diktum*, odnosno odluka o njegovom osnivanju koja je, iznebuha, došla "odozgo" - od strane beogradskih gradskih vlasti, koje su naumile da osnuju zoološki vrt ne bi li Beograd približile drugim evropskim metropolama, a njegovom stanovništvu obezbedile mesto za učenje i uživanje. U značenjskoj praznini koja je postojala kada je vrt osnovan, a usled nedostatka "kolonijalne moći" koja bi se prikazivala publici kod kuće, iznikli su različiti novi diskursi, a najznačajniji je bio diskurs o *ljubavi prema životinjama* koji je bio jedinstven za taj istorijski period, i koji se uklopio u ideje o moralno-didaktičkoj funkciji zooloških vrtova, iako na kulturno specifičan način. Ovaj i ovakav diskurs mogao je nagovestiti ekološke preokupacije savremenih zooloških vrtova, ali je nažalost nestao sa ratnom devastacijom. No, pored toga vrt u Beogradu od svog nastanka, do rušenja u Drugom svetskom ratu (ali ni kasnije), za razliku od vrtova u Londonu i Parizu koji su prvenstveno osnivani kao mesta za obrazovanje naučnog kadra, a kasnije nevoljno prihvatili široke narodne mase i njihove prakse, nije zazirao od svoje zabavne funkcije - tokom svoje istorije uključivao je kupališta i klizališta kao i igralište za decu, a njegov diskurs danas se zasniva upravo na idejama o učenju (o životinjama) i zabavi. Ovim on, pak, zaostaje za savremenim (postmodernim) zoološkim vrtovima u svetu koji su svoj fokus, pored zabave, preusmerili na "učenje o ekološkim problemima i pitanjima" kao i na programe konzervacije, razmnožavanja i reintrodukcije ugroženih vrsta. Može se reći da je eksplicitna funkcija Zoološkog vrta grada Beograda, tako, učenje o životinjama i zabava, dok je njegova implicitna funkcija nešto neuhvatljivija, i podložnija promeni. U samom početku, ta implicitna funkcija je imala za cilj da potcrta moć i privredne i političke veze srpskih elita koje su dobavljale životinje za zbirku, da bi posle rata ova funkcija bila prebačena na Državu sa velikim D, i posebno lik i delo Druga Tita, čija su brojna putovanja po svetu neretko rezultirala državničkim poklonima u vidu egzotičnih životinja koje je Tito dalje poklanjao vrtu. Nakon Titove smrti, osamdesetih, i posebno devedesetih godina 20. veka, društvena i ekonomska kriza, kao i vrtoglavi pad ugleda države u svetu usloveli su nastanak nove značenjske praznine koju je, ovog puta, popunio dugogodišnji direktor vrta Vuk Bojović. Za njegovog vakt, zoološki vrt je postao svedočanstvo u promućurnosti i snalažljivosti jednog čoveka (kao i njegovim političkim i drugim vezama), i njegovoj sposobnosti da ovu zahtevnu instituciju održi u životu i u najkriznijim periodima za srpsko društvo. Njegovo kooptiranje simboličkog narativa zoološkog vrta rezultiralo je, između ostalog, praksama poput prikupljanja i izlaganja belih jedinki različitih vrsta jer se vrt nalazi u BEOgradu, ali i

svojevršnjim poistovećivanjem čoveka i institucije. Bojović je umro 2014. godine, i ostaje da se vidi kako će zoološki vrt u Beogradu transformisati svoj narativ.

Kada je reč o zoološkom vrtu na Paliću, pored ideja o učenju i zabavi, on je svoje postojanje (kao i trošak izgradnje) pravdao statusom Palićkog jezera kao turističke destinacije. Iako u svojim počecima nije bio usredsređen na lokalnu zajednicu, danas je situacija drugačija, i iako se potencira njegova uloga kao turističke atrakcije, edukativni programi i stručni seminari koje organizuje su daleko važniji aspekt njegovog funkcionisanja. Radi se o tome da je Zoo Palić, otvoren 1949. godine, u periodu posleratne obnove i izgradnje, od samog starta gradio odnose sa drugim zoološkim vrtovima u Jugoslaviji i Evropi (čak i šire). Pošto nije imao tradiciju bogatih darodavaca kao Beograd, sve životinje za vrt su nabavljane hvatanjem u prirodi, poklonima ili razmenom (tek kasnije i kupovinom). Vrt je bio najveći po površini u SFRJ, ali je kontinuirano u politici nabavke životinja insistirao na tome da ima mali broj vrsta, raspoređenih na puno prostora. Ovo se, nažalost, barem u početku nije odnosilo na prostranost volijera za jedinke, ali je to situacija koja se danas menja. Za razliku od ostalih vrtova koji su uzeti u razmatranje u ovom istraživanju, Palić je krizu devedesetih godina prebrodio tako što se uključivao u svetske tokove koliko god je to bilo moguće. Od programa zoopedagogije do današnjeg statusa predpristupnog člana EAZA-e, Zoo Palić je razvijao i implementirao programe kao što je zoopedagogija namenjena deci osnovnoškolskog uzrasta, uključivao se u programe konzervacije i razmnožavanja ugroženih vrsta, i bio prvi zoološki vrt u Srbiji koji je imao prihvatilište za povređene divlje životinje, kao i prihvatilište za životinje iz zaplene (ovome je svakako doprinela njegova blizina srpsko-mađarskoj granici). Kroz aktivan rad na modernizaciji - sada već i volijera i praksi izlaganja - ali prvenstveno sopstvenog diskursa, i praćenje svetskih trendova u tom pogledu, Zoo Palić je postao jedinstvena institucija te vrste u Srbiji - njegov diskurs uključuje učenje o životinjama i zabavu, s tim da je to učenje vođeno i jasno definisano kroz obrazovne programe, a danas postepeno ide i ka podučavanju posetilaca o ekološkim pitanjima i drugim preokupacijama savremenih svetskih zooloških vrtova. Pored toga, važnije, Palić je uključen u međunarodne programe konzervacije i razmnožavanja ugroženih životinja, i aktivno razmenjuje znanja, iskustva, životinje i reproduktivne potencijale životinja sa drugim vrtovima u zemlji i regionu. Iako je i sam osnovan *kosmopolitskim diktumom* tadašnjih vlasti, ovaj zoološki vrt je svojim praksama uspeo da stvori jedinstveni spoj: razvijao se i još uvek se razvija kao savremeni zoološki vrtovi na EvroZapadu, a uspeo je i da postane važna institucija za lokalnu

zajednicu, o čemu svedoče programi edukacije i svakodnevne posete dece iz obližnjih osnovnih i srednjih stručnih škola. U tom svetlu, može se reći da su u slučaju Zoo Palića i eksplicitna i implicitna funkcija bile podložne promeni - u vreme njegovog osnivanja eksplicitna funkcija se ogledala u privlačenju turista (kao i učenju i zabavi, koji su bili sekundarni), dok se implicitna očitovala u demonstriranju moći i ugleda Jugoslavije (kasnije u manjoj meri i Druga Tita) koji je bio opredmećen u političkim i drugim vezama koje su korišćene za nabavku životinja. Kasnije, obe ove stvari su se izmenile, ideja turizma je mahom napuštena (iako danas, sa razvojem i napretkom vrta dobija novu dimenziju) i ustupila je mesto idejama o učenju o životinjama i zabavi. Transformacija implicitne funkcije je posebno interesantna, budući da je Zoo Palić, uslovno rečeno, uspeo da izvuče najviše iz krize koja je devedesetih pogodila Srbiju - oslonivši se na sopstveni status kao institucije (a ne na ličnost direktora na primer), vrt je gurao dalje, i negovao, popravljao i stvarao veze sa drugim vrtovima u zemlji, ali pre svega u inostranstvu. Tako je danas došao do stanja u kojem je bogatstvo njegove zbirke, kao i (sve veće) volijere u kojima se životinje iz zbirke nalaze svedočanstvo o vrtu kao instituciji i dobrim praksama koje upražnjava kako bi funkcionisao. S tim u vezi, a u svetlu praksi razmene među zoološkim vrtovima, učinilo mi se značajnim da primetim da ove prakse sa sobom nose svojevrsan subverzivni potencijal. Naime, razmena životinja (i zapravo, bilo čega drugog) između zooloških vrtova je fenomen novijeg datuma. Kako je ranije pokazano, zoološki vrtovi su "vukli repove" ranijih menažerija i u početku bili stvar nacionalnog ponosa, ali i *takmičenja* u zemljama koje su bile kolonijalne sile. U ovom periodu, koji obuhvata bezmalo ceo 19. i prvu četvrtinu 20. veka, zoološki vrtovi su mahom bili finalna odredišta za životinje koje su dopremene iz kolonija. Trebalo je vremena da se Hagenbekova revolucija "primi" i da zoološki vrtovi po Evropi prihvate njegove postulate, a shodno tome i da veliki broj životinjskih vrsta uopšte počne da se razmnožava u zatočeništvu i stvori kakav-takav višak jedinki. Do Drugog svetskog rata zoološki vrtovi po Evropi su uglavnom već bili usvojili hagenbekovske principe i to je omogućilo trgovinu životinjama u evropskim okvirima, a potonja ratna devastacija je svuda desetkovala zbirke što je uslovalo i pomaljanje tržišne razmene među vrtovima, pri kojoj su se životinje razmenjivale jedne za druge po sistemu trampe ekvivalentnih vrednosti. Ovakav sistem je optrajavao prilično dugo, i iako ne raspolazem (kao, verovatno, ni niko drugi na svetu) objedinjenim podacima o tome koliko (dugo) su kupoprodaja i trampa životinja bile zastupljene u, i između zooloških vrtova u Evropi i svetu tokom dvadesetog veka, pojavljivanje organizacija poput EAZA-e i njenih ekvivalenata (tek) devedesetih godina 20.

veka, nakon diskurzivnih i drugih promena koje su zooloških vrtovi prošli od sedamdesetih godina nadalje ukazuje na to da je postepeni razvoj ovih institucija kao i razvoj znanja o životinjama u njihovoj brizi, ali i svesti o sve gorjoj ekološkoj devastaciji sa kojom se kao vrsta (ili vrste) na planeti suočavamo, proizveo potrebu za svojevrsnim unificiranim frontom borbe³⁵¹ i "integracijom društva". Ovde bih pod društvom podrazumevala zoološke vrtove i njihovo osoblje na globalnom nivou - a funkcionalistički govoreći, odustajanje od tržišne razmene i/ili trampe i usvajanje modela *razmene darova* se u tom pogledu pokazalo, ili pre, pokazalo kao najbolja opcija. Ukratko, zarad rada na zajedničkom cilju očuvanja globalnog biodiverziteta bilo je neophodno otarasiti se tržišne ekonomije u svim njenim oblicima³⁵² - makar u onoj meri u kojoj to činjenica da zoološki vrtovi kao institucije funkcionišu u okviru kapitalističkih sistema dozvoljava. Pored ovoga, savremeni zoološki vrtovi kao institucije u svom diskurzivnom repertoaru naširoko govore o problemima devastacije prirodne sredine, ali ti problemi ostaju na nivou tužnih konstatacija i "porodičnog pakovanja" ozbiljnih globalnih problema, koji zapravo ne mogu imati nikakve realne posledice na ponašanje posetilaca, sa izuzetkom eventualnih novčanih donacija za prigodne ciljeve. Kada bi zoološki vrtovi u svoj "aktivistički" repertoar pored prostih konstatacija o ugroženosti orangutana na primer, uvrstili i činjenicu da su orangutani pre svega ugroženi zbog uništavanja prašuma zarad uzgoja palmi za dobijanje palminog ulja, a potom i naveli sve popularne proizvode prehrambenih korporacija koji sadrže palmino ulje, moglo bi se razgovarati o ozbiljnoj edukaciji i globalnim promenama do kojih publika zooloških vrtova i - sledstveno - postojanje vrtova kao takvo, može dovesti. Posebno, ako se u vidu ima činjenica da su i danas osnovna publika zooloških vrtova deca. Jednostavno, nije isto detetu (ili ma kome drugom, kad smo kod toga) reći da su orangutani kritično ugroženi, i da su baš ovi ovde na jedvite jade spašeni od šumskog požara i da je uništavanje prirodne sredine strašno; ili reći "hej, ovi orangutani su iza rešetaka jer im je kuća spaljena da biste vi jeli nutelu". Ako bi dovoljno ljudi na globalnom nivou bojkotovalo proizvode koji sadrže palmino ulje, koliko bi vremena bilo potrebno da proizvođači prehrambenih proizvoda promene svoje politike? Zoološki vrtovi već u dobroj meri operišu po ne-kapitalističkim principima, a kada bi se usudili da prigrle ozbiljnu političku dimenziju koju, hteli-ne hteli već imaju, mogli bi zaista i "praktikovati ono što propovedaju". Ako bi edukovali publiku o izvorima devastacije

³⁵¹ Bar kada je reč o životinjama koje, uvek, u popularnoj imaginaciji, zauzimaju prominentnije mesto od biljaka koje se suočavaju sa jednakim, ako ne i gorim, stepenom izumiranja vrsta u prirodi.

³⁵² Kako bi to rekao Zoran Radmilović u ulozi kralja Ibija: "Čekaj da se zaprepastim!"

prirodnih staništa životinja i o krivcima za nju, njihova postmoderna deklarativna misija bi svakako bila učinkovitija. No, onda bi možda izgubili svoje korporativne sponzore poput Mekdonaldsa. S druge strane, šta ako je reč o zoološkim vrtovima koji nemaju korporativne sponzore, ili su njihovi sponzori lokalne fabrike i firme koje nemaju udela u devastaciji prirodne sredine? Ovo su samo neka od pitanja koja bi se mogla dalje antropološki istraživati, ali i sugestije koje bi mogle rezultirati ozbiljnim promenama.

Kada je reč o Zoo parku "Tigar" u Jagodini, otvorenom 2006. godine, analiza je pokazala da je njegova eksplicitna funkcija bila da bude turistička atrakcija koja će se uklopiti u niz drugih atrakcija - prvenstveno akva park i muzej voštanih figura - koje bi trebalo da grad Jagodinu transformišu iz nekadašnjeg industrijskog centra (koji je devedesetih godina propao) u turističku destinaciju. Kao i u prethodna dva slučaja, i zoološki vrt u Jagodini je osnovan *kosmopolitskim diktumom*, s tim da su u ovom slučaju rukavice bile odavno skinute - ideja je bila napraviti profitabilnu turističku atrakciju. U tom smislu, zoološki vrt u Jagodini se ne zamajava formalnostima poput učenja o životinjama, njegov osnovni cilj je zabava, i to zabava za turiste - u sklopu vrta postoje hotel i kafana sa živom muzikom, čiji cenovnici zauzimaju istaknuto mesto na vebsajtu vrta. Sam vrt je intelektualno (a i svakakvo drugo) čedo Dragana Markovića Palme, prominentnog lokalnog političara i idejnog tvorca pokušaja transformacije Jagodine iz industrijskog centra u turističku meku. Funkcije jagodinskog vrta su jasne - eksplicitno on je deo novonastalog turističkog kompleksa i služi tome da privuče publiku i ostvari profit, dok je implicitna funkcija upravao jačanje pozicije i uzdizanje ugleda Dragana Markovića u lokalnoj sredini. Vrt u Jagodini je specifičan jer je nastao 2006. godine, a operiše po principima koji su mnogo više nalik onima po kojima su funkcionisale predmoderne javne menažerije. Ovo je u izvesnom smislu indikativno - nastanak i funkcionisanje ovog vrta uklapa se kako u modele funkcionisanja ranih javnih menažerija koje su nastajale u vreme uspostavljanja kapitalizma u evropskim gradovima, tako i u modele funkcionisanja današnjeg ubrzanog *društva spektakla* (Debord 2012).

Imajući u vidu do sada navedeno, ustvrdila bih da su zoološki vrtovi koji su nastajali na teritoriji Srbije uvek zamišljeni kao simboli kosmopolitizma i pripadnosti, ili želje za pripadnošću nekakvom širem, modernom svetu. Ovo je bila ideološka potka koja se uvek nalazila iza *kosmopolitskog diktuma* koji je ulazio u njihovo osnivanje. Životinje koje su izlagane u zoološkim vrtovima u Srbiji su, tako, uvek bile opredmećenja ekonomskih, političkih i kulturnih veza Srbije, prvo kao kraljevine, a potom kao dela SFRJ sa svetom -

bilo sa Evropom, bilo sa (u socijalističkom periodu) zemljama Nesvrstanih. Namesto kolonijalnog narativa o tome "šta sve imamo", domaći zoološki vrtovi je publici trebalo da prikažu *šta sve postoji na svetu*, ali i prikažu moć, veze i ugled države i njenih elita građanima. Kada su moć i ugled države urušeni, vrtovi su modernistički narativ o učenju i zabavi odmenili - u slučaju Beograda, u Jagodini je to bio jedini postojeći diskurs - predmodernim praksama izlaganja (životinja kao) kurioziteta i potenciranjem ekonomske uloge i funkcije vrtova u lokalnom kontekstu, kao i implicitnim porukama o moći pojedinaca, odnosno postmodernim diskursima o konzervaciji, i oslanjanjem na međunarodne veze zoološkog vrta kao institucije - u slučaju Palića.

No, šta se iz svega ovoga može zaključiti?

Rekla bih da je jedini mogući opšti zaključak onaj heraklitovski - sve se menja. Konkretnije, slučajevi zooloških vrtova koji su analizirani u ovom radu pokazuju da su ljudsko-životinjski odnosi, čak i oni koji su strogo institucionalizovani poput ovakvih, podložni promenama, i kao i svi drugi društveni odnosi - zavise od konteksta. Ono što optrajava u slučaju srpskih zooloških vrtova je, čini se, *kosmopolitski diktum* koji im je svima zajednički, ali i on je, kako pokazuje primer Zoo Palića, podložan pregovorima - dok je vrt u Jagodini tu sa eksplicitnim ciljem da privuče turiste, vrt u Beogradu deluje kao da je tu samo zato što bi bilo sramota da glavni grad nema zoološki vrt, dok je Palić svoj osnivački narativ prevazišao, i odmenio ga klasičnom zapadnjačkom pričom o očuvanju biodiverziteta. Istorije srpskih zooloških vrtova tako reflektuju suštinsku promenljivost i diskurzivnu (a sledstveno i praktičnu) prilagodljivost ovih institucija najrazličitijim društveno-političkim situacijama.

Sve ovo, pak, ima šire i ozbiljnije implikacije kako za ovo istraživanje, tako i za moguća buduća antropološka (ili istorijska) istraživanja zooloških vrtova: stari teorijski model zasnovan na demonstriranju moći imperije kod kuće i klasnoj didaktici *više nema eksplanatornu moć* (ni) kada je reč o zoološkim vrtovima na EvroZapadu. Istini za volju, on jeste bio osmišljen kao teorijsko razjašnjenje jednog "isečka" iz istorije zooloških vrtova - perioda njihovog prvobitnog osnivanja u 19. veku, i čini se da je "pretekao" samo zato što među naučnicima nije bilo dovoljno interesovanja za temu. U svakom slučaju, njihova kolonijalna istorija i buržoaska institucionalna priroda će EvroZapadne vrtove verovatno zauvek proganjati - ali one više ne mogu da objasne ulogu i funkciju zooloških vrtova u

savremenom svetu. Kada se taj rez dogodio, odnosno kada je trenutak kada stari model gubi eksplanatornu moć je pitanje na koje bi u budućnosti istoričari mogli dati odgovor.

Veliki deo ovog istraživanja je bio zasnovan na potrazi za teorijskim objašnjenjem postojanja zooloških vrtova u zemljama koje nisu bile kolonijalne sile a koje bi, po opsegu, bilo analogno objašnjenju EvroZapadnih vrtova iz literature. Ako je takvo objašnjenje uopšte moguće, ono bi glasilo ovako: Ako su EvroZapadni zoološki vrtovi služili tome da demonstriraju kolonijalnu moć kod kuće (tj. pokažu "šta sve imamo"), i da saobrazе novonastalu urbanu radničku klasu buržoaskim pravilima ponašanja, zoološki vrtovi u ne-kolonijalnim zemljama su imali za cilj da svojoj publici pokažu *šta sve postoji*, ali i *s kim smo (mi, elite, koje vrt osnivamo) sve povezani*, a njihov didaktički zadatak se odnosio na *formiranje* građanske klase: vrednosti i znanja koji su se imali zadobiti posetom zoološkom vrtu su bili novina za sve, ali novina bez koje se nisu mogli zamisliti moderni građani, a bez njih ni moderna država. U tom smislu, uloga zooloških vrtova u Srbiji je bila (i ostala) u izvesnoj meri romantičarsko-državotvorna, nalik ulozi muzeja, ali je sama priroda njihovih eksponata u dobroj meri zauzdala inače sveprisutno nacionalno ushićenje i izrodila prilagodljive, iako diskurzivno (i moglo bi se čak reći *identitetski*) nesigurne ustanove koje su različito reagovalе na krizne situacije.

Na meta-nivou međutim, mislim da su zbirke egzotičnih životinja svuda na svetu i u svim vremenima izraz jedne dublje preokupacije živim svetom, žudnje za Drugim pred kojim se sopstvo rastače, ali i privlačnosti takvog rastakanja i transgresije granica. Na koncu, rečima Džona Bergera, zbirke egzotičnih životinja su i izraz usamljenosti *homo sapiensa sapiensa* kao *vrste*, ali i izraz tihe strepnje ili možda nade, da se sa druge strane, iza životinjskog pogleda, nalazi osoba nalik nama - nade da nismo sami.

Osnovni doprinos ovog istraživanja ogleda se u tome što do sada u antropologiji gotovo da nije bilo istraživanja zooloških vrtova, a i ona koja su vršena (Mullan & Marvin 1999; Bishop 2009) su govorila pre svega o publici u vrtovima i njenoj percepciji životinja, a ne o načinima na koje zoološki vrtovi funkcionišu iznutra. Pored toga, literatura, kako historiografska, tako i antropološka, koja postoji o zoološkim vrtovima govori isključivo o zoološkim vrtovima koji su se razvijali u zemljama EvroZapada koje su kroz svoju istoriju bile kolonijalne sile. Istraživanja o vrtovima u zemljama koje, poput Srbije, nisu bile kolonijalne sile, do sada nije bilo, tako da u tom smislu ovo istraživanje predstavlja pionirski poduhvat na dva nivoa: tiče

se funkcionisanja zooloških vrtova *iznutra*, i tiče se zooloških vrtova u zemlji koja nije bila kolonijalna sila.

Tokom istraživanja otvorio se niz novih pitanja i problema koji bi mogli biti istraženi u budućnosti. S jedne strane, ma koliko sam se u radu trudila da uzmem u obzir perspektivu životinja, istraživanje ipak ostaje *odviše ljudsko*. U tom smislu, neka buduća istraživanja bi se mogla detaljnije baviti perspektivom životinja, i koristeći se metodološkom aparaturom koja je ponikla iz strukturalizma odnosno studija nauke i tehnologije, pružiti ozbiljnije uvide u dinamične procese interakcije ljudi i životinja koji čine zoološke vrtove mogućim.

S tim u vezi, specifični istorijski kontekst Srbije je proizveo zanimljive posledice po diskurse srpskih vrtova. Ova problematika može predstavljati poseban aspekt istraživanja zooloških vrtova na globalnom nivou, posebno s obzirom na to da zoološki vrtovi kao institucije *postoje i u zemljama koje su bile kolonizovane od strane zapadnih sila*, i važnije, u zemljama koje su prirodna staništa mnogih vrsta koje se u Evropi percipiraju kao *egzotične* i čine okosnice zbirki životinja u Evropi. Smatram da istraživanje ovih problema može pružiti vredne kroskulturene uvide u problematiku ljudsko-životinjskih odnosa i doprineti stvaranju potpunije antropološke slike o ovim pitanjima.

Mislim da ovde valja napomenuti još dva međusobno povezana pitanja ili problema koji su se pokazali kao važni za istraživački proces ali i ishod disertacije, a za koja mislim da imaju ozbiljne implikacije za bilo koje dalje istraživanje kako zooloških vrtova konkretno, tako i ljudsko-životinjskih odnosa načelno. Prvenstveno, reč je o tome da sam, kada sam inicijalno koncipirala ovu disertaciju, kao jedno od osnovnih teorijsko-metodoloških polazišta, predložila i koncepcije moći/znanja i dominacije Mišela Fukoa. Kako se, međutim, ispostavilo, postmodernističke teorije koje se trude da razotkriju sisteme moći i dominacije u društvu, iako imaju svoju primenu u priči o zoološkim vrtovima i ljudsko-životinjskim odnosima o njima *ne govore ništa novo*. Zato je, čini mi se, polje istraživanja ljudsko-životinjskih odnosa i važno za antropologiju i srodne društveno-humanističke discipline: ono nas izaziva na nova i dalja promišljanja koja otpočinju tamo gde je postmoderna teorija do sada stala i disciplinu kakva je antropologija vraćaju na postavljanje Velikih Pitanja, i generišu novu iskrnu entuzijazma i, važnije, *optimizma* koji može nuditi izlaz iz blaziranog, *rol-kragiranog* ironičnog čemera postmoderne teorije. Ovo, naravno, ne znači da sistemi moći i dominacije nemaju ulogu u ljudsko-životinjskim odnosima, ali znači da *oni nisu sve*

što postoji, i posebno, da razotkrivanje ovih mehanizama ne treba da bude, i najčešće i *ne može biti* finalni ishod analize. A antropologija je, kao disciplina koja je odana gerilskom ratovanju etnografskog istraživanja, u jedinstvenoj poziciji da, pored kako teorijske tako i društvene kritike, pruži i nova saznanja, analize, tumačenja i na kraju krajeva, sinteze ovakvih saznanja. Druga važna instanca koja je uticala na ishod ovog istraživanja tiče se, na bazičnom nivou upravo teorije i metodologije, no na ličnijem ali, rekla bih, jednako važnom nivou, i *radosti bavljenja naukom*. Reč je o tome da bavljenje istraživanjem novih polja i problema u (ma kojoj) disciplini iziskuje osmišljavanje novih teorijsko-metodoloških aparata i novih pristupa za tretman i analizu građe, što je, za moj groš, *najzabavniji* aspekt bavljenja antropologijom. U tom smislu, doktorska disertacija *Zoološki vrtovi u Srbiji u antropološkoj perspektivi* je nužno krnja, a njena metodologija rasklimatana i nesavršena. Ona predstavlja samo začetak antropološkog bavljenja problemom zooloških vrtova i odnosa ljudi sa i prema egzotičnim životinjama koje u njima žive. Ali, želim da mislim da, u svojoj nesavršenosti, a zajedno sa opsežnom novom antropološkom literaturom o ljudsko-životinjskim odnosima, moja disertacija možda nagoveštava nadolazeću *naučnu revoluciju* i smenu paradigmi u disciplini. U svakom slučaju, novo polje istraživanja ljudsko-životinjskih odnosa sociokulturnoj antropologiji nudi niz uzbudljivih teorijskih i metodoloških izazova, ali i priliku da se kao disciplina ne samo suoči sa, već i oslobodi od, intelektualnog i konceptualnog bagaža koji je posledica njene istorijske ušančenosti u EvroZapadne kategorije mišljenja, i postane naučna disciplina koja, u bavljenju društvenom stvarnošću, *nadilazi ljudsko*.

Literatura:

- Adams, C. 1990. *The Sexual Politics of Meat: A Feminist-Vegetarian Critical Theory*. New York: Continuum.
- Appadurai, A. 1986. *The Social Life of Things Commodities in Cultural Perspective*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Asdal, K. 2008. Subject to Parliament: The Laboratory of Experimental Medicine and the Animal Body. *Social Studies of Science* 38:899-917.
- Asma, T.S. 2001. *Stuffed Animals and Pickled Heads: the Culture and Evolution of Natural History Museums*. Oxford: Oxford University Press.
- Baker, P. 1993. Space, Time, Space-Time and Society, *Sociological Inquiry* 63 (4): 406-424.
- Bakhtin, M. 1984. *Rabelais and His World*. Massachusetts: MIT Press.
- Beck, A., Katcher, A. 1983. *Between Pets and People*. New York: Putnam
- Belozerska, M. 2007. *Medičijeva žirafa i druge priče o egzotičnim životinjama i moći*. Beograd: Mono i manjana.
- Berger, J. 2009. *Why Look at Animals?* London: Penguin Books.
- Bird-David, N. 1999. Animism Revisited Personhood, Environment, and Relational Epistemology. *Current Anthropology* 40(1): 67-91.
- Bishop, R. 2004. Journeys to the Urban Exotic: Embodiment and the Zoo-going Gaze. *Humanities Research* 11(1):106-124.
- Boas, F. 1914. Mythology and folk-tales of the North American Indians. Reprinted in *Race, Language and Culture*, New York, 1940.
- Bojović, V. 2010. *Beogradski zološki vrt*. Beograd: Beogradski zološki vrt.
- Borneman, J. 1988. Race, Ethnicity, Species and Breed: Totemism and Horse-breed Classification in America, prvi put objavljeno u: *Comparative Studies in Society and History*, primerak teksta do kojeg sam uspela da dođem se nalazi na internet adresi: <http://www.lrgaf.org/articles/totemism.htm> (20.8.2010.)
- Bošković, A. 2015. Ozbiljne igre: Teorija u antropologiji posle 1980-ih. *Etnoantropološki problemi* 10(1):19-41.
- Bourdieu, P. 1986. Forms of Capital. In *Handbook of Theory and Research for the Sociology of Education*, Richardson, J., Westport, CT: Greenwood, pp. 241–58.
- Bulmer, R. 1973. Why the cassowary is not a bird, pp. 167-93, Douglas, M. , ed. 1973. *Rules and Meanings*. Harnondsworth, Middlesex, England: Penguin Education.

- Burdije, P. 1999. *Nacrt za jednu teoriju prakse*. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
- Butler, J. 2004. *Undoing gender*. New York: Routledge.
- Byrne, R. 1995. The Ape Legacy: The evolution of Machiavellian intelligence and interactive planning. in Goody (ed.), *Social intelligence and interaction*. Cambridge University Press, pp. 37-52.
- Campbell, B. 2005. On 'Loving Your Water-Buffalo More Than Your Own Mother': Relationships of Animal and Human Care in Nepal In *Animals in Person. Cultural Perspectives on Human-Animal Intimacies*, Knight, J. (ed.), Oxford: Berg Publishers.
- Candea, M. 2010. "I fell in love with Carlos the meerkat": Engagement and detachment in human-animal relations *American Ethnologist* 37(2): 241-258.
- Clifford, J. & Marcus, G. 1986. *Writing Culture: The Poetics and Politics of Ethnography*. Berkeley & Los Angeles: University of California Press.
- Čajkanović, V. 1994. *Sabrana dela iz srpske religije i mitologije u pet knjiga*, tom 3. Beograd: Srpska književna zadruga.
- Čajkanović, V. 1994a. *Sabrana dela iz srpske religije i mitologije u pet knjiga*, tom 5. Beograd: Srpska književna zadruga.
- Čausidis, N. 2007. Metafizički aspekti muzeja (mitska i magijska baza muzeologije), *Zbornik radova Muzejskog društva Srbije* 4 (ur. E. Radulović), Kruševac, 9-16.
- Daglas, M. 2001. *Čisto i opasno*. Beograd: XX vek.
- Darvin, Č. 1985. *Postanak vrsta pomoću prirodnog odabiranja ili održavanje povlađivanih rasa u borbi za život*. Beograd: Nolit.
- Debord, G. 2012. *Društvo spektakla*. Beograd: Anarhija blok 45.
- DeHeusch, L. 1985. *Sacrifice in Africa*. Bloomington: Indiana Univ. Press. Joint publication with Manchester Univ. Press.
- Derrida, J. 2002. The Animal That Therefore I Am. *Critical Inquiry* 28(2): 369-418.
- Douglas, M. & Isherwood, B. 1979. *The World of Goods*. New York: Basic Books.
- Durkheim, E. 1915. *The elementary forms of religious life*. New York: Free Press.
- Durkheim, E. 1960 (1914). "The dualism of human nature and its social conditions," in *Essays on sociology and philosophy* Edited by K. H. Wolff. New York: Harper and Row.
- Dwyer, P. And Minnegal, M. 2005. Person, Place or Pig: Animal Attachments & Human Transactions in New Guinea In *Animals in person: cultural perspectives on humananimal intimacy*, Knight, J. pp.37-60, Oxford: Berg Publishers.

- Dorđević, T. 1958. *Život i običaji narodni 1. Priroda u verovanju i predanju našega naroda*. Beograd. Naučno delo.
- Dorđević, T. 1958a. *Život i običaji narodni 2. Priroda u verovanju i predanju našega naroda*. Beograd. Naučno delo.
- Edelman, B. 2005. From Trap to Lap: The Changing Sociogenic Identity of the Rat In *Animals in Person. Cultural Perspectives on Human-Animal Intimacies*, Knight, J. (ed.), Oxford: Berg Publishers.
- Elsner, J. and Cardinal, R. 1994. *The Cultures of Collecting*. London: Reaktion Books.
- Erdei, I. 2008. *Antropologija potrošnje*. Beograd: XX vek.
- Erdei, I. 2012. Čekajući Ikeu. Potrošačka kultura u postsocijalizmu i pre njega. Beograd: SCG.
- Evans-Pritchard, E. E. 1940. *The Nuer*. Oxford: Oxford University Press.
- Evans-Pritchard, E. E. 1956. *Nuer Religion*. Oxford: Oxford Univ. Press.
- Falk et al. 2007. Why Zoos and Aquariums Matter: Assessing the Impact of a Visit to a Zoo or Aquarium – istraživanje na Internetu objavljeno
- Fausto, C. 2007. Feasting on People: Eating Animals and Humans in Amazonia. *Current Anthropology* 48(4): 497-530.
- Felluga, Dino. 2011. Modules on Kristeva: On the Abject. *Introductory Guide to Critical Theory*. Purdue <<http://www.purdue.edu/guidetotheory/psychoanalysis/kristevaabject.html>>
- Fernandez, J. W. 1982. *Bwiti*. Princeton: Princeton Press.
- Fernandez-Armesto, F. 2004. *So you think you're human? A Brief History of Humankind*. Oxford: Oxford University Press
- Flynn, Clifton P. (ed.) 2008. *Social Creatures: a Human and Animal Studies Reader*. New York: Lantern Books.
- Forde, D. 1934 [1963]. *Habitat, Economy & Society: A Geographical Introduction to Ethnology*. London: Methuen; New York: Dutton.
- Forrest, Goldman & Emission. 2005. The Unbearable Likeness of Being: Children, Teddy-bears and The Sooty Show In *Animals in Person. Cultural Perspectives on Human-Animal Intimacies*, Knight, J. (ed.), Oxford: Berg Publishers.
- Foucault, M. 1981. Omnes et singulatim: Towards a Criticism of "Political Reason." In *The Tanner Lectures on Human Values, II*. Salt Lake City: University of Utah Press.

- Fraser, J. 2009. The Anticipated Utility of Zoos for Developing Moral Concern in Children. Curator: The Museum Journal. 52(4): 349-361.
- Frejzer, Dž. Dž. 1977. Zlatna grana. Beograd: Bigz.
- Gallup, G. 1970. Chimpanzees: Self-Recognition. *Science* 167(3914): 86-87.
- Gatti, R. C. 2016. Self-consciousness: beyond the looking-glass and what dogs found there. *Ethology Ecology & Evolution* 28(2): 232-240.
- Gavrilović, LJ. 2009. *O politikama, identitetima i druge muzejske priče*. Beograd: Posebna izdanja Etnografskog instituta SANU 65.
- Gavrilović, Lj. 2011. *Muzeji i granice moći*. Beograd XX vek.
- Gell, A. 1998. *Art and Agency: An Anthropological Theory*. New York: Clarendon Press
- Gerc, K. 1998. *Tumačenje kultura*. Beograd: XX vek.
- Girgen, J. 2003. The Historical and Contemporary Prosecution and Punishment of Animals. *Animal Law Review at Lewis and Clark School* 97:97-134.
- Godelier, M. 1999. *The Enigma of the Gift*. N. Scott, trans. Chicago: University of Chicago Press.
- Godelier, M. 2002 Some Things You Give, Some Things You Sell, but Some Things You Keep for Yourself: What Mauss Did Not Say about Sacred Objects. In *The Enigma of Gift and Sacrifice*. Edith Wyschogrod, Jean-Joseph Goux, and Eric Boynton, eds. Pp. 19– 37. New York: Fordham University Press.
- Goody, J. 1971. *Technology, Tradition and the State in Africa*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Graeber, D. 2001. *Toward An Anthropological Theory of Value*. New York: Palgrave.
- Hancocks, D. 2001. *A Different Nature: the Paradoxical World of Zoos and Their Uncertain Future*. Berkeley: University of California Press.
- Hanson, E. 2002. *Animal Attractions: Nature on Display in American Zoos*. Princeton: Princeton University Press.
- Haraway, D. 2003. *The Companion Species Manifesto: Dogs, People, and Significant Otherness*. Chicago: Prickly Paradigm Press.
- Harris, M. 1965. The myth of the sacred cow. pp. 217-28, Leeds, A., Vayda, A. P. , eds. 1965. *Man, Culture, and Animals: The Role of Animals in Human Ecological Adjustments*. Washington, DC: Am. Assoc. Adv. Sci., Pub\ No. 78.

Harris, M. 1974. *Cows, Pigs, Wars and Witches The Riddles of Culture*. New York: Random House, 1974.

Hart, L. 2005. *The Elephant-Mahout Relationship in India and Nepal: A Tourist Attraction In Animals in Person. Cultural Perspectives on Human-Animal Intimacies*, Knight, J. (ed.), Oxford: Berg Publishers.

Heidegger, M. 1993. *Sein und Zeit*. Niemeyer: Tübingen.

Hercfeld, M. 2004. *Kulturna intimnost*. Beograd: XX vek.

Hoage, R. J. & Deiss, W. A. 1996. *New Worlds, New Animals: From Menagerie to Zoological Park in the Nineteenth Century*. Baltimore: Johns Hopkins University Press.

Humphrey, N. 1976. The social function of intellect In *Growing Points in Ethology*, ed. P.P.G. Bateson and R.A. Hinde, pp. 303- 317, Cambridge. Cambridge University Press.

Humphrey, N. 2002. „Bugs and Beasts Before the Law“ u: *The Mind Made Flesh*. Oxford: Oxford University Press, 235-254.

Ingold, T. (Ed.) 1988. *What Is an Animal?* London: Unwin Hyman.

Ingold, T. 1994. „From trust to domination: an alternative history of human-animal relations“ u: Manning, A. And Serpell, J. (Eds.) *Animals and human society: changing perspectives*. London: Routledge, 61-76.

Ivanović, Z. i Šarčević, P. 2003. O statusu tela u antropologiji. *Kultura* 105/106: 9-24.

Ivanović, Z. 2008. O izučavanju srodstva u poslednjim decenijama XX veka. *Etnoantropološki problemi*. no. 3 (2), str. 107-138.

Janik, V., King, S., Sayigh L., Wells, R. 2013 Identifying signature whistles from recordings of groups of unrestrained bottlenose dolphins (*Tursiops truncatus*). *Marine Mammal Science* 29(1): 109–122

Jensen, E. 2014. Evaluating Children's Conservation Biology Learning at the Zoo. *Conservation biology* 28(4):1004–1011.

Jun-Feng et.al. 2009. mtDNA Data Indicate a Single Origin for Dogs South of Yangtze River, Less Than 16,300 Years Ago, from Numerous Wolves. *Mol Biol Evol* 26(12): 2849-2864.

Karp, I. And Maynard, K. 1983. Reading The Nuer. *Current Anthropolgy* 24(4) :481- 503.

Kawai, M. 1965. On the system of social ranks in a natural troop of Japanese monkeys In *Japanese Monkeys: Collection of translations* (K. Imanishi and S.A. Altmann, eds.) University of Alberta.

Kennedy, J. 1992. *The new anthropomorphism*. Cambridge: Cambridge University Press.

- Knight, J. (Ed.) 2005a. Introduction to *Animals in Person: Cultural Perspectives on Human-animal Intimacies*. London: Berg.
- Knight, J. 2005b. „Feeding Mr Monkey: Cross-species Food 'Exchange' in Japanese Monkey Parks“ u: Knight, J. (Ed.) *Animals in Person: Cultural Perspectives on Human-animal Intimacies*. London: Berg, 231-254.
- Kohn, E. 2007. How dogs dream: Amazonian natures and the politics of transspecies engagement. *American Ethnologist* 34(1): 3-24.
- Kohn, E. 2013. *How forests think: Toward an anthropology beyond the human*. Berkeley: University of California Press.
- Koler-Matznick, J. 2002. The Origin of the Dog Revisited. *Anthrozoos* 15(2):98-118.
- Kopytoff, I. 1986. The cultural biography of things: commoditization as process, In *The Social Life of Things Commodities in Cultural Perspective*, ed. Appadurai, A. Cambridge: Cambridge University Press.
- Kovačević, I. 2001. *Istorija srpske etnologije 2*. Beograd: Srpski geneološki cenar.
- Kovačević, I. 2007. *Antropologija tranzicije*. Beograd: Srpski genealoški centar.
- Kovačević, I. 2008. O pisanju istorije antropologije kraja dvadesetog i početka dvadeset prvog veka. *Antropologija* 6:9-18.
- Kovačević, I. 2015. *Istorija srpske antropologije*. Beograd: Filozofski fakultet - Univerzitet u Beogradu i Odeljenje za etnologiju i antropologiju.
- Kretchmer, N. 1974. Lactose and lactase. *Biological Anthropology*, ed. S. H. Katz, pp. 3 10-18. San Francisco: Freeman.
- Kristeva, J. 1982. *Powers of Horror; An Essay on Abjection*. New York. Columbia University Press.
- Kutschera, U. 2011. From the scala naturae to the symbiogenetic and dynamic tree of life. *Biology Direct* 6:33. *Dostupno na* <https://biologydirect.biomedcentral.com/articles/10.1186/1745-6150-6-33>
- Latour, B. & Woolgar, S. 1979. *Laboratory Life: The Construction of Scientific Facts*. Princeton: Princeton University Press.
- Latour, B. 1987. *Science in Action: How to Follow Scientists and Engineers Through Society*. Massachusetts: Harvard University Press.
- Latour, B. 2005. *Reassembling the Social: An Introduction to Actor Network Theory*. Oxford: Oxford University Press.

Leach, E. 1964. „Anthropological aspects of language: animal categories and verbal abuse“, u: Lenneberg, E.H. (Ed.) *New Directions in the Study of Language*. Cambridge: MIT Press, 23-63.

Levi-Strauss, C. 1962. *Totemism*. Boston: Beacon Press.

Levi-Strauss, C. 1966 (1962). *The savage mind*. London: Weidenfeld and Nicolson.

Levi-Strauss, C. 1987. *Introduction to the Work of Marcel Mauss*. London: Routledge.

Levi-Stros, K. 1979. *Totemizam danas*. Beograd: Bigz.

Levi-Stros, K. s/a. *Strukturalna antropologija*. Zagreb: Stvarnost.

Lloyd, Geoffrey E. R. 2011. Humanity between gods and beasts? Ontologies in question. *Journal of the Royal Anthropological Institute* (N.S.) 17: 829-845.

Low, S. 2005. *Rethinking urban parks – Public Space and Cultural Diversity*. University of Texas Press.

Macdonald, S. 2002. *Behind the Scenes at the Science Museum*. Oxford and New York: Berg Publishers.

Mao, Zedong. 2010. *The red book of guerrilla warfare*. Translated by Samuel B. Griffith. El Paso, TX : El Paso Norte Press.

Marino et al. 2010. Do Zoos and Aquariums Promote Attitude Change in Visitors? A Critical Evaluation of the American Zoo and Aquarium Study. *Society and Animals* 18 (2010) 126-138.

Marvin, G. 2005. *Disciplined Affections: The Making of an English Pack of Foxhounds In Animals in Person*. Cultural Perspectives on Human-Animal Intimacies, Knight, J. (ed.), Oxford: Berg Publishers.

Maze, K. 2008. *Bezgranična zabava. Uspon masovne kulture 1850–1970*. Beograd: Službeni glasnik.

Mechling, J. 1989. 'Banana Cannon' and Other Folk Traditions Between Human and Nonhuman Animals. *Western Folklore* 48: 312-323.

Milenković, M. 2003. *Istorija postmoderne antropologije: posle postmodernizma*. Beograd: Srpski Genealoški centar i Odeljenje za etnologiju i antropologiju Filozofskog fakulteta u Beogradu.

Miler, W. 1998. *Anatomy of Disgust*. Cambridge: Harvard University Press.

Miller, D. 1987. *Material Culture and Mass Consumption*. Oxford: Blackwell Publishing.

Milosavljević, M. 2013. Trgovina tuđim telima u službi nemačke antropologije. *Antropologija* 13(2): 189-209.

Milton, K. 2005. „Anthropomorphism or Egomorphism? The Perception of Non-human Persons by Human Ones“, u: Knight, J. (Ed.) *Animals in Person: Cultural Perspectives on Human-animal Intimacies*. Oxford: Berg, 255-271.

Monaghan, J. i Just, P. 2003. *Socijalna i kulturna antropologija*. Sarajevo: Šahinpašić.

Morgan, L. 1868. *The American beaver and his works*. Philadelphia: J.B. Lippincott & Co.

Montiglio, S. 2005. *Wandering in Ancient Greek Culture*. Chicago: The University of Chicago Press.

Mullin, M. 1999. Mirrors and Windows: Sociocultural Studies of Human-Animal Relationships. *Annual Review of Anthropology* 28: 201-224.

Mullin, M. 2002. Animals and Anthropology. *Society and Animals*. 10(4):387- 393.

Munn, N. 1986. *The Fame of Gawa: A Symbolic Study of Value Transformation in a Massim (Papua New Guinea) Society*. New York: Cambridge University Press.

Nadasdy, P. 2007. The gift in the animal: The ontology of hunting and human–animal sociality. *American ethnologist* 34(1): 25-43.

Noske, B. 1993. The animal question in anthropology: A commentary. *Society & Animals* 1(2):185-190.

Novick, R. P. 1981. The development and spread of antibiotic-resistant bacteria as a consequence of feeding antibiotics to livestock. *Ann. NY Acad. Sci.* 368:23- 59.

Olsen, B. 2002. *Od predmeta do teksta*. Beograd: Geopoetika.

Otto, T. and Willerslev, R. 2013. Introduction. Value as theory: Comparison, cultural critique, and guerilla ethnographic theory. *HAU: Journal of Ethnographic Theory* 3(1):1-20.

Palavestra, A. 2011. *Kulturni konteksti arheologije*. Beograd: Univerzitet u Beogradu Filozofski fakultet.

Pandian, A. 2008. Pastoral Power in the Postcolony: On the Biopolitics of the Criminal Animal in South India. *Cultural Anthropology* 23(1): 85–117.

Pandian, A. 2008. Pastoral Power in the Postcolony: On the Biopolitics of the Criminal Animal in South India. *Cultural Anthropology* 3(1): 85-117.

Parkin, D. 1982. Introduction. In *Semantic Anthropology*, ed. D. Parkin, pp. xiIi. London: Academic.

Pavković, N. 1997. Ljudsko u životinjskom u *Etnokulturološki zbornik – Priroda u običajima i verovanjima*, ur. Petrović, S.

Peace, A. 2005. Loving Leviathan: The Discourse of Whale Watching in Australian Ecotourism In *Animals in Person. Cultural Perspectives on Human-Animal Intimacies*, Knight, J. (ed.), Oxford: Berg Publishers.

Petrović, S. 1997. Etno-kulturološki zbornik, knjiga III. Beograd: Čigoja. Природа у обичајима и веровањима : тема Трећег међународног научног симпозијума / Трећи међународни научни симпозијум у организацији Етно-културолошке радионице - Сврљиг и Етнографског института САНУ из Београда, Сврљиг од 21 -24 августа 1997

Povinelli, E. 1995. Do rock listen? The Cultural Politics of Apprehending Australian Aboriginal Labor. *American Anthropologist* 97(3): 505–518.

Prvulović 1997 *Priloga klasifikaciji životinjskog sveta u basmama istočne i južne Srbije u Etnokulturološki zbornik – Priroda u običajima i verovanjima*, ur. Petrović, S.

Radcliffe-Brown, A. R. 1965 [1952]. *Structure and Function in Primitive Society*. New York: Free Press.

Ragan, M. 2009. Trees and networks before and after Darwin. *Biology Direct* 4:43. Dostupno na <https://biologydirect.biomedcentral.com/articles/10.1186/1745-6150-4-43>

Rappaport, R. A. 1969. Pigs for the Ancestors. New Haven: Yale University Press.

Ribić, V. 2007. *Primenjena antropologija*. Razvoj primenjenih antropoloških istraživanja u Velikoj Britaniji i Sjedinjenim Američkim Državama. Beograd: Odeljenje za etnologiju i antropologiju Filozofskog fakulteta Univerziteta u Beogradu i Srpski genealoški centar.

Ritvo, H. 1987. *The Animal Estate: the English and Other Creatures in the Victorian Age*. Cambridge: Harvard University Press.

Ritvo, H. 1997. *The Platypus and the Mermaid and Other Figments of the Classifying Imagination*. Cambridge: Harvard University Press.

Ritvo, H. 2000. Animal Consciousness: Some Historical Perspective. *American Zoologist*. 40(6): 847-852.

Rothfels, N. 2002. *Savages and Beasts: the Birth of the Modern Zoo*. Baltimore: Johns Hopkins University Press.

Russel, N. 2002. The Wild Side of Animal Domestication. *Society and Animals* 10(3):285-302.

Sahlins, M. 1972. *Stone Age Economics*. London: Tavistock.

Sahlins, M. 2013. Foreword to *Beyond Nature and Culture*. Descola, P. Chicago: University of Chicago Press.

- Said, E. 2000. *Orijentalizam*. Beograd: XX vek.
- Salins, M. 2002. *Prvobitno društvo blagostanja*. Beograd: Anarhija blok 45.
- Sanders, C. 1993. Understanding Dogs: Caretakers' Attributions of Mindedness in Canine-Human Relationships. *Journal of Contemporary Ethnography* 22(2): 205-226.
- Sanders, C. R. And Arluke, A. 1993. If Lions Could Speak: Investigating the Animal-Human Relationship and the Perspectives of Nonhuman Others. *The Sociological Quarterly* 34(36): 377-390.
- Sankararaman, S. *et al.* 2012. The Date of Interbreeding between Neandertals and Modern Humans. Dostupno na <http://journals.plos.org/plosgenetics/article?id=10.1371/journal.pgen.1002947>.
- Schneider, D. M. 1972. "What is Kinship All About?", u: P. Reining (ed.), *Kinship Studies in the Morgan Centennial Year*. The Anthropological Society of Washington, Washington, 32-63.
- Shanklin, E. 1985. Sustenance and Symbol: Anthropological Studies of Domesticated Animals. *Annual Review of Anthropology* 14:375-403.
- Shannon, L. *et al.* 2015. Genetic structure in village dogs reveals a Central Asian domestication origin. *Proceedings of the National Academy of Sciences* 12(44): 13639–13644.
- Shapiro, K. 2008. Introduction to human animal studies. In *Social Creatures: A Human and Animal Studies Reader*, Flynn, C. (ed.). New York: Lantern Books.
- Sidahmed, A. E., Koong, L. J. 1984. Application of systems analysis to nomadic livestock production in the Sudan. See Ref. 141, pp. 61-76.
- Simić, M. 2006. Nacionalnost kao tradicionalna kultura u Etnografskom Muzeju u Beogradu: istraživanje modernističke muzejske prakse u *Muzeji u Srbiji: započeto putovanje*, ur. Gavrilović, Lj. I Stojanović, M. Beograd: Muzejsko društvo Srbije.
- Simić, M. 2014. *Kosmopolitska čežnja: etnografija srpskog postsocijalizma*. Beograd: Centar za studije kulture Fakulteta političkih nauka i Čigoja štampa.
- Simpson, J. R., Evangelou, P. , eds. 1984. *Livestock Development in Subsaharan Africa*. Boulder, Colo: Westview.
- Singer, P. 1975. *Animal Liberation: a New Ethics for Our Treatment of Animals*. London: Jonathan Cape.
- Smith, D. 1998. *An Athapaskan Way of Knowing: Chipweyan Ontology*. *American Ethnologist* 25(3): 412-432.

- Stallybrass, P. and White, A. 1986. *The politics and poetics of transgression*. London: Menhuen.
- Steel, K. 2011. *How to Make a Human: Animals and Violence in the Middle Ages*. Columbus: Ohio University Press.
- Steward, J. 1955. *Theory of Cultural Change*. Urbana: University of Illinois press.
- Stocking, 1971. Animism in theory and practice: E. B. 203–36. Tylor's unpublished "Notes on spiritualism." *Man* 6:88–104.
- Stojanović, D. 2012. *Kaldrma i asfalt*. Beograd: Udruženje za društvenu istoriju.
- Strathern, M. 1984. Subject or Object? Women and the Circulation of Valuables in Highland New Guinea. In *Women and Property—Women as Property*. Renee Hirschon, ed. Pp. 158–175. London: Croom & Helm.
- Strathern, M. 1988. *Gender of the Gift: Problems with Women and Problems with Society in Melanesia*. Berkeley: University of California Press.
- Swabe, J. 2005. Loved to Death? Veterinary Visions of Pet-keeping in Modern Dutch Society In *Animals in Person. Cultural Perspectives on Human-Animal Intimacies*, Knight, J. (ed.), Oxford: Berg Publishers.
- Škorić, M. i Kišjuhas, A. 2010. Evolucija i prirodna selekcija pre Čarlsa Darvina: istorijska analiza adumbracija, anticipacija i direktnih uticaja na formulisanje jedne naučne ideje (1). *Teme* 34 (3): 761-814.
- Škorić, M. i Kišjuhas, A. 2010a. Evolucija i prirodna selekcija pre Čarlsa Darvina: istorijska analiza adumbracija, anticipacija i direktnih uticaja na formulisanje jedne naučne ideje (2). *Teme* 34 (4): 1101-1152.
- Škorić, M. i Kišjuhas, A. 2011. Evolucija i prirodna selekcija pre Čarlsa Darvina: istorijska analiza adumbracija, anticipacija i direktnih uticaja na formulisanje jedne naučne ideje (3). *Teme* 35 (1): 9-65.
- Taussig, M. 1993. *Mimesis and Alterity. A Particular History of the Senses*. New York: Routledge.
- Thalman et.al. 2013. Complete Mitochondrial Genomes of Ancient Canids Suggest a European Origin of Domestic Dogs. *Science* 342(6160): 871-874.
- Thomas, K. 1983. *Man and the Natural World: A History of the Modern Sensibility*. New York: Pantheon.
- Tompson, T. 2010. The Ape That Captured Time: Folklore, Narrative, and the Human-Animal Divide. *Western Folklore* 69(3/4): 395-420.

- Veltre, T. 1996. Menageries, Metaphors and Meanings. In *New worlds, new animals: from menagerie to zoological park in the nineteenth century*, ed. R.J. Hoage and William A. Deiss. Baltimore : Johns Hopkins University Press.
- Vigh, Henrik and David Sausdal. 2014. From Essence Back to Existence: Anthropology beyond the Ontological Turn. *Anthropological Theory* 14(1):49–73.
- Visković, N. 2009. *Kulturna zoologija*. Zagreb: Naklada Jesenski i Turk.
- Viveiros de Castro, E. 1998. Cosmological Deixis and Amerindian Perspectivism. *The Journal of the Royal Anthropological Institute* 4(3): 469- 488.
- Viveiros de Castro, E. 2013. Turning a corner Preamble for “The relative native”. *HAU: Journal of Ethnographic Theory* 3(3): 469-502.
- Weiner, A. 1992. *Inalienable Possessions: The Paradox of Keeping-While Giving*. Berkeley: University of California Press.
- Willis, R. 1974. *Man and Beast*. London: Hart-Davis, MacGibbon.
- Yanagisako, S. and Delaney, C. 1995. „Naturalizing power“ u: Yanagisako, S. and Delaney, C. (eds). *Naturalizing power: essays in feminist cultural analysis*. New York: Routledge, 1-25.
- Žakula, S. 2013. (Ne)razumeti Darvina: evolucija i konstrukcija granice između ljudi i životinja. *Zbornik radova Etnografskog instituta SANU – Kulturna prožimanja: antropološke perspektive* 31-48.
- Žakula, S. 2013a. Narativizacija jednog događaja u Beogradskom zoološkom vrtu: priča o keruši Gabi i jaguaru. *Etnoantropološki problemi* 8(4): 1047-1069.
- Živaljević, I. Životinje između Prirode i Kulture: priča o arheozoologiji. *Etnoantropološki problemi* 8(4): 1137-1163.

Izvori:

Bojović, V. *Beogradski zoološki vrt od 1936. do 2010.* Beograd: Zoološki vrt grada Beograda.

<http://www.rts.rs/page/stories/ci/story/124/drustvo/2513582/oduzeta-tri-medveda-srbobranu-traga-se-za-jaguarom-i-majmunom.html> (16.6.2017.)

http://www.animalsandsociety.org/assets/library/465_s1034.pdf (14.9.2016.)

<https://youtu.be/GS3nbq80UP0> (poslednji put pristupljeno 6.7.2016.)

<http://www.sciencealert.com/the-robots-sent-into-fukushima-have-died> (21.7.2016.)

<https://www.newscientist.com/article/dn27675-monkeys-cosy-alliance-with-wolves-looks-like-domestication/> (23.7.2016)

<http://gizmodo.com/ukrainian-presidential-estate-included-a-private-zoo-1547391904> (20.8.2016.)

<http://www.telegraph.co.uk/news/worldnews/africaandindianocean/zimbabwe/11719546/Zimbabwe-young-elephants-sold-to-China.html> (25.8.2016.)

discourseontheotter.tumblr.com (30.5.2017)

<http://www.purdue.edu/guidetothetheory/psychoanalysis/kristevaobject.html> (10.9.2016.)

<https://cites.org/eng/disc/how.php> (10.11.2016.)

<http://www.blic.rs/vesti/srbija/morava-grad-palma-predlozio-spajanje-jagodine-cuprije-i-paracina/6fv1v99> (1.12.2016.)

<http://www.politika.rs/scc/clanak/130704/Neka-mi-srce-pociva-u-zooloskom-vrtu> (10.11.2016.)

<http://www.politika.rs/scc/clanak/114911/Komadanje-bogatstva-magnata-Ilica> (10.11.2016.)

<https://www.youtube.com/watch?v=pw77fR7BxVs&list=PL7BAD166BEB4A02CD> (1.12.2016.)

Andrečković, Đ. 1974. *Zoološki vrt - A'latkert Palić.* Subotica: GZ Panonija.

<http://www.zoopalic.co.rs/istorija.html> (3.12.2016.)

<http://www.eaza.net/about-us/> (3.12.2016.)

<http://www.eaza.net/assets/Uploads/Position-statements/EAZA-manifesto.pdf> (3.12.2016)

<http://www.zoopalic.co.rs/mapa.html> (3.12.2016.)

<http://www.eaza.net/assets/Uploads/Standards-and-policies/Standards-Accommodation-Care-2014-v2.pdf> (3.12.2016.)

<http://www.masina.rs/?p=714> (6.12.2016.)

<https://komunalinks.com/home/2016/5/25/zaborav-na-mapi-grad-a-primer-jagodine>
(12.6.2017.)

https://www.facebook.com/pg/zoovrtjagodina/about/?ref=page_internal (6.12.2016.)

https://sr.wikipedia.org/wiki/Јагодински_зоолошки_врт (6.12.2016.)

<http://www.blic.rs/vesti/srbija/otvoren-zoololoski-vrt-u-jagodini/w9m0p5b> (6.12.2016.)

Pravilnik o uslovima koje treba da ispunjava zoološki vrt, odnosno mini zoološki vrt i elementima za određivanje mini zoološkog vrta, *Službeni glasnik RS br. 75/2010*

<http://www.zoovrtjagodina.rs/zivotinje/> (6.12.2016.)

<http://arhiva.glas-javnosti.rs/arhiva/2006/07/04/srpski/SH06070302.shtml> (6.12.2016.)

<http://www.nadlanu.com/zivot/zanimljivosti/Torlak-poklonio-osam-majmuna-ZOO-vrtu-u-Jagodini.a-83850.299.html> (6.12.2016.)

<http://www.politika.rs/sr/clanak/128823/Drustvo/Zirafa-zaustavila-zivot-u-Jagodini>
(6.12.2016.)

<http://www.zoovrtjagodina.rs/o-zoo-vrtu-jagodina/klub-tigar/> (6.12.2016.)

<http://www.nature.com/news/genetic-mutation-blocks-prion-disease-1.17725> (7.12.2016.)

<http://www.smh.com.au/national/platypus-newborns-create-world-first-20080302-1w7f.html>
(29.8.2016.)

<http://www.eaza.net/about-us/> (10.1.2017.)

Biografija autorke

Sonja Žakula diplomirala je na Odeljenju za etnologiju i antropologiju Filozofskog fakulteta u Beogradu 2009. godine sa temom *(Re)definisanje socijalnih mreža i identiteta u virtuelnom prostoru. Primer vebsajta Myspace*. Na istom odeljenju je 2010. godine odbranila diplomski master rad *Naučno kreiranje kulturnih predstava o životinjama*, koji je dobio nagradu Odeljenja za najbolji master rad odbranjen te godine. Doktorske studije na istom odeljenju je upisala 2010. godine, a od 2011. godine radi kao istraživač pri Etnografskom institutu SANU, na projektu *Kulturno nasleđe i identitet* koji finansira Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja Republike Srbije. Od 2004. - 2009. godine radila je kao studentkinja asistentkinja na seminaru Antropologije u Istraživačkoj stanici Petnica, 2009. po diplomiranju postaje stručna saradnica, a od 2013. godine vodi seminar Antropologije. Autorka je niza stručnih tekstova i učesnica više stručnih skupova u zemlji i inostranstvu. Osnovne oblasti interesovanja su joj antropologija ljudsko-životinjskih odnosa, antropologija društvenih mreža i virtuelnih svetova i antropološka izučavanja panka. Vlasnica je dve male čupave crne keruše koje se zovu Dita i Ripli, i jedne dvadesetogodišnje crvenouhe kornjače koja se zove Kasiopeja.

Изјава о ауторству

Име и презиме аутора Sonja Žakula

Број индекса 8E10-6

Изјављујем

да је докторска дисертација под насловом

Zoološki vrtovi u Srbiji u antrpološkoj perspektivi

- резултат сопственог истраживачког рада;
- да дисертација у целини ни у деловима није била предложена за стицање друге дипломе према студијским програмима других високошколских установа;
- да су резултати коректно наведени и
- да нисам кршио/ла ауторска права и користио/ла интелектуалну својину других лица.

Потпис аутора

У Београду, _____

Изјава о истоветности штампане и електронске верзије докторског рада

Име и презиме аутора ____ Sonja Žakula _____

Број индекса _____ 8E10-6 _____

Студијски програм _____ Etnologija i antropologija _____

Наслов рада _____ Zoološki vrtovi u antropološkoj perspektivi _____

Ментор _____ dr Ildiko Erdei, vanredni profesor _____

Изјављујем да је штампана верзија мог докторског рада истоветна електронској верзији коју сам предао/ла ради похрањена у **Дигиталном репозиторијуму Универзитета у Београду**.

Дозвољавам да се објаве моји лични подаци везани за добијање академског назива доктора наука, као што су име и презиме, година и место рођења и датум одбране рада.

Ови лични подаци могу се објавити на мрежним страницама дигиталне библиотеке, у електронском каталогу и у публикацијама Универзитета у Београду.

Потпис аутора

У Београду, _____

Изјава о коришћењу

Овлашћујем Универзитетску библиотеку „Светозар Марковић“ да у Дигитални репозиторијум Универзитета у Београду унесе моју докторску дисертацију под насловом:

Zoološki vrtovi u antropološkoj perspektivi

која је моје ауторско дело.

Дисертацију са свим прилозима предао/ла сам у електронском формату погодном за трајно архивирање.

Моју докторску дисертацију похрањену у Дигиталном репозиторијуму Универзитета у Београду и доступну у отвореном приступу могу да користе сви који поштују одредбе садржане у одабраном типу лиценце Креативне заједнице (Creative Commons) за коју сам се одлучио/ла.

1. Ауторство (CC BY)

2. Ауторство – некомерцијално (CC BY-NC)

3. Ауторство – некомерцијално – без прерада (CC BY-NC-ND)

4. Ауторство – некомерцијално – делити под истим условима (CC BY-NC-SA)

5. Ауторство – без прерада (CC BY-ND)

6. Ауторство – делити под истим условима (CC BY-SA)

(Молимо да заокружите само једну од шест понуђених лиценци.

Кратак опис лиценци је саставни део ове изјаве).

Потпис аутора

У Београду, _____

1. **Ауторство.** Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце, чак и у комерцијалне сврхе. Ово је најслободнија од свих лиценци.

2. **Ауторство – некомерцијално.** Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце. Ова лиценца не дозвољава комерцијалну употребу дела.

3. **Ауторство – некомерцијално – без прерада.** Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, без промена, преобликовања или употребе дела у свом делу, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце. Ова лиценца не дозвољава комерцијалну употребу дела. У односу на све остале лиценце, овом лиценцом се ограничава највећи обим права коришћења дела.

4. **Ауторство – некомерцијално – делити под истим условима.** Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце и ако се прерада дистрибуира под истом или сличном лиценцом. Ова лиценца не дозвољава комерцијалну употребу дела и прерада.

5. **Ауторство – без прерада.** Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, без промена, преобликовања или употребе дела у свом делу, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце. Ова лиценца дозвољава комерцијалну употребу дела.

6. **Ауторство – делити под истим условима.** Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце и ако се прерада дистрибуира под истом или сличном лиценцом. Ова лиценца дозвољава комерцијалну употребу дела и прерада. Слична је софтверским лиценцама, односно лиценцама отвореног кода.